

К. КАЗДОБА

ЗАМЕЧЕНАЯ
ЖИЗНЬ

**КУЗЬМА КАЗДОБА
ЗАМЕТЕНИЙ ШЛЯХ**

*Цю книгу присвячую світлій пам'яті
українських хліборобів – запроторених
в час колективізації за межі України.*

Автор

KUZMA KAZDOBA

THE DRIFTED ROAD

LE CHEMIN ENSEVELI

DER VERWEHTE WEG

Institut Literatury, München 1974

КУЗЬМА КАЗДОВА

ЗАМЕТЕНИЙ ШЛЯХ

СПОГАДИ ПРО ХРЕСНУ ДОРОГУ РОЗКУРКУЛЕНИХ

Інститут Літератури ім. Михайла Ореста

1974

МЮНХЕН — АДЕЛАІДА

Обкладинка Пилипа Вакуленка

© Кузьма Каздоба, 1974

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, 8 München 19, Bothmerstr. 14

К. Каздуба

ВІД АВТОРА

Минає сорокп'ять років — від розгрому селян-хліборобів під гаслом «ліквідація куркуля, як кляси». Сотки тисяч українських родин 1929—1931 рр. депортувало московсько-комуністичне ГПУ з України в холодні місцевості Росії.

Я, як свідок згаданого періоду, в цій книзі занотував все мною бачене та пережите в засланні на Архангельщині. Мною згадані місцевості й особи, що перебували зі мною на засланні є правдиві. Уважаю за потрібне перепросити живих друзів по невільничій долі, що без їхнього дозволу згадую їхні імена. Роблю це тому, щоб спогадам надати документальне значення.

Шановний читачу! Передаю книжку тобі для роздуму про долю нашого народу. Мій провідний задум — дати майбутньому історикові можливість розглянути добу нищення українських хліборобів згаданого періоду, з первісного джерела — свідків того часу.

Книжку спогадів я назвав «ЗАМЕТЕНИЙ ШЛЯХ»; бо злочини комуністичного уряду Москви заховані в архівах ГПУ-НКВД та по непрохідних нетрях Півночі й Сибіру, і тому вони залишаються ще таємницею на довгий час.

КУЗЬМА КАЗДОВА

ВСТУПНЕ СЛОВО

«Коли тепер ганять *сваволю культу*, то роблять натиск знову й знову на набридлі 37—38 роки. І так це починає запам'ятовуватися, ніби ні до не саджали, ні опісля, а тільки от у 37—38.

На маючи в руках жодної статистики, не боюся, одначе, помилитися, сказавши: *потік 37—38* ні єдиним не був, ні навіть головним, а тільки, можливо, одним з трьох найбільших потоків, що розпирали похмурі смердочі рури нашої тюремної каналізації.

До нього був потік 29—30 років, з добрячу Об, що проштовхнув у тундру і тайгу мільйончиків п'ятнадцять мужиків (а коли б і не більше). Але мужики — народ безсловесний, безписьменний, ні скарг не написали, ні мемуарів. З ними і слідчі ночами не пнули спини, на них і протоколів не витрачали — досить і сільрадівської постанови. Пролився цей потік, всотався у вічну мерзлоту, і навіть найгарячіші голови про нього майже не згадують. Так ніби російську совість він навіть і не поранив. А між тим не було у Сталіна (й у нас з вами) злочину важчого». (Олександр Солженіцин, *ГУЛаг*, т. I, стор. 37).

Коли Олександр Солженіцин писав ці рядки, він не міг знати, що Кузьма Каздоба опублікував уже свої мемуари, які правлять за скаргу і документ якраз про «потік 29—30 років», що проштовхнув тільки з України кілька мільйонів — чоловіків, жінок і дітей — у тундру і тайгу, з яких небагато залишилось при житті.

Спогади Каздоба були друковані в журналі «Український самостійник» окремими частинами в 1958, 1959, 1960, 1962, 1963, 1965 і 1966 роках. Публікація по кілька сторінок на місяць, часто з великими перервами, не сприяла тому, щоб ці спогади звернули на себе заслужену увагу і обговорення в нашій пресі. Бо щойно при читанні їх у цілому, в книзі, вони викликають глибоке враження змалованням похмурої картини.

Автор описує все, що переживав і бачив, безпретенсійно, щиро і безпосередньо. Про варварське нищення нашого селянства написано, правда, багато статей, спогадів тощо. Але не було досі хроніки, в якій зображено долю багатьох родин, села, взагалі українського «розкуркуленого» селянства. Попри головні персонажі хроніки, пересувається безліч осіб, конкретних людей, у численних епізодах, принагідних зустріччях. Треба подивляти незвичайну пам'ять автора та його здіб-

ність схоплювати істотні деталі. Тому ці спогади мають документарний характер і непроминальну вартість. А при тому у жорстокій дійсності, з прикметним для неї масовим хамством, автор все таки вміє вирізнити і віднотувати проблiski людяности, навіть у деяких, здавалося б, нелюдів.

*

Кузьмі Каздобі належить визнання і вдячність за написання цих спогадів, а також за те, що він видає їх власними засобами.

Заслугу в тому має також св. п. Михайло Орест, бо це він, отримавши першу частину спогадів Каздобі в рукописі, заохочував і підбадьорював його писати далі.

Врешті треба подякувати Михайлові Борисові за уважливу, а при тому безкорисну допомогу над виданням книги.

Щиро рекомендуємо всім прочитати з увагою ці спогади, також і тим, хто вже читав їх уривками в журналі.

Вересень 1974 року

Богдан Кордюк

ДВАДЦЯТЬ ВІСІМ РОКІВ ТОМУ

Великодня ніч 21 квітня 1957 року. Служба Божа в нашій рідній церкві, яку ми, емігранти, побудували на австралійській землі. О 12-ій годині ночі з уст священика пролунав урочистий виголос: «Христос воскрес!»

— «Воістину воскрес!» — відповіли йому миряни.

І коли я проказав разом з усіма ці святі слова, передо мною виник образ далекої півночі Росії, наші селяни, замучені каторжною працею в глибоких снігах, морозом, голодом та нуждою, і перша наша Великодня ніч на засланні 1930 року. На секунду мені здалося, що я стою у спецбараці. Кругом мене — ходячі кістяки. Всі ми шепочемо молитву, в кожного по обличчі котяться сльози...

Повторені священиком слова «Христос воскрес» повернули мене до дійсності. І тоді ж я вирішив написати свої спогади про долю українського селянства, репресованого большевиками під час т. зв. колективізації.

ВИРОК

В першій половині березня 1930 року, після восьмимісячного ув'язнення в тюрмі міста Первомайськ, мого батька і мене викликали з камери до начальника в'язниці, наказавши взяти свої речі. Цей виклик був першим за весь час нашого перебування в тюрмі. Нас вели довгим тюремним коридором два вартові. Я йшов поряд з батьком і поглядав на нього: мені хотілося почути від нього, куди нас ведуть. Але батько йшов у глибокій задумі, його очі дивилися кудись перед себе. У глибині мого серця виникла неясна надія: а, може, нас звільнять? І мої думки вже летіли додому.

Нас підвели до металевих дверей. Охорона наказала нам залишити речі в коридорі. Передній вартовий відчинив двері і сказав заходити. В кімнаті сиділо за столами двоє працівників ГПУ. Один із них дістав з папки папір і прочитав:

— Прохор Сергійович Каздоба, народився 1867 року в селі Арбузинка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, і його син Кузьма Прохорович Каздоба, народився 1907 року в хуторі Новий Ставок Арбузинської волости Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Потім він пильно подивився на нас, взяв папку і вийшов у сусідню кімнату. Охорона наказала нам стати лицем до стіни і тримати руки назад. Так ми простояли не менше, ніж годину.

Нарешті двері сусідньої кімнати відчинились, і охорона наказала нам зайти до неї. Ця кімната була велика, її стіни були оббиті якоюсь шкірою, на підлозі лежав килим. Над великим столом висіли портрети Леніна та Сталіна. За столом сидів працівник ГПУ, перед ним лежала папка. З боків стола сиділи той працівник ГПУ, що приніс папку, і ще один тип у цивільному одязі, який зачитав:

— Прохор Каздоба і його син Кузьма Каздоба?

Батько підтвердив.

Тоді цивільний наказав батькові підійти на крок ближче до стола і тримати руки ззаду. Я стояв за батьком.

Старший рангою працівник ГПУ запитав батька:

— Ти самостійник?

Батько мовчав.

Тоді начальник запитав удруге, вже з люттю в голосі:

— Ти самостійник?

Але батько мовчав далі, нахиливши голову. Тоді начальник запитав, чи був мій батько заарештований 1920 року органами Чека. Батько відповів позитивно.

— В 1921 році, в січні місяці був поставлений перед судом ревтрибуналу містечка Братське за участь у повстанні проти радянської влади. Ревтрибунал виніс вирок — смертна кара.

Батько відповів: «Так».

Начальник продовжував читати:

Ревтрибунал замінив кару смерті 10-річним ув'язненням в Одеській в'язниці з конфіскацією всього рухомого та нерухомого майна.

Батько підтвердив.

— В 1923 році звільнений з в'язниці на підставі амністії. В 1924 році позбавлений разом з родиною права голосу. В серпні 1929 року заарештований органами ГПУ і ув'язнений у в'язниці міста Первомайськ.

Батько підтвердив і це. Я стояв позад нього і бачив, що його мозолясті руки тремтіли від нервового напруження.

Тоді начальник наказав мені стати поруч батька і запитав мене:

— В 1924 році позбавлений права голосу, в липні місяці 1929 року не прийнятий до червоної армії, як політично ненадійний елемент; у серпні місяці 1929 року заарештований разом з батьком і ув'язнений.

Я підтвердив, і начальник підсунув папку до типа в цивільному. Той почав читати:

— Присуд Первомайського закритого окружного суду. Як політично і соціально небезпечний елемент, а також за участь у повстанні в 1918—1919 рр. проти радянської влади Прохор Каздоба з його сином Кузьмою Каздобою висилаються у спецзаслання у віддалені місцевості ССРСР доживотно. Рухоме та нерухоме майно Прохора Каздоби переходить у власність держави.

Батько нервовим тоном звернувся до старшого гепоушника:
— За що засилаєте мого сина? Він молодий і нічого не винен.
Судіть мене найтяжчою карою, але тільки не сина!

Я глянув на батька, і по мені пройшов мороз: Його очі світилися гнівом, лице напружилось. Він ступив крок ближче до стола, але охорона вивела його і мене з кімнати...

Але назад до камери нас уже не повели. Ми опинились на тюремному подвір'ї. Тут нас долучили до групи заарештованих селян, що складалася з яких тридцяти осіб.

Потім охорона вивела нас за тюремні ворота. Там на нас чекало вісім підвід, які охороняли міліція та комсомольці Благодатнівського району.

Нова охорона перебрала нас згідно з списком від тюремників, посадила нас на підводи, і ми рушили вулицями Первомайську. По боках возів їхала верхи озброєна міліція і комсомольці. Люди коло дворів і прохожі пильно нас розглядали. Багато жінок плакало і махало до нас білими хустками. Дівчата поглядали на нас злякано. А деякі прохожі мужчини нахилили голови, ніби нас не бачать, і спішили нас поминути.

НА СТАНЦІЇ БАНДУРКА

Нас везли на схід. Проїхавши станцію Підгородню, нас повезли далі, в напрямку до малої степової станції Бандурка, що лежить за кілометрів шістнадцять від Первомайську. Колеса грузли в чорнозем, бо сніг уже почав сходити. Коням іти було дуже важко. Але все ж їм було легше, ніж нам. Я сидів у задумі, і мені все причувалися слова жорстокого присуду. Боже, як мені було важко! Мене вивозили з рідного краю під багнетами, і не було навіть змоги попрощатися з тими, що були для мене найближчими. З сестрами Оксинею та Лідою, братом Михайлом, їхніми дітьми, дальшими родичами, численними друзями. Так само тягнуло мене попрощатися з мертвими. Серце мое рвалося на малий степовий цвинтар, де спали вічним сном моя дорога мати і середній брат Полікарп. Мені так хотілося стати коло їхніх могилок, розповісти їм про своє горе і сказати, що мене вивозить кудись на все життя та сама рука, яка спричинилася до їхньої передчасної смерти.

В останній раз поглядав я на наші степи, де пройшло моє дитинство та юнацтво. Весняне сонце і танучий на широких полях сніг якось підбадьорили мене. На якусь хвилину я забув про свою недолю і радів, що після восьми місяців ув'язнення я знову дихаю свіжим повітрям.

Батько сидів усю дорогу мовчки, в глибокій задумі. Я намагався заговорити до нього, але він ніби не чув моїх слів. Троє селян у старшому віці, десь з-під Первомайську, що їхали на нашому возі, тяжко журилися. Двоє з них плакало, а третій, молодший віком, блукав очима по степу і щось згадував про свого сина Миколу.

Подорож тривала години три. Ми їхали на станцію Бандурка. Той жах, що я там побачив, примусив мене пожалувати за похмурою в'язницею.

Станція була обгороджена колючим дротом. Нас перебрала нова охорона і завела за дрти. Там уже стояв довгий ешелъон з 15-тонних товарових вагонів. Ешелъон охороняло російське ГПУ з північного краю. Не довірив окупант советсько-українському ГПУ, прислав своє!

ГПУ, міліція та комсомол раз-у-раз приганяли сюди підводи з заарештованими селянськими родинами. Роззутих і одягнених у лахміття, їх скидали на мокру площу, на сніг. Тут були люди старшого і середнього віку, молодь, діти і навіть немовлята. Деякі матері мали по п'ятеро-шестеро дітей, найстаршим було по 13—14 років. Деякі родини були без батьків: їх заарештовано раніше. Під людськими ногами сніг перемішався з рідним чорноземом, утворилося справжнє весняне болото. Матері держали на руках по двоє менших дітей, решта стояла в багні; деякі були босі; не тільки їх ноги, а і обличчя та руки посиніли. Вони обступили своїх матерів-невільниць і трималися за їхні лахи, які московський окупант дав їм замість їхньої власної одежі. Малі в'язні тягнули своїх матерів за ці лахи і плакали:

— Мамо, мамо, поїдьмо додому, бо я замерзла, у мене головка болить.

— Мамо, мамочко, я їстоньки хочу.

Деяких матерів залишало всяке самовладання. Вони дерли на собі одежу, вмотували руки у свої коси і рвали їх. Інші плакали і голосили, прохаючи Бога, щоб він забрав їх з дітьми з цього світу.

Нашу групу, щойно привезену з в'язниці, тримали осторонь. Я розглядав раніше привезених, і раптом усе в мені здригнулося. Серед натовпу стояла моя найстарша сестра Анна, за чоловіком Черемуха, з села Арбузинка. На руках вона тримала близнят-немовлят, Ольгу та Надію. Кругом сестри стояло в болоті ще четверо її дітей; найстарший, Марії, було 14 років. Всі вони плакали і дивилися в наш бік. Двоє старших, Марія та Андрій, почали були йти в напрямі до нас, але охорона повернула їх назад.

Я показав на них батькові. Батько рвонувся вперед, але охорона спинила його і наказала відійти назад. Батько зблід і закам'янів. Нерухомими, ніби скляними очима він все дивився на свою дочку і внуків. Жили на його чолі та руках налилися кров'ю. Вперше в житті я бачив свого батька в такому стані. Намагався до нього заговорити, але він мене не чув. Нарешті батько скрикнув:

— Господи! За що малих дітей забрали? Вони ж малі, нічого не винні! Боже, змилуйся над дітьми!

Охорона наказала нашій партії підійти до вагонів ближче, і таким чином ми наблизилась до маси заарештованих селян: нас розділяло тепер яких 20 кроків. Мої очі раз-у-раз знаходили серед них родичів та знайомих. В натовпі стояв і Трохим Каздоба з Благодатної, молодший батьків брат, якому було вже близько 60 років. Я побачив знайомих з сіл Благодатна, Арбузинка, Константи́нівка, Марі́янівка,

Миколаївка, з хуторів Шкурлатів, Друга Миколаївка, Новий Фонтан та Метеличка. Тут були Роман Скорик з сином Григорієм, Мойсей Литвиненко з сином Пантелеймоном. Лук'ян Пишенин з двома синами — Дмитром та Михайлом, Василь Дешко, Федір Сердюк, Федір Зубенко, Григорій Плесканюк з двома синами — Миколою та Петром, Василь Коваль, Афанасій Оплачко, Віктор Бугай, Андрій Черемуха, Йосип Салогор з братом, Зотів, Драган, Жекоба з сином Льоною, Скрепиль, Максютенко та багато інших. Всі вони були тут з родинами.

А тим часом сини Московщини в уніформі ГПУ далі приймали заарештовані українські селянські родини. Коли ця процедура закінчилась, вони зачинили ворота з колючого дроту і, відраховуючи групи по 50—60 осіб, замикали їх у брудних, вогких і холодних вагонах. В них, по обох боках були побудовані подвійні нари. По середині вагона стояла залізна піч; палива не було ані сліду.

Ось підіймається по трапу моя сестра Анна з своїми шістьма дітьми; двох вона несе на руках, а четверо іде вслід за нею. Вони гірко плачуть і махають до нас рученятами.

Нарешті прийшла черга і до мене з батьком. Це був четвертий вагон від того, де була моя сестра з дітьми. Батько не зводив очей з цього вагона. Він двічі намагався підійти до нього, але за кожним разом охорона його заперчала. Тоді батько звернувся до працівника ГПУ, але той брутально відкинув його прохання.

Працівник ГПУ почав викликати нас за списком. Батько ішов по трапу з головою, похиленою на груди. Викликали і мене. Підіймаючись по трапу, я прощався в думках з блакитним небом і рідною землею. Ще раз кинув оком навколо шукаючи її, але даремно і мій погляд перестрівся з поглядом старшого брата Михайла, який стояв по той бік колючої огорожі. Він плакав і махав до мене рукою. Я зупинився і теж махнув до нього рукою.

— Захаді! — крикнув вартовий, і удар по плечах кольбою загнав мене до вагона. Тут я похилився на піч і гірко заплакав, ніби передчуваючи, що з Михайлом мені вже не бачитися. Так і сталося. Через півроку брата з дружиною Мариною і трьома малими дітьми — Іваном одного року, Михайлом трьох років та Йосифом п'яти років, вивезли в далекий холодний Сибір. Після семи років каторжної праці він загинув у 1937 р. в м. Сталінськ (колиш. Ново-Кузнецьк).

Мій батько стояв збоку і питався, чому я плачу. Треба сказати, що це був перший мій плач за вісім місяців мого ув'язнення. Я сказав батькові, що бачив брата Михайла.

Охорона почала зачиняти двері нашого вагона. Всі ми посунули до дверей, щоб востаннє поглянути на захід сонця, на рідне небо, на нашу святую землю. Потім у вагоні стемніло, почувся стук замка. На хвилину настала у вагоні могильна тиша. Її порушив дитячий плач. До дітей долучилися матері. Попід вагоном, кругом нього і на даху заметушилась охорона — і у вагоні знову настала тиша. До нас долетів наказ якогось начальника. Можна було щось розібрати про стріляння без попередження.

Потім над вагонами пролунав сумний і тривожний гудок паротяга. Вагони здригнулись і поволі рушили з місця. В кожного з нас щось урвалося в грудях, всі стали на коліна і молилися Богові, щоб Він допоміг вернутися колись у рідний край — хоч би для того, щоб тільки вмерти.

Потім мій батько підвівся з колін і став біля мене. Його сльози падали мені на обличчя.

— Сину, це тепер уже повна над нами перемога, — сказав він і міцно притулив мою голову до своїх грудей.

Згадаю тут: в липні 1932 року мій батько загинув у в'язниці м. Вологда...

Колеса ешелюну котилися дедалі швидше, ніби женучи до якоїсь прірви.

ПОДОРОЖ НА ПІВНІЧ

Наш поїзд їхав уже дві-три години, а ми з батьком все ще стояли коло залізної бочки. Біля нас стояло ще двоє селян, яких привезли з в'язниці разом з нами. Вони теж були без родин. Нас чотирьох засунули в цей вагон пізніше, після родин, які вже зайняли на нарах усі місця. Тут було тільки три родини, нам знайомі: Романа Скорика з села Арбузинки, що доводився батькові далеким родичем, Григорія Плесканюка і Федора Зубенка з села Маріянівки. Вони розповіли нам про подробиці ліквідаційної акції. Арешти переводилися вночі. Спочатку ГПУ та міліція забирали з хат усю одягу, а лишали тільки лахміття. Якщо його не було, то привозили своє, наказували одягатися в нього і через годину вивозили у Благодатне. Сюди звезли з усього району масу заарештованих родин з дітьми; їх тримали в замкнених школах та більших будинках заможних селян, що їх було вже їм відібрано. Тіснота була така, що не було де прилягти. Сидячи на підлозі, вони пробули там тиждень на воді і хлібі. І Скорик, і Зубенко, і Плесканюк з подякою згадували селян з Благодатного, бо вони часто приносили харчі для всіх заарештованих. Особливо діти були раді дістати варену страву.

Я слухав їх розповідань, але мені все ще стояла в очах сестра Анна з двома немовлятами на руках і чотирма старшими коло неї.

Тим часом настала вже пізня година ночі. Матері з дітьми, вимучені переживаннями цього кошмарного дня, вже спали. Ми теж відчували велику втому і полізли відпочивати під нари, не ївши цілий день. Деякі родини мали при собі трохи харчів, але в більшості не було і шматка хліба.

Лежачи на брудній підлозі під нарами, батько ще довго не міг заснути. Він хвилювався на думку про своїх шістьох ув'язнених внучат. Не менше турбувався батько і за тих своїх внуків, які ще залишилися вдома. У його сина, а мого брата Михайла було, як я вже згадав, троє малих синів до п'яти років, у його дочки, а моєї сестри

Оксинії — дві доні і син років десяти. Не сьогодні-завтра їх могли забрати теж.

Треба сказати, що до нашого транспорту були причеплені ззаду два великі, м'які спальні вагони. В них розмістилась охорона, озброєна включно до кулеметів, і працівники ГПУ.

Везли нас цілу ніч, майже без зупинок і дуже швидко. Настав перший ранок нашої подорожі, і денне світло почало пробиватися через щілини дверей і забитих люк. Я виліз з-під нар чи не першим. Матері сиділи на нарах і плакали. Немовлята потребували теплої води, їх треба було обмити, а їхню білизну попрати. А проте води не було в вагоні ніякої.

Серед вагона стояла параша, накрита зверху рядном — одна на 58 осіб, включно з дітьми. З самого ранку до неї вже стояла черга. Деякі молоді дівчата позалазили в кут нар і гірко плакали: вони не мали відваги підійти до параші.

Десь перед обідом наш транспорт зупинився на якомусь малому роз'їзді. Ми отримали тут по пайці чорного хліба, грамів по 300, і по відру води на вагон. Вода була для нас важливіша за хліб.

Потім транспорт погнався далі. Надходив вечір, а нас усе везли. З параші почало переливатися через верх, підлогу вкрили людські екскременти. Нарешті транспорт зупинився серед голого місця. Охорона відчинила двері вагонів і наказала спорожнити параші. Порожні параші заносили у вагони немитими.

Друга ніч нашої подорожі пройшла, як і перша. А другий день подорожі нічим не різнився від першого. Сльози на обличчях дітей та матерів не висихали. Весь час нас везли при зачинених дверях і забитих люках і давали раз на добу по шматку хліба на особу і по відру води на кожен вагон. Параші давали спорожнити на безлюдних перегонах, а поза тим нікого з вагонів не випускали.

Десь через чотири доби нас привезли в Москву, столицю червоного пекла. Тут ще лежав сніг, і стояли малі приморозки. Наш транспорт завезли на глуху товарову станцію. В нашому вагоні вже було двоє хворих немовлят. Їхні матері з сльозами на очах просили в охорони лікарської допомоги або ліків. Їх прохання було відкинута в супроводі брутальної російської лайки. В Москві дали нам супу з солоної та тухлої риби і по малому шматку чорного хліба. Крім відра води, ми дістали тут ще дров. Охорона зволила сказати, що транспорт наближається до холодного пояса. Потім поїзд рушив далі на північ.

СМЕРТЬ НЕМОВЛЯТИ

Хворі немовлята лежали на нарах і тяжко дихали. Від гарячки личка їх були червоні, уста сухі. Матері сиділи поруч з розпущеним по плечах волоссям.

Так минула ніч, а на ранок одне з двох немовлят померло. Мале тільце лежало на нарах нерухоме. Батьки, досить молоді люди, вже не плакали. Тільки їх плечі часом конвульсійно здригалися. Це була

Їх перша дитина. Всі ми були прибиті горем, у вагоні ніхто не говорив. Діти були налякані присутністю мертвого тіла. Вони не плакали, а тільки ховалися за своїх батьків.

Пізнього ранку наш транспорт спинився серед якогось лісу. Знов та сама процедура: спорожнення параш і видача хліба, риби та води. Охорона наказала тим двом мужчинам, які виносили парашу, взяти з вагона тіло немовляти. Я ніколи не забуду цього виносу з вагона мертвої дитини і останнього ридання батьків...

Мій батько майже весь час лежав під нарами: казав мені, що не має сили дивитись на хворих дітей, позбавлених будь-якої допомоги.

— Це ж таке і по всіх вагонах. Боже, як же там Ганька з своїми немовлятами, мабуть, теж... — і батько урвав речення.

А потім він умовляв мене, щоб я не переймався так сильно всім навколишнім, бо, мовляв, невідомо, що ще буде далі.

Минуло дві доби, як ми покинули червону столицю СРСР, і наш транспорт зупинився в місті Ярославль. Ці дві доби були для нас найтяжчими. Від палення в пічці у вагоні стояла духота. Після супу з солоні риби мучила спрага, а води бракувало. Більшість дітей уже захворіла на розвільнення шлунку. Батьки знову звернулися з проханням до охорони, щоб хворим дітям була дана лікарська допомога. Прохання було знов відкинуте.

Наш транспорт зупинили не на станції, а просто на колії, на високому насипу, недалеко від мосту через Волгу. Коли нам відчинили двері вагона, щоб дати хліба і води, я відчув, що на дворі стоїть мороз ступенів на 25. З насипу нам було добре видно, як люди їхали саньми через Волгу або йшли по кризі пішки. Всі вони були в теплій одежі: мали на собі кожухи, валянки і шапки. Ми поглядали один на одного і говорили: куди нас везуть у такій легкій і, як у декого, подертій одежі, та ще з хворими дітьми? І душу огортав страх перед невідомим.

Двері вагона знову зачинились, почувся стук замка, і наш транспорт подався далі на північ. Посувався він дуже помалу: на перешкоді були снігові замети. Другого дня після Ярославля він зупинився на малому роз'їзді серед лісу. Вперше за всю подорож ми отримали на вагон 15 штук кілограмових хлібин, ґерізованих. Ще дали нам по пів оселедця на особу і знов по відру води на кожен вагон.

Транспорт і далі посувався дуже поволі. Щораз більше відчувалося наближення холодного північного краю. Потім транспорт зупинився в місті Данілов. Коли охорона відчинила двері вагона, ми побачили північну зиму. Грубо-грубо лежало снігу і стояв добрий мороз. Тут ми отримали хліб, але води цього разу нам не дали.

ХОТІЛИ СНІГУ — ДІСТАЛИ КУЛІ •

Від міста Данілов почалися суцільні непроглядні ліси. По деякім часі наш транспорт зупинився серед якоїсь поляни. Варта повідчиняла двері вагонів і наказала спорожнити параші. Всіх нас мучила

спрага, і матері та діти попросили набрати снігу. Ми, молоді люди, скориставшись з того, що ще не повернулися «парашоноси», вискочили з вагонів з мисками та відрами в руках. Не менше, як п'ятдесят хлопців почало нагрібати сніг за два-три кроки від вагонів. Щойно я нагнувся, як почувся постріли. Просто не вірилося, що це стріляють по нас. Свист куль примусив мене випростатись. Від двох задніх вагонів бігла, стріляючи, охорона. У вагонах розітнувся крик жіноцтва.

— Кузьма, допоможи!

Я обернувся. Це скрикнув Петро Плесканюк, мій знайомий з села Маріянівка. Куля прошила йому груди. Кров укрила сніг темно-червоними плямами. Але в цю хвилину кожен з нас рятував своє життя. Я прискочив до дверей вагона. Чийсь руки міцно схопили мене і, як малу дитину, підняли у вагон: це був батько.

До нашого вагона підбіг розхристаний підпийлий кат. Він послав ще дві кулі у вагон — вони пішли над нашими головами. Загуркотіли двері, заскреготав замок, транспорт рушив.

Ми відчули, що нас везуть на смерть, і нас охопив жах. Я був свідком, як трагічно переживали загибель Петра Плесканюка його батьки, брат Микола і сестричка Рая.

На снігу залишився не тільки молодий Плесканюк: були поранені і з інших вагонів.

Батько просив мене, щоб я в дальшому був обережніший. Я зауважив:

— Тату, я ніколи не думав, що у вас така велика сила.

Батько поглянув на мене:

— То була інша сила — батьківська.

І він поклав свою руку на мое плече.

Чим далі везли нас на північ, тим рідше відчинялися двері і давали нам воду. Голод і спрага вимучили не тільки дітей, а і нас, дорослих. Померла ще одна дитина, дворічна, яка страждала на розвільнення шлунку. Мертву дитину винесли кудись у ліс. У вагоні плакали всі матері; частина батьків заплакала також.

Ті самі муки переживали люди і в усіх інших вагонах транспорту. А скільки таких транспортів скерувало ГПУ з України на далеку північ, на Урал, Сибір і в Казахстан!

НІЧ РОЗСТАННЯ

Одного пізнього вечора наш транспорт зупинився. Через щілину забитої люки можна було бачити, що ми стоїмо на великій товарній станції. Ми мовчки сиділи в темному вагоні; тільки хворі діти порушували тишу своїм плачем і тяжким диханням. Було вже за північ, коли біля вагонів стало чути якийсь рух. Раптом двері відчинено, і у вагон ударили мороз і холодний вітер. В дверях вагона з'явилися два працівники ГПУ. Один з них держав у руках аркуш паперу і звернувся до нас з словами:

— Через півгодини будьте готові до вивантаження. Матері мають забрати також хворих дітей.

Після цього він кудись пішов, а другий залишився в дверях. Від нього ми довідалися, що ми прибули до міста Вологда.

Потім перший повернувся і сказав, що він буде викликати всіх нас за списком і що викликана особа має негайно виходити з вагона. Чоловіки, що мали понад 60 років, і хлопці по 15—16 років мали ставати по правім боці вагона; жінки, дівчата та діти — по лівім. Всі чоловіки від 17-ти і до 60-ти років мали залишитись у вагоні.

Моєму батькові було понад 60 років, отже він мав виходити, а я залишатись. Батько звернувся до мене з словами:

— Сину, прийшов тяжкий час! Мене з тобою розлучають; але я вірю, що ми ще побачимось. Держися, не забувай мене!

Гепеушник почав викликати спершу мужчин понад 60 років і молодших хлопців. Прийшла хвилина і до мого батька. Почулося: «Прохор Каздоба!» Батько перехрестив мене і сказав:

— Залишаю тебе, сину, під опіку самого Господа Бога. Держися, сину, не забувай мене, батька старого!

Потім поцілував мене в чоло і тихим кроком зійшов по трапу вниз. Потім звернув ліворуч і скорим кроком рушив вздовж транспорту. Я стояв біля дверей вагона і не міг зрозуміти, куди батько подався. Але через хвилин п'ятнадцять я побачив його знову: він вертався до гурту старших мужчин з нашого вагона. Мені стало страшно: батько йшов у літньому піджаку, його шия була обмотана якоюсь хусткою. Я крикнув:

— Тату, ви застудитеся! Де ваш кожух?

— Найшов Ганьку, і дітей кожухом обгорнув, — відповів батько.

Позад мене залунали слова:

— Держи, Прохоре!

Над моєю головою полетіла свитка. Батько підняв її з снігу і крикнув:

— Спасибі, Романе!

Я оглянувся. Позад мене стояв Роман Скорик. Побачивши батька в самому піджаку, він схопив з нар свою свитку і кинув її батькові, а сам залишився в старому кожусі.

Поки викликали з вагона старих мужчин і менших хлопців, матері прощалися з своїми чоловіками і старшими синами, діти — з батьками і братами. У вагоні лунали плач і зойки жінок та дітей. Потім почали і матері готуватися до виходу з дітьми. Вони скидали з себе одягу і вгортали нею своїх дітей, особливо хворих. Потім почали виходити з вагонів на мороз і сніг. Майже всі одягнені по-весняному. На ногах — легкі черевики. У багатьох дітей ноги обмотані ганчірками. Багато матерів виходили з вагонів зовсім по-літньому: вони буквально все тепліше зняли з себе, щоб обкутати дітей. Виходили і старші жінки по 60 і 70 років.

Коли ГПУ закінчило викликати людей з вагонів, на морозі стояло не менше, ніж 1 500 осіб; велику частину їх становили діти. В натовпі і сум'ятті багато дітей погубило своїх матерів, матері — дітей. Знявся

крик і плач. До натовпу почали під'їздити сани за саньми. На них садовили дітей та матерів, і вони негайно від'їздили. Багато родин при цьому порозривали, крик і плач став ще більшим. Залучала лайка охорони.

Старших мужчин і молодих хлопців зібрали в одну колону. Потім охорона ГПУ і міліція погнали їх невідомо куди.

Ми, залишені, сиділи в зачинених вагонах. Те, що я переживав, я не можу передати людськими словами. Мені здавалося, що мій розум і серце не витримають, що я збожеволю.

ВИВАНТАЖУЮТЬ І НАС

В нашому вагоні залишилось 18 мужчин. Серед них був і Роман Скорик, що розлучився з дружиною Лукерією, сином Григором та дочкою Вірою, і Федір Зубенко, від якого відірвали дружину і малого сина-одинака. Обидва ламали руки і кричали:

— Господи, за що нас карають, за що дітей від нас забрали, куди їх погнали?

Вони буквально не находили собі місця у вагоні: то падали на нари, то вставали.

На світанку в наш вагон додали 25 мужчин і старших хлопців з інших вагонів. Дали нам по шматку хліба та теплої води, і наш транспорт посунув далі на північ.

Я лежав під нарами на батьковому місці. Воно було мені у вагоні, так би мовити, найрідніше. Я відчував глибоку самоту. Несподівано для мене самого мої думки полетіли додому, на широкі степи Херсонщини. Я бачив себе з батьком на весняному полі. Ми йдемо широкими зеленими ланами, і батько говорить до мене: «Сину, ці поля — твої. Виростеш заміниш мене. Пам'ятай, що земля любить наш хліборобський піт. За твою тяжку працю поле тобі віддячиться добрим урожаєм. А для нас, хліборобів, добрий урожай — наша надія і радість у житті».

Мою дитячу душу заливало це веселе зелене поле з багатьма різнобарвними квітами. Я був щасливий і радий, коли батько сказав, що воно — мое. І він був не менше щасливий. Ідучи, він тримав мене за руку, найменшого свого сина. Він напевно сподівався, що я покоїтиму його старість...

Поїзд раптом зупинився, і вагон сильно здригнувся. Видиво моїх дитячих щасливих років зникло, я відкрив очі і усвідомив чорну, неблаганну дійсність: я лежав під нарами арештантського вагона, і це була десята доба нашої подорожі. Передо мною постала постать батька, і в моїх ушах пролунали його прощальні слова: «Держися, сину, не забувай мене!» Я закрити руками очі і простогнав: «Боже, як я можу допомогти!»

Мої нерви не витримували, мені почало бракувати повітря під нарами. Я виліз з-під них і ввійшов на середину вагона. В ту саму хвилину почувся стук у двері, і знадвору донісся наказ готуватися

до вивантаження. Отже і ми кудись нарешті прибули. Через деякий час у вагон почав доходити людський гомін: можна було припустити, що це вивантажують невільників з інших вагонів.

Дійшла черга і до нашого вагона. Почувся гуркіт замка, двері відчинились, і в них стало три типи. Один з них був в уніформі ГПУ, двоє інших — у цивільному. Але і ці два були теж працівниками ГПУ: про це свідчили їх плекані обличчя і добра якість одєжі. Один з цивільних тримав у руці аркуш і почав нас викликати.

Ми почали виходити з вагона на Боже світло. День стояв чудовий, сонце показувало на обідню пору. Недалеко від нашого вагона стояло четверо саней і кілька міліціонерів. Нам наказано ставати коло саней по 10 душ у ряд. Потім вивантажили ще три вагони. Нас набралось з чотирьох вагонів близько 150 осіб. Ми були другою партією: транспорт мав вісім арештантських вагонів, і першу партію вже кудись вирядили ще тоді, коли ми сиділи зачиненими. Станція, де нас вивантажили, звалася Вожега — на залізниці Вологда—Архангельськ.

Коло саней нас знову перевірили за списком і передали міліції. Міліція почала шикувати, нашу колону до маршру.

Але перед тим, як нас погнали вперед, під'їхали сани, запряжені одним конем, і з них висів якийсь советський достойник в уніформі ГПУ. На петлицях у нього було дві т. зв. «шпали». Міліція і три згадані вище працівники ГПУ витяглись перед ним наструнко. Велика риба спершу поговорила з працівниками ГПУ, а потім звернулась до нас, невільників:

— Спецпереселенці!

В такій спосіб ми дізналися, ким ми стали після нашого арешту і погрому.

— Згідно з постановою відповідних органів, вас вивезли сюди з України, як ворогів советської влади. Північний край змилювався над вами і прийняв вас. Ваш обов'язок — оправдати себе працею. Советська влада вас не карає, а хоче перевиховати на повноцінних громадян. Ви працюватимете на лісових роботах і будете рахуватися за Мішутінським лісопунктом на річці Йомба.

Далі ми почули від цього советського пана, що ми будемо працювати шість днів на тиждень, по 10 годин на день. Днем нашого відпочинку буде понеділок. Працю маємо виконувати без оплати, бо весь заготовлений нами ліс піде на будівництво спецпосьолків. Ці спецпосьолки будемо згодом будувати ми самі: вони стануть постійним місцем нашого поселення і в них привезуть наші родини.

— Ви знаходитеся в розпорядженні органів ГПУ, — говорив далі високий начальник, — і повинні виконувати всі вказівки коменданта. Хто з вас відмовиться виконати наказ, того чекає тяжка кара, а того, хто надумав би тікати, пошлють у в'язницю. Справу вашого харчування унормують органи ГПУ, і ви будете одержувати харчі через коменданта спецпосьолків.

Наприкінці начальник підвищив голос і сказав ще раз, що ми знаходимося в розпорядженні органів ГПУ і є спецпереселенцями.

Всі ми стояли, ніби прикуті до землі. Від усього почутого хотілося перестати жити, провалитися під землю. Слова «постійне місце поселення» нас убили.

ПІШКИ ДО МІСЦЯ ПРИЗНАЧЕННЯ

Ми мали пройти пішки понад 100 кілометрів. Нас поставили по двое в ряд. Двое саней з міліціонерами виїхало на чоло нашої колони, і нам подано наказ рушати.

Ми пройшли Вожегу. Це був невеликий населений пункт: всього сорок або п'ятдесят хат, побудованих переважно по східній стороні залізниці. Вожега була районним центром з виконкомом, районним відділом ГПУ і районною міліцією. Перед будинком райміліції нас на хвилину зупинили, і вздовж нашої колони пройшов начальник міліції в супроводі не менше, ніж двох десятків міліціонерів, які пильно заглядали в обличчя кожному з нас.

Наша колона посувалася на схід вузькою засніженою дорогою через ялиново-сосновий ліс. У лісі снігу лежало до двох метрів. На наше щастя, мороз стояв невеликий. Крім двох саней з міліціонерами спереду, їхало ще двое саней ззаду, і на кожних санях був великий собака. В парі зо мною ішов Роман Скорик. Сонце котилося вже на захід, а нас усе гнали і гнали. З кожним кроком ноги ставали важчими.

Уже починало сутеніти, коли ми ввійшли в невелике село серед лісу, що мало хат двадцять. Тут охорона наказала нам зупинитись і чекати на вулиці. Раптом я відчув, що хтось ззаду взяв мене за плече. Я оглянувся: переду мною стояв мій дядько Трохим Каздоба! Я втішився зустріччю з ним, як мала дитина. Дядько мені розповів, що він помітив мене ще на станції, але не міг підійти, бо попав у самий хвіст колони.

Охорона наказала нам гуртуватися по десять осіб, щоб розводити нас на ночівлю. В моїй десятці, крім мого дядька і мене, були Роман Скорик, Афанасій Оплачко, Федір Зубенко, дядькові знайомі з Благодатного Василь Вербин, Михайло П'ятів, Лапин і ще двое, прізвищ яких я вже не згадаю.

Охорона завела нас до дуже бідного господаря, сказавши йому, що він відповідає за нас до ранку. Ми отримали по 300 грамів хліба і по пів рибини; теплої води було доскоду. Повечерявши, ми мріяли добре відпочити в теплій хаті — вперше після довгої подорожі в тісноті вагонів. Господар наказав нам лягати на полатах, по п'ять осіб на кожну. Ніхто з нас не розумів, що таке полаті і де їх шукати. Господар повторив своє розпорядження, але ми не рушали з місця. Нарешті мій дядько запитав його, що це таке полаті. Тоді господар показав нам на дві широкі полиці під самою стелею, на яких людина могла лягти впоперек. Якби людина на ній сиділа, то її голова впиралася б у стелю. Після цього роз'яснення ми почали вилазити на полаті по драбині. Господар розповів нам, що коли бувають морози по 45—50

ступенів, то він заводить корову та коня до хати, а родина лягає на ці полаті, бо там тепліше.

Ми полягали на голі дошки полатей і, будши стомленими, скоро заснули. Але спати нам довелося недовго. Всі ми проснулись майже одночасно: щось кусало, і то добре. Я почув від дядька, що це розгулялися блощиці. Не дуже відпочили ми цієї ночі.

Вранці ми доїли свій хліб, запиваючи його теплою водою, а потім на наказ охорони рушили в дальшу дорогу. Цього разу я йшов у парі з моїм дядьком. Погода стояла тиха, і мороз був невеликий. Ішли ми цілий день без зупинок, і стомилися більше, ніж учора. Надвечір прибулися до села хат на тридцять-сорок.

Населення зустріло нас нерадо. Охорона розвела нашу партію по хатах, знову по десять осіб на кожну. Цього разу ми попали до кращої родини. Господар розповів нам, що їхній край дуже бідний, крім картоплі, ніяка городина не родить, та і картоплі мають вони обмаль. Пшениця теж не родить. Господар запевняв нас, що багато людей з їхнього краю ніколи в своїм житті не бачило білого хліба. Не багато краще стоїть справа з цукром, сіллю, чаєм та тютюном: все це вони дістають з великим трудом. З одежею також кепсько, все — домо-ткане.

Ще сказав господар, що місцева людність дуже стурбована, що нас женуть у їхній район. Через нас вони, мовляв, ще більше будуть недоїдати.

Вечорі ми знов одержали хліб і по пів рибини на особу; води мали ми вдосталь. Спати звелів нам господар на підлозі. Ніч перейшла спокійно: блощиці не мучили.

Третій день нашого маршу нічим не відрізнявся від двох попередніх. Вечорі знову зупинилися в якимсь селі. Охорона ще з вечора наказала, що ми вирушимо в дальшу подорож ще на світанку, щоби встигнути завідна дійти до села Мішутіно. Там же був і Мішутінський лісопункт, до якого ми були приділені.

Четвертий день маршу вимучив нас докраю. Наші ноги рішуче відмовлялись іти. Але кожен з нас потішав себе: останній день, а там відпочинок!

Надвечір ми наблизилися до села Мішутіно. Тут нас зустрів начальник лісопункту в товаристві службовця ГПУ. Начальник лісопункту поглянув на нас, на нашу легку або подерту одежу і запитав, як ми думаємо працювати в зимовому лісі, будши так одягненими. Це було перше людське слово з боку начальства. Дехто з нас озвався, що ми нічого не думаємо, бо нас сюди пригнали.

Нашу партію знову розвели по хатах. Роздаючи хліб, охорона повідомила, що вранці ми підемо до барака, який лежить за 15 верст звідци. В ньому ми будемо жити і ходити на лісоповал.

НА МІСЦІ ПРИЗНАЧЕННЯ

Вранці п'ятого дня походу нас зібрали коло лісопункту, дали по пайці хліба та по пів рибини і поділили на дві групи. Групу, в якій я опинився з дядьком, Романом Скориком та ближчими знайомими, погнали в ліс першою. Ми перейшли річку Йомбу, яка впадає у Вагу (Вага — притока Північної Двіни). Потім увійшли в могутній і непроглядний ліс. Не доходячи кілометрів вісім до барака, ми звернули з санної дороги і пішли вузькою засніженою доріжкою, часто провалюючись у сніг.

По обіді ми прийшли до старого дерев'яного барака. Цей і був наш «спецбарак». Його кругом замело снігом, вікон зовсім не було видно, і над снігом височіла тільки верхня частина дверей. Ми повідкидали сніг від дверей та вікон. Після цього нас почали пускати по одному в середину. Прийшла черга і до мене. Я побачив невеликі сіни і двері направо, прямо і наліво. Міліціонер скерував мене в ліві двері. Я ввійшов і побачив низьку стелю і подвійні нари по одній стороні приміщення. На ці нари нам казали сідати один біля одного. Коли перша половина барака заповнилась, міліціонери почали пускати людей у другу. Обидві половини барака мали по малому вікну. Посередині стояв земляний припічок, що мав півтора метра довжини, метр ширини і метр висоти. Над припічком висів бляшаний ковпак. У двох кутках під стелею я побачив дві малі відсувні люки, приблизно 15 на 25 сантиметрів. Вогнище розпалювалося на цьому земляному припічку, дим збирався під стелю і виходив надвір через ці дві люки. Це була «русская чорная печь». Майже чверть стін і вся стеля були відкриті сажено: як у комині!

Ми розклали вогонь, і він горів цілу ніч, гріючи нас і сушачи наші лахи. Я спав на верхніх нарах, і надо мною стояла хмара диму. Нари були встелені сухим мохом, від якого тягло цвіллю.

В сінешній кімнаті залишилося, щоб нас охороняти, два міліціонери.

Вранці другого дня до нашого барака приїхав комендант ГПУ, товариш Крилов. Це був один із тих двох у цивільній одежі, що приймали нас на станції Вожега. З ним приїхало п'ять лісових бригадирів, озброєних пістолями. Товариш Крилов зібрав усіх нас і заявив, що ми підлягаємо органам ГПУ і за всі порушення приписів будемо відповідати перед ним. Далі він познайомив нас з розкладом нашого дня: ми мали вставати о п'ятій годині, виходити на працю о шостій, обідати від дванадцятої до першої і знову працювати до шостої години вечора. О сьомій годині — роздача харчів, перевірка; лягати спати ми мали о десятій.

Охороняти нас у спецбараці і під час роботи мали два міліціонери. На праці ми мали підлягати бригадирам (призначеним органами ГПУ!) Перебуваючи в спецбараці, ми мали право відходити від нього лише на 50 кроків, а далі йшла заборонена зона.

Після цього комендант зачитав норми нашого харчування. За денну працю спецпереселенцеві належало: хліба 450 грамів, круп 40 гр., риби 40 гр., цукру 5 гр. і соли 7 грамів.

Нас поділили на п'ять бригад по 15 осіб у кожній; потім ми одержали сокири, пилки, лопати і мотуззя, щоб стягати ліс у штабелі.

ЧЕРВОНА КАТОРГА

По обіді нас, голодних (з самого ранку нам нічого не дали їсти), погнали до праці. Бригадири йшли спереду на лижвах. А ми сунулися по глибокому снігу. В деякого черевики були обмотані зверху ганчірками; у багатьох чоботи були подерті і в них набивався сніг. Через добру годину нас зупинили у густім ялиново-сосновім лісі. Ми почали працювати. Спершу відкидати лопатами сніг від дерев, спилювали високі ялини та сосни, які падали в глибокий сніг, обрубували гілля, знімали кору і стягали дерева в штабелі. Гілля та верхи рубали на дрова. Норми від нас не вимагали, але працювати ми мали не абияк.

Так почалась наша каторга. Хвалити Бога, морози стояли невеликі. Інакше нам, погано одягненим і мученим недоїданням, довелось би зовсім пропасти. Кожного, гнітила хмара чорних думок. Де батьки, жінки, діти? Що з ними?

Бригадири, озброєні пістолями, були дуже наполегливими, вимагаючи від нас першорядної роботи. Два міліціонери ходили від бригади до бригади і пильнували, щоб ніхто не втік. Але ми і вони знали добре, що втеча в цю пору року була просто неможлива. Лісові проходи завалили грубий сніг, на сотні кілометрів стояв теж завалений снігами ліс, а лісових доріг пильно стерегли міліція та озброєний комсомол.

Коли ми повертались о сьомій годині до барака, в ньому стояв холод, і ми спішили розкласти вогонь. На стелю, чорну від сажі, просто гидко було дивитись. Крім вечірньої перевірки, відбувалась і ранкова — отже, точнісінько так, як у тюрмі.

Наш денний раціон виглядав так: хліб був глевким, крупи були найгіршої якості (т. зв. ячна сітка). Її припадало на кожного по дві столові ложки. Сорок грамів риби являли собою шматок солоної тріски або вобли, часто з запахом. Цукор ми постійно отримували рудий; приписані нам п'ять грамів не виповняли чайної ложки. Одержувана щодня грудочка соли була сірого кольору.

Коли ми виходили на працю, ще було темно, а коли поверталися з неї, то вже стояла темрява.

ВЕЛИКОДНЯ БОГОСЛУЖБА

Наближались Великодні свята — на далекій півночі, на засланні! Вербна неділя була для нас дуже прикра: нас закидало в лісі лапатим снігом, який утруднював і без того важку працю. Потім прийшла Страсна п'ятниця, після неї — Великодня субота.

Ми вернулися з роботи, як і завжди, фізично вичерпані і морально розбиті. Після вечірньої перевірки ми однодушно вирішили, що завтра

на працю не підемо. Що буде, те й буде, але Христове Воскресіння відсвяткуємо! В кожному разі було ясно, що за невихід на працю ми втратимо денний пайок.

По тяжкій праці я скоро заснув; але згодом відчув, що мене хтось будить. Розплющивши очі, я побачив перед собою дядька Трохима.

— Вставай, Кузьма, — сказав він з сльозами в голосі, — по зорях видно, що вже має бути дванадцята година, час Христового Воскресіння.

У бараці стояла тишина; до моїх ушей долітали неголосні слова Святого Письма. Я вловив знайомий запах від горючих воскових свічок. Він збудив у мені спогади про такі дорогі, чарівні Великодні свята, пережиті вдома. Я підвівся на руках і обвів очима напівтемний барак. Горіло три маленькі свічки, і коло них уже стояла більше, ніж половина наших людей. Решта підіймалася з нар і приєднувалася до гурту. Я зробив те саме.

Один з наших, Зотів, тихо, майже пошепки читав з маленької євангелії. Її, а також і свічки, він привіз з собою. Це був побожний селянин років 50—55, сліпий на одне око. Він жив від нас кілометрів за десять, в хуторі Камінно-потік на річці Мертвовод.

Всі стояли і молились Богові, в кожного котилися по обличчі сльози. Це були вже не ті люди, що жили в українських селах та хуторах. При тьмяному світлі вони виглядали наче привиди: чорні, худі, змучені, обдерті.

Прочитавши тексти, Зотів вийняв з своєї торби велику брукву, обчистив її, порізав на шматочки і поклав їх на краю нар. Потім ще прочитав щось із євангелії і пошепки проказав тричі:

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес! — відповідали ми. Нас душили сльози.

Потім Зотів дав кожному по шматочку брукви.

ЕКСПЕДИЦІЯ ПО МИЛОСТИНЮ

Після цієї нашої Великодньої Богослужби вже ніхто спати не лягав.

Я, Дмитро Пишенин, молодик приблизно моїх років, і Василь Коваль, мужчина років 40—45, домовилися відразу ж піти до Троїцького собору, що знаходився біля Мішутіна, за кілометрів сімнадцять від нас.

Мені тяжко пригадати тепер точну дату цього Великодня, але здається, що це було наприкінці квітня, бо вдень сніг на сонці вже починав розтавати.

Ніч була зоряна. Лісові простори вкривала груба біла вата. Сосни, обкутані білим інеєм, здавалися стоячими мерццями. Нам ставало моторошно, і ми прискорювали кроки. В церкві, думали ми, є люди, які визнають Бога; вони допоможуть нам оборонитись від смерті, яка вже наступала нам на п'яти. Ми думали не тільки про себе. Коли ми покидали барак, нас проводжали благаючі погляди багатьох

наших, особливо старших людей, яким голодова смерть не тільки наступала на п'яти, а вже насадала і на плечі.

Коли ми вже пройшли чимало дороги, почав падати тихий сніг і за декілька хвилин обліпив нас цілком.

В селі Мішутіно був відділ вожегодської міліції; тут же жив наш комендант, товариш Крилов. Крім комсомолу, міліції помагали нас пильнувати робітники мішутінського сільсовета. Вони також були озброєні. Тут до речі буде сказати, що за кожного затриманого спецпереселенця видавалася нагорода тютюном, чаєм та цукром.

Ми знали, що всі дороги з лісу сходяться до села, і були певні, що коло нього чатує застава. Отже, не доходячи чверти кілометра до Мішутіна, ми звернули ліворуч і почали обходити село глибоким снігом. Цей обхідний марш забрав нам останні сили, ми вже навіть думали повертатися назад. Але Бог не без милости — ми натрапили на вузьку санну дорогу, яка йшла з чийогось городу до сіножати. Завдяки цій дорозі ми обминули варту людоловів. До церкви нам оставалось не більше, ніж два кілометри, але наші ноги відмовляли нам у послусі. Отже ми вирішили відпочити; але, коли вже ми збиралися сідати на сніг, позад нас, за якусь чверть кілометра, в напрямі до села пролунало два постріли, а потім — людський крик. Слів ми не могли розрізнити. Нерви наші напружились, і страх, давши нашим ногам силу, погнав нас вперед.

Нам уже починало здаватися, що ми йдемо задовго, що ми заблукали. Але пройшли ще трохи, і від серця враз відлягло: перед нами, по правому боці дороги стояв Троїцький собор.

З радістю входили ми на церковне подвір'я. На секунду мені уявилося, що це я вдома заходжу до церкви. На подвір'ї нікого не було; тільки запряжені сани, що стояли за подвір'ям, були знаком, що в церкві мають бути люди.

Ми піднялися кам'яними східцями до дверей собору, і, коли ми їх відчинили, нас обняло теплом. Ми пройшли за перші двері. Перед нами, за кроків десять були другі двері, наполовину відчинені. В церкві світилось, і до нас доходив неголосний спів. Ми зайшли в церкву. Там тьмяно світилися лампадки і горіло небагато свічок. Миряни стояли і молились. Співав невеликий хор із старших людей. Ніхто на нас не звернув уваги, бо всі стояли до нас спинами. Ми зупинились.

Так на десятому місяці мого ув'язнення я опинився в церкві. Мої очі розглядали вільних людей. Вони були одягнені чисто, по-святковому, їхні обличчя світилися радістю. Василь Коваль, стоячи біля мене, заплакав, схлипуючи, як мала дитина. Я поглянув на нього, і по мені пішов мороз. Я знав його ще з дому, він жив від нас за три кілометри, в селі Миколаївка. Це був заможний господар, фізично сильна і життєрадісна людина. Тепер поруч мене стояла нужденна фізично виснажена вкрай людська істота: очі глибоко запали, обличчя неголене, на плечах латана свитка, ноги обмотані ганчірками і взуті в російській ликові «лапті»; через плечі висіли дві торби.

Ми стояли втрьох, похиливши голови і не маючи відваги простягнути руку. До мене першого підійшла якась старша жінка і дала милостиню. Потім вона порадила нам вийти надвір — коли люди будуть виходити з церкви, сказала вона, вони дадуть нам милостиню. Ми так і зробили: вийшли з церкви, стали коло східців і простягнули руку. Люди, виходячи з церкви, давали нам хліб і так звані налюшки та шаньки. Дехто давав навіть шматочки вареного м'яса: а ті, які жили поблизу, поприносили нам пляшки з молоком. Коли зовсім розвиднілось, наші торби були вже повні, і перед нами ще лежали пляшки з молоком та шматки хліба.

Миряни вже розходились, ми теж збирались повертатися додому, коли, десь узявшись, до нас підійшов міліціонер і хотів заарештувати нас. Дякувати Богові, двоє місцевих селян стало в нашій обороні. Вони звернулись до міліціонера з такими словами:

— Ковка,* відпусти мужиків, вони з того краю, де наші діди були, вони нічого поганого не роблять, хліба просять, поглянь на них!

Вони ще поговорили трохи з міліціонером, і той дав нам спокій і відійшов.

Ці двоє селян порадили нам вертатись іншою дорогою, яка обходила село Мішутіно.

Я власне не знаю, як треба було розуміти їх слова про те, що їхні діди були в Україні. Чи не були часом наші оборонці нащадками якихось українців, висланих на північ за царського режиму?

На церковному подвір'ї залишалось ще декілька старших жінок, які не зводили з нас заплаканих очей. Перед нами стояла проблема, куди запакувати решту хліба та пляшки з молоком. Але тут підійшли дві старші жінки, і одна з них сказала нам:

— Почекайте, вам зараз принесуть торби.

Вони розпитували нас, звідки ми, за що заслані, чи маємо ми родини і де вони. Ми поскладали милостиню в принесені торби, подякували Богові та людям і пішли. Обидві старші жінки проводжали нас поглядом, вогким від сліз.

Незабаром ми ввійшли в густий сосновий ліс, і наші груди виповнило ранне лісове повітря, в якому вже було чути приємний запах сосни. Над лісом підіймалося сонце, все говорило про близький прихід весни. Проміння ласкаво падало на нас, трьох жебраків. Ми несли в торбах напрошену милостиню, а в наших руках весь час було по шматку хліба. Ми говорили один одному, що після довгого недоїдання багато їсти не можна. Але наші руки не чули цих слів...

Коли ми наїлися святого хліба, запиваючи його молоком, нас опала втома, і ми зупинились відпочити на малій полянці, де стояло в копицях сіно. Розвели багаття, підмостили сухого сіна і посідали на нього. Нас хилив сон. Враз у лісі почувся тріск, і на галяву, недалеко від нас, вийшов великий ведмідь. Його голова була повернута в наш бік. На хвилину ми завмерли від страху. Ведмідь постояв трохи, обернувся і знов пішов у ліс.

* На півночі Росії говорять не Колька (Миколка), а Ковка.

Ми ще трохи відпочили, потім погасили вогнище і пішли вогкою засніженою дорогою. Десь по обіді ми вже наблизились до нашої тюрми. На душі було неспокоїно: ми припускали, що комендантові та міліції вже відомо про нашу відсутність. З такими думками ми підійшли до нашої жакливої халабуди. Всі наші сиділи на сонці під бараком, тримали в руках засмальцьовану білизну і знімали з неї воші, які вже завелися не тільки в білизні, а і в усіх наших лахах. Ми довідалися, що коменданта ще не було, а бригадири повернулися назад у Мішутіно. Ще нам розповіли, що міліція перевірки не робила, бо ніхто з нар не вставав. Всі наші від роботи відмовилися, заявивши, що будуть святкувати Великдень. Міліціонери сказали, що не буде видана денна пайка.

Ми зайшли в барак, за нами пішла майже половина людей, стежачи за нами благаючими очима. Я передав усе запрошене дядькові Трохимові, а сам повалився на нари і міцно заснув. О десятій годині вечора мене розбудили на вечірню перевірку. Моя голова дуже боліла, все тіло було мов несвое, а ноги відмовлялися ходити.

Після перевірки дядько сказав мені, що запрошену нами милостиню поділили між усіма і що кожному припало по шматку хліба та маленькій порції м'яса. Я знову припав до нар з цвілим мохом — вони потягнули мене до себе, як у дитинстві мамина постіль. Проспав я до самого ранку другого дня Великодніх свят.

Понеділок пройшов, як і всі інші понеділки, вільні від праці дні. О сьомій ввечері ми одержали пайку. Дехто з'їв свою порцію хліба та риби, ще не дійшовши до своїх нар.

На вівторок чекала на нас каторжна праця — цілий день без шматочка хліба! Ми вставали з думкою: що ж буде нам за відмову від роботи? Вже о шостій годині ранку з'явився комендант Крилов. Своім криком та лайкою в Бога, релігію та свята він нас просто оглушив. Потім розлючено запитав, чому ми не вийшли працювати в неділю. Ми мовчали. Він ще більше розлютився, але всі ми мовчали далі. За нас відповів міліціонер, що ми відмовилися працювати через свято Христового Воскресіння. Московський богохульник вибухнув знову, кричачи, що релігія та свята — це опіум і дурман. А потім загрозив, що коли відмова від праці повториться ще раз, він покарає нас подвійно.

А потім нас погнали в ліс. І знов потяглася нескінчена черга каторжних днів. І жадна надія не присвічувала нам у цьому гнітючому безвихідді. Загибель розкривала нам назустріч своє чорне зіво...

ЧОРНА ВЕСНА

Надійшла весна. Часто падали дощі, і ми, ідучи на каторжну працю і повертаючися з неї, перемішували подертими чобітьми танучий сніг з ґрунтом. Наші ноги від ранку до вечора були мокрі. Надії, що весна і тепло принесуть нам полегшення, ніяк не виправдали себе.

Люди почали слабнути. Хворі лежали на холодних нарах, покритих цвілим мохом. Блощиці, що гніздилися в щілинах стін, пили з них

останню кров. Ніякої медичної допомоги хворі не мали, і ніхто з нас здорових, не лишався при них, бо кожного, хто ще міг ходити, гонили на працю. Хворі одержували не по 450 грамів хліба, як ми, працюючі, а по 300 і наполовину менше круп, риби і цукру, хоч пайка і без того була мізерна.

Холодна вода, в яку перетворювався танучий сніг, мала вільний доступ і до моїх ніг, бо мої чоботи подерлись. Ночами я почав відчувати в ногах біль; він дедалі зростав. Проте ні голод, ні каторжна праця, ні цей біль у ногах, що не давав мені вночі відпочити, ще не зламали мене. Велику моральну підтримку подавав мені мій дядько Трохим. Я вірив його словам, які він часто повторяв:

«Так довго не буде, це просто неможливо! Нас скоро звільнять, і ми поїдемо додому».

І дядько Трохим, і я знали, що таке советська влада. Але покарання кількох мільйонів людей на самій тільки Україні, не тільки мужчин, а і жінок та дітей, покарання, якому не передували повстання або якісь збройні виступи проти влади, було такою дикістю, якої і большевики ніби мали б з часом посоромитись.

А потім захворів і дядько Трохим. Ночами він страшно кашляв. При нападах кашлю голова його зсувалася з лавів, які служили замість подушки, і лице його занурювалось у сухий, потертий мох, який від дальшого кашляння розлітався, як полова від вітру.

Звичайно, ми не раз зверталися до коменданта та охорони, прохаючи, щоби хворим була дана медична допомога. Відповідь була кожного разу та сама: нас, мовляв, скоро переведуть в інше місце; там будуть і ліки, і медичний догляд.

Захворів на шлунок і Афанасій Оплачко, мій близький земляк, з села Арбузинка. Бували ночі, що він кричав від сильних болів, як мала дитина, і цим криком не давав відпочити іншим, вимученим після каторжної роботи. Оплачко пояснював свою хворобу недоїданням і поганою якістю харчів. Справді, риба, яку ми діставали, часто була тухлою; але ми мусіли їсти її, бо голод — не свій брат. Дехто ставив іншу діагнозу: Оплачко застудив шлунок; упрів, мовляв, на роботі і напився холодної води. Дядько Трохим висловлював думку, що хвороба могла статися через неправильний обіг крові в шлунку і що тут могли б допомогти баньки. Оплачко теж вірив, що баньки припинять болі. Коли ми звернулися до коменданта і міліціонерів з проханням, щоби вони прислали для хворого баньки, вони просто слухати нас не схотіли. Нічого такого, що могло б замінити баньки у нас не було. Горщиків ми не мали, і нашим посудом були бляшані пушки від консервів, які міліціонери викидали за барак.

ОПЛАЧКА ЛІКУЄ РОМАН СКОРИК

Одного понеділка, тобто в наш «вихідний день», я і дядько Трохим, сидючи на нарах, снідали: пили окріп і їли по малому шматку хліба, злегка посипаного цукром. Хліб був глевкий, але нам він видавався

смачнішим за найдорожчі тістечка в світі. Роман Скорик, чи не одинокий власник такої розкоші, як полив'яний горщик, зварив собі в ньому юшку, що в ній, як говориться, крулина крупину доганяла. Перше, ніж почати їсти, він налив юшки в пушку для Оплачка, — вони були з одного села. Оплачко, який мав тієї ночі особливо сильні болі, взяв пушку з словами:

— Може, від теплого шлунок не буде так боліти.

Роман Скорик, п'ючи юшку просто з горщика, озвався:

— Зараз поїм, помию горщик та буду тебе лікувати.

— Романе! — сказав бідний Оплачко. — Якби ти мене вилікував, а нам Бог допоміг вернутися додому, я цілий місяць буду поїти тебе горілкою!

Отже Скориків горщик мав виконати ролю баньок. Роман попросив хворого перейти з верхніх нар на нижні, лягти скраю, звільнити живіт від одежі і лежати спокійно. Якщо трохи і припече, то він повинен зрозуміти, що горщик не банька, що горщик, щоб бути нагрітим, потребує більше вогню. Хворий був згоден на все. Скорик підійшов до нар, тримаючи в одній, руці свій полив'яний горщик, а в другій — невеликий квач.

Ми, слухачі і глядачі, вважали цю розмову і підготову до лікування за жарт, за прояв шибеничного гумору. Запалений квач переконав нас, що йдеться про речі поважні. Роман Скорик тримав перевернений горщик над животом і раз-у-раз підносив до його середини горючий квач. З нього капнула на живіт Оплачки крапля гарячої рідини, хворий закричав. Лікар швидко скинув з себе піджак, накрив йому живіт і якийсь час іще оперував з горщиком. Потім гукнув до нас:

— Зніміть піджак, уже ставлю!

Горщик побув на животі хворого недовго: Оплачко почав стогнати, дедалі дужче, і попросив лікаря, щоб той швидше зняв горщик, бо йому нема чим дихати. Скорик намагався відірвати горщик; хворий почав кричати, почервонів, очі його розширились.

— Ой, Боже, що я наробив! — скрикнув розгублений Скорик.

Дядько Трохим зірвався з нар, підбіг до припічка, схопив в обидві руки по поліну і, підскачив до хворого, ударив ним одночасно по боках горщика. Горщик розлетівся на шматки.

Оплачко випустив з грудей повітря, потім поволі передихнув і промовив:

— Спасибі вам, дядьку Каздоба, ви мене врятували від смерті! В думці я вже прощався з сім'єю!

Роман Скорик — не то зляканий, не то здивований — все ще стояв на тому самому місці і дивився на черепки.

Хворий підвівся з нар, почав ходити по бараку взад і вперед і просив у нас закурити, мов не знаючи, що тютюну ми не одержуємо.

Нарешті очутився і Роман Скорик. Він почав збирати черепки і сказав сам до себе:

— Один горщик зостався зо мною від усього мого великого господарства — і той сьогодні розбили!..

Ще двоє наших лежало після удару падаючого дерева: в одного опухла нога, другий мав великі болі в попереку. Всі ми були хлібороби з безлісного півдня України і лісової роботи не знали. Ніхто тут не давав нам вказівок, як ліпше спилати деревину. Наші здогади, на який бік падатиме ялина, часто показувались помилковими; дерево часто перекручувалось і падало на протилежний бік. А втекти по снігу від 15-метрової і довшої навіть ялини було не так легко. Наш власний гіркий досвід кінець-кінцем навчив нас цього ремесла.

ТРАГІЧНИЙ КІНЕЦЬ ДЯДЬКА ПЕТРА

Прізвища його я вже не пам'ятаю. Це був селянин середніх років, міцної будови. Привезли його на станцію Бандурку з в'язниці; він сидів на тому возі, де був і я з батьком.

Почалося з того, що дядько Петро став заговорюватись. Такі стани траплялися в нього приблизно впродовж місяця.

Одного вечора, повернувшись з праці, ми сиділи в бараці і вечеряли. Тут до речі буде сказати, як ми порціонували наш жалюгідний пайок. Наша вечеря складалася з рідкої «баланди», шматка хліба грамів на 200 і з грамів 20 паршивої риби. На сніданок і обід ми залишали решту хлібної пайки, тобто грамів 250, другу півпайку риби і дорогоцінні 5 грамів цукру. Зокрема мій дядько Трохим був дуже самодисциплінований в такому розподілі провіанту; але це вдавалося не всім. І треба сказати, що ті, які з'їдали свою пайку відразу, почували себе гірше, ніж ті, яким вистачало волі стриматися.

Вечеряючи, більша частина людей сиділа на нарах, дехто — на підлозі. Дядько Петро сидів теж на підлозі, лицем до дверей, і вечеряв хліб з рибою, запиваючи холодною водою. Останніми днями він перестав нагрівати для себе воду, одержані харчі з'їдав за один раз, а потім був голодний весь день до нової видачі харчів, яка переводилася ввечері, по роботі.

Дядько Трохим і я вечеряли на верхніх нарах. Мій погляд упав на обличчя дядька Петра. Воно було нерухоме, наче закам'яніле; широко розкриті очі були втуплені в двері барака. Я звернув на це увагу свого дядька, але він коротко кинув мені:

— Не дивися на хвору людину!

В ту саму хвилину в бараці розітнувся гострий крик:

— Миколо, сину мій!

По мені пішов мороз. Я побачив, що дядько Петро схопився і кинувся до дверей. Його обличчя з темними вусами, обросле чернуватою бородою, було бліде, як віск; волосся на голові піднялося вгору. Він ухопився тремтячими руками за одвірки і раз-у-раз кричав:

— Миколо, сину мій!

А потім довелося почути ще страшніше:

— Сину мій, як мати? І досі хвора? Знову приходив москаль гвалтувати матір чи ні?

Викрикнувши це, дядько Петро відвернувся від дверей, підвів голову. Його очі заморгали, він почав розглядатися по бараку. Його руки все ще тремтіли, але пальці вже відривалися від одвірків. Потім випростався, але далі водив по нас своїми блудними очима: свідомість іще не поверталася до нього повністю.

Я перевів свій погляд на всіх присутніх, і мені стало ще страшніше. Мені здалося на мить, що я сплю і що мені сниться кошмарний сон: навколо сидять не люди, а скелети, прикриті засмальцованими лахами. І це один з них ожив, схопився на ноги і, приголомшений, переляканий своїм новим і дивним станом, водить очима по своїх товаришах, впізнає їх і заздрить їх розкоші не жити...

Хворий постояв хвилину, потім відчинив двері і вийшов на двір. Ми сиділи безмовно.

Першим заговорив мій дядько. Він попросив, щоб ніхто ніколи не нагадував нещасному, що з ним трапилося цього вечора. Потім загадав, щоб зібрали з підлоги рештки вечері хворого і поклали їх на його місце на нарах.

Мало хто з нас довечеряв. Є переживання, коли навіть голод не заявляє про свої права.

Незабаром двері барака розчинились, і міліціонери наказали нам виходити на перевірку. Дядька Петра на перевірці не було. Ми вже повитягали на нарах свої змучені тіла, коли міліціонер привів його в барак і наказав йому лягати спати.

В шостій годині ранку ми виходили з бараку на працю. Вийшов і дядько Петро; але ноги не тримали його, він захитався, упав...

Нас погнали в ліс. Цей день був безмірно гнітючим і для тих з нас, які ще тримались на дусі. Повернувшись ввечері в барак, ми побачили, що хворий лежить на нарах. Коло нього, збоку стояла недоторкненою вчорашня вечеря. На перевірку він не встав.

Коли всі вже полягали спати, дядько Трохим, який через хворобу на роботі не був, сказав мені пошепки, що перед самим нашим приходом з праці дядько Петро покликав його до себе і потиху розповів йому про все, чим наболіла його душа і серце. Про що саме, дядько промовчав. Сказав тільки, що дядько Петро лишив дома жінку і сина, тринадцятилітнього Миколу.

Прокинувшись вранці, ми не побачили в бараці дядька Петра. Нас погнали в ліс. По обіді прийшов до лісу міліціонер, взяв трьох наших і повів їх у напрямі до барака. Різні здогади виникали в нас, але ніхто не вгадав того, що сталося.

Коли ми повернулися з праці, хворі розповіли нам, що дядька Петра знайшли недалеко від барака: на гілляці висіло мертве тіло. Удушився своєю власною крайкою. Поховали його теж недалеко від барака.

Того вечора люди були мовчазні, пригноблені, прибиті. А коли всі полягали спати, дядько Трохим пошепки переповів мені, Скорикові, Оплачкові, Пишенинові і його синам усе те, що розказав йому небіжчик перед самогубством. Він покликав дядька Трохима до себе і сказав:

— Розкажу вам, дядьку, про моє горе; може, трохи легше стане мені на душі. Всі мені не знайомі: з мого села або з моєї околиці нема тут нікого. Але ви з Благодатного: це не так далеко від мене.

Нижче я реконструюю все те, що почув від свого дядька.

ОПОВІДАННЯ ДЯДЬКА ПЕТРА

«Я — з-під Первомайського. Мій батько був заможний господар. В 1918 році він послав мене і старшого мого брата у військо до гетьмана. Попрошався я з молодою жінкою і з сином своїм Миколою (йому тоді було один рік) і поїхав з братом верхи в самий Київ. Ми служили гетьманові вірно, бо батько нам казав, що гетьман — це наша держава.

Брата вбили наприкінці того ж 1918 року, а я хворий, в 1919 році повернувся додому. Року 1924 мене і жінку позбавили виборчих прав, а в 1928-му мене заарештували. Дякувати Богу, голова сільради був свій чоловік; він допоміг мені, і вже другого дня мене випустили. В 1929-му ГПУ заарештувало мене вдруге. Я просидів цього разу тиждень, але знову виручив наш голова.

В кінці 1929 року в наше село приїхали з Первомайського два уповноважені ГПУ і ще якийсь комуніст. Вони заарештували голову нашої сільради і повезли в город. Шкода, добрий був він і людям допомагав. Замість нього став головою якийсь москаль. Уже другого дня він прийшов з двома міліціонерами до моєї хати і почав вимагати від мене зброї. Її я не мав, то так йому й сказав. Зробили вони втрьох трус у коморі, потім замкнули мене в ній, а самі почали шукати у дворі і в хаті. Син був у школі, з гістьми залишилася сама жінка. Коли стемніло, міліціонер забрав мене з комори і повів до сільради. Новий голова закликав мене до своєї кімнати, зачинив двері і каже:

«— Твоя жінка злякалась нас та й плете всякі дурниці. Іди додому, надумайся, де твоя зброя, а я завтра знову спитаю тебе. Та накажи жінці, щоб менше говорила!»

Коли я вертався, надворі було вже зовсім темно. В хаті горіла лампа. Я ввійшов і остовпів. Жінка лежить на підлозі і гірко плаче. Ліжко відсунене, постіль розкидана по підлозі. Мій малий Микола теж плаче. Побачивши мене, жінка заголосила і слова не могла сказати.

Коло неї сиділа наша сусідка і кума. Вона розказала мені, що тоді, коли я сидів під замком у коморі, новий голова сільради згвалтував мою жінку. Та ще й погрозив їй, що коли скаже, то буде ще гірше.

Тієї ж ночі у мене постала думка піти і вбити голову. Подивився на сплячого сина — і руки мої спустилися...

Другого дня вранці мене покликано до сільради. Голова вимагав від мене зброї. Стукав кулаком об стіл і кричав:

— Ти служив у гетьмана, бився за самостійну Україну!

Коли він вилаяв мене бандитом, я не витримав і з обуренням крикнув:

— Я був вояком, бандити чужих жінок гвалтують, а я не гвалтував!

Голова скочив до мене і почав витягати з кишені нагана. Не встиг: я вдарив його чорнилицею по голові; потім на ньому, вже лежачому, опинився і його стіл.

На його крик вбігли в кімнату працівники сільради, відтягли мене від нього, а мене замкнули в льоху.

Того ж дня мене допитувало ГПУ, що прибуло з міста негайно. Насильник сидів тут же з перев'язаною головою і говорив, що мене треба розстріляти. Може, до того і дійшло б, якби, спасибі їм, не міліціонери: вони потвердили мої слова, що голова сільради згвалтував мою жінку.

Після допиту мене посадили на віз і повезли в город. Коли віз проходив повз мою хату, жінка вибігла на вулицю з криком:

— Петре, Петре, на кого ти мене покидаєш?!

Вона бігла за возом і голосила, аж поки гепеушник не примусив її відстати. Сина не бачив: він був у школі.

В Первомайському мене вкинули в тюрму. Я просидів там до березня, сам-один у камері. Ніякої вістки з дому не мав. А в березні мене вивезли з тюрми на станцію Бандурку, посадили у вагон і привезли з вами сюди».

ЖЕНУТЬ НА РОБОТУ І ХВОРИХ

Дядько Трохим ще сказав, що, вислухавши дядька Петра, він ставив йому декі питання, але той, замовкши, не озвався вже жодним словом.

«Не міг він уже нести той тяжкий камінь, що лежав на його душі! Царство йому на небі, не винен він, що таку смерть собі заподіяв», — закінчив дядько Трохим...

Встали ми другого дня, як і завжди, о п'ятій годині. Всі, як і вчора, були мовчазні і похмурі.

За годину приїхав Крилов, наш комендант. Зайшовши в барак, він наказав, щоби хворі також виходили надвір і ставали в ряд. Міліціонерам він загадав затримати на хвилину нас, здорових робітників, коло барака. Хворі почали виходити з приміщення, підтримуючи один одного попід руки. Майже всі вони були старшого віку. Крилов прочитав за списком прізвища та імена хворих і сказав, що вони мають теж іти на роботу в ліс.

Селянин, що терпів на болі в попереку, не міг довше стояти, зсунувся на коліна, а потім сів. Крик коменданта не поміг, селянин піднятися сам не міг, його підвели інші.

Потім усіх нас погнали на роботу. Хворий дядько Трохим ішов поряд зо мною. З кожним кроком він охлявав, і я, взявши від нього сокиру і торбу, підтримував його під руку. Не пройшли ми і поло-

вини дороги, як дядько так сильно розкашлявся, що я мусів спинитись. Він похилився на моє плече і все кашляв. А коли напад кашлю нарешті минув, він сказав:

— Щасливий Петро! Спить спокійно, вже не буде знати цих мук.

Ці слова глибоко вразили мене.

Хворі працювали понад свою фізичну силу. Вони часто просилися сісти і відпочити. Але крик бригадира примушував їх знову братися до роботи. Скільки з неї було користи, говорити не доводиться. Хворі падали, знову підводились. Бачити це катування людей було для мене нестерпним. На серце давив такий тяжкий камінь, що воно, здавалося, затого розірветься. Справді, дядько Петро був щасливий!

Нарешті час каторжної праці на славу соціалізму скінчився. Ми, здорові, допомогли хворим добрести до барака. Я відразу повалився на нари — таким великим було моє нервове вичерпання. Не схотів варити баланди і навіть не вечеряв.

МОЯ СПРОБА УТЕКТИ З ЖИТТЯ

Другого дня я відчував те саме вичерпання і повну апатію. В лісі дядькові Трохимові помагав Роман Скорик. На роботі я намагався з'їсти хліба, але не міг ковтнути. Якщо мені чогонебудь ще хотілося, то тільки повернутися в барак і впасти на нари.

Коли ми повернулися, я, знов не вечерявши, повалився на свій барліг. В моїй свідомості весь час стояли слова дядька Трохима: «Щасливий Петро! Спить спокійно, вже не буде знати цих мук». І враз мені теж захотілося заснути, — але заснути так, щоб уже ніколи не повернутися в це пекло, щоб визволитися від нього твердо і надійно. Це бажання зростало, поривало, ставало велетенським, пекучим, незносним. І була тільки одна людина в світі, що могла задовольнити це бажання і визволити мене. Це був я сам...

Я дістав дві свої торби, що лежали в головах, відв'язав від них мотузки, зв'язав їх крадькома, не скидаючи піджака, обмотав ними свій стан. Коли стемніло, я вийшов з барака і потиху, обережно пішов у гліб лісу. На якийсь момент у душі заговорив сумнів; але моє велике бажання затоптало його. Я розмотав мотузку, закинув його на міцну гілляку і затагнув. Потім почав відповідно підготовляти другий його кінець, думаючи, що скоро, дуже скоро, за кілька хвилин я побачуся з своєю дорогою мамою. Розкажу їй про наші нестерпні муки і буду просити в неї прощення, що заподіяв собі таку смерть.

Враз я почув шелест: хтось до мене підходив. Здригнувшись, я підвів очі. Передо мною стояла моя незабутня мама, в чорній одежі; вона беззвучно плакала.

Я скрикнув: «Мамо!», випустивши з рук мотузку і впав їй у ноги, хватючи її коліна. Щось уколало мене в обличчя, я спам'ятався і розкрив очі. Моє лице було між гіллям молодої ялини.

Припавши обличчям до землі, я гірко плакав. Певність, що коло мене була справді моя мати, не зникла. І я ще гіркіше плакав і просив

маму і Бога, щоб вони простили мені, молодому, і допомогли вийти з цього жаху і чорної біди. Почав молитися, переказав усі молитви, яких мене навчила мама ще тоді, коли я був хлопцем. І я підіймався з колін уже з вірою в серці, що мене почули; з певністю, що моя мама бачить з того світу мої муки, що Бог допоможе мені.

Я розглядався кругом, шукаючи матері, пішов трохи даліше в ліс — у тім напрямі, де вона стояла. До мене донісся крик: «Кузьма!» Я прислухався: це гукав дядько Трохим. Чи не відчув він душею, що зо мною діється щось недобре?

Не обізвавшись, мовчки, швидким кроком я подався до барака.

Лігши після перевірки на нарах, я ще довго не міг заснути: перед мною все це стояла моя мати, заплакана, в чорній одежі! Враз мою свідомість блискавкою прорізав спогад, і я майже скрикнув:

— Боже!

— Що сталося? — спитав дядько Трохим, що лежав поруч.

Я відповів, по мені пішло холодне тремтіння. Бо я пригадав, де і коли я бачив свою маму такою, якою вона мені з'явилась у лісі. В січні 1921 року, в містечку Братське ревтрибунал судив мого батька і засудив його на кару смерті. Мама стояла в судовій залі, одягнена в чорне, в чорній хустці і плакала. Я стояв поруч мами і наївними устами дитини просив її заспокоїтись.

Я тихо заплакав, накривши лице лахами, щоб ніхто не почув. І заснув — так, як засипають діти: з сльозами на очах.

ГІСТЬ З УКРАЇНИ

Коли ми наступного ранку підвелися з наших нар, ніхто з нас і в гадці не мав, що цей день принесе нам не абиякі події.

Настала шоста година, час виходу на роботу, але бригадирів не було. Міліціонери нічого нам не говорили. Дивна річ! Минула сьома, восьма, дев'ята, десята година. Виникли різні здогади. Дехто припускав, що нас відправлять до родин. Оптимісти йшли далі і говорили, що нас звільнять і ми поїдемо додому.

Десь перед обідом приїхав комендант Крилов у супроводі одного лісобригадира. Він зібрав нас і заявив, що сезон лісозаготівлі закінчився. При цих його словах радість вступила в наші груди. Слава Божі милосердному!

Потім комендант розповів нам про нову роботу для нас. Ми мали зносити в купи гілля уже зрубаного дерева, порядкувати штабелі і розробляти на дрова сухе дерево. Ходити з нами мав лише один бригадир.

Ця робота була набагато легшою від лісопозавалу. Та й ноги ставали то тут, то там уже на просихаючий ґрунт. Цей день здався нам якимсь іншим, і сонце рідніше дивилося на нас. Я не чув того дня гидкої московської лайки (один бригадир не встигав на всіх кричати і обкладати нас звичним для росіян словесним брудом). Навіть хворі почували себе ліпше і веселіше йшли назад до барака. А коли ми повер-

нули, то ті хворі, які не виходили на роботу, бо взагалі не могли рухатись, майже як один зустріли нас запитанням:

— Що чути, чи не повезуть нас до родин?..

Я пішов одержувати пайку, яку нам видавали ті два міліціонери, що охороняли нас. В черзі стояв передо мною, через дві-три особи, син Лукіяна Пишенина, Михайло. До нього швидко підійшов його старший брат Дмитро і щось шепнув йому на вухо. Михайло вийшов з черги, і обидва подалися скорим кроком за барак. На їх обличчях світилася радість.

Незабаром Михайло вернувся в чергу і шепнув мені:

— Степан приїхав!

— Який це Степан?

— Ганьки чоловік, — пошепки відповів Михайло.

Я знову не догадався і спитав, про яку він Ганьку говорить. Михайло навіть розсердився і вже вголос сказав:

— Майсак Степан до нас приїхав!

Я був заскочений, але вже по якійсь секунді скрикнув:

— Де він?

— За бараком. Говорить з батьком і Дмитром.

Степан Майсак був одружений з дочкою Лук'яна Пишенина і походив з села Арбузинка. З цього села походили і мої батьки. Там жила тепер моя молодша сестра Ліда, за чоловіком Захарченко, і дядька Трохима дочка Соня, за чоловіком Гопкал. Степан був син заможного і статечного селянина. Я був знайомий з ним років чотири. Ми зустрічались коло церкви, на досвітках, на весіллях, на базарі в Арбузиці. Побачивши один одного, ми вітались уже здалека. Сходилися, міцно стискали руки, перекидалися десятком веселих слів і приязно розходилися.

Я покинув чергу і помчав за барак. Там я побачив Степана. Обличчя його було свіже і веселе. На ньому був новий сірий піджак, чорне, теж нове галіфе; на ногах мав добрі хромові чоботи. Він щось розповідав тестеві та шуринові.

— Степан! — радісно скрикнув я і не пішов, а просто побіг до нього.

Але він тільки глянув на мене і перевів погляд на своїх співрозмовників.

Ще одна мить — і я був уже коло нього, подав йому руку. Степан мигцем глянув на мене і дуже помалу простягнув мені свою руку. Потиск був холодний, байдужий, потиск, я сказав би, сонної людини. Жодним словом не озвався він до мене і продовжував розповідати Пишениним про родинні справи.

Я розгубився, мені стало навіть страшно.

Михайло нагадав мені, що підходить наша черга. Я мов автомат, поплівся за ним. Дійшовши до барака, я ще раз глянув на гостя з батьківщини, і мої ноги самі спинились. Мені пронизало бажання ще раз підійти до Степана, кинутися йому на шию, попросити його не цуратись мене, благати його, щоб розповів дома моему братові Михайлові і сестрам Оксині та Ліді, всім родичам і друзям, що я ходжу

край прірви, що одна моя нога вже посунулася у безодню. Щоб він розказав їм, що я скоро вже два місяці нічого не знаю ні про батька, ні про сестру Анну, і нехай шлють вони сухарі, одержу і чоботи, бо інакше я загину. Щоб він розповів п'ятьом дочкам дядька Трохима, що їх батько, змучений каторжною працею, голодом і холодом, тяжко перехворів і що його, ще не цілком одужалого, далі ганяють у ліс; що нічого не відомо про їх стареньку матір, яку залишили у Вологді. І ще хотів я просити Степана, щоб він переказав моє благання допомогти мені також їй — тій, що дала мені слово в Божому храмі, що буде мені вірна все своє життя...

Я вже зробив був крок у сторону Степана, але Михайло спинив мене і, поглянувши мені просто в очі щирим юнацьким поглядом, сказав:

— Кузьма, не йди до Степана, з тобою він не хоче розмовляти!..

Того вечора я довго не міг заснути. Степан мав переночувати в бараці. Мені тим часом здавалося, що в ньому таки озветься сумління і він поговорить зо мною. Від його присутності в цім північнім каторжнім закутку повіяло рідним краєм. В душі снувались спогади про таке недавнє і таки вже далеке минуле. Я думав про свою молоду дружину. Лише три місяці жили ми разом. Вона походила з родини, яку за матеріальним рівнем розглядаю як трохи нижчу за середняцьку. Батько її в той час був активістом сільради. В липні 1929 року він запропонував мені зректися батька й прізвища і відійти з батькового двору. Причини він мені не з'ясував. Пропозицію я, звичайно, відкинув. Тесть, як активіст, був поінформований, що має статися. Він забрав від мене мою дружину, а в серпні мене і мого батька заарештовано...

Прокинувшись другого ранку, я відразу поглянув на нари. На них спав старий Пишенин з Михайлом, але Степана Майсака і Дмитра коло них не було.

На праці довідався від Михайла, що Степан поїхав уже додому, що Дмитро пішов його провести і що Степан приходив до нас за дозволом Вожегодського відділу ГПУ.

Коли ми повернулися з праці, Дмитра в бараці ще не було. На перевірці міліціонери спитали старого Пишенина, де його син.

— Сам не знаю, де він подівся, — відповів Лук'ян.

Міліціонери запевнили, що далі від вожегодської міліції його син не втече.

ВІСТКИ ПРО РОДИНИ

Після перевірки ми полягали на нари. Дядько Трохим лежав поруч Лук'яна Пишенина, я — між дядьком і Романом Скориком, з яким сусідував Афанасій Оплачко. Старий Пишенин тихо переповів про наші родини все те, що розказував йому Степан Майсак. Ми слухали, здержуючи подих.

На початку квітня родини були перевезені з Вологди в ліс недалеко станції Харовської (на залізниці Вологда—Архангельськ). Їх примістили в нашвидку побудованих з сирого дерева стодолах, покритих зверху гіллям та мохом і обкиданих з боків землею. Жінки, діти, старі сплять на семиповерхових нарах. В кожній стодолі стоїть залізна бочка-піч. Сніг, що нападав на стодоли, від тепла, яке давали бочки, починав танути, і вода капала всередину. Відколи потепліло і почали падати дощі, стало під цим поглядом ще поганіше. Харчі — гірші за наші. Смертність — страшна, не встигають ховати. Мруть здебільшого діти і підлітки.

Наприкінці квітня чи на початку травня — продовжував Пишенин — стало відомим по селах України нове розпорядження большевицького уряду: якщо хтонебудь має засланих родичів чи то знайомих, то він може взяти їхніх дітей у віці до 14-ти років на своє утримання і привезти їх з заслання до себе. Дехто приїздить і забирає дітей, але лише дехто, бо або родичі теж заслані, або все від них забране, і їм тяжко не то що чужих дітей утримати, а навіть і залізничний квиток купити.

Лук'ян Пишенин помовчав хвилину, а потім додав, що Степан Майсак сам побував у цьому лісі під Харовською і говорив з багатьма. Всі родини — без батька. Тільки Андрій Черемуха животіє в стодолі поруч своєї родини: він хворіє на ноги, і його звільнили від лісової роботи.

Ці вістки пригнітили нас невимовно: ми сподівалися, що наші родини живуть все ж таки в ліпших умовах, ніж ми. А виходило, що у нас були навіть переваги: ми спали бодай на сухих, а не на вогких нарах.

ТРЕБА ТІКАТИ!

Кожного вечора нас лягало на нари менше і менше. Лісові проходи звільнилися від грубого шару снігу, ялини і сосни манили нас у свою глибину. Тікала переважно молодь.

Одного ранку приїхав до нашого спецбарака комендант Крилов. Нас зібрали, і він заявив, що всіх тих, що потікали, затримано і що вони сидять під арештом; вожегодська міліція має відправити їх до в'язниці в Архангельську, і своїх родин вони більше не побачуть. Ми не повинні забувати, додав Крилов, що нас прислали, щоб перевиховати на порядних советських громадян. Потім він сказав, що охорона барака буде збільшена, що відтепер нам забороняється виходити з барака вночі і що «параша» стоятиме в приміщенні.

До барака під'їхало три міліціонери. Два з них і лісбригадир погнали нас до праці. Третій міліціонер залишився коло барака. Отже комендант говорив правду...

Того самого дня, на роботі дядько Трохим сказав мені, що ми повинні тікати звідси до родин, і то якнайшвидше, бо може статися таке, що ми загинемо тут, а наші родини — в Харовському лісі. Дістав-

шися до родин, вирішимо разом з ними, що робити далі. Дядько додав, що нам треба негайно розстаратися хліба — не менше, ніж на чотири дні дороги.

Я майже не спав тієї ночі. В думках я вже розмовляв з батьком, сестрою Анною, її чоловіком Андрієм і з своїми племінницями. Але моя душа цим не задовольнилась, і слухняна уява малювала передо мною картину моєї щасливої втечі з Харовського лісу.

Десь на другий чи третій день (це була неділя) дядько Трохим наказав мені, що завтра, в понеділок, тобто в наш «вихідний» день, я з Михайлом Пишенином маємо пробратися в село і напросити хліба. Якщо запрошеного буде досить, сказав дядько, ми негайно, вже наступного дня ми вшістьох будемо тікати. Крім нас двох, до шістки належали Роман Скорик, Афанасій Оплачко і Лук'ян Пишенин з сином.

Вертаючись з праці, я і Михайло обміркували, як нам виконати покладене на нас доручення. Вирішили рушити звечора і переночувати десь по дорозі. Після вечері, поховавши торби під піджаки, ми вийшли нарізно в ліс. Дядько Трохим і Лук'ян Пишенин порадили нам йти на схід, бо, поперше, в тих околицях ніби більше родить хліба, а, подруге, в східньому напрямі менше на втікачів полюють. Перша «деревня» мала бути верст за двадцять п'ять від барака.

ВИЛАЗКА ПО ХАРЧІ

Вісім кілометрів нам треба було йти дуже поганою ліською дорогою. Ми рушили по ній скорим кроком і без жадних перешкод досягли справжньої дороги. Грунт був сухий, але ця приємність тривала недовго: ми підійшли до «мокрої» ділянки. Лісові проходи по обох боках були покриті водою, і дорога в цій місці була вимощена кругляками. На півночі Росії роблять так: там, де місцевість заболочена, вздовж дороги кладуться дерева, а в поперек вимощують кругляками і цим створюється поміст. Йти такою дорогою дуже погано.

Наш марш по кругляках, під якими стояла вода, був коротким: незабаром ми наблизились до суцільного озера: вода залила дорогу на добру чверть кілометра. Це була прикра перепона: я мав хворі ноги, в холодній воді вони могли затерпнути, і даліше просування стало б для мене великою проблемою.

Мій «напарник», дев'ятнадцятилітній парубок, був веселої вдачі і міцної будови, як і весь Пишенинський рід. Він бадьоро поглянув на мене і мовив:

— Не журися, Кузьма! Ти ж не з Степаном, а з Михайлом!

Він повільно сів на вогкі кругляки, скинув чоботи, зв'язав їх і перекинув за спину. Обидві свої торби він поклав на плече і сказав мені, щоб я віддав йому мої торби; вони опинилися на другому його плечі. Зосереджено і мовчки він ще якусь хвилину оглядав водний простір перед нами, а потім сказав:

— Сідай, Кузьма, спробую перенести тебе. Одного боюся: щоб кругляки під водою не були розсунуті.

Михайло помалу побрів водою, несучи мене на плечах. Так про-верстали ми приблизно половину залитої ділянки; вода доходила Михайлові до колін. Тички, що стирчали по обох боках дороги, були орієнтирами для подорожніх. Михайло брів серединою дороги, що мала яких два метри ширини.

Ми побачили, що з протилежного кінця в'їхала у воду підвода, запряжена одним конем. На секунду я розгубився: чи не їдуть це ті, що полють на нас?

Михайло вислухав мої побоювання і спокійно відповів:

— Що ж, якщо завернуть, підемо з ними, а коли стемніє, втечемо від них і на ранок таки будемо в селі!

Візок наблизився. Це була двоколіска, на якій сиділо двоє жінок. Коли кінь порівнявся з нами, Михайло холоднокровно взяв у руку віжки, і кінь спинився.

У двоколійній скрині сиділа дівчина років сімнадцяти-вісімнадцяти. Вона була налякана, блідість її обличчя задавалася ще більшою через червоний колір хустки на її голові. Друга жінка, років сорока, що тримала віжки, теж була розгубилась, але потім крикнула на Михайла:

— Каково тебе лешево надо, пусті лошадь!

Михайло попросив її, щоб вона дозволила мені посидіти на візку, поки він трохи передихне.

Я вже сидів на краю цієї скрині, а Михайло, стоячи у воді, розпитував жінку, чи ще далеко до найближчої «деревні». Він їй оповів, що ми йдемо до села, бо завтра маємо вільний від праці день, і що наша мета — роздобути хліба, на який у нас дуже скупо.

Коли я сів на візок, старша жінка знов розгубилася; вона нерухомо дивилась перед себе на залиту водою дорогу і ніби не чула Михайлових слів. Перелякана дівчина сиділа, не ворущачись; її очі були повні сліз.

Михайло глянув на мене; я зрозумів його погляд і, підводячися з візка, щоб переміститись на Михайлові плечі, сказав до старшої жінки:

— Щиро вам дякую за вашу допомогу!

Але вона далі мовчала. Ні моїх, ні Михайлових слів обидві жінки, видно, не розуміли.

Вже починало темніти, коли Михайло виніс мене на суху дорогу. Він взув чоботи, і ми скорим маршем подалися вперед.

Коли ми доходили до села, зірки показували, що вже перейшло за північ. Ми відчували велику втому, до ранку треба було донебудь перепочити.

Метрів за двісті перед селом, по лівій стороні дороги стояв ряд лазень. Перша і друга були на замку. Ми зайшли в третю; тут було тепло, в коминку ще тлів вогонь. Видно було, що хтось мився в ній пізнього вечора.

Ми поскидали з себе свої подерті пальта і простелили їх на під-

лозі. Чоботи поклали під голови, а на босі ноги понатягали торби. Помолившись Богові, полягали, але сон тікав від нас. І в цій темній лазні серед чорних північних лісів, глухої ночі, за півтори тисячі кілометрів від батьківщини Михайло розповідав мені про свою Арбузинку, про досвітки, на які він ходив минулої зими. Згадував імена багатьох дівчат і хлопців, знайомих і мені. І ми обмінялися бадьорими висловами надії, що ще повернемося до них.

Коли ми прокинулися, в лазні було ясно: крізь її маленьке вікно пробивалося соняшне проміння. Подякувавши Богові за спокійний сон, натягли на свої кістляві ноги подерті чоботи, почепили на себе навхрест наші торби і рушили в село.

Люди, що їхали з села на весняне поле, не зводили з нас очей. Чи ж диво? Ми були обдерті, виснажені, неголені. Дійшовши до першого дому, ми спинилися коло вікна і почали проказувати молитву. Над нашими головами залунав жіночий голос. Потім з відчиненого вікна на другому поверсі вихилилась жінка, тримаючи в кожній руці по шматку хліба.

Ловлячи кинутий хліб, я гостро усвідомив, що нас мають за жебраків, що ми перестали бути синами заможних, певних себе, міцних хліборобів. Захотілося заридати, прокричати, що ми не прошаки, що ми — такі, як і вони, що це нелюдська советська влада так упослідила нас, але...

Ми поклали хліб у торби, подякували Богові та людям і подалися до наступної хати.

Обійшовши так половину села, ми опинилися коло хати, оббитої дошками, що були пофарбовані жовтою фарбою. Спинившись під вікном, проказали молитву. Двері відчинились, і вийшла старша віком жінка; вона уклонила нам і запросила до хати поїсти толокна з молоком.

Пройшовши через сіни, я і Михайло ввійшли у велику ясну кімнату. В ній сиділи дві дівчини і прями пряху. В куті стояло велике дзеркало. Я помітив у нім людину, вигляд якої мене злякав. Я повернув голову; поруч стояв тільки Михайло. Глянув знов у дзеркало і по руху своєї голови догадався, що це я сам. Глибоко запалі очі; обличчя заросле і страшно сухе: самі кості, обтягнені жовтою шкірою; на голові — кучма нестриженого волосся; моя одежа здавалася в дзеркалі ще більше подертою і ще бруднішою. Мій мозок пронизала думка, що мені вже не вертатися на Україну, що я загину на засланні. І це страшніше стало мені, і я заплакав.

Господиня підійшла до мене і спитала:

— Ціво, мілінькой, плачїш?

Я не спроможен був відповісти їй: моє горло ніби здушили залізні пальці.

Наша добродійка запросила нас до столу, на якому стояли дві кринки з толокном* і дві кринки з молоком. Голодний Михайло їв з

* *Кринки* — малі мисочки, що їх уживають на півночі Росії здебільшого до молока. *Толокно* — вівсяне, трохи підсмажене борошно; його вживають так, як в Австралії корн-флекс.

великим апетитом, а я спершу ніяк не міг зробити ковток: передо мною все ще стояв образ страшної істоти в дзеркалі, яку я мав вважати за себе самого.

Коли ми вийшли з-за столу, господиня дала нам по шматку хліба і вручила невеликий кошик з картоплею. Пошепки, ніби боячися стін власної хати, вона сказала, що її чоловіка заарештувало ГПУ і заслало не знати куди. Потім оповіла, також пошепки, що їхні прадіди походили з Дону, були козаками, не хотіли слухати царя, і він їх заслав сюди. Сльози котились по її щоках. Її дочки, зупинивши прядки, мовчки слухали оповідання матері і раз-у-раз поглядали на нас.

Я і Михайло щиро подякували за гостину, низько уклонились і пішли. На порозі опинилися, бо схотілося ще раз глянути на цю добру жінку і її дочок.

Знову помандрували ми від хати до хати і так дійшли до краю села, яке мало яких сорок дворів. Повернули назад, знов пройшли через усе село. Лазні залишилися уже за нами, коли втома наказала нам зробити перепочинок. Не доходячи до ділянки, залитої водою, ми звернули з дороги в ліс, зняли з себе торби, простелили на мох пальта і посідали. Глянули на наші торби — і радісно стало нам на серці. Всі вони були майже повні. Харчі на дорогу є!

Добрий початок міцнив надію, що втеча нам удасться. Михайло оповів мені, що після втечі Дмитра він дві ночі спати не міг. Під секретом він сказав, що Степан Майсак привіз з собою підроблені папери на інші прізвища для Дмитра і для нього, але батько не пустив його тікати разом з братом. Михайло плянував податися додому після прибуття до Харовської і побачення з своєю матір'ю. Мій плян виглядав подібно: зустрітися в Харовській з батьком і разом з ним тікати додому; потім роздобути фальшиві папери і виїхати з ним по змозі найдальше від рідних місць.

Відпочивши і з'ївши по шматку хліба, ми з Михайлом рушили далі. На наше щастя, коло затопленої ділянки дороги нас наздогнав селянин, що їхав підводою, і перевіз нас через воду.

Сонце вже котилося на захід, коли ми підходили до нашої огидної домівки. Зупинившись на деякій віддалі від неї, ми з-за дерев почали розглядати, що коло неї діється. Біля дверей стояв чималий гурт наших невірників; перед ними, на землі щось лежало. Через кілька хвилин вони підняли нощі з людиною і подалися за барак.

Ми з Михайлом рушили до барака. На порозі нас спинив міліціонер, оглянув наші торби з хлібом, записав наші прізвища і сказав, що він доповість комендантові про те, що ми цілу добу не були в бараці і десь блукали. Ми запротестували: не десть, а в селі, і не блукали, а ходили хліба просити.

В нашій половині сиділо на нарах чоловік десять. Вони зустріли нас погаслим, млявим поглядом. Двоє хворих лежало на нарах: вони вже не могли ходити. Ми довідалися, що сьогодні помер один чоловік з другої половини барака і що його понесли в ліс ховати.

Поскидавши торби з дорогоцінними харчами і поклавши їх на нари, я і Михайло лягли перепочити. Незабаром у барак зайшли дядько

Трохим, Михайлів батько, Скорик і Оплачко. Ми думали, що вони нетерпеливо кинуться до нас і почнуть навперебій питати про наслідки експедиції; але вони не звернули на нас жадної уваги і сумно говорили між собою, що ніхто не знає, де родина померлого — у Вологді чи на Харовській, а повідомити її про смерть батька треба.

Я і Михайло з острахом переглянулися: може, наші старші відмовились від наміру тікати?

Скінчивши розмову, дядько Трохим, не поспішаючи, підійшов до мене і спитав:

— Як справа?

— Добре! — відповів я, показавши на свої дві торби.

Дядько подивився на них, потім на мене. Обличчя його було схвильоване:

— Дуже добре, спасибі тобі, племіннику!

Уже пошепки дядько Трохим додав, що ми мусимо тікати якнайшвидше, бо нас усіх чекає доля того чоловіка, що його сьогодні поховали. Потім він поцілував мене в чоло. Простяг свої висохлі руки до торби, дістав з неї два шматки хліба і, відійшовши від мене, дав їх тим двом хворим, що лежали на нарах.

Заспокоєний дядьковими словами, я, стомлений, заснув. Але через годину мене збудив Михайло, сказавши, що дядько Трохим кличе за барак вечеряти.

Товариство з чотирьох наших старших сиділо на сухому місці в лісі, чекаючи на мене і Михайла. Вечеря стояла вже готова: шість консервних пушок з супом, звареним з картоплі та круц, а коло кожної пушки — по дві варені картоплі і по шматочку соленої риби. Хліб лежав посередині: по два куски кожному. В перший раз за весь час нашого заслання ми мали таку багату їжу.

Я вже зібрався був сідати, коли завважив, що коло дядька лежала зварена вся картопля, яку ми принесли з села.

— Навіщо ви зварили всю картоплю відразу? — спитав я.

Хоч нікого з сторонніх і близько не було, дядько Трохим відповів мені майже пошепки:

— На дорогу. Завтра тікаємо...

Мені на мить навіть здалося, чи не жартують вони, старші, з мене, молодого. Але всі сиділи перед вечерею в глибокій, сумній задумі. Мені схотілось обняти всіх і розцілувати. Сльози виступили з моїх очей, сльози радості...

Після вечері дядько Трохим сказав:

— Повечеряли ми сьогодні всі разом, дай же Боже, нам і завтра так повечеряти, тільки далеко відсіля!

Потім відбулася нарада. Здебільшого люди тікали зранку, тому до обіду міліціонери і бригадир були пильніші. З огляду на це вирішено було тікати по обіді.

Уже підходила десята година, міліціонери покликали на перевірку.

В бараці було темно, вогонь не горів, тільки місяць, сходячи, трохи світив у мале віконце. Дядько Трохим, лягаючи, побажав мені доброї ночі і пошепки додав, що ми маємо виспатись якнайкраще.

Але я не міг заснути. Завтрашнє відганяло дрімоту. Чи вдасться нам утеча? Відтак я почав передумувати все, що зо мною сталося, починаючи від арешту і кінчаючи спробою самогубства. Перед очима знову постав образ матері в чорній одежі і з слізьми на очах.

Дядько Трохим, що спав поруч, заворушився. Я розплющив очі і при слабому світлі місяця побачив, що він сидить. Потім дядько посунувся далше, до самої стіни, став на коліна і почав молитися, хрестячись і кладучи поклони. Трохи згодом я почав розрізняти в його шепоті окремі слова: дядько просив Бога допомогти нам здійснити задумане і вирватися з нещастя. Потім я почув, що дядько, завмерши в поклони, плаче. У мене самого покотилися по обличчю слюзи, і я теж почав подумки молитися.

Дядько Трохим, мабуть, почув мій плач. І, лягаючи поруч мене, він спитав, чи я сплю. Я озвався. Дядько підсунувся до мене ближче і схвильовано, пошепки сказав:

— Всі від нас відмовилися, залишилась надія тільки на Господа Бога. Тільки Він нас порятує.

Дядько тихо плакав і нарікав на нелюдів-більшевиків. Роман Скорик, що спав теж поруч дядька, з другого боку, проснувся і почав заспокоювати його.

Я лежав і думав, що бідний мій дядько не тільки підупав фізично, а і заламався на душі. Мені стало невимовно тяжко, і з цим каменем на серці я і заснув.

ВТЕЧА

Коли я прокинувся, перша моя думка була така: це останній мій ранок у цій проклятій халабуді! Вставши з нар, я востаннє обвів її поглядом, з болем серця подивився на хворих, для яких у Советському Союзі перестали існувати лікарі і ліки, взяв своє дрәне пальто і вийшов.

Коло барака горіло кілька невеликих вогнищ: невільники варили воду на снідання. Я підійшов до нашого вогнища; над ним уже висіло шість консервних пушок з водою. Ми поснідали: пушка окропу, шматок глевкого хліба, посипаний в кого цукром, а в кого — сіллю. Дехто з сусідів снідав лише окропок, бо хлібна пайка була спожита без решти ще ввечорі. Я сидів, снідав і в думці прощався з земляками.

Коло шостої години міліціонери нас вишикували і почали пере-кликати за списком, а потім передали нас змінній охороні і лісбригадирові. Відколи почалося тікання, цей список скоротився на половину. Сьогодні він мав зменшитися ще на шість прізвищ.

Колона рушила. Спереду йшов міліціонер з бригадиром, другий міліціонер крокував ззаду. Я відчував якийсь глупий страх: мені здавалося, що нас завернуть назад. Хотілося відійти від нашої лісової тюрми якнайшвидше. Коли барак зник за деревами, я з полегкістю віддихнув і перехрестився. Те саме зробив дядько Трохим: він, очевидно, переживав те саме, що і я.

Колона проходила недалеко від того місця, де я побачив свою покійну маму. Я поглянув у ту сторону і пошепки переказав молитву, просячи Бога допомогти нам. Просив і свою матір, щоб вона з невідомого для нас, смертних, світу молилася за мене Богові.

Час до обіду тягся нестерпно довго. Мені здавалося, що міліціонери частіше, ніж звичайно, поглядають у наш бік і розгадують наші думки.

Нарешті — обідна перерва. Я з Михайлом швидко розклали в заглибинці вогнище і поставили пушки з водою. Пообідали мовчки. Після цього поділили харчі: хліб, варену картоплю, сіль (ми з Михайлом принесли з села щось із фунт цього продукту). В кожного в торбі лежало по пляшці води.

Забрав слово Роман Скорик. Насамперед він сказав, що буде стежити за охороною і при першій нагоді подасть знак тікати.

Дядько Трохим і Афанасій Оплачко мали відходити перші, бо дядько був найбільше виснажений серед нас, а Оплачкові почали пухнути ноги. За ними вслід мали рушити Пишенин з сином і я: обидва Пишенини — з правого боку від них, я — з лівого. Ми троє повинні були весь час тримати в полі зору наших ослаблих. Отже ішлося про рух трикутником.

Скорик сказав, що мав відходити останнім. В разі погоні він подасть короткий свист і тікатиме в протилежний бік, щоб відтягти її від нас. Якщо погоню помітить не він, а хтось інший, знаком для всіх має бути теж короткий свист. Боронитимемося всі разом; якщо не буде такої змоги, тоді — кожен собі.

Виклавши плян, Скорик замислився. Ми сиділи теж мовчки. Міліціонери наказали братися до роботи. Скорик і Пишенин-батько сплювали сухі дерева і обрубували гілля. Я з Михайлом розпилювали дерева і колоди їх на дрова. Дядько і Оплачко зносили гілля до купи і складали дрова. Майже вся партія працювала на очах охорони, бо траплялося так, що в однім місці стояло багато сухого дерева.

Так минула чи не половина часу, приділеного на пообідню роботу, а нагоди тікати не траплялось. Я вже почав думати, що сьогодні нічого не вийде. Але Бог не без ласки: з гущавини лісу вийшов старий чоловік і наблизився до нашої партії. За плечима він мав плетену з кори «кабілку», а за поясом — сокиру (на півночі Росії люди, йдучи в ліс, завжди беруть з собою сокиру). Він попрямував до міліціонерів, привітався з ними за руку і почав щось до них говорити. Один з міліціонерів покликав бригадира до гурту. Порозмовлявши якусь хвилину, всі чотири відійшли трохи від нас і посідали на спилянному дереві, спиною до нас. Старий чоловік скинув «кабілку» і вийняв з неї дві пляшки. Спочатку міліціонери ще поглядали на нас, але, випивши не по одній чарці горілки і ведучи веселу розмову, абсолютно перестали звертати на нас увагу. Роман Скорик глянув на дядька Трохима та Оплачка і пошепки кинув наказ:

— Тікайте!

Дядько саме ніс гілля. Він опустив його на землю, швидко підійшов до місця, де лежала наша одежа, взяв свій кожух і торбу і разом з Оплачком подався геть.

Як тільки вони почали губитись між дерев, рушили ми втрьох.

Наказ Романа Скорика відірвав мене від усього оточення. Я навіть не думав про охорону і тільки стежив за дядьком і Оплачком. І лише тоді, коли ми відійшли так далеко, що не стало чути стуку сокири, я почав думати про можливу погоню. Оглянувся назад, шукаючи очима Романа Скорика. Його не було. Поглянув убік, щоб побачити Михайла і його батька, — не побачив і їх. Отже мені лишалось тільки виконувати Скорикову інструкцію і не спускати з ока дядька і Оплачка.

Оплачко, молодший від дядька років на п'ятнадцять, мужчина високого росту, крокував непогано, і я помітив, що дядькові Трохимові, що був середнього росту і вже тому робив менші кроки, дедалі тяжче встигати за Оплачком. Через півгодини ходу дядько скинув з себе піджак, потім почав потроху відставати. Потім упав, але відразу підхопився і, тримаючи на одній руці кожух, а на другій піджака, почав доганяти свого солутника. Ще не наздогнавши його, спіткнувся, знов упав і якийсь час не міг підвестись. Я подумав, що сили залишають старого, підбіг до нього і поміг піднятися. Дядько, трохи поблідлий з утоми, на моє запитання, що сталося, вказав, що йому заважає йти кожух.

Враз ми почули в лісі тріск. Дядько зблід ще більше і вихопив з торби сокиру.

З-за дерев вийшли обидва Пишенини. Вони побачили, як я підводив дядька, і поспішили до нас. Я взяв дядьків кожух, Михайло — піджак. Лук'ян Пишенин перебрав від дядька торбу з хлібом і сокиру і пішов разом з ним і з Оплачком, який після цього стишив свою ходу. Я і Михайло пішли по боках, на відстані яких дванадцяти кроків від них.

Так ми простували лісом годин чотири. Жадної дороги нам не траплялось. Уже сонце почало спускатись на обрій, коли ми, стомлені, сіли відпочати. Ми тривожилися, чому не з'являється Роман Скорик.

— А, може, за нами погоня таки була, і він подався в інший бік? — висловив свій здогад Лук'ян Пишенин.

— Що ж це ви посідали всі вкупі? Одним пістолем можна всіх вас забрати! — залунало недалеко від нас.

Голос належав Скорикові, але де він сам? Ми відчували замішання: перед нашими очима стояло суцільне зелене тло лісу. Жадної ознаки людини!

— Що, не бачите? — розсміявся Роман Скорик. Він стояв уже за два кроки від нас, за кущем, обтиканий гіллям (для цього він двічі підперезався мотузком). В одній руці він тримав ціпок довжиною з метр, у другій — сокиру; два короткі ціпки стирчали за мотузками.

Підійшовши до нас, Роман Скорик повитягав гілля з-за мотузок і «відзеленився». Потім сперся на ціпок і, спокійно поглядаючи на нас, сидячих, запитав, чи спроможні ми йти далі. Радив зібрати всі

сили і примусити себе до маршу: на його думку, ми відійшли від барака кілометрів десять, може, трохи більше — а цього мало, мусимо все ще рахуватися з небезпекою погоні.

В погляді і словах Романа Скорика була якась сила. Ми безмовно прийняли його пораду. Дядько Трохим напився води, одягнув піджак, почепив торбу і помалу підвівся. Афанасій Оплачко, спираючись на ціпок, підвівся теж. Наш керівник наказав мені і Михайлові посуватися за ними обома, не спускаючи їх з ока.

— Якщо побачите погоню, якнайшвидше — і без крику! — біжіть до них, — додав Скорик.

Ми рушили, тримаючись південнозахіднього напрямку. Від станції Харовської нас відділяло приблизно 200 кілометрів!

Я йшов і час від часу поглядав на наших старших. Торби за плечима з випрошеним хлібом, подерта одежа і ціпки, на які вони спиралися, помагаючи стомленим ногам — все це надавало їм разючої схожості з жebraками. Я перенісся думками в недалеке минуле. Афанасій Оплачко мав мале господарство і робив на ньому сам з своєю родиною. До цієї ж категорії селянства належав і Лукіян Пишенин. Обидва найманою силою не користались, отже бракувало основної і встановленої самими большевиками ознаки, на підставі якої вони мали б розглядатися як «куркулі». Роман Скорик був заможнішим і якоюсь мірою користався найманою працею. Дядько Трохим був багатю людиною: перед революцією він мав 300 десятин. Був наймолодшим сином у свого батька, а мого діда Сергія, який свого часу купив великий маєток між Булацевою і Благодатною. Дядько Трохим залишився хазяйнувати при батьку і вся земля перейшла до нього.

Отже четверо наших старших належали до трьох різних прошарків селянства. Проте їх спіткала та сама доля. Виходило, що окупантові, який заслав їх у ці дикі пущі, не стільки залежало на їх «соціальному стані», скільки на чомусь іншому...

Зайнятий такими думками, я з Михайлом вийшов на вузьку лісову дорогу, на якій уже зупинилася чвірка старших. Починало смеркати. Вкрай вичерпані, ми вирішили відпочити і поїсти. Відійшли в ліс, посідали за кроків десять від дороги і мовчки спожили нашу вечерю: хліб, картопля, вода.

Після вечері Скорик дуже тихо, майже пошепки сказав:

— Будемо відпочивати, поки місяць зійде і підніметься над лісом. А тоді рушимо знов.

Ми, не перечачи, вислухали цю вказівку. Я лежав і думкою перелітав через ці велетенські лісові простори. Але мусів ствердити, що мої ноги, які ще пам'ятали вчорашню екскурсію до села, ніяк не надавались до вимріяного блискавичного темпа.

НІЧНИЙ МАРШ

Я запов був уже в дрімоту, коли хтось узяв мене за руку: дядько Трохим будив мене, щоб іти далі. Я розплющив очі. Місяць підбився

вже досить високо і добре освітлював ліс. Роман Скорик був уже на ногах; задуманий, він стояв нерухомо, спираючись на свій ціпок.

Ми пішли по дорозі. Похідний порядок був тепер іншим: спереду крокували Скорик і Оплачко. На віддаленні тридцяти кроків від них ішли дядько Трохим і я, а за нами — Пишенин з сином. Скорик пояснив: якби наскочили на нас переслідувачі-міліціонери або які інші слуги режиму, вони при такому похідному порядку не могли б забрати всіх нас.

— Але боронитися треба в кожному разі. Тікаємо від самої смерти. А гіршого від смерти нема нічого, — додав він.

Ми просувалися, зберігаючи повну мовчанку, і ця мовчанка почала мене гнітити. Я заговорив був до дядька Трохима, але він тихо сказав, щоб я йшов мовчки і добре поглядав на обидва боки дороги. Потім наказав мені витягти з-за мотузка сокиру і тримати її в руках. І коли я повністю усвідомив сказане, мене охопив страх. Кожної хвилини міг упасти вбитим хтось із нас або бути вбитим хтось з погоні. Мені хотілося крикнути, що я ще молодий, не жив на світі, прагну тільки вернутися додому, нікого не хочу вбивати і не хочу бути вбитим. Я глянув на дядька, освітленого місяцем, і мені стало ще страшніше. Змарнілий, блідий, неголений і нестрижений, обдертий, без шапки (забув її взяти, коли тікали), людина-привид, він тримав у правій руці ціпок, а в лівій — сокиру і гостро дивився то на один бік дороги, то на другий.

Але в той момент, коли душевний найбільший розпач розривав мою душу, мені вчулися батькові слова:

— Держися, сину, не забувай мене, батька старого!

Так, його рятуюнок залежав від мене. Я витяг сокиру і міцно стиснув її держак. Мені здавалося, що мої ноги ступають тепер твердіше...

Так ішли ми години дві. Наші нерви були напружені вкрай. Раптом дядько Трохим звернув у ліс, спинився край нього і поманив мене рукою. Своїм виглядом він вдруге перелякав мене: мертвотно бліде обличчя мало вираз напруженого страху. Сокира, яку він держав перед собою, зловісно блищала проти місяця. Хай дядько на тім світі простить мені — я подумав, що він уже не при розумі, і хотів був уже бігти до Скорика і Оплачка по допомогу. Але, глянувши на дорогу, не побачив їх. Вмить я зрозумів: щось сталося! Ще секунда — і я був уже коло дядька.

Дядько Трохим тоном догани спитав, чому я так довго барився на дорозі, а потім додав, що він побачив, як Скорик і Оплачко раптом кинулися вбік. Мабуть, хтось є на дорозі.

Позад нас залунав тихий шурхіт: підійшли обидва Пишенини. Вони в свою чергу побачили, як кинулися в ліс дядько і я, і питалися, в чому річ. Дядько пошепки дав їм пояснення. Ми почали чекати. Минуло хвилини десять. Навколо стояла глибока тиша нічного лісу. Нас почало турбувати, що Скорик та Оплачко і не вертаються, і не подають жадного сигналу. Пождавши ще трохи, ми гусаком, на чолі з дядьком Трохимом обережно пішли вперед через ліс, вздовж дороги.

Пройшовши кроків п'ятдесят, ми з полегкістю почули тихий голос Романа Скорика:

— Підходьте сюди, ми тут!

Виявилося, що він і Оплачко побачили спереду на дорозі якийсь білий блиск.

Вся наша шістка мовчки простояла хвилин десять. Навкруги стояла та сама могильна тиша. Ми схвильовано порадилися, що робити далі, і прийняли думку Скорика:

— Треба йти вперед. Якщо наскочимо на погоню або на заставу, тікатимемо в глиб лісу. Якщо не буде змоги тікати всім, будемо боронитися.

Тримаючи сокири в руках, ми рушили. Дядько Трохим шепнув мені, щоб я не відходив від нього.

Край дороги ми спинились, небезпечно освітлені місяцем. Роман Скорик пригнувся і першим перейшов на другий бік дороги, куди не сягало місячне проміння; махнув до нас рукою, і ми по одному перетяли дорогу. Постояли ще кілька хвилин, вдивляючися в далечинь нічної дороги. Але ніякого блиску спереду вже не було видно, і ми з найбільшою обережністю пішли вздовж дороги, знову гусаком, на відстані десятих кроків один від одного.

Я вийшов і подумки молився Богові, щоб нас ніхто не почув і не побачив. Пройшовши вже кроків сто. Раптом Роман Скорик, що йшов спереду, спинився, обернувся і махнув до мене рукою (я йшов у колоні другим). Я підійшов, і він, показуючи рукою в напрямі нашого руху, тихо сказав:

— Вода спереду. То, мабуть, вона блищала проти місяця.

Підійшли інші і теж почали приглядатися. Справді, кроків за двісті від нас протікала річка. Визначити її ширину було важко: місячне світло — не соняшне.

На тихий наказ Скорика ми пішли далі. Дорога потроху завертала вправо, і кроків за сорок від річки ми побачили по правім боці міст.

Я зрадів, але в ту саму секунду мою радість заглушив страх: на мосту могла вартувати міліція.

Скорик, а за ним і всі ми спинилися в тіні дерева, майже перед самою річкою, і мовчки поглядали на міст, що був тепер від нас кроків за сто.

Цим разом заговорив перший дядько Трохим. Він радив негайно переходити міст — може, ще не встигли поставити коло нього заставу. Скорик згодився з ним, висловив бажання йти першим і швидким кроком подався понад річкою до мосту. Ми стояли, затамувавши подих. Все думали, що ось-ось почується крик: «Стої!» Але навкруги було тихо.

Як тільки Скорик вийшов на міст, дядько шепнув мені:

— Підемо!

Я поспішав за дядьком, але очі мої були звернуті на Скорика, який уже наближався до другого кінця мосту. В моїй голові стояла одна тільки думка: перейти небезпечний міст якнайшвидше! Мені хотілося не йти, а летіти. Але міст, довжиною кроків вісімдесят, був вистелений незакріпленими кругляками, які ворушилились під ногами, і це заважало йти скоро.

— Підходьте сюди, ми тут!

Виявилося, що він і Оплачко побачили спереду на дорозі якийсь білий блиск.

Вся наша шістка мовчки простояла хвилин десять. Навкруги стояла та сама могильна тиша. Ми схвильовано порадилися, що робити далі, і прийняли думку Скорика:

— Треба іти вперед. Якщо наскочимо на погоню або на заставу, тікатимемо в глиб лісу. Якщо не буде змоги тікати всім, будемо боронитися.

Тримаючи сокири в руках, ми рушили. Дядько Трохим шепнув мені, щоб я не відходив від нього.

Край дороги ми спинились, небезпечно освітлені місяцем. Роман Скорик пригнувся і першим перейшов на другий бік дороги, куди не сягало місячне проміння; махнув до нас рукою, і ми по одному перетяли дорогу. Постояли ще кілька хвилин, вдивляючися в далечинь нічної дороги. Але ніякого блиску спереду вже не було видно, і ми з найбільшою обережністю пішли вздовж дороги, знову гусаком, на відстані десятих кроків один від одного.

Я вийшов і подумки молився Богові, щоб нас ніхто не почув і не побачив. Пройшовши вже кроків сто. Раптом Роман Скорик, що йшов спереду, спинився, обернувся і махнув до мене рукою (я йшов у колоні другим). Я підійшов, і він, показуючи рукою в напрямі нашого руху, тихо сказав:

— Вода спереду. То, мабуть, вона блищала проти місяця.

Підійшли інші і теж почали приглядатися. Справді, кроків за двісті від нас протікала річка. Визначити її ширину було важко: місячне світло — не сонячне.

На тихий наказ Скорика ми пішли далі. Дорога потроху завертала вправо, і кроків за сорок від річки ми побачили по правім боці міст.

Я зрадів, але в ту саму секунду мою радість заглушив страх: на мосту могла вартувати міліція.

Скорик, а за ним і всі ми спинилися в тіні дерева, майже перед самою річкою, і мовчки поглядали на міст, що був тепер від нас кроків за сто.

Цим разом заговорив перший дядько Трохим. Він радив негайно переходити міст — може, ще не встигли поставити коло нього заставу. Скорик згодився з ним, висловив бажання йти першим і швидким кроком подався понад річкою до мосту. Ми стояли, затамувавши подих. Все думали, що ось-ось почується крик: «Стої!» Але навкруги було тихо.

Як тільки Скорик вийшов на міст, дядько шепнув мені:

— Підемо!

Я поспішав за дядьком, але очі мої були звернуті на Скорика, який уже наближався до другого кінця мосту. В моїй голові стояла одна тільки думка: перейти небезпечний міст якнайшвидше! Мені хотілося не йти, а летіти. Але міст, довжиною кроків вісімдесят, був вистелений незакріпленими кругляками, які ворушилились під ногами, і це заважало іти скоро.

Роман Скорик уже стояв на другому березі, під горою і чекав на нас. Зійшовши з мосту, я і дядько Трохим почули стукіт мостових кругляків. Мені стало боязко. Дядько оглянувся назад і тихо промовив:

— Ідіть помалу, вас далеко чути.

Але до Оплачка і обох Пишениних його голос, мабуть, не дійшов, бо вони не стихили ходи...

Після щасливої переправи ми почали підійматись вузькою дорогою, що йшла горою. Під нею лісу не було, він починався вже на самій горі. Ми почали розглядатися. По правім боці, над річкою стояли, освітлені місяцем, будівлі: це було якесь невеличке село. Наша дорога двоїлась: одна її віднога повертала на північ, ведучи до села; друга віднога лягла на захід, ведучи в гліб лісу.

Ми рушили другою, через ліс, трьома парами. Ішли поволі, бо ноги налилися оливом. Перед моїм зором ще стояло повите в сон, незнане сільце, в ньому мирно відпочивали люди: старші, наробившись за день, діти, стомлені біганиною над весняною річкою, немовлята в колисках, юнаки і дівчата, які напевно не проминули нагоди погуляти в цей гарний місячний вечір. А ми, бездомні вигнанці, за півтори тисячі кілометрів від рідного краю, брели в цих непроглядних і чужих лісах, простуючи куди? Туди, де гинули в таких самих пущах наші батьки і матері, наші малі брати і сестри, наші невинні немовлята. Бог дав і нам свою батьківщину — так, як і цим людям у малому сонному селі. І тільки тому, що ми не скорилися московському окупантові, жорстокому насильникові, не визнали його бруталної влади над собою, він кинув нас сюди, в ці північні пущі. Кинув на видиму загибель. Ні, сто разів мав слухність і Роман Скорик, і мій дядько! Боронячись, нам належало право навіть убити. Той нелюд, той похмурий бандит, що биває тебе, має дістати заслужене...

ВІДПОЧИНОК У СТОДОЛІ

Ми йшли і йшли через могутній масив лісу. Я відчував гнітючу втому. Вже навіть не був спроможний щось думати, все на світі стало мені немиле, хотілося тільки відпочити. Дядько Трохим сказав мені, що він упав би отак, посеред дороги і вмить заснув би. Але Скорик і Оплачко, наш авангард, ішли далі.

Зорі вже вістили близькість світання. В лісі повіяв холодний вітерець із сходу.

Нарешті Скорик з Оплачком спинились; ми підійшли до них і оглянули місцевість. З лівого боку, кроків за триста була річка; з правого боку — ліс. Понад річкою, вздовж дороги простягалася велика поляна.

Ми пройшли ще трохи і помітили недалеко від нас, попід дорогою невеликі будови. Обережно наблизившись до першої з них, ми побачили, що це — стодола на сіно, по-російському «сеновал». Ми пройшли повз інші стодоли — їх було 10-15 — і виявили, що всі вони порожні.

Поляна кінчалась і знов починався густий ліс. В другій від кінця стодолі ми знайшли в кутку з десять оберемків сіна. Оплачко заявив, що його хворі ноги так болять, що далі йти він не спроможен. Дядько Трохим підтримав Оплачка, висловивши думку, що всім нам треба нарешті відпочити. З ним погодилися.

Уже починало благословлятися на світ, коли ми зайшли в стодолу. Розстеливши з Михайлом сіно, я повалився на нього, як важкий камінь і відразу заснув мертвим сном...

Прокинувся я тому, що почув крізь сон, як дядько Трохим засміявся. Цей сміх злякав мене і повернув мені повноту свідомости. Я знов жажнувся на думку, що дядько Трохим тратить розум: нашому бідунню в північних пущах ішов третій місяць, і за весь цей час дядько Трохим не засміявся ані разу. Не розплющуючи очей і не підводячись, я почав боязко прислухатись.

У стодолі точилась неголосна розмова. Оплачко саме розповідав про свою недавню шлункову хворобу і про Скорикове лікування:

— Коли ти мені, Романе, горщиком дихання перервав, я був на тебе такий злий, що й побив би тебе, якби спроможен був встати. Спасибі дядькові Трохимові — порятував мене. Та й тобі, Романе, я в душі не перестаю дякувати: таки помогло! Відтоді ніяких болів у шлунку не маю. Чи не смішно? Тобі б на лікаря вчитись: добрий помагач людям був би з тебе!

Цього разу розсміявся Скорик, а дядько Трохим сказав:

— Не лікар був би з Романа, а добрий військовий командир. Я ще вчора подумав таке, коли він підійшов до нас, весь обтиканий гіллям. Це твоя, Романе, заслуга, що за ніч ми пройшли кілометрів сорок...

Після павзи дядько заговорив знову:

— Романе, а що, якби ми підняли повстання? Перебили б міліціонерів з комендантом і бригадирів, пішли б до другої колони, там охорону теж побили і так пішли б лісами далі. Адже наших людей тут, на засланні багато. Хоч би й довелося вмерти, то було б за що!

Після деякої надуми Скорик сказав:

— Що ж, думка добра, наші повстали б. У перші дні напевно мали б успіх. І до Фінляндії можна було б добитися. Але важко з нашими людьми. Ти ж пам'ятаєш, як було в революцію, коли ми з вилами на советські кулемети йшли. Большевики поманили людей: «Земля — селянам, фабрики — робітникам!» І хіба мало повірило розбійникам, мовляв, вони добра людям бажають?! Так було б і тепер: підняли б ми повстання, перебили б охорону, а чи далеко зайшли б потім? Помоему ні. Хитрі большевики послали б до нас на переговори бородастого кацапа. А той з сльозами на очах почав би: «Брати дорогі, втихомиртеся, я вам новину приніс. Ви — вільні, можете їхати з родинами додому. А дома повернуть вам хати і все хазяйство». І я певний, що бороданеві повірили б. Найбільша біда наша в тому, що ми скоріше чужому в неправді повіримо, ніж своєму в правді...

На цьому розмова урвалася, і я розкрив очі. В малій стодолі стояло веселе соняшне світло: її двері були розчинені. Мій дядько, Скорик

і Оплачко сиділи під стіною на сіні; Пишенин з сином ще спали. Дядько запитав мене, як я почуваюся.

— Добре, — відповів я.

— Ну, то обідай, бо давно пора. Ми вже поїли.

Край сіна стояло на підлозі шість пляшок, які ми наповнили водою з річки ще на світанку, перед тим, як зайти до стодоли. Я вмився, помолився і крізь розчинені двері почав розглядати місцевість. Я впізнав і поляну, що тяглася на добрий кілометр, і розкидані по ній стодоли, і річку, шириною кроків двісті. За річкою стояв ліс. Поблизу нашої стодоли височів теж густий ліс. День був прегарний. Сонце світило яскраво і радісно, відчувалася повна сила весни. Круг нашої стодоли яріла молода трава, нагадуючи мені зелень наших широких полів. Мені так схотілося вийти з стодоли, пройтися по цій розкішній весняній траві, відчути волю. Я весело приступив був до дверей, але дядько Трохим спинив мене:

— Не виходь! Хтось ітиме чи проїжджатиме дорогою і може побачити. Та і про погоню не треба забувати. Ми навмисно двері відчинили — щоб здавалося, що в стодолі нікого нема, і щоб за дорогою слідувати.

Дядькові слова вмить прогнали мій бадьорий настрій, повернувши мене до суворої дійсності. З каменем у серці сів я на своє місце і віддався гіркій задумі. Дядько знов нагадав мені про обід. Я з'їв невеликий шматок хліба і трохи картоплі, напився води і з горя міцно заснув...

Я відчув крізь сон, що хтось потягнув мене за ніс. Розплющивши очі, я побачив коло себе Михайла.

— Коли ми вдвох ночували в лазні, ти казав мені, що погано спиш, — сказав він добродушно. — А сьогодні я переконався, що ти спиш найкраще з усіх нас.

Михайло додав, що він вартує вже три години і що за цей час ніхто дорогою не проходив і не проїздив. Потім він побудив інших.

ДРУГА НІЧ МАРШУ

Сонце вже ховалося за лісом, коли ми сіли вечеряти. Роман Скорик висловив думку, що можемо йти спокійно: за цілий день на дорозі не з'явилася жадна душа.

Першими вийшли з стодоли Скорик і Оплачко, швидко попрямувавши до лісу. Як тільки вони затратилися за деревами, рушими ми з дядьком, а після нас — обидва Пишенини. Зійшлися в лісі, трохи постояли. Я з Михайлом сходили до річки і набрали в пляшки води. Умовились іти мовчки і пильно прислухатись та приглядатись. В разі погоні або наближення людської істоти — тікати з дороги праворуч. Потім рушили — по два, як і минулої ночі. Я пильнував лівої сторони дороги і оглядався на Пишениних; дядько Трохим спостерігав правий бік дороги і тримався оком Скорика та Оплачка.

На дорозі не було жадних слідів ноги чи колеса. В лісі не було видно доторку людської руки. Складалося враження, що дерева тут

уже сотні років росли, всихали, падали, гнили, а на їх місці виростили нові — і все це поза всякою контролею людини.

Уже почало темніти. Ліс ставав дедалі густішим, а дорога — вужчою. Коли стало вже зовсім темно, ми звернули з дороги в ліс, щоб перепочити. Відпочивали недовго: над лісом підвівся місяць, нагадуючи нам про дальшу путь.

Ми вже піднялися були на ноги, але почули на дорозі тихі кроки. Скорик дав нам знак рукою, щоб ми не ворушилися, а сам, вихопивши з-за пояса сокиру і беззвучно ступаючи на моху, подався до дороги. Ми замімили з сокирами в руках, готові до оборони. Дядько Трохим шепнув мені на вухо:

— Не покидай мене самого, будемо битися разом...

Незабаром Скорик повернувся. В його голосі звучала душевна полегкість:

— Два ведмеді. Пішли дорогою в напрямі поляни. Один великий, другий менший: мабуть, самиця.

Ми ще трохи постояли, прислухаючись. Навколо закам'яніла абсолютна тиша. Вгорі плив спокійний, безпристрасний місяць. Ми рушили.

Мене ця зустріч з ведмедями трохи пригнітила. Отже ми мали стегрестися не тільки міліції, а і диких звірів!

Ішли ми години дві, може, більше. Було вже по півночі, коли Скорик і Оплачко спинилися. Ми з дядьком і Пишенини підтяглися до них і побачили, що наша вузька дорога упирається в нову, значно ширшу. Відпочивши на цій розпутті хвилин двадцять, ми з великою обережністю рушили по цій широкій дорозі, що повела нас майже на захід, і пройшли кілометрів п'ять.

Скорик і Оплачко спинилися знов: за півкілометра від нас лежало над дорогою село.

Дядько Трохим запропонував обійти село лісом. Ми мовчали, потім озвався Скорик:

— Якщо ми будемо обходити лісом усі села, то і через два тижні не дійдемо до наших. А що будемо їсти? Хліба в нас уже небагато.

Далі Скорик порадив пройти село якнайшвидшим темпом і висловив свою певність, що застави нема: ми відійшли від нашого мерзотного кубла вже далеченько.

Якусь хвилину ми ще вагались, а потім відчинили ворота (на півночі Росії села обводять огорожею з ворітьми) і вступили на велику галяву, що на ній стояло село. Минули лазні, потім порівнялися з першими двома хатами, що стояли обабіч дороги, потім пройшли ще мимо двох чи трьох. Дорога завертала трохи ліворуч. Тут ми побачили невелику каплицю. Немов на команду, всі перехрестилися. Я помолився в душі, щоб Бог допоміг нам спокійно перейти це село.

Дорога знов завершила, але вже праворуч. Ще чотири-п'ять хат, і ми вийшли знову на поляну. З полегкістю віддихнувши, ми поспішали до лісу, чорна смуга якого стояла десь за півкілометра від нас. Ось уже другі ворота — і ми опинилися під охороною лісу. Задихані, трохи перепочили, а потім пустилися в дальшу путь.

СОН РОМАНА СКОРИКА

Так минула друга ніч нашого походу. Над лісом підводилося сонце. Треба було урвати марш, бо надходив час, коли дорогою могли їздити місцеві люди. Зійшовши з дороги і заглибившись у ліс, ми наламали гілля, поклали його на землю, і, знеможені, повалились на нього. Ранкове повітря було холодне. Ми підсунулися тісніше один до одного і міцно заснули.

Не можу пригадати, як довго я проспав, але мене розбудив стукіт. Я підвівся. Всі інші вже сиділи і безмовно дивилися в напрямі дороги, звідкіля доносився стукіт коліс, в який впліталася дзеленькання дзвінка. Скорик, не кажучи ні слова, схопився на ноги і швидко по-дався до дороги.

Стукіт коліс почав помалу віддалятися. Потім повернувся Скорик і оповів, що це пройшла поштова підвода з міліціонером і поштарем.

Ми помовчали, потім хтось нагадав, що пора підкріпитися їжею. Я їв і з сумом споглядав на свою сильно схудлу харчову торбу.

По нашій убогій обіді Роман Скорик висловив бажання оповісти нам про свій сон, що привидівся йому вранці, під час нашого відпочинку.

— Не встиг я заснути, — почав він, тяжко зідхнувши, — як мені почало снитись. Уже недалеко мені до п'ятдесятки, а повірте мені, що в моїм житті ніщо мене по-справжньому не налякало. Проте після цього сна можу сказати, що я знаю, що таке переляк.

— Я бачив високу гору, таку високу, що верх її зникав десь у хмарах. Вона жовтіла глиною, була вкрита невеликим камінням і дрібними куцями. На цю гору дерлася сила силенна наших людей. Старші і молодь, матері з немовлятами на руках, поруч матерів — діти. Я був серед них і ліз на чотирьох, бо гора була дуже крута. Хватався руками за глину, каміння, куці. А внизу чорніла безмірна безодня, і здавалося, що в міру того, як усі ми вибивалися вище і вище, вона набухає, росте і посувається за нами. Уже багато кому не стало сил дертися вище. Діти і батьки зривались і котилися в пропасть, що переслідувала нас. Внизу було чути передсмертні зойки, гострий крик матерів; а найстрашніше було мені чути лемент дітей малих. Чим вище я видряпувався, тим помітніше рідшало і рідшало навколо наших мучеників, а ридання, стогін і крики в безодні ставали сильніші, глушили мене, розривали мені мозок і душу.

— Недалеко від себе я побачив твого батька, Кузьма. Худий, чорний, вимучений, задиханий, весь у лахмітті, він рештками сили чіплявся за куці та каміння; вони порізали йому руки, і кров капала з пальців. Поряд з твоїм батьком лізли Мусій Литвиненко, Василь Дешко, Федір Зубенко і Пригорка Плесканюк... Всі вони зірвались і посунулись у прірву. Проте я ще ліз, хоч і чув, що надовго моєї сили не стане. Підвівши голову, побачив недалеко перед собою три невисокі дерева. Подумав: долізу до них і там відпочину — вони мене держатимуть. І вже був коло них, але вони відразу десь поділись; я вхопився руками не за них, а за камінь. Він був невеличкий і сидів неглибоко; я вирвав його з глини і почав сунутися дедалі

швидше, вниз. Потім уже полетів у безодню. Всю мою душу схопив смертельний холод, я крикнув і від свого власного крику прокинувся. Після цього вже не міг заснути.

Роман Скорик замовк і нерухомо дивився в лісову гущавину; перед ним, мабуть, ще маячили образи його похмурого сновиддя.

Коли я почув про свого батька, моє серце здригнулося. Я не зводив з Скорика очей, стежив за рухом його губ і ждав, що він скаже наостанці, що мій батько вибрався з прірви і порятувався. Цих жаданих слів я не почув.

Мовчанку перервав дядько Трохим:

— Спиться, то й сниться. Дасть Бог, усе буде добре. Пора нам збиратися!

Справді, сонце вже спускалося за бори.

МИХАЙЛО ЙДЕ НА РОЗВІДИ

Ми зробили кілометрів вісім, і вже почало смеркати, коли ми опинились на невеликій галяві. По середині цієї галяви стояла хата і клуня; недалеко від хат паслись корова і двоє овець.

Обійшовши поляну лісом, ми знов наблизились до дороги. Передня пара спинилась; наша шістка зійшлась до купи і почала радитись. Уже третю добу були ми в дорозі, і нас турбувало, що ми не знаємо, чи правильно йдемо ми до Харовської. Треба було розпитати когось із місцевих. Ця самотня хата серед безлюдних лісів давала ніби добру нагоду здобути потрібні нам відомості. Скорик висловився за те, що це має зробити хтось один. Його думка дістала схвалення, і було вирішено, що піде Михайло. Він мав сказати, що йде з Харовської до села Мішутіно Вожегодського району, але утратив орієнтацію в цих лісах і вже не знає не тільки того, як іти до Мішутіна, а і де лежить станція Харовська. Потім мав спитати, як далеко до найближчого села в напрямі до Мішутіно, а в тім разі, якби господарі почали розпитувати ширше, мав сказати їм, що йде до батька в Мішутінський ліс і з доручення родини несе йому білизну.

— Якщо будуть добрі люди, — продовжував свій інструктаж Роман Скорик, — то попроси хліба і води. Якщо залишатимуть ночувати, скажи, що мусиш поспішати, бо тебе відпущено на короткий час, і що ти волієш пройти ще десяток два кілометрів і підночувати в найближчому селі.

Михайло уважно вислухав усі вказівки, всунув у свою торбу ще одну пляшку, взяв батьків ціпок і вже хотів був іти, але його спинив старий Пишенин:

— В хату, Михайле, не заходь, а розпитай на подвір'ї. Якщо схоуть тебе затримати, тікай. А ми підійдемо до самої поляни і, якщо буде потреба, прискочимо з допомогою. Хай тобі Бог щастить!

Михайло вийшов на дорогу і швидким кроком подався до хати, що стояла від нас кроків за двісті. Коло самої хати постать його розпливлася в присмерку. Потім ми почули сильний гавкіт великого, треба

було думати, собаки. Ми напружено вслухалися. Михайла батько навіть переліз через загороду і стояв на поляні з сокирою в руках.

До нас долинув голос мужчини; він кричав на пса, щоб його втихомирити. Запала тиша і тривала вона хвилин п'ять. Нам ці хвилини здавалися годинами. Собака знов загавкав, і знов мужчинна закричав на нього. Потім запанувала повна тиша. З-за лісу почав випливати місяць, своїм промінням прорізаючи темряву. Минуло ще хвилин десять. Старий Пишенин захвилювався.

— Може, з ним щось недобре сталося? — звернувся він до нас.

В ту мить ми почули в лісі, по другому боці тріск сухого гілля. Ми відірвали очі від хати і почали вдивлятися в той бік, де залунав був тріск. Помітили, як людина, нагнувшись, перебігла дорогу і спинилася під лісом, кроків на дванадцяти від нас. Ми побачили при місячному світлі, що це був Михайло. Його батько з радощів майже крикнув:

— Михайле, ми тут!

Ми поспішили до нього, він — до нас.

Наш розвідник, задиханий, слова не міг вимовити. Давши йому трохи передихнути, Скорик порадив відійти далі від хати і перший рушив швидким кроком вперед. Ми подалися за ним, пройшли чи не два кілометри, а потім зійшли з дороги і посідали в лісі кроків за десять від неї.

— Коли я підходив до хати, — пошепки почав оповідати Михайло, сидючи посередині, — то побачив через вікно, що там світиться. Загавкав собака. Хазяїн поставив лямпу на підвіконня, вийшов на подвір'я, заспокоїв собаку і спитав, чого я хочу. Я почав розпитувати — все так, як ви казали. Він перебив мене: «Ти спецпереселенець?» Я відповів: «Так!» Він оглянув мене з голови до ніг. Я теж придивився до нього і подумав, що коли він спробує мене задержати, то я з ним раду дам... Слухаючи мене, він часто перепитував: погано розумів мої слова. А коли я скінчив, він відповів, що до Мішутіна буде кілометрів сто, а до Харовської — вісімдесят: п'ядесят по цій дорозі і ще тридцять по тій, що звертає ліворуч від цієї. Сказав іще, що до найближчого села буде кілометрів тридцять, отже, що я дійду до нього тільки над ранок. «Хліба сам мало маю», сказав він, а води виніс, і я наповнив обидві пляшки. Потім подякував, вийшов на дорогу і з обережності подався спершу в напрямі до Мішутіна; а потім шугнув у ліс і помчав до вас.

Михайло витяг з торби пляшки з водою; ми напились і парами рушили далі. Я йшов поруч дядька і напружено думав про Скориків сон.

Тюрма, заслання і фізичне виснаження помітно надірвали мою нервову систему, загострили мою вражливість. Я бачив перед собою цю велетенську Голготу нашого селянського люду, бачив почорніле, перекошене від надлюдських зусиль обличчя свого батька. Передо мною мерехтіли виснажені, бліді, застрашливо худі личка дітей; їх дрібні закривавлені пальці корчійно хватилися за безжалісні терни і гостроребре каміння, а від виразу їх очей я сам міг збожеволіти.

На ці малі істоти, на їх незміцнілі душі всією своєю нещадною вагою нараз навалились крижана жорстокість і жах, що є в бутті. Чи є bestialніший злочин на світі від катування малих істот? Нові Гроди погналі і їх здобувати цю гору, гору свого садистичного соціалізму.

Якою ж брутальною, смердючою, потворною лжею є балакання про те, що ці жертви є конечні в обличчі кінцевої мети: раю для наступних поколінь! Якою б мала бути совість тих наступних поколінь, що зважилися б прийняти щастя, збудоване на тортурх мільйонів! Але ні — з такого будування взагалі не може постати щось добре. Чорна диявольська безодня, що в ній зародився і дуж большевизму, розростаючись, поглине всю гору з її захмареним загадковим шишем.

Святий Іоан бачив свої грізні видива на острові Патмосі. Роман Скорик, селянин з села Арбузинка на Херсонщині, побачив подібне серед північних російських пуц...

Уже була глибока ніч, коли ми дійшли до малого місточка над струмком. Набрали в пляшки води, трохи відпочили і пішли. Через дві години наблизились до якогось сільця — по лівому боці дороги стояло хат двадцять. Ми поминули їх скорим маршем і, пройшовши ще з годину, сіли під лісом край дороги. Роман Скорик умовляв нас пройти цієї ночі якмога дальше — з тим, щоб уже наступної ночі дійти до Харовської.

— Хліб нам уже кінчається, та й погода може змінитись, — аргументував він.

Всі ми в душі признавали Скорикові рацію, але наші знесилені м'язи! Особливо нарікав на свої хворі ноги Афанасій Оплачко. Дядько Трохим був вимучений вкрай, а до того надушив чобітьми ногу. І все ж він сказав:

— Ну, племіннику, довго ми ждали нагоди втекти. Нарешті поталанило. Ще одна ніч — і ти коло свого батька. Отже зберімо станні сили та в дорогу!

З цими словами він скинув чоботи і міцно обмотав ноги онучами. Ми підвелись і рушили.

ХОРОНИМО ЗЕМЛЯКА

На самому світанні ми минули ще одно сільце. Зірки щезли, ніч утекла на захід. На сході підіймалася біла запона, і незабаром з-за лісу вийшло сонце.

Дядько Трохим гукнув до Романа Скорика, щоб той спинився. Всі ми зійшлися до купи. Дядько сказав, що не спроможен іти далі: ноги не несуть! Його нарікання поділив Оплачко. Скорик попросив їх пройти ще трохи, до ярка, що лежав перед нами ліворуч від дороги:

— Може, там є вода. Там і перепочинемо.

Але сподіваної води в ярку не було. Ми пішли в гліб лісу цим же ярком: дерева тут стояли рідше, отже для відпочинку це місце не підходило. Ми зробили вже кроків триста, коли дядько Трохим раптом шарпнув мене за піджак і пошепки мовив:

— Чоловік... Лежить під деревом!

Я з острахом глянув туди, куди показав дядько. Справді, за яких кроків тридцять, під високою ялиною лежала горілиць людина. Ми враз поховалися за дерева і почали розглядати. Лежачий був у чорній свитці, на голові мав чорну баранячу шапку, на ногах — чоботи. Одежа свідчила, що він походить з наших країв, що це теж «спецпереселенець».

Роман Скорик взяв в Оплачка*ціпок, беззвучною ходою наблизився до лежачого і розглядав його хвилини дві-три. Потім вернувся до нас і стояв мовчки. Його обличчя було схвильоване.

Ми дивились на нього, не розуміючи ні його схвильованости, ні його мовчанки. Нарешті озвався дядько Трохим:

— Що, спить?

— Так, спить... сном вічним. На ньому — вишита полотняна сорочка. Це людина наша. Мабуть, такий самий утікач, як і ми.

Роман Скорик спутив очі додолу і замовк. Я помітив, що по його зарослому і худому обличчі покотилися сльози.

Не можу сказати, що більше мене вразило: Скорикова вістка чи його сльози. Я знав його з дитинства, уже років п'ятнадцять; знав і його молодших братів, Івана та Павла. Всі вони були люди кременної будови і сильної душі. Роман Скорик не похвалився, коли сказав, що він не з боязких. Кажучи про сильну душу, я ані трохи не маю на увазі безсердечність. Але той Скорик, яким я його знав дома, ніколи в світі не зареагував би на подібні речі сльозами.

Дядько Трохим пішов до мертвого, за ним подались і ми.

Перед нами лежав мужчина середнього росту, з вихудлим обличчям землястого кольору. Багато минуло часу відтоді, як він востаннє поголився: лице було покрите чорним заростом. З-під шапки вибився чорний чуб. Йому можна було дати тридцять років. Лише на думку дядька Трохима небіжчик мав років тридцять п'ять.

З його одерж найбільше впадала в око вишита сорочка. Хоч вона була дуже брудна, проте вишивку було розпізнати легко. Дядько Трохим тихо сказав, що таким узором вишиті сорочки носять на Київщині. Крій свитки теж київський, додав він. Піджак на мертвому був подертий, штани: латка на латці. Подерті чоботи були підв'язані мотузками. Поруч небіжчика лежала купка невідомих мені лісових зелених ягід, що перезимували під снігом, і трохи якихось корінців, схожих на хрін. Під ним була підстилка з гілля листяних дерев.

Дядько Трохим довго дивився мужчині в розкриті чорні очі, немов намагався щось прочитати з них. Потім сказав, що він помер недавно: або вчора по обіді, або сьогодні вночі.

— Тіло ще не має ніяких ознак розкладу. Та й гілля пов'яло не дуже сильно, — сумно і стримано провадив дядько далі. — Поховаймо його тут. Він сам собі вибрав це місце.

Ми підняли мертве тіло, пронесли його два-три метри і поклали на землю. Взяли були в руки сокири, щоб копати яму, коли озвався дядько Трохим. Він держав у руках фото, що лежало на землі під рукою небіжчика і яке він помітив тільки тоді, коли ми підняли тіло.

Ми почали розглядати фото: на лавці сиділи чоловік з жінкою; жінка тримала на руках дівчинку років трьох, а поруч батька стояв хлопець років семи. Мені відразу впало в око, що чоло і чорна чуприна мужчини на фоті цілком подібні до чола і чуприни небіжчика. Ще два-три погляди то на зняток, то на покійного — і ми упевнились, що фото зроблене з нього і його родини.

Дядько Трохим нахилився над небіжчиком і розстебнув йому сорочку. На його грудях я побачив невеликий хрест. Дядько обережно підняв хрестик, а другою рукою поклав на холодні груди землякові його фото. Потім опустив хрестик на фото, став на коліна і почав молитись. По його обличчі спливали сльози. А піднявшись з колін, мовив — радше сам до себе:

— Не послав мені Бог у моему житті сина, то поховаю чужого і молитимуся за нього, як за свого рідного.

Скорик, обидва Пишенини і я вирубали сокирами яму під ялиною, де лежав небіжчик. Дядько Трохим і Оплачко наламали листяного гілля і нарвали трави. Гілля поклали на дно ями і застелили його травою. Обережно спустили тіло в могилу. Дядько Трохим накрив обличчя небіжчикові його баранячою шапкою і покрити усього його зеленою травою. Поверх трави поклав щільно гілля. Потім усі ми стали на коліна над свіжою могилою і помолились Богові за спокій душі покійного земляка. Піднялися. Дядько Трохим проказав:

— Спи, рабе Божий, в чужому лісі і не гнівайся на нас, що так бідно проводжаємо тебе в останню дорогу.

По цих словах дядько кинув у яму грудку землі; ми всі вчинили за його прикладом. Загорнули яму землею і дбайливо насипали могилку. Роман Скорик надстругав кору на ялині, що стояла в головах покійного, і вирізав на ній сокирою хрест...

Сонце стояло ополудні, коли ми сіли відпочивати. Розбиті втому, ми поснули, навіть не пообідавши.

Прокинулися над вечір. Наші ноги і все тіло були важкі; цього відпочинку було замало, але треба було йти. З'їли по невеликому шматку хліба, без води, бо, ривши могилу, випили всю, що була в пляшках. За нашим обрахунком ми мали добитися до Харовського лісу завтра, в цю саму пору.

Ми підійшли до свіжої могили, поскидали шапки і похилили голови.

— Прощай, земляче! — проказав дядько Трохим. — Покидаємо тебе в чужій, непривітній землі. Віримо, що наші нащадки згадають про нас — за що і де ми карались, поневірялись і гинули.

Мовчки постояли ми над могилою. Я втупив очі в неї і з болем уявляв собі, як небіжчикові діти дожидають тата і питають матір, де він. Що вона їм відповідає!

ТРЕТЯ НІЧ МАРШУ

Дядько Трохим перший відійшов від могили і подався до дороги. Ми рушили за ним. Ще перед дорогою дядько сказав, що він і Оплачко,

як найбільше охлялі, підуть попереду — таким темпом, на який стане в них сил.

Досягли дороги і гусаком, очолені дядьком, подалися край неї, попід лісом у напрямку на захід. Уже сонце зникло за суцільною стіною дерев, але все ще було видно: в цю пору на півночі смеркає дуже довго, а нічна темрява триває недовго. Коли нарешті почало темніти, ми дійшли до нової дороги, що повертала ліворуч. Отже до Харовської залишилося 30 кілометрів!

Пройшовши ще з кілометр, ми вирішили перепочити. Були такі стомлені, що навіть не говорилося. Дехто приліг. Роман Скорик лежав коло мене, поклавши голову мені на ноги. Я чув його важке дихання; місяць, що підбився над борами, освітлював його заросле обличчя. Враз мені пригадалося, як я понад два роки тому гостював у Скориків на запрошення Якіма, старшого Романового сина і мого однолітка. Я і вся родина Скориків сиділи за столом. Роман Скорик налив усім по чарці горілки і сказав:

— Вип'ємо, хлопці, за ваше краще майбутнє!

Всі ми весело взяли в руки чарки, підвелися, цокнулися, випили. На тарілках — закуска: ковбаса, сальтисон, мерзле сало, а також квашені огірки та помідори, солені кавуни, капуста. Посеред стола — велика миска гарячого запашного борщу. Закусили, чим хто бажав. За вікном стояла зима, був порядний мороз. І саме на думку про мороз надворі скотілося випити по другій. Знову залунав дзенькіт чарок, і всі з добрим настроєм взялися до борщу...

А тепер Роман Скорик, бездомний вигнанець, схожий на бродягу і жебрака, лежав на голій землі в північних російських борах і добивався до своєї родини, що пропадала в цій безконечній і ворожій лісовій пустелі: до своєї жінки, молодшого сина Григорія і дочки Віри. Старший син, Яким, відбував дворічну примусову працю в кар'єрі. Як син «лішенца» і сам «лішенец», він не був призваний до червоної армії; замість військової служби він мусів ламати камінь, отже був своєрідно покараний.

Мене вивів з задуми тихий голос дядька Трохима, що підіймав усіх до дальшого маршу:

— Від Білого моря підводиться чорна хмара. Треба поспішати, бо погода може змінитись.

Пройшовши в південному напрямі кілометрів десять, ми вийшли на велику поляну. При світлі опівнічного місяця видно було спляче село, що тяглося вздовж нашої дороги. Поминули хат двадцять і наблизились до якоїсь більшої, що на її стіні висіла дошка з написом. Минули і цю хату і побачили, що двоє її вікон, які виходили на двір, світяться. В кімнаті сиділо за столом двоє міліціонерів і якийсь чоловік у цивільному.

Миттю ми кинулись на протилежний бік вулиці, попід «ізби» і якомога швидше покрокували вперед. Через хвилину п'ять ми були вже край села, вийшли на поляну і майже побігли до спасенного лісу. Забившись між дерева, з полегкістю зідхнули і сіли відпочивати.

На душі у нас було неспокійно. Що буде з нами на Харовській? Це ж районний центр, там багато міліції, районне ГПУ!

По короткім відпочинку рушили помалу далі. Я йшов у другій парі з Михайлом. Він був бадьорий духом і радів, що незабаром побачиться з своєю матір'ю, а потім подається з фальшивою посвідкою додому, вслід за Дмитром. Коли над лісом піднялася ранкова зірка, втома розібрала і його і він почав на ходу дрімати.

ДІСТАЄМО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ХАРОВСЬКУ

Надійшов ранок. І враз праворуч від нас, далеко за борами пролунав гудок паровоза. Я і Михайло стрепенулись і спинились. Спинились також інші дві пари... Потім ми зійшлися і почали прислухатись. Але навкруги панувала глибока ранкова тишина. Чорна хмара від Білого моря піднялася вище. Отже треба було поспішати.

Зійшло сонце, таке житерадісне, і розвеселилися в його промінні навколишні ліси. Тільки ми були сумні серед них цього весняного ранку! Я поглянув на дядька та Оплачка, що йшли попереду. В Оплачка розпухли ноги, і він учинив за прикладом дядька: скинув чоботи, і йшов, ступаючи ногами, замотаними в ганчірки. Просто не вірилося, що обидва вони могли зробити таку велику подорож!

А як мій батько? Мабуть, теж такий виснажений, хворий, душевно вимучений, як дядько і Оплачко. І як змогиму допомогти йому я, теж виснажений голодом, працею та переживаннями, я, що вчора вночі з'їв останній шматок черствого хліба? Крім того, я вчинив «злочин», утікши з примусової праці. За це по голівці не поглядять...

Від похмурих думок відтягли мене тривожні слова Михайла:

— Кузьма! Якись люди поперед нас на дорозі!

Я здригнувся, підвів голову. Дядько Трохим і Оплачко стояли на дорозі, а поруч них — чоловік, жінка і невелика дівчина.

Роман Скорик і Лук'ян Пишенин, що йшли в задній парі, вже поминули нас. Скорик на ходу кинув мені і Михайлові:

— Ходімо швидше до них!

Наближаючись, ми побачили, що чоловік і жінка, люди старшого віку, були одягнені, як наші селяни. Тривожитись не було чого. Дівчинка років семи міцно трималась обома руками за широку спідницю жінки і, заховавши в ній своє лице, одним оком, боязко поглядала на нас. На обличчі жінки було знати замішання. Ми, ходячі кістяки в лахмітті, здалися страшними навіть тим, яким уже довелося децю побачити.

Чоловік сказав, що до станції Харовської зосталося кілометрів сім. Від Харовської до пересильної тюрми (отже так називалися стодоли в лісі, де мучились наші родини!) треба було пройти ще кілометрів два. Він з дружиною відвідав дочку в стодолах, і та попросила їх забрати до себе її дитину, бо там почалася пошесть, від якої масово мруть діти і підлітки. Він хотів ще щось сказати, але його внучка почала плакати.

Жінка смикнула його за руку, і всі троє пішли від нас. Чоловік на ходу махнув до нас рукою і крикнув:

— Питайте, де тюрма пересилошна, бо тутешні так її називають!

Пригноблені вістками, ми подались і собі. Втікши з каторжної праці, ми мали потрапити в тюрму, де люди поневірялися ще гірше, ніж ми в тому проклятому бараці. Хвилинами на мене находив такий настрій, що й жити не хотілось.

Проверстали ми ще кілометрів п'ять. Ліворуч, у лісі, недалеко дороги ми помітили озерце чи, точніше, калюжу дощової води. По правім боці дороги починалися малі поляни. Ліс там був рідший, і за деревами, кілометрів за два від нас, ми помітили дим: це була фабрика скла, про яку нам говорив зустрінутий нами чоловік.

Ми завернули ліворуч, напилися води, наповнили наші пляшки і, відійшовши ще трохи глибше в ліс, розташувались на відпочинок. Були дуже голодні, але хліб залишився тільки в дядька Трохима і в Пишенина-батька. Вони поділили його на всіх шістьох.

До родин залишилося йти ще годину-півтори. Боронитись так близько коло Харовської ми вже не думали. Тому викопали сокирами під деревом яму і передали це державне добро землі.

Не встигли ми як слід відпочити, як сонце заволокл хмара, недалеко мигнула блискавка, озвався грім. Ми мовчки і квапливо підвелись. Я перебрав від дядька його кожух, і весь наш гурт поспішив до Харовської.

ЩЕ ОДНА ЗУСТРІЧ

Уже за півкілометра до станції ми побачили через поляни її будівлі. Ми завернули ліворуч, бо ще Степан Майсак сказав, що стодоли стоять на схід від залізниці.

Чорні хмари пропливали над нами щораз нижче. Ми пройшли з кілометр, коли Скорик спинив нас словами:

— Жінка. Там, праворуч...

Вона стояла кроків за сорок від нас, нагнувшись, і щось робила. Куці і дерева заважали бачити, що саме.

Тихо ступаючи по траві, ми підійшли ближче. Жінка, щось тихо до себе говорячи, поправляла невеличку свіжу могилу. Її одяг недвозначно свідчила, що вона походить з наших земель. Ми приступили ще ближче, і я побачив ще одну могилку, давнішу, бо вона вже почала обростати травою. На обох стояли невеличкі хрести.

В той момент, коли ми вже були готові підійти до жінки, вона схилилась на коліна, приклала руки до грудей і, підвівши голову до неба, з плачем почала нарікати:

— Боже, за що мене покарали, я ще нікому в світі кривди не зробила! За що Ти, Господи, синів моїх маленьких від мене забрав! Забери ж і мене до них, бо я сама на себе руки накладу!

Коли напад плачу поминув, жінка підвелася з колін і помітила нас.

— Ой, Боже! — скрикнула вона і сплеснула руками.

Дядько Трохим перший вийшов з-за кущів і сказав:

— Не бійтеся нас! Ми йдемо з лісу до своїх родин.

Молода жінка — їй було не більше, ніж двадцять сім років — дивилася на нас все ще широко розкритими з страху очима:

— Як же ви мене налякали! Я подумала, що міліція вислідила, де я своїх дітей поховала.

Відтак жінка розповіла, чому вона поховала їх таємно. На кладовищі риють великі ями, в які вкидають по двадцять, а то й більше померлих; потім загортають їх землею, землю утрамбовують і закидають мохом, і слід по могилі губиться.

Вона походила з Харківщини. В січні місяці заарештували її чоловіка і вивезли з Харкова невідомо куди. Причина арешту була така. На їхнє подвір'я прийшли активісти з сільради і заявили, що заберуть їх господарство до колгоспу. Чоловік почав їм доводити, що він не належить до багатих селян, що своє господарство він придбав власними руками. Але активісти і слухати не хотіли і заходилися забирати коні, корову, реманент. Чоловік розлютився, вхопив вила і вигнав активістів із свого двору.

Але того ж дня ввечері знов прийшли до них два активісти і заявили, що вони мають заарештувати чоловіка. Той попросив їх покинути хату. Тоді один з активістів вихопив з кишені пістоль, наставив її на чоловіка і наказав, щоб він негайно йшов до сільради. Її муж мовчки попрямував до дверей, ніби підкорившись наказові; але, порівнявшись з посіпаками, раптом ударив своєю рукою по руці того, що держав пістоль. Пістоля полетіла кудись у бік, а чоловік ухопив дзиглик і кинувся на обох.

Жінка додала, що вона вхопила коцюбу і хотіла була допомогти мужеві бити напасників; але тут вбігли в хату два міліціонери і ще три активісти; всі вони були при зброї. Чоловіка звалили на долівку і зв'язали йому мотузком руки і ноги, а вона, злякана, все ще стояла з коцюбою в руках. Потім до неї підійшов один з активістів, ударив її по обличчю і крикнув:

— Повстання підіймаєте проти советської влади?!

До хати під'їхали сани, активісти винесли її чоловіка на руках, покладали на сани і повезли до сільради; тієї ж ночі його відтранспортували до харківської в'язниці.

На другий день, як тільки розсвіло, на їхньому подвір'ї почалося поратися десятків два сільських активістів. Не тільки забрали те, що належало до господарства, а і з хати все винесли. Сплячих дітей поскидали з їхніх ліжок. Двір став пустою; хату залишили з великими стінами. Два місяці промучилась вона з своїми хлопцями в голоді і холоді, бо активісти забрали всі харчі і все паливо. А в березні і її заарештували і на початку квітня вивезли з дітьми на Харовську.

Жінка поглянула на могилку і розридалась. Дядько Трохим почав її заспокоювати (але що тут можна було сказати потішливого?), а потім спитав, чи далеко ще до стодол і що нам буде за те, що ми втекли.

Заспокоївшись, наша нова знайома сказала, що до стодол треба пройти з кілометр. Ми можемо іти туди спокійно, нам нічого не буде. Спочатку таких утікачів, як ми, забирала харовська міліція, але ось уже два тижні не займають нікого. Проте є чутка, що незабаром усіх людей вивезуть звідси кудись далше в ліс.

Вона кинула погляд на могилки і знов заплакала:

— Дітки мої, на кого я вас покину?!

Почав побризкувати дощик. Дядько Трохим попросив нещасну матір розказати нам, як краще дійти до стодол.

— Я проведу вас і покажу, як обійти барак коменданта ГПУ та міліції.

Сказавши це, жінка ще раз глянула на могилки синів, перехрестила їх. Сльози росили її обличчя. Хвилину ще постояла, подумала, потім промовила:

— Ходімо!

Дядько Трохим пішов поруч неї; вона розповідала йому про жахи пересильної тюрми. Ми йшли за ними, я приглядався до жінки. Це була досить висока і гарна шатенка. Але красу її притерли, припорошили і притемнили всі ті страждання і муки, що вона пережила і переживала. Одежа на ній була пом'ята і вже давно не прана. Хустка на її голові, колись біла, мала тепер сіро-рудуватий колір. Незвично, сумно і лячно було мені бачити такою опущеною жінку, до того молоду і вродливу.

До стодол залишилося півкілометра. Жінка показала рукою ліворуч. Там чоловік п'ять було зайнято копанням ями.

— Цвинтар! — сказала вона.

Ми дістали від неї вказівку, що треба брати більше ліворуч, бо барак охорони стоїть над залізницею праворуч. Ми подякували. Жінка пішла до стодоли прямо, а наш гурт подався до них кривою лінією, тримаючися кущів. Тихо перемовлялися між собою, що втекли від одних мук, а до ще гірших наближаємось.

Перед стодолами лежала чисто вирубана поляна, шириною кроків двісті. Нам треба було перейти її якомога швидше, але не звертаючи на себе уваги. Проте жінки в селищі-тюрмі помітили нас. Вони майже бігли нам назустріч. Від їх вигляду серце мое стислось.

З-за хмар виглянуло сонце. Була обідня пора, коли ми досягли безрадісної мети нашої безрадісної мандрівки.

В СЕЛИЩІ МУК І СМЕРТИ

Ми не встигли ще дійти до першої стодоли, як нас оточила маса жінок з дітьми; не можна було зробити ані кроку вперед. Одна поперед одною питали вони нас, чи не бачили ми їхніх чоловіків та синів. Вони називали їх імена та прізвища, рідні села. Все це зливалось в суцільний гуд, в якому я розрізняв тільки найвідоміше. А цим найвідомішим були назви чи не всіх областей України: Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Одещина, моя Херсонщина...

Дядько Трохим, Скорик, Лук'ян Пишенин і Оплачко розповіли жінкам, звідки ми походимо, яким транспортом нас привезено, де ми працювали і що всі люди там походили з Первомайської округи. А я з Михайлом стояв мовчки і розглядав жінок. І в міру цього розглядання в моїй душі наростало почуття страху, досі мені невідоме. Від дитячих своїх років я звик бачити жінок і дівчат іншими: з свіжими обличчями, в охайній одежі, в білих, як сніг, хустках. Дівчата дбайливо упорядковували своє волосся, обтикаючи його гребінцями. Більшість їх носила по дві коси, в кінці яких вони вплітали стрічки з любов'ю зав'язаними бантами. Споглядання дівчат радувало мене ще тоді, коли я був дитиною. А моїй душі юнака приносили вони таку радість, що хотілося жити на Божому світі якнайдовше.

На кого ж перетворилось тут жіноцтво мого дитинства і юнацтва? І чи були це взагалі ті самі істоти? Їх обличчя були худі, дуже темні і одночасно бліді. В глибоко запалих очах стояв сум. На головах замість білих хусток — якесь ганчір'я; у тих, що цих ганчірок не мали, волосся було приведенне до ладу лише с'як-так. Одежа на всіх була пом'ята, драна, брудна.

Я спустив голову на груди і думав про знайомих жінок і дівчат, засланих сюди. Згадав про Марусю Жебокину. Мені доводилося бачити її вдома коло церкви і на весіллях. Порівняння гарних дівчат з трояндою дуже утерте. Але воно до неї так підходило: вона була трояндою, яка щойно розцвіла. Востаннє я бачив її на станції Бандурка. Вслід за батьком і братом вона ішла по трапу, заходячи у вагон. Зняла з голови білу хустку і довго махала нею до когось, а сама гірко плакала. Вона здалася мені тоді ще вродливішою...

Я підвів голову і почав розглядатися; але знайомих обличчя не знаходив. Мої очі перестрілися з поглядом однієї жінки. Молода — десь

років до тридцяти, на півголови вища від жінок коло неї, гарна собою, з акуратно зачісаним волоссям, вона стояла майже скраю людського кола і, злегка усміхаючись, махала до мене рукою. Обличчя її було мені знайоме, але де я її бачив? Я ще раз глянув у її бік. Вона усміхнулася виразніше і знов дала мені знак рукою.

Але я не здійснив мого наміру дістатися до неї. Перед нами з'явився хлопець років десяти. Він тягнув за руку іншу дитину, яка не могла продертися між жінками. Хлопець крізь сльози кричав:

— Пропустіть Катерину!

Жінки трохи розступились, хлопець потягнув за руку енергійніше, і я побачив перед собою дівчинку років тринадцяти.

Мені навіть в очах потемніло, коли я приглянувся до цих дітей. Я вже бачив виснажених людей; але виснаженість цих малих істот була жахаюча. Шії довгі і тонкі, руки і ноги — як пачки. Не вірилося, що такі ноги можуть ще ходити, а руки — щонебудь держати. Волосся на голові хлопця злилося в суцільний струп. Одежа на дітях подобала на ганчір'я.

Дівчина опинилася найближче до дядька Трохима. Підвівши на нього погляд запалих очей, вона спитала, чи не бачив він їхнього тата. Дядько, схвилюваний, дивився на дітей і спитав, звідки вони.

— З Полтави, — відповіда дівчинка.

— Ідіть, діти, на свої нари, а я розпитаю людей і потім вам розкажу, — озвалася одна старша жінка, що стояла збоку.

Катерина слухняно взяла брата за руку, жінки знову трохи розступились, і діти зникли між натовпом.

— Вони не мають ні батька, ні матері, — звернулася старша жінка до дядька Трохима. — Їхнього батька вивезли на працю даліше на північ, і в лісі його забила деревина. Їхня мати, почувши про це, цілий день лежала на нарах і плакала, а на ранок знайшли її в лісі, недалеко відси: висіла мертва. Сама собі смерть зробила. Дітям ніхто про це не відважиться сказати.

Ще розповіла ця жінка, що сироти не мають вдома нікого з родичів: усіх заслано. А знайомі батьків не спроможуться приїхати сюди і забрати нещасних дітей. Наприкінці вона додала, ніби комендант ГПУ говорив, що їх пошлють у дитячий дім.

Я розгублено слухав і думав: треба якнайшвидше побачити батька і просити його негайно тікати додому. Аж тепер я доглибно відчув горе молодій жінки, яка поховала тут двох своїх синів. Мені до болю гостро захотілося побачити сестру Анну, її дітей і її чоловіка Андрія.

Знову почав я розглядати обличчя стовплених жінок, шукаючи серед них сестри, і знов мої очі зустрілися з поглядом усміхненої молодій жінки. Цим разом вона притулила до своїх уст поставлену руба долоню і гукнула, перекриваючи людський гомін:

— Кузьма, вийдіть до мене!

Коли я пробився до неї, вона, подаючи мені руку, сказала:

— Ви мене не впізнаєте; та і я теж ледве вас впізнала.

ПІД ОПІКОЮ ЗЕМЛЯЧКИ

Вперше за одинадцять місяців мого ув'язнення я держав у своїй руці жіночу руку і придивлявся зблизька до обличчя моєї землячки. Кров припливла до моїх щік, коли я впізнав дружину Федора Зубенка з села Мар'янівки.

Вдома я, як юнак, міг тільки мріяти про те, щоб привітатися за руку з такою поважною, освіченою і гарною панею. А тепер вона взяла з моїх рук мое подерте пальто і сказала:

— Бачу по вас, що ви дуже зморені. Вам треба відпочити. А якщо вас побачить зараз охорона, то вас візьмуть на облік і вже завтра пошлють на працю в сусідній ліс. Отож я проведу вас в один з цих сараїв — у той, де живе ваш батько, і ви будете відпочивати, поки він не повернеться з роботи.

Ми рушили. Землячка розповідала. Я почув, що батька щодня ганяють у ліс, що сестра Анна вже довший час лежить хвора в одному з сараїв, який зветься лікарнею, разом з багатьма недужими жінками і дітьми. Двоє немовлят моєї сестри померли в той час, коли вона вже лежала хвора. Четверо старших дітей сестри, виснажених і напівхворих, забрав, приїхавши з дому, якийсь чоловік. Муж сестри, Андрій Черемуха, має недужі ноги і тому працює не в лісі, а в переписному відділі комендантури, веде облік померлих і тих дітей та підлітків, що їх забирають додому. Стишеним голосом пані Зубенко додала, що завдяки моему зятеві багато дівчат поїхало додому, ніби підлітки. Навіть деякі жінки. І ще сказала моя землячка, що є чутка, ніби всіх людей скоро переведуть кудись далі на північ, у глиб лісу.

Від усього почутого у мене гуло в голові, і я спам'ятовся тільки тоді, коли ми підійшли до дверей однієї стодоли. Ніби крізь сон я чув, що жінки звертаються до мене з запитаннями, звідки я і де працював. За мене відповідала пані Зубенко.

Коли ми переступили поріг, я довідався від неї, що в цьому сараї мешкає також вона і моя сестра з чоловіком, а взагалі тут люди — з інших областей, переважно з Полтавщини.

У сараї було темно, ніби він не мав жодного вікна. Шестиповерхові нари стояли в три ряди: по боках стодоли і посередині. Людей сиділо на них небагато. Вони були старшого віку, з апатичним поглядом.

Ми пройшли кроків двадцять і досягли майже кінця стодоли. Пані Зубенко показала мені, по якій драбині маю я лізти на самий верх, де було батькове місце. Я подякував і попросив віддати мое пальто.

— Лізьте ви перші, а я полізу за вами і покажу вам, де спить ваш батько, — не віддаючи пальта, сказала пані Зубенко.

Вертикальна драбина була зроблена з нетесаних кругляків. Я поминув п'ять поверхів і спинився коло останнього, шостого. Спинилась на драбині і пані Зубенко, передала нарешті мені мое пальто і показала, де спить батько. А потім пильно подивилась на мене і тихо промовила:

— А ви мені нічого не скажете?

Я не зрозумів запитання і мовчки дивився на неї. На її обличчі з'явився вираз розгубленості, і вона стурбована запитала:

— Може, з Федором щось сталося?

Я поспішив розказати своїй опікунці, що ми розлучилися з її чоловіком у селі Мішутіно: його погнали на працю кудись в інше місце. Не перебиваючи мене, заспокоєна пані Зубенко вислухала мою інформацію і сказала, щоб я ліг відпочити, а вона перегодом принесе мені обід. Побажала мені доброго відпочинку і зійшла вниз.

Мої очі вже звикли до півтемноти, що стояла в stodолі, і я почав розглядатися. На верхніх нарах людей не було, тільки мох сухий лежав. На бічних нарах справа і зліва, трохи нижчих, лежало декілька жінок. Я сів на батьковім місці. Поверх моху лежала пов'яла цьогорічна трава. В головах я побачив татову торбу з мішка, що була з ним у тюрмі в Первомайському. Я ліг, поклавши під голову пальто. Тіло було немов спаралізоване втомою; мені здавалося, що в його членах майже не лишилося життя. А проте заснути я не міг. Я думав про померлих племінниць, Богові духа винних немовлят, про душевну драму моєї сестри. Перед моїми очима встало двоє жадливо змарнілих, приречених на смерть сиріт, зароївся натовп виснажених жінок та дівчат у лахмітті. В моїй душі заклопотало. Я підвівся — немов прошив мене електричний струм, зціпив зуби, стиснув свої кощаві кулаки.

— Боже, почуй мене, пошли мені в руки найміцнішу зброю, щоб я міг відплатити цим нелюдам за всі їх злочини, за всю їх жорстокість! Помститися за всіх замучених і мучених ними!

А після цього крику душі і раптового вибуху енергії прийшло гірке усвідомлення, що я — безсилий. Безсилий, як трава перед косою в руках косаря, трагічно безсилий.

Обличчя мое зрослося потом, я був тепер вичерпаний цілковито — і фізично, і душевно. Знову ліг — і заснув...

Мене розбудив дотик до мого плеча. На нарах сиділа пані Зубенко.

— Вставайте, я принесла вам обід!

Я підвівся і сперся на лікоть. Перед мною стояли дві миски, одна з супом, друга з водою. Коло них лежав чистий рушник і невеликий кусок жовтавого мила.

Мені пригадалася моя дорога мати. Вона робила для мене подібно: страву ставила на стіл, миску з літньою водою — коло хати, під зеленою акацією, а білий вишиваний рушник вшала на її гілку. З моїх очей покотились мимовільні сльози.

Пані Зубенко поклала на мою руку свою, теплу:

— Кузьма, ви мужчина, ви не маєте права плакати, та ще при жінках. Якщо мужчини будуть плакати, то що ж тоді зостатися робити нам? На кого тоді нам надію покладати?

Вираз її обличчя був поважний, інтонація голосу — спокійна. Наші погляди зустрілись, мені стало соромно. Я спустив голову і мовчав. Пані Зубенко теж помовчала, потім підсунула ближче до мене миску з водою:

— Умивайтесь, беріть мило, тільки не дуже його мочіть. Це мило — мого виробу. Дві частини піску, одна — глини, розмішаної з водою. Наліпила брусків і висушила їх на сонці.

Я слухняно вмився, подякував. Пані Зубенко відставила воду, присунула миску з супом, подала мені чотири невеликі шматки справді чорного хліба. Суп був з яшної січки, в ньому де-не-де плавали кусочки північної риби — тріски. Я, голодний, їв, не розбираючи смаку (це була моя перша варена страва за чотири доби) і прислухався до зростаючого гомону жінок коло дверей стодоли.

— Роздають суп, — пояснила моя землячка. — Точніше, обід.

Далі пані Зубенко розповіла мені докладно про харчування переселенців. На обід дається кожній особі, незалежно від віку, по півлітра супу. Майже завжди ця «баланда» вариться з яшної січки і дуже рідко — з сушеної картоплі. Риба в баланді майже кожного дня має запах. Рідко коли буває суп на м'ясних відпадках, які теж завжди несвіжі. На вечерю видають по шматочку риби, тріски або вобли, грамів двадцять, часто притухлої. Вранці роздається хліб, триста грамів на добу, і гаряча руда вода, злегка заправлена малиновим чаєм і трохи посолоджена. Кожному припадає кухоль такого чаю. Хліб — глевкий. Діти хворіють від такої страви і серед них — велика смертність. Синочок пані Зубенко теж занедужав. По нього приїхали її родичі і забрали його хворим. Вона непокоїться — чи довели вони його додому щасливо і живим?

Під час цього оповідання пані Зубенко хвилювалась, не раз на її очі наверталися сльози, і тоді вона відводила погляд: не хотіла, щоб я їх бачив. А, скінчивши, запала в задуму, втупивши очі в бік дверей.

Тим часом я споглядав її. Вона була така худа, як і всі жінки, але стежила за своїм зовнішнім виглядом і не була зламана психічно. Я пригадав, як вона виглядала у вагоні три місяці тому, коли нас везли на північ. Ні, нема нічого дивного, що я не впізнав її відразу!

Так проминуло в мовчанні хвилин п'ять. Пані Зубенко очнулась, повернула обличчя до мене, намагалась усміхнутися, а потім попросила мене розказати про все, пережите мною в останній час. А вислухавши уважно моє докладне оповідання, поклала свою руку на мою і мовила:

— Тримайтеся, Кузьма, не всі загинемо!.. Може, якраз залишимося, щоб свідчити про цю страшну біду.

Останню фразу пані Зубенко проказала пошепки. Потім взяла миски, рушник і мило лишила мені як подарунок (я взагалі не мав чим утиратись) і знов побажала мені доброго відпочинку. Я сердечно подякував за обід, рушник, мило. Пані Зубенко усміхнулась:

— Тільки не за мило!

По цих словах вона почала сходити вниз. А я, простягшись на в'ялій траві, пригадав, як батько і я їздили возом у село Арбузинку, за 15 кілометрів від нашого хутора, і проїздили через село Мар'янівку. Батько вітався з знайомими господарями і нераз говорив мені: «Перші господарі на всю Мар'янівку — Зубенко та Лапчуки. Перед ними слід усім шапку скидати». А згадавши про це, я подумав, що перед пані Зубенко, дочкою Лапчука, треба було б не тільки знімати шапку, а і кланятись їй низько.

З думкою, що сьогодні ввечері я побачу свого тата, я заснув і чи не вперше за все своє перебування на півночі спав міцно. Свідомість, що я тепер разом з батьком і сестрою, подіяла на мої нерви заспокоїливо. І блощиці мене тут не кусали.

СПОСТЕРІГАЮ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Я прокинувся від гомону. Цього разу в ньому горували голоси чоловіків: вони верталися з цілоденної праці в лісі. Я поглянув униз. Коло нар стояли мужчини старшого і середнього віку, подекуди — хлопці. Інші щойно заходили в барак, тримаючи в руках пилку або сокиру. Виглядали вони так само нужденно, як і ми в Мішутінському лісі. Але нам було краще: ми думали, що наші родини живуть у ліпших умовах, ніж ми, і ця надія кріпила нашу силу фізичну і духову. Цієї ілюзії вони були позбавлені. Більшість тих, що повернулися з роботи, мовчала і сумно дивилася на своїх матерів, жінок, дітей.

Я, лежачи, не зводив очей з дверей стодоли, але батько все ще не приходив. Тим часом чоловіки, розташувавшись на нарах, почали вечеряти. Мою увагу привернула до себе одна родина на бічних нарах, майже на однім рівні зо мною. Вона складалася з батька, матері і двох дітей, дівчаток років восьми і десяти. Жінка поставила перед чоловіком невелику миску з обіднім супом і поклала коло неї шматок хліба грамів на двісті та ложку; потім наказала дітям чемно сидіти і додала, що вона піде одержати вечерю. Уже з бляшаною пушкою в руках, вона нагадала дівчаткам, що це батьків обід. Але не встигла мати спуститися вниз, як діти підсунулися ближче до мужчини, пильно зазирали йому в очі. Батько глянув у бік, де були двері, швидко взяв хліб, перерізав його на три шматочки, дав кожній дитині по порції, а третю залишив для себе. Помалу набрав ложкою супу і підніс її до уст меншій дитині. Худенькою рукою підтримуючи ложку, вона обережно виїла суп: кожна його крапля була дорога. Друга ложка дісталася старшій доні, а третя — батькові. Ця процедура повторялася, поки миска не спорожніла. Діти, що весь час не зводили очей з батькового обличчя, по вечері притулилися до нього, а він кістлявою рукою гладив їх по голові.

Жінки то виходили з барака, то верталися назад, несучи в руках невеликі шматочки риби, чай і хліб кольору нашого рідного чорнозему. По драбині вже підіймалася мати родини, яку я спостерігав. Обидві дівчини вже сиділи на своїх місцях — там, де їх покинула мати, ідучи по вечерю. Жінка передала чоловікові одержану їжу, попросила дати їй порожню миску і знову спустилася вниз. Чоловік обережно поставив на нари пушку з теплою водою і підставку з чотирма шматочками риби, а поруч них поклав цілий кілограмовий боханець і ще шматок хліба. Діти не відривали очей від їжі, а батько, похмурий, мовчки дивився на дітей. Вернулася жінка з помитою мискою, розрізала буханець натрое, два куски поклала на нари, а третій розрізала знов на три порції: для дітей і для себе. Чоловікові відрізала

порцію від шматка. Потім поклала коло дівчаток по кусочку риби, третій подала чоловікові, а четвертий перерізала надвоє, поклала в миску, накрила підставкою і поставила миску в головах, сказавши дітям, що це їх завтрішній сніданок. Три шматки хліба, замотані в рушник, теж були покладені в головах нар. Жінка наказала дітям не займати цього хліба: це їм завтра на сніданок та обід, а батькові — взяти з собою на роботу. Дівчатка тихо сиділи, слухали матір і все поглядали на вбогу їжу, що лежала перед ними. Потім мати розлила чай у чотири бляшані пушки на чверть літра кожна, перехрестилась і взяла в одну руху хліб, а в другу — пушку. Діти теж перехрестились і взяли в руки свої порції. Мати докинула їм заувагу, щоб вони їли помалу. Чоловік ще хвилинку сидів мовчки, спустивши голову; потім перерізав свій шматочок риби надвоє і подав половину дружині. Та спочатку відмовлялась, говорила чоловікові, що він працює і йому треба їсти більше, а відтак подякувала і взяла.

Я відвів свій погляд від родини, що мовчки споживала свою жалюгідну вечерю, і знов глянув на двері. Боже, коли вже прийде батько! Де він забарився?

Скрізь на нарах вечеряли. Рідко яка родина мала батька. Здебільшого це були матері з своїми дітьми. Я побачив також жінок без дітей, так би мовити, одноосібниць; також побачив жінок, коло яких сиділи їх старші батьки. Були тут і старі самотні подружжя. Коло деяких старих людей я помітив ціпки: вони могли ходити тільки з їх допомогою.

Я затулив своє обличчя руками. Що буде з усіма цими людьми, з цими нещасними дітьми?!

До мене донеслися тихі слова молитви. Я здригнувся, розгубився. Знову нерви, знову мені причувається? Я відвів долоні від обличчя, розкрив очі.

Родина напроти мене скінчила вечерю. У головах нар стояв дерев'яний образок Божої Матері. Обидві дівчинки стояли перед ним на колінах, згорнувши на грудях свої вихудлі ручки, і повторяли за мамою слова молитви. По обличчі жінки котилися сльози. Діти дякували Богові за хліб-сіль, просили його врятувати їм життя і допомогти повернутися додому. Це не було автоматичне повторення материних слів — вони вкладали в них таке глибоке і щире благання, що я був потрясений. Лігши знову, я заплющив очі і намагався не думати, запасти в якесь небуття.

Але вже незабаром я почув, що на нари, недалеко від мене вилізло кілька чоловік. Я не розкривав очей, але відчув на собі погляди. Удаючи сплячого, я скрізь щілину між повіками побачив, що кроків за десять від мене сидить, пильно мене спостерігаючи, двоє мужчин старшого віку.

— Це, мабуть, Прохорів син. Він мені казав, що його молодого сина та брата вивезли з Вологди кудись на північ, — сказав один із них.

Я знову склепив повіки і прислухався далі до розмови. Мені хотілося почути щось про батька, але вони почали говорити про роботу в лісі і нарікати, що вона не по їх силі.

В мой важкій голові хаотично плелися думки про все побачене і почуте. І враз я стрепенувся — пролунало ім'я мого тата:

— Прохоре, на твоєму місці гість якийсь спить. Мабуть, твій син.

Я побачив, що один з чоловіків дивиться з нар вниз. Йому відповів голос мого батька:

— Миколо, якби твої слова були та правдиві!

Я ЗНОВУ З БАТЬКОМ

Почувши татів голос, я на мить розгубився. Мені рвонуло встати, але я побоявся, що можу розплакатись, і тому лишився лежати, далі удаючи сплячого. Я чув, як батько, тяжко дихаючи, підіймався по драбині. Потім відчув на собі батьків погляд. Знову залунав його голос:

— Миколо, таки правду кажуть, що живого діждатися можна. Це мій син!

Батько був уже біля мене. Я відчув його дихання; його кістлява рука ніжно гладила мое чоло. Мені перехопило дух. Я був близький до того, щоб вибухнути плачем. І тоді мені пригадалось упоминання пані Зубенко. А крім того — що могли б подумати про мене двоє мужчим, що були біля нас? Коли мені почало здаватися, що я опанував себе, на мое обличчя впала сльоза. Я підхопився:

— Тату, не плачте!

По цих словах, що вирвалися самі собою, я ніяк не міг розпочати розмову і тільки дивився з страхом на батька. Він ще більше змарнів. Його вихудле вкрай обличчя покривав заріст. Волосся на голові помітно порідшало. За три місяці нашої розлуки він постарів на років десять. Одежа на ньому обернулася на гагчир'я.

Батько, глибоко схвильований, сидів якийсь час мовчки, а потім запитав мене, чи давно я прийшов і чи був зо мною в лісі дядько Трохим.

Я поспішив відповісти, що я прийшов не сам, а з дядьком. Назвав також усіх наших компаньйонів.

— Я вже втратив був, сину, надію побачити тебе та Трохима. Бо є чутка, що всі нас мають повезти звідси кудись далі на північ.

Потім, стихивши голос до шепоту, батько спитав:

— Вас відпустили чи ви втекли?

— Втекли.

Батько помовчав хвилинку, потім поставив передо мною літрову бляшанку з баландою і поклав поруч чималий шматок хліба. Дістав з торби ложку і подав мені:

— Вечеряй, а я піду до Андрія: треба з ним про тебе поговорити. По дорозі зайду в лікарню до Ганьки, скажу їй, що ти прийшов. Потім розшукаю Трохима і повернусь.

Уже взявшись за кругляки драбини, батько додав:

— Ганька хвора, лежить уже віддавна. Надія та Ольга померли, а інших дітей забрали додому. Вертаючись з праці, я заходив до

Ганьки. Йй краще. Через три дні випишуть з лікарні... Отож вечеряй!

Батькової голови вже не було видно, тільки ще якусь мить його руки, що держалися за кругляки, були в полі мого зору. В цих кістках, обтягнених темною шкірою, я не впізнав батькових рук.

Я поринув у невеселу задуму. Нарешті ложка в моїй руці нагадала мені про вечерю. Я взяв бляшанку на коліна, відломив кусочок хліба і вже набрав у ложку холодного супу, як до мене підсунулися обидва сусіди. Той, що його батько називав Миколою, спитав мене, де саме я був у лісі і чи не бачив я його двох синів і внука, двадцятирічного юнака. Уже чотири з половиною місяці, як їх вивезено кудись у ліс, і по сьогодні йому нічого про них невідомо.

Я, на жаль, не мав чим потішити старого, а після цього він розповів мені про інших членів своєї родини. Обидві його невістки, як виявилось, були з ним. Той син, що десь поневірявся з своїм найстаршим, мав ще чотирьох дітей. Трое з них умерло в селищі, а четверту дитину пощастило відіслати додому — з чужими людьми. Хто її вдома пригорне — не знати. Їх мати, старша невістка, з горя посивіла. Молодший син мав двох дітей, обоє померли ще у Вологді. Молодша невістка день і ніч плаче за померлими дітьми та за чоловіком. Він боїться того плачу: здорові душею люди так не плачуть.

Мій співрозмовник перейшов потім на лісову роботу. Його нарікання, що ця робота не для старих людей, які кожного дня недоїдають, перебив жіночий голос:

— Тату, я вам вечерю принесла.

На драбині стояла молодиця, тримаючи в руках миску і шматок хліба.

— Дякую, дочко!

Старий селянин звівся на коліна і коліньми ж пішов до краю нар. Його компаньйон подивився йому вслід і тихо промовив до мене:

— Це — Миколи молодша невістка.

Помовчавши і тяжко зідхнувши, він сказав:

— Ми з твоїм батьком — земляки. Я жив у селі під самим Єлисаветом, кілометрів за 85 від вас. Коли твій батько їздив у город, він проїздив і через наше село...

Я і твій батько часто тут, сину, ночами розмовляли. Журився він за тобою і все тебе ждав. Слава Богу, діждався. І Микола своїх синів та внука діждеться. Тільки я своїх трьох синів та внуків уже ніколи на цьому світі не побачу. Далеко вони відсіля! Двох синів з родинами ГПУ вивезло в Західній Сибір; третього, молодшого, теж з родиною, заслали на Урал... У старшого сина семеро дітей. Найстаршому хлопцеві — вісімнадцять років. Учився він у Єлисаветі, в середній школі, останній рік кінчав. Я мріяв, що він учитиметься на лікаря. А його ГПУ таки в школі забрало і повезло прямо на станцію: там уже сиділи у вагоні його батьки з іншими дітьми... В лютому, ще вдома я з Сибіру лист дістав — від нього і від обох синів. Тяжко роблять у лісі, недоїдають, словом, така біда, як і у нас тут. Внук писав: «Дорогий діду, щоб ми зо мною зустрілись, то не впізнали б, бо я сам

себе не впізнаю. Від мене zostались тільки кістки та шкіра. Працюю в лісі, серед снігу, на морозі, в легкій одежі. Поморозив обличчя. Голодний іду на роботу і лягаю спати голодний. Не знаю, дорогий діду, чи довго я в таких умовах витримаю».

— А на початку березня ГПУ заарештувало і мене з старою і вивезло у Вологду. Загнали нас у церкву. В церкві — нари на вісім поверхів. Тіснота непроходима, голод, холод. Діти мерли — страшно подумати! На початку квітня, тобто через місяць, привезли нас сюди. В травні захворіла моя стара: занепала на силі, почала сліпнути. Її забрали в лікарню... Боже, та хіба це лікарня! Тільки нас дурять. Люди з голоду хворіють, а вони дають на день по три таблетки аспірини... Моїй старій ставало дедалі гірше. Одного дня — це було два тижні тому — так мені на роботі серце боліло за дружиною, так дуже схотілося її побачити. Скінчилася робота, і я скоріше подався до посьолка. І по пайку не пішов, а подався просто в лікарню. Одчиняю двері, і чогось мені страшно. Ввійшов, дивлюся на те місце, де моя жінка лежала — її нема!.. Вона ще в обід померла, і її відразу ж поховали. Не пам'ятаю, як я вийшов з лікарні і опинився в лісі — в тім місці, де померлих людей ховають. А ховають тут людей, як худобу. Вкинуть у яму, закидають землею, зарівняють місце, мохом приваллять зверху — і сліду нема. В якій ямі моя дружина лежить, я і до сьогодні не знаю... Поплакав я коло свіжо накиданого моху та й повернувся до барака. Дякую батькові твому, що він мене трохи піддержав на дусі тієї ночі... Сниться мені покійна раз-у-раз: плаче коло мене і кличе мене до себе.

Старий селянин замовк і понурив голову. Я теж віддався сумним думкам.

— А ви чого задумались? — почув я батьків голос. — Максиме, може, Бог дасть, що і ти побачиш своїх синів.

Дядько Максим підвів голову:

— Ні, Прохоре, чує моя душа, що я їх уже не побачу.

По цих словах він поповз на колінах на своє місце. А батько, сівши коло мене, тихо сказав:

— Дядько Максим — з-під Єлисавету, був заможний селянин. На початку двадцятих років разом з трьома своїми синами брав участь у повстанні проти большевиків. Другий, дядько Микола — з Харківщини. Теж брав участь у повстанні разом з двома синами. Про долю своїх синів та їх родин ти, мабуть, уже чув від них... А чом ти не вечереєш? Я вже їв: одержав пайку, повернувшись з роботи; а потім пішов до Ганьки в лікарню і там вже поїв.

Слухаючи оповідання обох старших селян, я забув про вечерю. Взявся знов за ложку, почав їсти, а батько розповідав далі:

— Ганька дуже зраділа, що ти тут. Просила, щоб ти завтра перед обідом її навідав. Сьогодні вже не можна: дев'ята година минула. Також розшукав Трохима. Він незабаром має прийти сюди разом з Романом Скориком.

— Чи бачили, тату, Андрія?

Батько кивнув потвердливо головою і замовк. Його похилене обличчя стало похмурим. Я затривожився: може, з Андрієм щось недобре? Може, начальство розкрило його шляхетне ошуканство, завдяки якому поїхали додому дорослі дівчата? Конче треба було розпитати батька!

Я доїв вечерю, подякував татові і попросив його вивести мене на двір. У stodолі стояла напівтемрява, надворі теж уже почало темніти. Не встигли ми відійти від барака на кілька кроків, як нам перестрілися дядько Трохим і Роман Скорик. На їхніх обличчях я помітив затурбованість. Батько попросив їх заходити в барак і хвилинку на нас почекати.

Ми пішли з батьком поміж бараками. Майже всі люди сиділи вже в бараках, але батько все ж пошепки розповів мені, що дядька Трохима жінка поїхала додому на підроблені папери, а Скорикова дружина втекла з двома дітьми.

— Журиться Роман за родиною: що і як їй там? Це ж тільки сказати легко: жінка втекла з двома дітьми... А наш Андрій прийде в барак пізно, бо має багато роботи: виготовляє списки людей на вивіз.

В мені наче щось урвалось. Я прошепотав:

— Тату, мене тільки одна надія і держала на світі, що ми будемо тікати.

Батько спинився.

— Я вже три місяці, сину, про це думаю. Ночі не спав, тебе вглядяв. Все буде добре. Я говорив з Андрієм і про втечу. Через два дні він мені скаже все, що треба... Тільки прохаю тебе, сину — нікому про це ні слова! Також Андрієві та Ганьці не згадуй — ніби нічого не знаєш. Я буду все робити сам... А тепер ходімо в барак.

Я слухав батькову мову, як зачарований, і радий був би слухати її, як найкращу музику, ще і ще; але тато вже замовк і рушив до stodолі.

Дядько Трохим і Роман Скорик ждали нас коло дверей. Коли ми вчотирьох опинились уже на нарах, Скорик попросив батька, щоб він розповів нам про все, що було за весь час від моменту нашої розлуки на Вологодській станції. Батько помовчав, прокашлявся і півголосом почав оповідати нам скорботну повість:

НІЧ У ЦЕРКВІ

Коли службовець ГПУ прочитав у дверях вагона список, з якого виходило, що мене з Кузьмою розлучать, мене ніби хтось ударив по голові. Коли сходив трапом з вагона, не міг тверезо думати, в голові гуло... До моїх ушей доходив крик і плач дітей та матерів. Боже, а що моя Ганька з дітьми! Я шукав її очима і не міг знайти. Враз почув розпачливий крик:

«Тату, ми тут!»

Ганька крикнула до мене ще два рази, але я не міг розібрати, звідки іде голос: навколо стояли крик і плач і свистав морозний вітер.

Матері тулили до себе дітей, а міліціонери та гепеушники хватали дітей і кидали їх на сани, як дрова. Чиясь мала холодна рука доторкнулась моєї руки:

— Діду, нас уже садовлять у сани!

Це була Марія, моя найстарша внучка. Вона швиденько повела мене до матері. Ганька вже сиділа на санях, пригортаючи до себе немовлят. Троє старших, померзши, тулились, легко вдягнені, до неї самі. Міліціонер крикнув на Марію, щоб вона скоріше сідала, бо пойдуть без неї. Я схопив дівчинку, посадив на сани, глянув на трьох внучат біля Ганьки: я ж їх уже дев'ять місяців не бачив! Їхні обличчя були сині від холоду. Я скоренько скинув з себе кожух і накрав ним дітей, коли сани вже рушили. Ганька крикнула:

— Тату, обмотайте шию!

Вона зірвала з голови хустку і кинула її мені. Я підняв хустку, хотів догнати сани і віддати її Ганьці назад, але мене завернула охорона.

Сани за саньми проїздили повз мене і зникали в вічній імлі.

Потім я подався до вагонів. Обмотав шию хусткою. Під ногами рипів сніг, холодний вітер просто пронизував мене...

Романе, я тобі не один раз дякував у душі за твою свитку. Коли я скинув свій кожух і обграв ним дітей, я був схвильований, і мені не було холодно. Та коли Ганьку з дітьми повезли, я відчув, що змерз страшно. Коли я підняв твою свитку та одягнув її, вона здавалася мені теплішою за всю ту одягу, що я будь-коли носив.

Нас, старших, і хлопців по 15—16 років зібрали коло одного вагона докупи, а потім погнали сплячими вулицями Вологди. Ішли ми рядами по п'ять душ. Твій Грицько, Романе, ішов десь у перших рядах. Василь Дешко, що йшов у хвості, рахував ряди на поворотах — він потім казав, що було нас тридцять дві п'ятки. Дорогою охорона раз-у-раз на нас кричала, щоб ми не розглядались, а йшли, нахиливши голови.

Гнали нас години півтори. Я вже хвилювався, що нас не зведуть з рідинами і заженуть кудись інде, але цього, слава Богу не сталося. Нашу колону зупинили коло церковної огорожі. Перед ворітьми стояли в два довгі ряди сани з жінками та дітьми. По боках воріт стояли два гепеушники. Вони пильнували порядку: з церковного подвір'я раз-у-раз виїздили вже порожні сани, і відповідно до того вони впускали в подвір'я сани, що ждали своєї черги. На гепеушниках і на міліціонерах були довгі кожухи, їх ноги були взуті у валянки; на голові — шапки з наушниками, на руках — теплі рукавиці. А наші діти, жінки і баби сиділи на санях, посинівши від холоду та голоду.

Нарешті наша партія теж рушила в подвір'я. Перед самими східцями, що вели до церкви, нас ще раз затримали, і одн гепеушник прокричав, щоб ми займали в «помещенні» тільки верхні нари; решта нар приділена для жінок і дітей. Потім наказав нам заходити.

Тримаючи шапки в руках, передні ряди вже піднялися сходами. Десь по середині колони хтось тихо сказав:

— Прости нам, Господи, і оборони!

І мені було недобре на душі, що нас заганяють жити в Божий храм. А що я побачив, переступивши поріг! Вся велика церква була виповнена нарами, ще вищими, ніж тут — десятиповерховими! Тільки посередині залишився прохід. На нарах моху нема, самі голі і нерівні дошки. Нема нічого, що нагадувало б церкву. Навіть намальовані колись на стінах образи святих вирубано сокирою.

У церкві стояв крик і плач. Дехто з дітей і навіть деякі матері з немовлятами, вилазячи на нари, попадали з драбин. З нашого приходу зраділи і свої, і чужі. Раз-у-раз було чути:

— Слава Богу, що чоловіки з нами!

Я знайшов Ганьку в найдальшому від дверей кутку. Сиділа на другому поверсі нар, тримала на руках немовля і тихо плакала. Марія держала друге немовля і, сидючи куняла. Інші трое, накриті кожухом, спали. Ганька з радіщів, що я прийшов, побудила малих. Діти підхопились, враз посідали коло мене і почали питати, чи скоро поїдемо додому і де їхній тато. Ганька теж питалася, що з нами буде далі. Ох, і тяжко мені було на серці! Чи ж міг я дітям сказати, що вони ув'язнені і заслані разом зо мною!? А про Андрія я знав тільки те, що й вони: що його залишили у вагоні.

Уже було по півночі. Нікуди від внуків я вже не пішов. Ліг у головах нар, уперереки, щоб їм тепліше було, а вони голівками до мене притулились. Ганька і Марія лягли з боків. Менші поснули відразу. Я був стомлений докраю і збирався вже заснути, як почув, що Ганька знову тихо плаче. Марія почала схлипувати за нею. Я ще з годину розмовляв з ними, поки вони з утоми не заснули.

В церкві палилося в двох печах, і трохи тепла вони давали. Вгорі блідо світилися електричні лампочки. Між нарами стояла напівтемрява.

Тяжкі думки і плач дітей не давали мені заснути. Мабуть, щойно перед ранком прийшов до мене сон. Чи довго спав, не знаю. Мене розбудив холод. Я не міг навіть ворухнути ногами, а спина — наче кілок мені в неї загнало. Злякався: може, мене параліч розбив? Подумав про Ганьку і внуків: хотів їм допомогти, а тепер ще більшого горя їм завдам. Але ні, думаю, не може такого страшного бути! Напружив усю силу — ноги ворухнулись. Сяк-так розігнув коліна, через силу піднявся, сів і тільки тоді зрозумів, що в церкві сильний і дуже холодний протяг.

Ганька теж проснулась від холоду і заходилась укривати дітей. Я скинув з себе свитку і запнув нею нари над головами дітей, а сам спустився вниз, щоб дізнатися, чому така студінь у церкві. Діти плакали, кричали, нарікали на холод. А причина його була та, що всі трое дверей були відчинені майже навстіж: над ранком люди почали виходити за потребами. Одні виходили, другі вертались, і двері, сказати б, не встигали зачинитись.

Я подбав, щоб бодай одні двері стояли зачинені, а сам вийшов на церковне подвір'я. Сніг навколо лежав грубим шаром, морозу було ступенів 25. В задній частині подвір'я я побачив великий дерев'яний барак — кухню, а навкруги церкви — десяток чи два відходків, в яких

гуляв вітер, наносячи снігу. Подумати тільки — це для малих дітей! Церква стояла посеред невеликої площі. Вологодські чоловіки, жінки, молодь спішили на роботу. Але, проходячи повз церковну огорожу, вони стишували ходу і пильно розглядали нас на подвір'ї.

Було кого розглядати! Всіх нас у церкві було близько двох тисяч; більше, ніж половина — діти.

ВІДВІДИНИ НАЧАЛЬСТВА

Десь о годині дев'ятій прийшло до нас трое начальників середнього віку, відгодованих, добре одягнутих. Спинились посеред церкви, і один з них прокричав:

— Вніманіє! Вніманіє!

Коли в церкві затихло, вони нам оголосили, що ми тут мешкаємо тимчасово, що незабаром скінчать будувати для нас «спецпосьолкі» і нас порозвозять по них. Додали, що мужчини і юнаки, які залишилися у вагонах, сьогодні будуть повезені на роботи — споруджувати ті «спецпосьолки». Отже жінки та діти скоро, мовляв, поїдуть до своїх чоловіків та батьків.

Потім начальники сказали нам, що о 9 годині нам видаватимуть по 300 грамів хліба та чай, в обід — суп, а ввечері — рибу і знову чай.

На цьому вони закінчили. Жінки, згромадившись коло них, питали, куди саме повезли їхніх мужів та синів. Один з начальників відповів, що він цього не знає, бо всі ми перебуваємо в розпорядженні ГПУ. Матері, яким діти похворіли, з плачем просили для малих медичної допомоги. Відповідь, що в спецпосьолках будуються лікарні і там на нас чекає все потрібне, обурила матерів: вони перестали плакати і, впритул обступивши службовців, почали гостро вимагати негайної допомоги. Мені здалося, що ті налякались. Один з них заспокійливо сказав, що вони зараз підуть і приведуть лікарів. Жінки віступились, дали їм прохід, і вони скоренько вийшли з церкви.

Більше їх ми не бачили. Нас держали в церкві два тижні, і за цей час ніхто з начальства в середину не заходив. Може, боялися жінок, а, може, боялися смерти. Бо почали мерти наші діти. Але г це я ще скажу.

ПЕРШИЙ ТИЖДЕНЬ У ЦЕРКВІ

Після того, як начальство зникло, нам почали видавати хліб і чай: на кожного шматок глевкого хліба і кухлик теплої, трохи солодкої води. Видача сніданку тягнулася майже до обіду. В обід дістали ми по півлітри супу з яшної січки, вареної на риб'ячих кістках. Суп мав запах зіпсованої риби. У свою чергу видача обіду тягнулася майже до вечора. На вечерю ми одержали по шматочку риби-тріски, так у два пальці, і знов по кухлику чаю.

Перед обідом несподівано прийшов до нас Андрій: його не повезли на роботу, бо був непридатний: ноги йому попухли і були як колодки. Ганька і внуки були раді мати коло себе і хворого батька.

По обіді я розшукав, Романе, твою родину: вона сиділа на шостих нарах. Твої Грицько і Віра одно перед одним поспішили мені розповісти, що як тільки прийде весна, вони будуть тікати додому. Жінка твоя сиділа задумана. Я розказав Лукерії та дітям про свитку, якою ти, Романе, порятував мене від холоду.

А твою Машу, Трохиме, я розшукав уже перед вечором, на дерев'яних нарах. Вона сиділа і плакала. Я відразу забрав її до Ганьки, щоб і їй не так сумно було, і щоб дітям було тепліше спати між дорослими.

Уже на другий і третій день багато дітей занедужало: одні мали гарячку та кашель, другі похворіли на шлунок. Чи ж диво? Хліб недопечений, чорний, мов земля, суп на зіпсованій рибі або зіпсованих м'ясних відпадках, ніс треба затуляти, його ївши; вода — і та пахла якимось намулом. Допомоги медичної не було ніякої. Дітей обмити не можна, білизни попрати ніяк. А до всього ті протяги! Худоба не витримує зимових протягів, а це ж діти, до того багато немовлят!

При кінці першого тижня діти почали мерти. Та як! Були дні, коли умирало по сорок душ і більше. Їх складали за дня в коридорі, що вів до церкви. Там нар не було і стояв холод. Вночі під'їздили сани, і мертвих дітей кудись забирали. Матері збігались до коридору і розпачливо кричали: «Ой, діточки дорогі, куди вас везуть?!» Інші жінки та діти в церкві і собі починали кричати та плакати, і просто збожеволіти можна було, там будучи. Діти масово мерли скрізь, де були наші люди. Інші церкви та монастирі у Вологді, дві в'язниці, військові казарми, якісь там льохи — всюди було повно спецпереселенців. Ходила чутка, що нас було вдвоє більше, ніж усього вологодського населення. Всюди мордували наших дітей. (Батько, що взагалі оповідав неголосно, після цих слів перейшов на шепіт). Наші дома і не догадуються, в яке пекло нас кинули. А що вже говорити про широкий світ?! Нищать нас большевики. Не хотіли ми їх, і вони нам не забули, як ми проти них, розбійників, повставали. Спершу назвали нас куркулями, визискувачами, нацьковували на нас біднішого селянина. Наставили проти нас і робітника по городах, що ми нібито йому ворог. А все це тому, що ми — сугубо національна каста.

ВИМИРАННЯ ДІТЕЙ

Батько помовчав хвилину, тяжко передихнув і почав розповідати нам далі:

Ось недалеко від нас спить двоє, дядько Максим і дядько Микола. Вони і їх сини не плескали в долоні большевикам, а пішли на них з вилами, бо хотіли лишатись господарями на своїй власній, прадідівській землі. За це і вимордовують нас тут усіх разом з дітьми та

немовлятами. Сказав і ще скажу: ми для большевиків суґубо національна каста! І їм треба нас вигубити. Порятуються тільки той, кому Бог допоможе втекти з заслання . . .

Отож минув тиждень нашого животіння в церкві. З дня на день ставало страшніше. Першого тижня клали мертвих дітей у коридорі в один ряд, другого тижня — в два і три ряди. Коли ночами вивозили трупи, то двері вже замикали і нікого з церкви не випускали. Проте матері вартували в середині церкви під дверима і підслухували; і коли померлих забирали, в церкві щоразу здіймався лемент, крик, плачі.

Твої, Романе, діти захворіли на шлунок, в один день. Лукерія, налякана, все сиділа коло них на нарах і плакала. Ганьчині діти теж хворіли на шлунок, а до того застудились і кашляли. Андрій лежав з опухлими ногами між своїми хворими дітьми. В кожній родині були хворі.

Уже третього дня мене призначили забирати мертвих з нар і зносити в коридор. Діти мерли здебільша вночі, отже я та інші виділені мужчини робили це сумне діло вранці, перед сніданком. Були випадки, що матері не хотіли віддавати нам своїх мертвих дітей. Це був жах. Хотілося провалитися крізь землю.

Одного разу якась жінка на п'ятих нарах сказала мені, що в родині, яка над нею, вчора ввечорі померла дитина. Я піднявся вище і побачив двох жінок, матір років сорока п'яти і дочку років двадцяти п'яти. Обидві сиділи нерухомо, низько спустивши голови. На нарах лежало накрите рядном тільце. Але я спершу запитав їх, чи не помер у них хтось. Довелося мені повторити моє питання двічі: вони далі сиділи, мов кам'яні, заплющивши очі. Я подумав, що вони згодні, щоб я забрав мертву дитину, але не хочуть цього бачити. Я легенько помацав рядно, відчув під ним нерухоме тільце і помалу почав стягати рядно. Уже показалося худе личко землястого кольору. В цю мить старша жінка диким голосом закричала, щоб я не займав її внуча, і вчепилася в мене. Вся вона тряслася, обличчя її було страшне. На секунду я розгубився, бо подумав, що вони вдвох можуть мене зіпхнути з нар. Але цього не сталось: молодша жінка блискавично схопила мертву дитину і закричала: «Синочку мій любий, по тебе вже прийшли!» Я почав їх заспокоювати, що без їх дозволу я дитини не заберу, а коли вони прийшли трохи до себе, запитався, що вони думають з тілом робити. Старша жінка сказала, що це дволітній синок-одинак її єдиної дочки. По цьому обидві розплакались і сказали, що вони хочуть поховати дитину на кладовищі, щоб знати, де її могилка. На це я відповів їм, що поверх церковної — залізної! — огорожі натягнуто в три ряди колючий дріт, а біля воріт постійно стоїть двоє вартових — як тут виберешся на кладовище? ! Але жінки обурились з мого упоминання, і мені нічого не зоставалось, як покинути їх.

Того самого дня перед обідом на подвір'ї залунав жіночий лемент. У церкві з уст до уст передавали, що на вартових напали якись дві жінки. Я відразу ж вийшов на подвір'я і побачив там багато жіноцтва. В напрямі від воріт і до церковних східців ішов невеликий гурт жінок: вони вели попід руки двох уже знайомих мені жінок. Хустки з їх голів зсунулися на шию; обидві розпачливо кричали, ламаючи руки.

До мене підійшов схвильований Василь Дешко і розповів про те, що сталося кілька хвилин тому:

«Вартові відчинили ворота, щоб впустити в подвір'я сани з продуктами для кухні. Обидві жінки хотіли проскочити через браму. Старша, що тримала в руках щось замотане в рядно, встигла це зробити. Молодшу вартовий схопив за хустку і шарпнув її назад. Вона впала навznak, закричала: „Мамо!“ Старша жінка бігом вернулась назад, зірвала з голови вартового шапку, шпурнула її геть, а вартового вдарила в лице. Молодша підхопилась і собі кинулась на вартового. Йому на підмогу підбігло двоє підводчиків, що були на санях. Другий вартовий засюрчав у свисток, і я побачив, як через площу вже бігло декілька міліціонерів. Вартові та підводчики упхнули жінок у подвір'я і зачинили ворота. Тим часом підбігли міліціонери. Вартовий щось їм говорив, показуючи рукою на те, що лежало в рядні. Один з міліціонерів узяв рядно за краї і потягнув його догори. Рядно розмоталось, і на сніг упала мертва дитина. Обидві жінки, стоячи недалеко від воріт, несамовито кричали і ридали. Їх оточили інші жінки — з них не одна теж кричала і плакала — взяли обох під руки і повели до церкви. А другий міліціонер підбіг до трупа, ногою посунув його на рядно і ногою обгорнув його рядном. Після цього всі міліціонери пішли геть».

Я розповів Василеві, що мені було з цими жінками вранці. Тим часом майже всі жінки зайшли до церкви. Але я та Василь далі стояли на подвір'ї — ждали, що вартові зроблять з мертвою дитиною. До воріт під'їхали від кухні сани, вже порожні. Вартовий кинув тіло в рядні на сани і щось сказав до підводчика.

Після цього і ми зайшли до церкви. Василь розказав мені ще одне. Він був у бригаді, яка носила баки з чаєм та супом. В саму кухню їх не пускали: баки виставляли, вже повні, за двері. Василь говорив, що з кухні кожного дня смерділо тухлою рибою і зіпсованим м'ясом. Вранці того самого дня Василь з своїм напарником, чоловіком років 65-ти, пішов до кухні по чай. Два мужчини винесли їм з кухні бак з теплою водою. Поверх води плавало два недокурки «козиної ніжки». Показуючи на них тим двом, що винесли чай, Василів напарник сказав: «А це що, хлопці?» Один із них з усмішкою відповів: «Вместо заварки. Вкуснее будет!» Не встиг він договорити, як Василів напарник, чоловік не дуже міцний, з усієї сили вдарив його в груди. Той, падаючи, спиною відчинив двері і влетів в кухню. Вмить вискочило з кухні чоловік двадцять і оточили їх обох. Василь сказав мені, що він налякався. Не те його напарник. Почервонілий від гніву, він знов показав на недокурки і повторив своє питання: «Це що, хлопці?» Ті подивились на недокурки, потім на тих двох, що винесли бак. Один, що мав у руці ложку, виловив нею недокурки, виплеснув їх геть і мовчки подався до кухні. За ним зайшла і вся орава. На тому і скінчилось.

Так минуло два тижні. Ніяких змін не настало. Жадної медичної допомоги ми не дістали. За ці два тижні вимерла добра половина всіх дітей — гадаю, що не менше, ніж чотириста. Були родини, що мали

по п'ятеро або шестеро дітей — і всі загинули. Правда, не обійшлося без чуда: були і такі родини з кількома дітьми, в яких ні одно не вмерло.

Большевики зробили на землі страшний суд над дітьми. А чи пригадуєте, як вони ж по газетах писали і на зборах говорили, що «діти — наше майбутнє!»

Крім дітей, померла в церкві частина старих людей, більше від застуди.

ЇДЕМО У СПЕЦПОСЬОЛОК

Одного дня — це було в першій половині квітня — службовець ГПУ оголосив нам на подвір'ї, що ми маємо готуватися до дороги і що нас повезуть у спецпосьолки. Мужчини, жінки без дітей, хлопці та дівчата мали йти до станції пішки. Хворих і жінок з дітьми, сказав він, повезуть саньми.

Родини, в яких діти залишилися живими, раділи найбільше. Хворі діти підводилися з нар і питались: «Мамо, ми їдемо до тата? Я теж буду вставати». Але не одно з них знову хилилося на лахи, настелені поверх дощок замість постелі. Матері, в яких діти повмирили, побивалися, що не зможуть навіть сказати своїм чоловікам, де лежать їх діти.

Сидячи на своєму місці, я чув ці нарікання, лемент і плачі на всіх дев'яти поверхах, і мені здавалося, що підо мною катівня, де мордують жінок і дітей. Я ліг і накрив голову торбою, щоб якусь часинку не чути нічого. Але думка про щістьох внучат не дала мені так полежати. Я підвівся і зібрався: взяв у руки свою бляшану пушку і торбу з парою білизни та рушником, що вже другий місяць не були прані. Не було де прати. Брудну білизну ми виносили на подвір'я, розстиляли на снігу і виморожували воші та блохи. А потім знову одягали її.

Я спустився вниз. Внучата зраділи, обсіли мене і питали:

— Діду, може, нас додому повезуть?

Всі вони кашляли, а двоє мали до того невелику гарячку. Ганька, держачи на руках одно немовля, сиділа задумана. Друге було на руках у Марії. Андрій лежав, заплющивши очі, і думав свою чорну думу.

Я пильно приглядався до личок внуків, і мені здалося, що вони не дуже схудли. Найбільше змарніла Ганька. Не диво — на таких харчах немовлят годувала!

По обіді ми одержали харчі на дорогу: по триста грамів хліба і по невеликому шматку солоної вобли. При видачі цих харчів усіх нас переписали. Настав вечір. Багато дітей уже поснуло, дорослі дрімали. Тільки після дванадцятої охорона дала наказ виходити.

Надворі стояла ясна зимова ніч. Мороз був невеликий — десь до десяти ступенів. На церковному подвір'ї стояла сила саней. Ми, чоловіки, допомагали вантажитися хворим і родинам з дітьми. Андрій теж поїхав з родиною. Коли від'їхали останні сани, самотніх мужчин та

жінок, дівчат і хлопців погнали великою колоною на станцію. Охорона дала наказ іти мовчки і якомога швидше. Ми рушили повитими в зимовий сон вулицями Вологди. Охорона була пильна: рахувалася з тим, що хтось може втекти.

Церква, в якій ми зазнали стільки мук, з її коридором, на цементову підлогу якого ми поклали сотні трупів наших дітей, лишилася позаду.

В колоні, десь недалеко від мене приглушено плакала якась жінка.

Чому нас транспортують уночі? — думав я. — Мабуть, не хочуть, щоб усе це бачило місцеве населення. Лицеміри!

На станції ми побачили довгий ешелюон з товарних вагонів. Охорона наказала, щоб самотні чоловіки заходили у вагони справа, а жінки — у вагони зліва; дівчата та хлопці мали розійтися по своїх родинях, які вже сиділи у вагонах.

Я пішов шукати Ганьки з дітьми. Знайшов їх у вагоні недалеко від паровоза. У вагоні тісноти не було: всі дістали місце на брудних голих нарах. Посередині стояла залізна пічка, в ній палилось; поруч неї стояло відро, повне води. Діти і матері вже спали. Тільки Андрій не спав і, сидячи коло пічки, грів свої хворі ноги. Ми перекинулися кількома словами. Були задоволені, що покинули це жахливе місце. Може, там, куди нас везуть, буде бодай трохи краще. А як ні, то станеться страшно. Андрій поглянув на своїх малих, тяжко зідхнув:

— Тату, що мені далі робити? Над дітьми стоїть смерть. Як мені їх порятувати?

Що тут скажеш? Я мовчав; мовчав і він.

Починало світати, до нас долітали співи півнів. Охорона почала щільно зачиняти двері вагонів, але на замок їх не брала. Почувся неголосний гудок паровоза, і вагони тихо рушили з місця.

Я так і заснув, сидячи на дровах коло пічки. Однак спав недовго. Мене збудив гудок, наш транспорт почав спинятися. Крізь щілини забитих люків пробивалося слабке денне світло. У вагоні ще спали. Але Андрій стояв, прихиливши голову до верхніх нар, де спала з дітьми Ганька. Я почув його придушений плач, і мені стало моторошно. Чоловік 37 років, колишній вояк, офіцер, загартований у боях в 1915—1916 роках, нагороджений бойовою відзнакою, він не знав, як допомогти своїй ув'язненій сім'ї!

Андрій зауважив, що я прокинувся, і звернувся до мене:

— Тату, Ганька захворіла. Вертає і говорить, що має в шлунку і голові великі болі.

Настрашений, я підійшов до нар. При блідому світлі я побачив Ганьку, що сиділа, нагнувшись і тримаючись руками за живіт. Вона попросила Андрія, щоб він дав їй швидше холодної води. Подану воду вона випила з жадобою. Я запитав її, що з нею. Ганька тихо відповіла:

— Таточку, не говоріть до мене. Голова ломиться і в шлунку пече.

Я почав стукати в двері вагона, щоб вимагати негайної медичної допомоги. Але на мій стук ніхто не приходив, навколо була мертва тиша.

Своїм стуком я побудив людей. Четверо старших внучат, побачивши маму хворою, почали плакати — перелякано і тужно.

Правду говорять люди, що бувають такі переживання, коли смерть здається приємнішою за життя.

Хвилини тяглися, наче години. Ганька обмотала голову ганчір'ям, щоб не чути плачу та гомону, лежала на нарах і стогнала.

Надворі була завірюха. Крізь щілини забитих люків залітав у вагон сніг. На підлозі, коло дверей лежала біла снігова смужка.

Часом доходив до нас гудок, і повз наш транспорт проходили інші поїзди.

Так ми простояли години дві. Нарешті почули, що двері сусідніх двох вагонів розчинились. Далі ми почули якийсь чоловічий голос. Слів не можна було розібрати через вітер.

Хвилин через п'ять залунали кроки і коло нашого вагона. Двері на півметра відчинено; в них з'явився службовець з ГПУ і спитав, хто з нас уміє писати. Обізвався Андрій. Службовець дістав з теки два аркуші паперу та олівець, передав їх Андрієві і наказав йому переписати людей у вагоні, зазначивши ім'я, прізвище і вік кожного. Самотні мали стояти в кінці списка.

Потім службовець записав собі Андрієве прізвище і сказав, щоб список був готовий через годину і щоб усі збиралися до вивантаження. Андрій просив його, щоб хворій була подана медична допомога. Той потішив: там, куди нас везуть, є лікарня.

Андрій уклав список. Всіх нас у вагоні було сорок три особи. Крім мене та зятя, було ще троє юнаків по років шістнадцять; решта — жінки і діти. Всі ми походили з різних районів Первомайської округи.

Матері почали одягати дітей. Самі застуджені, вони стягали з себе літні блюзки та сорочки і вгортали в них своїх хворих малят, аби тільки захистити їх від крижаного вітру, що гуляв навколо вагонів і ніби промовляв своїм свистом: виходьте, я вас жду, я вам покажу!

Знову загуркотіли двері сусідніх вагонів, що були ближче до паровоза, а через кілька хвилин відсунено двері і нашого вагона. Цим разом прийшло четверо: той службовець, що вже був коло нас, ще один в уніформі ГПУ і двоє міліціонерів. Службовець сказав Андрієві віддати йому список, нашвидку переглянув його і написав на нім зверху цифру три — це був номер нашого вагона. Після цього список опинився в руках гедеушника, який сказав Андрієві, що він відповідає за те, щоб у вагоні були в повному складі всі люди перелічені в списку, а потім спитав, чому Андрій не працює в лісі і яку має освіту. Одержавши відповідь, він відійшов, а за ним і решта. Міліціонер, засуваючи двері, докинув, що через півгодини почнеться вивантаження. Ми ще почули гуркіт четвертого, п'ятого, шостого вагона; потім стало тихо.

Ганька, лежачи далі з мокрою ганчіркою на чолі, бідкалася, що сили покидають її і що вона не зможе йти. Немовлята проснулись і плакали. Ганька намагалася пригорнути їх до себе, але її безсилі руки падали на нари.

Пролунав гудок, вагони здригнулись, колеса рушили і прокотилися кроків три. Знову залунав гудок, розітнулися удари буферів,

вагони здригнулися ще сильніше, і колеса покотилися назад. Паровіз давав гудки раз-у-раз, колеса набирали дедалі скорішого ходу, і бідні діти почали плакати, що нас везуть назад у Вологду і що вони не побачать своїх батьків.

Так їхали ми хвилин п'ятнадцять; потім поїзд стихив свій біг і зупинився. Чому? Може, колію завалило снігом?

Паровіз важко подихав якийсь час, а потім ми почули, як він, відірвавшись від вагонів, погнався кудись вперед.

Крізь щілину можна було бачити, що наш транспорт стоїть серед лісу, на досить низькому насипу. Сніг падав далі і заважав оку побачити навколо щось інше — якщо там ще щось інше було.

Жінки у вагоні з страхом питали одна одну, чого це нас залишили посеред завіяного снігом лісу і що з нами хочуть зробити. І мені, чоловікові, було теж лячно: від цих бузувирів можна ждати всього.

І я повів оком по їхніх жертвах. На вихудлих і змучених обличчях матерів стояв вираз нервового напруження, у деяких по щоках котилися сльози. Одні діти боязко тулилися до них; другі докучали їм скаргами: солоня риба висушила шлунки, а води у відрі вже не стало. Матері почали згрібати з підлоги ложками сніг, що його намело коло дверей та люків, зсипали його у відро, потім топили його на пічці і ділили між дітьми здобуту таким способом воду. В пічці догоряли останні дрова, від параші ішов сморід, і дихати ставало дедалі тяжче.

ЗАЛИШАЄМО ТРАНСПОРТ

Раптом ми почули гомін, загуркотіли двері обох вагонів перед нашим, і голос чоловіка наказав виходити. Вслід за цим почали лунати дитячий плач, і крики матерів.

Всі в нашому вагоні боязко затихли, навіть діти. Я та Андрій підійшли до дверей і почали прислухатись. Мужеський голос щось сказав, але через плач дітей ми слів не розібрали. Цей плач і гомін жіночих голосів наблизилися до нашого вагона, а потім почали затихати: вітер підхопив їх і поніс у лісові простори. Отже стало ясно: першу партію кудись уже погнали.

Знов залунав мужеський голос, цього разу коло нашого вагона. Заскреготів засув, двері розсунулись на всю ширину, і у вагон влетів засніжений вітер. Ми побачили перед собою кількох міліціонерів і службовця з ГПУ, що держав у руці аркуш паперу. Він же звернувся до нас з словами:

— У вашім вагоні 43 душі. Чоловіки, виходьте перші — ви будете помагати злазити жінкам і дітям.

Ніяких східців коло дверей не було. Три хлопці і я скочили в сніг, загрузнувши в нього вище від колін. Морозний вітер пощипував наші руки без рукавиць.

З четвертого вагона жінки з дітьми вже злазили.

Ми брали від матерів їхніх дітей і ставили їх на свіжо випалий, пухкий сніг, і вони провалювалися в нього по пояс. Не всі з них були

в чобітках — деякі мали черевики, в які, звичайно, набралось снігу. У багатьох ноги були обмотані ганчір'ям, але що воно проти холодного снігу? Їх худі руки та личка посиніли від морозного вітру, вони кричали і ридали

Тоді ж трапилось таке. Я зсадив дівчинку років восьми і допоміг злізти її матері. Це була молодиця років тридцяти, кріпкої будови. На ній була літня одежа, легкі черевики, і тільки светер мав захищати її від північної зими. На руках вона держала другу дитину років двох, закутану в стару одежу. Опинившись в снігу по коліна, вона відразу пробилася до своєї дівчинки і взяла її за руку з словами: «Ходімо туди, де протоптано!» Дівчинка почала витягати ноги, і один її чобіток залишився в снігу. Мати нагнулась і почала його шукати. Міліціонер крикнув на молодицю, щоб вона відходила від дверей і не заважала злазити іншим; але вона все ще рилася в снігу. Тоді міліціонер підбіг до неї, шарпнув її за плече і з криком повторив свій наказ. Від несподіваного поштовху молодиця сіла на сніг, але відразу ж підвелась.

— Ти, кацапська мордо, ще будеш мене штовхати!

Вона розмахнулась уже знайденим чобітком і кинула його в обличчя міліціонерів, прокричавши:

— Стрільай мене з дітьми ти, паразите, на місці! Нема вже сили терпіти від вас муки!

Міліціонер устиг відхилити голову, і чобіток ударився об вагон. Жінка стояла, випроставшись, з дитиною в руках, і сміливо дивилася в очі міліціонерів. Забула навіть про дівчинку, що стояла поруч неї з невзурою ногою і плакала.

Службовець ГПУ, що керував вивантаженням, спитав міліціонерів, що сталося; ті йому розповіли. Після цього він наказав молодиці взяти чобіток і стати до гурту тих, що вже покинули вагон.

Мої вийшли з вагона останніми, і після цього партія з нашого і четвертого вагона рушила. Всіх було, може, з сотня. Серед людей з четвертого вагона переважали жінки.

Одне немовля несла твоя, Трохиме, Маша, друге — Марія. Ганьку вів під ліву руку Андрій, а правою вона спиралася на плече десятилітнього Андрійка. Я взяв на спину Маланку, а на руки — Павла.

Проїшли ми кроків сто вздовж транспорту, а потім міліціонер, що йшов спереду (ще один йшов позад партії), повернув ліворуч, і ми опинилися на лісовій просіці.

Моїм меншим внучатам було вже те щастя перед іншими малими арештантами, що вони мали коло себе тих, які могли їх нести. Дітям по шість, сім і вісім років не вистачало сили йти. Вони корчилися від холоду і розпачливо кричали. Матері не могли їм пособити, бо вже несли ще менших від них і деякі речі. Старші діти, що мали за десять років, підбирали плачущих малих, садовили їх собі на спину і, знемагаючи, несли їх.

Немовлята почали плакати. Померзли, а, може, і з голоду. Маша і Марія, засніжені з голови до ніг, почали тісніше притулювати їх до себе, але вони не заспокоювались.

Ганька попросила чоловіка, щоб той зав'язав їй очі хусткою: сказала, що через біль у голові вона не може дивитися на сніг. Хоч їй допомагали йти чоловік і син, вона брела, напружуючи останні сили. «Не дай, Боже, вона помре, — подумав я, — що ми будемо робити з шістьма дітьми?!»

Я відчув, що в мене вже не стає душі бачити і переживати все це, що я вже втрачаю над собою владу. Так само тяжко було мені на серці, може, тільки один раз у житті, дев'ять років тому, теж зимою, в січні 1921 року, коли мене судив у Братському ревтрибунал. Може, я розповів би вам і про це?

БАТЬКО ЗГАДУЄ ПРО РЕВТРИБУНАЛ І РОЗСТРІЛИ

Нас сиділо в камері четверо. Першим забрали на суд Семена Максютенка з хутора Шкурлатова. Виходячи з камери, він обвів нас сумним поглядом. Але ми мовчали: кожен з нас чекав смерті. Що тут скажеш?

Через півгодини Семена завели назад, а забрали Ананія Крачуна, теж із Шкурлатова. Коли чекісти зачинили за ним двері, я з Ільком Максютенком, теж шкурлатівцем, спитали Семена, який вирок суду.

Він стояв посеред камери і дивився на підлогу:

— Так, звільнили мене від кривди на цьому світі.

Потім він схопив обома руками свою чуприну і придушеним голосом вимовив:

— Боже, мені залишилося жити на цьому світі, може, ще якусь добу!

Він ще постояв хвилину, зануривши пальці у волосся, потім тихо опустився на підлогу і, закривши долонями, ліг на соломку, яка була нам за постіль.

Ілько Максютенко підвівся з підлоги і, не говорячи ні слова, почав ходити по камері від стіни до стіни . . .

Знову відчинилися двері, і чекіст увів Ананія Крачуна, а забрав Ілька.

Ні до кого не звертаючись, Ананій схвильованим голосом сказав:

— Вірю, що три мої сини відплатять їм за мою смерть. Одно ще маю бажання: побачитися перед смертю хоч з одним сином.

Він постояв мовчки, потім перехрестився і мовив сам до себе:

— Сьогодні зустрінуся з своєю жінкою.

Ананієва дружина померла два роки перед тим.

Семен без всякого руху лежав на соломі. Ананій, задуманий, стояв під стіною.

Коли почався суд, я зібрав був усі сили, щоб панувати над собою, але, коли вивели Ілька, мене почав огортати страх. Наближалась моя черга. Мені дуже схотілося побачити свою родину, сказати їй своє батьківське слово, обняти всіх. Перед моїми очима стояли і мій батько дев'яностолітній, брат Іван, сестра Ярина і ти теж, Трохиме.

Скрипіння дверей урвало мої думки. Вслід за Ільком увійшов у камеру і спинився коло самого порога червонолиций чекіст. Груді

навхрест оперезані кулеметними стрічками з патронами, в руках — рушниця, на грудях — червона стяжка. Несвоїм голосом він прокричав:

— Прохор Каздоба, виході скорей із камери на суд ревтрибунала!

Наче якась стороння сила підвела мене з соломи і повела до дверей. В голові роїлись і кологились думки, яких я сам не міг схопити.

Коло дверей стояло ще трое чекістів. Зачиняючи за мною камеру, перший чекіст знову гукнув до мене:

— Направо по коридору, вперьод!

Двоє чекістів з наганами в руках ішли поперед мене, так кроків за два; інші двоє — позад мене. Пройшли коридор, опинились перед дверима. Передня пара чекістів відчинила їх. Чекіст ззаду закричав, щоб я заходив услід за передніми...

Я опинився у великій залі. Ліворуч стояли в ній люди, переважно жінки; мужчини і юнаки були серед них лише де-не-де. Позад людей я побачив ще одні двері, які виходили на вулицю. Коло них стояло трое чи четверо чекістів при зброї. Праворуч, майже коло стіни я побачив великий стіл, накритий червоним, а за столом — трьох чекістів-суддів з червоними стрічками на грудях.

За три кроки перед столом передні конвоїри зупинились, наказали мені зробити те саме, а самі стали коло мене по боках, держачи далі нагани в руках. Задні конвоїри стояли, відділяючи мене від натовпу.

Чекісти-судді почали тихо щось між собою говорити.

Це правда, коли говорять: серце так б'ється, що мало не вискочить. Так билося тоді моє серце.

Поговорили вони хвилин п'ять. Чекіст, що сидів посередині їх і був головою «ревтройки», нахилився над паперами, що лежали перед ним. Перегорнувши два аркуші, він спинився на третьому, швидко переглянув його і запитав мене, як я звуся — ім'я, по-батькові, прізвище, якого року я народився, який мій стан і звідки я походжу. Мої відповіді записував чекіст, що сидів праворуч голови.

Всі троє говорили тихо ще хвилин три, потім підвелися. Головний чекіст, держачи перед собою довгий аркуш паперу, сказав до мене, що мене судить ревтрибунал і що мене обвинувачують в участі у повстанні проти советської влади в 1918—1919 роках.

Після цього він замовк. У залі було так тихо, наче вона була зовсім порожня. Потім почав читати, твердо вимовляючи слова:

— За участь Прохора Сергійовича Каздоби в повстанні проти советської влади в 1918—1919 роках ревтрибунал засудив його на кару смерти.

Жіночий голос скрикнув: «Ой, Боже!» Хтось ніби впав на підлогу. Хтось почав високим голосом плакати.

В моїй голові, як ніж, блиснула думка: треба тікати! Може, цим урятую життя!

Голова «ревтройки» закричав до натовпу, що в залі суду має панувати тиша, а потім голосно прочитав:

— Ревтрибунал замінив кару смерти десятьма роками ув'язнення з конфіскацією всього рухомого і нерухомого майна.

Я стояв і сам не вірив почутому: воно було таке несподіване, таке неймовірне!

Один з чекістів, що стояли по боках, наказав мені обернутись і йти вслід за конвоїрами. Я зробив два-три кроки в напрямі до дверей, глянув на людей — і закам'янів. Спереду стояла моя дружина. Дві незнайомі жінки піддержували її попід руки. Її обличчя було жовте, як віск, очі заплющені. Кузьма, тоді тринадцятилітній хлопець, стояв поруч непритомної матері і тихо плакав. Ось він тут, нехай скаже...

— Настя! — скрикнув я і ступив був у бік до неї. Але задній чекіст вхопив мене за плече, шарпнув назад і гукнув, щоб я не розглядався.

Вхопивши мене під руки, чекісти вивели мене з салі. І вже в коридорі я зміркував, що жінка, яка скрикнула після прочитання вироку, і хлопець, що почав тоді плакати, були моя дружина і Кузьма. І я сказав подумки: «Боже, поможи їй і моїм дітям, бо тепер мені вже не сила!»

Передній чекіст з рушницею відімкнув камеру і впустив мене до неї. Коли я проходив повз нього, від його рота війнуло на мене духом самогону. От чому він був такий червонощокий.

В камері було повно тютюнового диму. Ілько далі ходив по камері, тільки скорішим кроком, і курих, сильно зятягаючись. Семен лежав ницьма на тому самому місці, заклавши лице руками.

Ананій підхопився, підійшов до мене і спитав про вирок. Дізнавшись про заміну, він, схвильовано, кріпко обняв мене за шию і сказав:

— Слава Богу, Прохоре, що хоч ти один між нами зостанешся живим!

Він схилив голову на моє плече, притиснувши обличчя до моєї щоки. Я відчув на ній його сльози. Його м'язи злегка здригались.

Потім він відняв свої руки від моєї шиї і, стоячи передо мною, дивлячись мені в очі, благально мовив:

— Прохоре, прохаю тебе, скажи моїй дочці Анні, щоб вона переказала своїм братам, а моїм синам мої останні слова до них: нехай живуть між собою в злагоді та любові, не забувають мене і пам'ятають, як я помер!

Відійшовши від мене, Ананій теж почав ходити по камері.

Я знав, що нікотин заспокоює нерви, і попросив Ілька дати мені закурити. Він дістав з кишені цигарки та сірники і подав мені. Так закурих я вперше в своєму житті, на п'ятдесят четвертому році свого віку.

Під час мого куріння Семен Максютенко підвівся з соломи, зробив кілька кроків, спинився і сказав:

— Так, урятуватися від смерті — це велике щастя. Та мало радості жити в такі часи, коли починають верховодити в світі бандити і безбожники.

Він простягнув до нас свої руки:

— Дивіться, ці мозолі мають за собою вже десятки років. Все своє життя я чесно і тяжко робив на землі. Коли ми, селяни, будемо заможні, то і наша країна буде заможна. Нас засудили на смерть. За що? За те, що ми боронили від їх, грабіжників, наше добро, нашу кривавицю, боронили від їх, насильників, наших жінок і дочок.

Семен помовчав і закінчив:

— За правду і вмерти можна. Так сам Бог велів.

В камері настала тиша. Семен сидів на соломі в глибокій задумі. Ананій лежав обличчям до стіни і, здавалося, заснув. Тільки Ілько невтомно міряв кроками камеру. Часом він схилив голову, і тоді його обличчя ставало похмурим; але здебільшого він ходив з піднятою головою, його очі поблискували. І мені згадалось, як Ілько в 1918 році вперше повів наш повстанський загін на операцію. В одній руці він держав револьвер, у другій — шаблю. Поруч нього ішли Семен та Ананій, а за ними — сотні наших, переважно з вилами. На обрії ми помітили довгу валку підвід, вона посувалася просто на наш загін. Вивозили пограбоване наше добро. Ми залягли в хлібах і ждали. Я лежав коло Ілька. Його очі тоді поблискували так само, як тепер.

В замерзле мале вікно камери вже заглядав зимовий присмерк. Як довго ще чекати?..

Почувся тупіт ніг у кінці коридору. Потім забряжчав замок, двері розчинились, і нас облило світло ліхтаря, що його тримав передній чекіст. За ним стояло ще декілька посіпак, серед них і наші перевертні.

Нам наказали стати обличчям до стіни і держати руки ззаду, склавши їх одну на одну. Наказ супроводила брудна російська лайка.

Підводячися з соломи, я глянув у напрямі дверей. Чотири чи п'ять чекістів держали в руках скеровані на нас револьвери.

Стоячи коло стіни, я думав тільки про одне: коли застримлять постріли в наші спини? Але цього не сталося. Чекісти наблизились до нас і почали зв'язувати нам руки мотузками. А, зробивши це, вивели нас із камери на подвір'я, де ждало четверо саней. Ілька та Ананія посадили на другі сани, мене і Семена — на треті. На кожних санях було по три чекісти: двоє вмостилися ззаду, а третій сів поруч погонича, але лицем до нас. На передніх і задніх санях розташувалося ще по кілька чекістів. Наказано не розмовляти між собою і голови держати нахиленими додолу.

Сани рушили. Я підвів трохи голову і оглянув частину вулиці коло дому, де нас судили: чи не стоїть там моя жінка або хтонебудь із знайомих? Але засніжена вулиця була безлюдна.

Погоничі раз-у-раз підганяли коней. Містечко Братське вже було за нами. Мороз пощипував мені обличчя. Підпилі чекісти позад мене весело розмовляли про якихось вродливих молодниць...

Мою голову прорізала думка: невже нас везуть до глиняного провалля, де чекісти розстріляли Баздиря з Сергіївки і його єдиного молодого сина Миколу?

Але сани завернули ліворуч. Погоничі ще дужче потнали коней по шляху Братське—Вознесенське. Ми переїхали міст через річку Мертвовод, минули вогні села Манжалій і пізнього вечора досягли села Миколаївки. Коли сани вїхали на міст у Миколаївці, моє серце забилося так само, як на суді: може, будуть виконувати вирок у нашій місцевості, прилюдно? Бо від мосту йшла дорога в напрямі до нашого хутора, і до нього було не більше, ніж три верстви; по цій же дорозі, за п'ять верст далі від нашого хутора, лежав і хутір Шкурлатова.

Але, коли сани з'їхали з мосту, наша валка помчала по шляху. Коли переїхали третій міст, через балку Соплисту, до наших хуторів стало ще ближче. Погоничі гнали коней і під гору. Коли в'їхали в село Трекрати, де-не-де по хатах уже горіли вечірні світла. Від центру села завернули у вулицю ліворуч, що вела до маєтку поміщика Скаржина. Там сиділи тоді виконком нашої Трекратської волости і волосна міліція. Проїхавши двадцять п'ять верст, коні нарешті спинились коло великого поміщицького дому.

Юрба конвоїрів завела нас у темний і холодний льох під домом. Не встигли ми спам'ятатись, як у льох зайшли два чекісти з ліхтарем у руках, а вслід за ними — головачі Трекратської волости: Підвальный, начальник карального загону Чека, що розстрілював людей по селах, Євхим Тарлачов, по-вуличному Абашка, що був головою воліс-полкому, і Федір Жулай, начальник волосної міліції. Вони, як місцеві, мабуть, мали при чекістах розпізнати нас і ствердити це. Всі п'ятеро тут же, в льоху підписали якийсь папір. Потім чекісти вийшли, залишивши світло у дверях. Підвальный закричав, щоб ми стали в різних кутках, лицем до стіни і не розмовляли між собою. Якщо хтось заговорить, загрозив він, той дістане кулю відразу. Перевіривши чи добре зв'язані наші руки, всі три вийшли. Стукнули двері.

Ми стояли кроків за десять один від одного, на камінній підлозі. Стіни вкривав іній. Через віконце під самою стелею повівав морозний вітер. Мої ноги закричали від холоду. Зв'язані руки затерпли і померзли теж, але ворухнути ними не удавалось. Так минали хвилини за хвилинами. Чи треба говорити, що я не вірив у своє десятилітнє ув'язнення і ждав розстрілу...

Була вже, мабуть, пізня ніч, коли коло дверей почувся тупіт ніг. Двері відчинилися, в льох закралося світло. Подих мій спинився, думки мої перетяло, мов ножем.

— Семьон Максютенко, вихаді!

Я почув кроки, останні кроки Семена. Стукнули двері, в льоху стояла чорна тьма.

Хвилини через п'ять ми почули три глухі постріли.

Моє серце забилося ще дужче. На обличчі рясно виступив якийсь холодний піт. Він заливав мені очі, але витерти його я не міг.

Ніби спросоння я почув, що хтось кличе мене. Я обізвався. Ананій зашептав до мене:

— Прохоре, не забудь переказати моїм дітям моє останнє батьківське прохання. Розкажи їм про все, що бачив і чув... По мене вже йдуть, прощай, друже!

Двері відчинилися, знову нас облило світло. Ми почули того самого, що викликав на розстріл Семена, але цього разу його крик був якийсь дикий, несамовитий:

— Ананій Крачун, вихаді!

Ананієва хода не була передсмертною ходою: його ноги ступали твердо і розмірено. Грюкіт дверей, знову п'тьма...

Я почув, що до мене підходить Ілько, повернув до нього голову. Він підійшов до мене зовсім близько і тихо сказав:

— Дядьку Прохоре, ми з вами побратими. Одно думали, за одно билися. Перекажи ж мої передсмертні слова моїм друзям, всім нашим людям, особливо молоді: я вмираю за нашу незалежність від цих зайд. Нехай кріпко держаться нашої ідеї, передають її своїм дітям.

Його слова перервали постріли... Ілько мовчав. Потім почувлися кроки. Вони наблизилися до льоху.

Ілько докинув з поспіхом:

— Так, побратиме, вмираю без хреста і з зв'язаними руками. Проте помру з піднятою головою — за правду, за добро свого народу. Перекажи ці мої слова і не забувай. Прощай, побратиме!

Ілько поспішив на своє місце, бо двері вже відчинялися. Я ледве встиг обернутись до стіни, як у льох вдерлося світло. Знову божевільно загорлав голос:

— Ілько Максютенко, вихади!

Ні, не тяжка була Ількова хода, легкі були його останні кроки в цьому житті...

(Батько закашлявся і замовк. В бараці стояла мертва тиша. Тільки чути було плач дитини в другому кінці барака і десь ближче до нас тихо стогнала якась жінка. Всі ми слухали батькового оповідання, не перебиваючи його ніякими запитаннями. Притишивши подих, я вбирив у себе кожне батькове слово. Всіх трьох небіжчиків я знав з дитинства і бачив їх перед ревтрибуналом).

Я був такий схвильований, — продовжував батько, — що навіть не почув, як зачинилися двері за Ільком.

Нові глухі постріли стрясли мною, я прошептав молитву за Ількову душу.

Отже, тепер прийдуть по мене! Думки про це, думки про трьох друзів, уже небіжчиків, вирували в моїй душі. Обличчя моє було мокре від холодного поту...

Знову відчинено льох, знову в льоху стало ясно. Хтось підійшов до мене. Серце в грудях на мить спинилось, я прошептав: «Боже, допоможи!»

Хтось розв'язав мої руки. Вони, задубілі, держалися вкупі і без мотузків. Потім цей хтось відійшов і десь у дверях сказав мені, що, коли я змерз, то мені вільно ходити. Двері загуркотіли, знову пільма.

Якусь хвилину я стояв, розгублений. Затерплі руки нагадали мені про себе. Я почав ходити взад і вперед у темряві льоху і подумав про свою родину — вона була від мене всього за сім верст!

ПРИБУТТЯ В СПЕЦПОСЬОЛОК

Ідучи лісовою просікою на цій чужині і несучи двох внуків, я порівнював колишне з теперішнім. Тоді ми теж переживали страхіття, наші люди теж гинули, але ми боролись. Ми були не самі, большевики ще не мали великої сили, час був непевний — але не тільки для нас, а і для них. Отже можна було сподіватися на щось краще. Ті, що, борючись, упали від кулі тих бандитів, знали, що вони вмирають

на своїй землі, де застаються жити їх друзі, їх діти, їх народ. А тепер? Тепер ворог вирвав нас з коренем із рідної землі і кинув усіх нас у цей безлюдний і дикий край, в цю велику лісову тюрму, відрізану від усього світу, кинув для того, щоб усі ми включно з немовлятами в муках вимерли тут з голоду і холоду. Отже виходить, що є щастя і серед жаху. А зветься воно: змога боротися. Цього щастя ми тут не маємо.

Затоплений у свої чорні думки, я навіть не відразу помітив, що сніг майже перестав падати, а вже зовсім спам'ятався, коли Маланка з-за моєї спини озвалась до мене:

— Діду, дивіться: які великі купи снігу! Як їх багато!

Я підвів голову. Перед нами лежала велика, вся завалена снігом галява, серед якої височіли снігові горби, формою схожі на наші клуні. Віддаль до них була ще чимала; але вже можна було побачити, що між цими сніговими горбами ходять жінки і діти. Я почав придивлятися пильніше і помітив, що з вершка білих куп виходить дим. Отже це був «посьолок» кудя нас гнали. А догадавшись, я з страху трохи не випустив Павла з рук.

Наближаючися помалу до цього моторошного селища, наші жінки та діти не зводили з нього переляканих очей. Тільки коли-не-коли вони поглядали вбік, ніби шукаючи порятунку в засніженому північному лісі.

Коло крайнього снігового горба дедалі більше зростав гурт жінок, підлітків і дітей: вони зустрічали нас. Матері і діти з нашої партії, не бачачи серед цього гурту чоловіків, знову зняли плач і крик, нарікаючи, що їх обманули і що вони не побачать своїх мужів і батьків.

Ми порівнялися з першою стодолюю. Натопв її мешканців, виснажених і обдертих, розглядав нас; в їхніх очах стояли сум і страх. Плач і крик у нашій колоні стихли; діти і жінки розгублено роздивлялися по боках. Коли ми, поминувши другу стодолу, наближались до третьої, нас зустріли службовець ГПУ і двоє мужчин, теж спецпереселенці. Передній міліціонер зупинився, а за ним зупинилась і вся наша партія. Службовець заговорив про щось з міліціонером, а ми, щоб зігрітися, почали тупцювати.

Навколо стояла тиша зимового лісу — і раптом коло третьої стодоли розітнулися плач і крик. Всі ми повернули голови до стодоли і побачили чотирьох сивоволосих мужчин, що на дерев'яних ношах винесли з стодоли мертве тіло і подалися з ним до лісу. Вслід за ними вийшло з стодоли кілька ридаючих жінок і дітей. Службовець з ГПУ обернувся і диким голосом закричав на жінок і дітей, щоб вони відразу ж ішли назад у стодолу. А тим чотирьом, що несли мерця, гостро наказав іти швидше.

Жінки і діти, з сльозами на обличчі, спинились і дивилися вслід мертвому тілу.

— Ой, мамочко рідненька, куди тебе понесли! І ми ляжемо з тобою разом!

З цим криком четверо дітей кинулось було бігти вслід за щораз дальшим мертвим тілом, але жінки зупинили їх. Взавши дітей за руки, також плачучи, вони пішли з ними в стодолу.

Матері в нашій партії пригортали до себе своїх наляканих дітей. Мої внуки з острахом в очах поглядали на свою хвору маму.

Службовець з ГПУ нарешті закінчив розмову з міліціонером і звернувся до нашої партії, сказавши, щоб з неї вийшло дванадцять душ. Потім наказав одному з мужчин, що стояли коло нього, щоб він завів дванадцятку до четвертої стодоли.

Андрій підійшов з Ганькою до службовця і почав проситися в четверту стодолу, бо хвора вже не має сили йти далі. Той кивнув головою. Я, Маша і внуки приєднались до них, стало нас десятеро; потім вийшла з колони і пристала до нас дружина Федора Зубенка з сином.

Провідник повів нас і помагав Андрієві вести знеможену Ганьку, взявши її теж під руку. По дорозі він запитав Андрія, чи всі шестеро дітей його. Діставши відповідь, він оглянувся і почав стиха оповідати:

— Небіжчиця, що її понесли ховати, була моя сусідка — вони жили через дві хати від мене. Їх тут три сестри, всі з дітьми. Померла середня. Покинула четверо дітей. Найстаршому дванадцять років, а п'яте, немовля, померло за тиждень перед нею. Дуже жалко її. Була добра жінка, а дітям — добра мати... Ми тут уже місяць, а медичної допомоги все ще нема. Люди мруть кожного дня, особливо діти. Недодання, холод, хвороби...

Далі наш провідник розповів, що першого ж дня по прибутті їх сюди всіх чоловіків до шестидесяти років вивезли на роботу в ліс, невідомо куди; що він мешкає з сином родинкою в третім бараці і має трьох внуків; що вони походять з-під самого Херсону.

Мій Андрійко, вже немагаючи матері, ішов поруч мене і прислухався до всього того, що говорив провідник. Коли ми вже доходили до четвертого барака, він вибухнув плачем:

— Діду, тут теж нема лікарні, і мама помре!

Вслід за братом почали плакати Маланка і Павло, поглядаючи на Ганьку з перев'язаним чолом, яка ледве пересувала ноги.

Перед самими дверима земляк з Херсонщини сказав:

— Ви щасливі, що попали в цю стодолу. Тут багато людей, весь час горить у печі, тому тут вогкість поменшала. Всі дальші стодоли, куди заганяють ваших людей, вогкі і холодні. Ми хотіли запалити там у печах ще зранку, та начальство не дозволило.

Він відчинив двері. У глибині темної стодоли палилось: залізна піч була розпечена до червоного. Нас обвіяло приємним теплом. Провідник гукнув до когось, щоб той показав нам вільні місця, і вийшов.

Мешканці барака сиділи коло печі. Жінки, дівчата, хлопці, діти; де-не-де сиві діди. Їх худі обличчя землистого кольору, освітлені слабим світлом від печі, на мить викликали в мене страх.

Андрій відразу скинув хустку з Ганьчиних очей. Вона далі жалілася на болі і просилася якнайшвидше лягти. Декілька жінок підступили до нас і запросили підходити до печі ближче. Бабуні зустріли хвору Ганьку, як рідну. «Що з тобою, дочко?» — раз-у-раз питали вони, саджаючи її ближче до тепла. Забрали під свою опіку і немовлят, які посиніли від холоду і похрипли від крику. Навкруги печі стояло багато колодок, які служили за стільці. Кілька колодок для нас

звільнено, ми посідали, відпочили і нагрілися. Стало трохи легше. Потім нам приділили місця на нарах. Андрій з родиною і Маша мали спати на нижчих нарах, у самім кутку халабуди, де стояла темнота і куди тепло не дуже доходило. Мені припало місце на верхніх нарах — тут, де ми тепер лежимо. Нарі були з нерівних голих дощок — як у вологодській церкві. Мохом ми їх покрили тільки тоді, коли зійшов сніг.

Я виліз нагору, на своє місце. Повітря тут було тепле, але якесь густе, і дихати було тяжко. Сніг, ще лежав на даху, підтавав від цього тепла, і на тих, що спали нагорі, весь час капала вода. Але ні це капання, ні тяжке повітря, ні голодний шлунок не перешкождали мені, стомленому тілом, а ще більше душею, міцно заснути.

Мені приснився добрий сон: ніби я стою на подвір'ї і люблюся з зерна пшениці, яке сиплеться з молотарки. Велика його купа ясніє, як золото; зернинка — одна в одну. Мені дух перехоплювало від радості. І тим страшніше було проснутися і побачити все те, що справді навколо мене.

А проснувся я тому, що хтось наступив мені на ногу. В темноті, що стояла на верхніх нарах, люди злазили вниз. Посеред стодоли лунав гомін, і я догадався: роздають вечерю. На цю думку в мені сильніше озвався голод: за весь день я з'їв тільки шматочок хліба.

Роздача їжі закінчувалась. Якийсь мужчина прокричав:

— Нові, дванадцять осіб, підходьте по вечерю!

Я зліз. У проході, посеред барака висіло два ліхтарі, при світлі яких роздавалась вечеря. Зубенкова якраз одержувала її, Андрій і Маша саме підходили.

При одержанні вечері нас, нових, і переписали.

Розглядаючи свою пайку, я побачив, що вона така сама, як у Вологді. Шматок соленої вобли, кухлик теплої рудої води, ніби трохи присолоджені цукром, шматок хліба. Хібащо хліб був ще глевкіший, ніж у вологодській церкві.

Андрій сказав мені, що тоді, коли я спав, Ганьці стало дуже погано. Вертала і жалілася, що болі в шлунку просто нестерпні.

— Спасибі двом жінкам, — говорив Андрій, — вони пішли в другий барак і привели лікарку, з наших, теж спецпереселенку. Вона оглянула Ганьку і сказала, що в неї затруєння шлунка. Затулила їй вуха ватою і дала випити в теплій воді якихось ліків. Після них Ганька міцно заснула. Немовлята сплять коло неї, в теплому: лікарка і ті дві жінки подбали, щоб їм трьом дали місце близько печі.

По вечері я ще довго розмовляв з Андрієм. Все про сумне та похмуре.

ПЕРША НІЧ

Уже був пізній вечір. Внуки мої спали, тісно притулившись одне до одного. Ми з Андрієм збирались і собі лягати. Та не встиг я відійти від нар, як малий Андрійко підвівся і сказав до мене:

— Діду, я піду спати з вами.

Я ще підійшов до Ганьки. Вона спала міцно, її найменші — теж. Перехрестив я всіх, а потім почав з Андрійком вибиратися на верхні нари. Через людські ноги дісталися до мого місця. Під голови я поклав свою торбу з ганчір'ям. Лягли на голі дошки в одежі. Внук притулився до мене і тремтячим голосом сказав:

— Діду, я чув, про що ви з татом говорили... Ви говорили, що може статися так, що всі ми тут помremo. Я хочу додому!

Андрійко гірко заплакав і ще тісніше притулився до мене. Кризь одежу я чув, як у смертельному страху кидалося серце дитини. Мені самому стало страшно, я розгубився. Чим би я міг заспокоїти хлопчика? Якоюсь неправдою? Я на неї вже не міг здобутися, ця безвихідь здушила мое серце, мій розум і розривала їх.

Коли ми поневірялися у вологодській церкві, то повз неї проходили і проїжджали вільні люди. Недалеко від церкви стояли доми, населені свідками нашої муки і знуцання з нас. Вдача большевиків жорстока; але вони закидають нелюдяність царям і всім буржуям у світі. В місті вони, лицеміри, мусіли б оглядатися на місцеве населення і не бути до нас такими катами, якими вони є справді. Тут, серед безлюдної, заваленої снігами тайги вони не потребували щось робити для нас про око людське. В цих лісах нас оточила видима смерть.

Андрійко, плачучи, почав засипати. Уже заснувши, він кризь сон скрикнув «мамо!» і почав схлипувати. Потім замовк і задихав рівно і спокійно.

Але я не міг заснути. В різних кінцях темного барака плакали діти. Чути було, як матері півголосом заспокоювали їх. Мені здалося, що плачуть також Ганьчині найменші, і мене потягло до них. Спустився вниз. У проході сновигали люди: одні виходили за потребами, другі верталися в барак. Коло печі, повної палаючих дров, сиділи, куняючи, жінки, старші і молодші. Серед них були і матері, що при вогні і теплі кормили малі створіння. Одні немовлята снали спокійно, другі плакали: мабуть, у материних грудях не ставало їм поживи. Плакали і матері, що не можуть заспокоїти їх голоду. Якого більшого жаху ще треба? Хібащо Іродових солдатів, які рубали б на очах тих маленьких нещасних малих разом з їх матерями!

Я підійшов до Ганьки. Вона і її малі спокійно спали. Біля неї стояли дві жінки: одна була в глибоких літах, уся сива, друга — зовсім молода.

— Наша лікарка така добра: оце прийшла вдруге до хворої, — озвалася до мене сива жінка.

Лікарка заспокоїла мене, сказавши, що на ранок Ганьці буде краще:

— Я дала ввечорі вашій дочці ліків, щоб припинити болі в шлунку і щоб вона добре спала. Також і малим дала трохи снодійного, щоб не турбували матір, поки не настане ранок.

Далі лікарка сказала мені, що недопечений хліб та часто зіпсована риба і жажливі умови житлові спричинили велику смертність, особливо серед дітей і старих. З слізьми на очах вона розповіла, що комендант посолька кожного дня обіцяє їй, що в однім бараці буде відкрита лікарня. Але вже минув місяць, відколи сюди привезли перших

поселенців, а лікарні нема і навіть ліків не дають. Тим часом людей приганяють сюди дедалі більше. Треба рахуватися з тим, що смертність зростатиме: людський організм не з каменю, сказала вона. Коли її забрали на заслання, вона захопила з дому ліків і весь час допомагала хворим, насамперед матерям з немовлятами.

— Але що та кількість ліків, коли така сила хворих?! — сказала молода лікарка. — Я пробувала бути ощадною, щоб ліків стало надовше; але як тут заощаджувати, коли до тебе приходять з плачем і благають допомоги. Уже мої ліки майже вийшли. Я вже не маю змоги і сили помагати нещасним.

Лікарка помовчала, а потім заговорила майже пошепки:

— Це страшний злочин. Якби світ міг бачити, що тут діється, він поставив би всю большевицьку партію перед судом міжнароднього трибуналу. Я сказала: всю большевицьку партію. Бо головні душогиби в Кремлі плянують, а рядові комуністи та комсомольці виконують. Грабували нас, роздягали, роззували, заарештовували і під багнетами вивезли сюди. Боже, щоб не мати якоїсь дрібки серця до немовлят, що плачуть у цій темній, задушливій гідкій стайні! Половина їх уже померла. А яка доля жде нас?

У лікарки тремтіли губи. Схвильована, вона відійшла від нас і подалась до дверей. Мені подумалося, що вона сама злякалася висловлених думок.

Сивоголова бабуся сказала до мене:

— Добрих батьків і добра дитина. Її батьки, порядні господарі, жили недалеко від мене, трохи ближче до Херсону. Вона вчилася в Одесі на лікаря і рік тому скінчила науку. Потім лікарювала в нашому селі. Її батьків з іншими дітьми заарештували в лютому, а її саму — в березні. Вона мала в нашому селі гарного нареченого — він у нас учителював. Син теж доброго хазяїна. Після Великодніх свят мали справити весілля — але прийшла ця біда. Нареченого з його батьками теж вивезли в Сибір... Плаче, бідна, день і ніч. Уже на себе не похожа. А яка вона була гарна! Така нервова тепер стала, що її батьки бояться, щоб вона часом собі чогось не заподіяла.

Бабуся замовкла і почала витирати заплакані очі. Побажавши мені доброї ночі, вона пішла до жінок, що сиділи коло печі.

Я поправив на Ганьці і дітях пальто, яким вони були вкриті, і ще трохи постояв коло них. Не хотілося відходити.

Але, лігши коло внука на своїм місці, я заснути не міг. У бараці плакали малі, і я думав про мертвих дітей, яких я зносив у коридор вологодської церкви. Ця перша ніч у посьолку здавалася мені нескінченною. Насилу діждався світання.

ЖИВОТІННЯ В ПОСЬОЛКУ

Ранок приніс на верхні нари трохи свіжого повітря, бо люди почали частіше виходити з барака і вертатися до нього.

Плач дітей не стихав, люди гомоніли, і в бараці гуло: адже нас було

в ньому разом двісті душ. Ще більшими стали гомін і рух, коли принесли сніданок.

Злізши з нар, я та Андрій пробилися крізь людську тисняву до місця, де спала Ганька з дітьми. Вона сиділа на нарах і розчісувала коси. Була блідіша, ніж учора, але на моє питання, як їй, відповіла, що почуває себе набагато краще. Маша з внучкою Марією сиділи коло Ганьки на краю нар, держали в руках по немовлятку і жували сухарі, зроблені з пайки хліба, висушеної на печі. Додаючи до цієї кашки трохи теплої води, вони годували нею немовлят. Ті брали в ротики цю їжу повільно і ще повільніше жували її. Я дивився на них, і моє серце краялось.

По середині стодоли, коло печі роздавали з двох баків теплу рудувату воду. Стоячи коло своїх, я і поснідав: випив кухлик «чаю» і з'їв шматок хліба. Андрій, стоячи біля мене і теж снідаючи, в задумі поглядав на своїх дітей, що їли порції чорного глевтяка, запиваючи їх водою.

Ганька не снідала: боялася, що, поївши, вона знову дістане болі.

Я помітив, що деякі матері пили саму воду, — бо свою пайку хліба віддали дітям.

Після снідання ми відчули ще більший голод, ніж перед сніданням. Та бжога їжа тільки розбуркала порожній шлунок.

Не встиг я відійти від своїх, як почувся голос:

— Увага, увага, Андрій Черемуха! Вас викликає комендант! Ідіть до дверей, я жду вас. Разом підемо до коменданта.

На хвилину гомін у бараці урвався. Ганька зблідла ще дужче і почала плакати. Четверо старших заплакало вслід за матір'ю.

— Не плачте, я зараз вернуся, — сказав Андрій до родини. А, підійшовши до мене, тихо мовив:

— Тату, заспокойте Ганьку і дітей!

Схвильований, він пішов до дверей, я — за ним. У дверях стояв херсонський земляк, що вчора заводив нас до барака.

— Скоріше, комендант жде, — сказав він до Андрія.

Вони вийшли і подалися в напрямку до барака, де жила охорона і де урядовав комендант.

Заспокоїти Ганьку і дітей мені не удалось. Вона, плачучи, нарікала, що тут ще гірше, ніж у вологодській церкві: темно і вогко. А кльозетні ями тільки гіллям обставлені; вітер з снігом дме з усіх сторін.

— Тут ми довго не проживемо, — вихопилося з її грудей...

На обід дали суп з яшною січки, в якому плавали солоні риб'ячі голови. Я сів обідати коло Ганьки, Маші та внуків. Тільки ми взялися за ложки, як до нас підійшов Андрій. Всі підбадьорились. Ганька з радощів навіть з'їла трохи супу.

Андрій тихо сказав мені, що він буде працювати в комендантурі: переписуватиме людей по стодолах і вестиме облік тих, що вмиратимуть. Поївши, він пішов на роботу.

По обіді мене додали до трьох старших мужчин і послали нас чотирьох у ліс заготовляти дрова для нашого барака. В лісі лежав

глибокий сніг, ми раз-у-раз провалювались. Уже вечоріло, коли ми принесли на плечах три сухі деревини.

Робота дуже мене стомила. Одержавши вечерю і трохи перебивши нею голод, я відразу поліз з Андрійком на нари відпочивати. Але, поспавши трохи, прокинувся і вже не міг заснути до самого ранку: все мене думки мучили.

Тяжкий був той ранок: в однієї, ще досить молодої жінки померла єдина дволітня дитина. Мати так ридала і так кричала, що всіх нас жах огортав.

А потім смерть почала навідуватися в наш барак кожного дня і кожної ночі. Хворих ставало дедалі більше. Під весну почали мерти і старші люди.

Не минула смерть, і мого херсонського земляка. Застудив легені і за тиждень помер . . .

Наприкінці квітня блискавкою розійшлася по всіх бараках чутка, що в наш посьолок приїде комісія з Москви: буде перевіряти наші папери і, коли визнає, що ту чи іншу родину заслано незаконно, то відразу пускатиме її додому. Тільки й мови було між людьми про ту комісію.

Той день надовго зостанеться в моїй пам'яті. Погода була тепла, соняшна. Сніг на сонці почав потроху розтавати. Виснажені, обідрані люди повиходили з стодол, стояли коло них великими гуртами і не спускали очей з комендантського барака. Говорили, що комісія вже там і зараз почне обходити всі бараки. Від кого пішла ця чутка, ніхто не питав: усім хотілося вірити, що це правда. Мої внуки не відходили від мене і все питали мене: «Діду, а де комісія? Чому вона не йде?» Марія держала мене за руку і раз-у-раз говорила: «Діду, тепер ви поїдете разом з нами, в одному вагоні!»

І я теж дивився на комендантський барак. Мені, як і внукам, як і всім, теж хотілося вірити в ту справедливу комісію.

Уже сонце заховалось за ліс, почало вечоріти, але комісія не з'явилася. Засмучені і прибиті, жінки та діти почали заходити в бараки.

Я покладав надію на Андрія: може, він знає щось певніше. З цією думкою і я зайшов з внуками до барака.

Ганька лежала з своїми найменшими на нарах. Маша сиділа коло них і тихо плакала.

Після вечері Маша почала півголосом говорити до мене. Немовлята так сильно схудли, що на них страшно дивитися: самі кісточки, обтягнені шкірою. Вони стали такими безсилими, що вже й плакати не можуть. Все ще не купані, і вже ранки у них повідкривались на згинах. Ганька — без сил, не може глядіти ні за собою, ні за дітьми. Маша скінчила свою річ майже пошепки:

— Ганька і немовлята наближаються до страшного . . .

Заплакавши, Маша відійшла від мене.

Я сам помітив, що Ганька і найменші день-у-день ставали худішими. Проте я ховався сам від себе і намагався думати, що це мені тільки так здається. Але після Машиних слів мене охопив жах. Правду говорять, що для людини світ часом сходить ся клином. Мої ноги

затряслися, тіло стало важке. Догадавшись, що мене покидає свідомість, я швидко пішов до пічки і сів на одну з вільних колодок. В голові постав якийсь шум, мені ставало млосно, і я запав ніби в дрімоту.

З неї вивів мене доторк до мого плеча. Потім я почув і слова:

— Діду, діду!

Я підвів голову. Коло мене стояв Андрійко:

— Діду, я вас уже так довго будю, а ви не обзиваетесь, — крізь сльози сказав він. — Тато просив вас, щоб ви до нього прийшли.

Андрій сидів на нарах коло Ганьки і немовлят, держачи на руках малого Павла, який корчився від болів у шлунку і плакав. По зажуреному, як завжди, Андрієвому обличчю я догадувався, що нічого радісного не ждати. Щоправда, він сказав мені при всіх, що має приїхати з Москви комісія; але одночасно показав мені очима на двері барака.

Коли ми опинились на подвір'ї, Андрій насамперед сказав, що комендант справді жде прибуття комісії кожної хвилини. Він, комендант, думає, що деякі родини будуть звільнені. За його наказом завтра вранці буде влаштована в одному з бараків лікарня, куди переведуть усіх хворих.

— Нас вивезли сюди на прохання вологодської обласної влади. Вона писала про це в центр, до Москви. Хотіла заховати нас далі від людських очей.

Андрій тяжко зідхнув:

— Надіятися на звільнення не доводиться.

Потім, поглянувши навкруги, він сказав пошепки:

— Я бачив у комендантському бараці папери... З них виходить, що нас мають вивести ще далше в глиб лісу, на постійне поселення.

Андрій ще попросив мене нікому не говорити про почуте від нього, і ми вдвох повернулись до стодоли.

Моя голова ще дужче розболілась, я схотів полежати. Андрійко, лежачи поруч мене, щebetав мені про комісію, про повернення додому. Радів, що знову буде ходити до школи, і одночасно турбувався, що в засланні він відстав від своїх шкільних приятелів. Батько, як виявилось, пообіцяв йому принести папір та олівець, і хлопець збирався писати та робити рахунки. А про хвору маму та двох своїх малих сестричок говорив, що вдома вони видужають — аби тільки скоріше звідси виїхати! Ще лепетав, який він був дома щасливий.

Внукові слова краяли мені серце.

Ця ніч була дуже неспокійна. Не тільки ми, дорослі, не спали, а і багато дітей. Лежачи, я не раз чув, як вони говорили:

— Мамо, скоро день! Коли комісія нас відпустить, то ми поїдемо зразу — а як же тато? Зостанеться без нас десь у лісі?

А, крім такого гомону, чути було, як плакали в темряві хворі діти; часами в їх скарги вплітався плач материнський.

Вранці, ще перед видачею теплої води, почали заходити до нас родини з того барака, що його звільняли під лікарню...

АНДРІЄВА НОВИНА

Батько урвав мову, бо хтось ліз по драбині вгору.

— Може, підслухав хто? — злякано прошептав він до нас.

Але залунав Андрійів голос:

— Ви що, не спите? Вже ранок, четверта година. Таж вам, тату, скоро на роботу йти!

Пробиваючися крізь відчинені двері барака, ранкове світло справді давало по собі знак і на верхніх нарах.

Андрій, вилізши, розцілувався з дядьком Трохимом. Потім міцно потиснув руку Скорикові з словами:

— Не журися, Романе! Вірю, що твоя сім'я доїхала додому щасливо.

Зо мною Андрій привітався не так сердечно, як з дядьком. А не бачилися ми цілий рік.

Зять витягнув пачку махорки та шматок газети і запросив усіх закурити. Потім сказав, що він уже вписав нас у списки, що пайку ми будемо одержувати, отже хвилюватися нам нема чого.

Всі, крім мене, закурили. Мені так хотілось почути від Андрія хоч одне потішливе слово, якийнебудь натяк. Натомість він запитав дядька Трохима, де саме ми були на праці у Вижегодському районі. Дядько приблизно описав місце. Тоді Андрій знову спитав, чи чули ми про «Патрижеевское почтовое отделение» в цьому районі. Ніхто з нас трьох цього поштового відділу не знав. Наше знайомство з околицею спецбарака обмежувалось Мишутінським сільсоветом і Троїцьким собором. Щоправда, ми з Михайлом побували, жебраючи хліба, в одному селі; але з обережності ми не питали місцевих, як воно зветься.

Андрій помовчав, сильно затагнувся цигаркою і сказав:

— Знаю, що ви мене ждали і сподівалися почути добрі новини. Гірко мені сказати вам, що мої новини — сумні. Вчора ввечері комендант одержав наказ від начальника ГПУ Харовського району, у свою чергу даний на підставі наказу начальника ГПУ всього Північного Краю, що всі спецпереселенці, що є тут, на протязі чотирьох днів мають бути перевезені на постійне поселення у Вижегодський район, Патрикіївський поштовий відділ. Я і два службовці комендантури всю ніч готували списки на виїзд. На восьму годину я мушу знову там бути, щоб далі складати списки. Хочу хоч трохи відпочити. Оставляю вам махорку, куріть!

Всі ми, пригноблені, мовчали.

Зять зібрався відходити, але батько спинив його питанням:

— Андрію, ти вчора ввечері пообіцяв мені, що сьогодні скажеш, як там справа.

— Скажу ввечері, — коротко відповів після деякої павзи Андрій. Потім підсунувся на колінах до драбини і почав злазити. Тато і дядько Трохим подалися за ним. Роман Скорик, задуманий, ще посидів трохи коло мене.

— Від біди ми тікали, а нас знову женуть у ту саму біду, — сказав він. — Відпочивай! Я піду в барак до Пишенина та Оплачка і теж буду спати.

Я зостався сам, пригнічений і розгублений. Невже знову доведеться повертатися до того жахливого спецбарака?!

Тато і дядько Трохим не приходили і в моє серце почала закрадатись надія: може, вони договориються з Андрієм про втечу?

Я не зчувся, як заснув. Крізь сон відчув, що по моїм обличчі щось лазить: муха або комар. Я, не розплющуючи очей, провів рукою по щоці, але комаха була настирливою вдачі і лазила далі. Мій сон пропав, я розкрив очі і побачив Михайла Пишенина з стеблиною трави в руках — це нею він будив мене.

— Вставай, Кузьма, — мовив він. — Тато вже приготував тобі снідання. Поїж, а потім підемо по табору шукати знайомих.

Коло себе я побачив пушку з чаєм, два шматки хліба, посипані цукром і миску з водою до вмивання. Ця миска сказала мені, що сніданок принесла пані Зубенко.

За два кроки від мене міцно спав дядько Трохим, хропучи на всі верхні нари.

Перепросивши незвично мовчазного Михайла, я вийшов на хвилинку на двір. Сонце стояло вже високо. Між бараками де-не-де зеленіла трава, але площа була добре утрамбована людськими ногами. Всюди стирчали пні дерев, спиляних тоді, коли ділянку розчищали для спорудження табору.

На площі було повно жінок та дітей, що, сидячи, вигрівались на сонці. Коло дверей стодоли на мене вже чекав гурт жінок. Дякувати пані Зубенко — вона виручала мене і цим разом, почавши оповідати їм за мене, де саме я працював у лісі.

Коли я опинився на нарах знов, Михайло навіть не підвів понуреної голови. Вперше за весь час нашого заслання побачив я його таким зажуреним. Повільно і сумно він сказав:

— Кузьма, вся моя надія тікати додому пропала. Залишаюся з татом на засланні. Після того, як Степан Майсак з Дмитром пішли з спецбарака, вони заходили сюди і забрали з собою додому маму. Тато не хоче zostаватися тут сам. Вчора, плачучи, просив, щоб я його не покидав. І я дав йому слово, що буду з ним.

Михайло розхвилювався і замовк. Потім, опанувавши себе, докинув:

— Що ж, поїдемо знов у Вижегодський район. Я чув від дядька Романа, що всіх мають вивезти саме туди.

Потім Михайло пожалівся, що дуже погано спав, бо в їхнім бараці всю ніч плакали діти, і що між жінками та дітьми він почуває себе «паршиво»: їх сльози і горе пригноблюють його.

Тим часом прокинувся дядько Трохим. Я запросив його поспіdatи зо мною, але він відмовився. Вираз його обличчя і мова були бадьорі. Нагадав мені, що ми маємо йти в лікарню до Анни.

Я нашвидку вмився і поділився сніданком з Михайлом. Потім ми втрьох вийшли з барака. Зажурений Михайло подався до своєї стодоли, сказавши, що навідається по обіді.

Дядько Трохим сказав мені по дорозі, що коли він з татом повернувся до барака, то я вже спав, і що тато пішов на роботу в ліс, не відпочивши. Я запитав дядька, чи домовилися батько й він з Андрієм щодо втечі. Дядько не поспішив з відповіддю. Потім якимось непевним голосом сказав:

— Андрій ще сам не знає, як бути.

ВІДВІДУЮ СЕСТРУ

Тим часом ми вже наблизились до лікарні, і мою думку заповонила сестра. Я не бачив її вже майже рік. Вона ні разу не приїздила в Первомайське, щоб відвідати в тюрмі батька і мене: у неї саме народилися близнята. Але регулярно, що два тижні вона писала нам. Тепер я йшов відвідати її, теж арештантку, і до того хвору.

Лікарня відрізнялася від решти бараків тільки тим, що мала четверо невеликих вікон і що нари були тут лише двоповерхові, з частими поперечними проходами. На всій площині обох поверхів лежали на матрацах, набитих стружками, хворі жінки і діти, накриті старими військовими коцями. У важкому повітрі було чути ліками.

Найперше кинулися мені в очі дві жінки, що лежали проти дверей. Одна з них мала рясну сивину, у другої волосся було зовсім біле. Мороз пробіг у мене по шкірі. Вони були жахливо худі і нагадували смерть, якою її зображають на малюнках.

Від тата ми знали, що Анна лежить ліворуч від дверей, під самою стіною. Я шукав її очима і, збентежений, не знаходив. Мій погляд зупинився на одній хворій з дуже худим і жовтим обличчям, з глибоко запаленими очима. Між відкритими губами білили два ряди зубів. Знову по мені пішов мороз: я подумав, що ця жінка мертва. Але її очі широко розкрились і ворухнулись. На одну мить серце моє ніби спинилось — я почув голос сестри:

— А я вас жду з дев'ятої години!

Голос дядька Трохима прозвучав так спокійно і весело, що я не вловив жадного фальшу:

— Тяжко тебе, племіннице, впізнати!

Анна, знову намагаючись усміхнутися, сказала:

— Це тому, що я тут помолодшала.

Попросивши нас підійти, вона вернулася думкою до сказаного:

— Отже кажете, що тяжко мене впізнати. Я сама добре знаю, що на себе не похожа стала. Куди не гляну, то самі кістки від мене zostались; а як виходжу на подвір'я, то все боюся, що впаду. Не маю сили. І це вже я трохи поправилась. Якби ви побачили мене місяць тому — тоді я ще худіша була і взагалі вставати не могла. Думала, що помру. Мабуть, Богові схотілось урятувати мене від смерті. Скільки в цьому страшному спецпосольку померло жінок, не тяжче хворих від мене!

Сестра зідхнула і замислилася, втупивши очі у нари над головою. Нерухомі її руки здавалися руками мертвої людини.

Дядько і я мовчали теж. Глибоко схвильований, я не знав, з чого почати мову. Треба було сказати сестрі щось заспокійливе; але на таке я не спроможен був здобутися.

Говорячи ніби до себе самої, сестра продовжувала:

— За короткий час заслання я пережила більше горя, ніж за всі тридцять сім років мого життя. Померли мої найменші. Їхня смерть не була послана Богом. Їх задушив голод. Умирили вони поволі — тижнями тяглося їх умирання в муках. І все це на моїх очах, коли я сама лежала хвора. Кожен день здавався мені роком... Четверо

старших щодня приходили мене відвідувати. Я бачила, що з кожним днем вони стають худішими і чорнішими. А потім вони прийшли прощатися зо мною. Коли, гірко плачучи, вони виходили з лікарні, поспішаючи на поїзд, я боялася за себе...

— Діти поїхали додому з нашим сусідом, Іваном Дахном. Пишуть нам, що плачуть за мною і татом. Їм повернули малу хату, а харчами сусіди потроху допомагають. Найбільше опікуються дітьми — спасибі їм! — Григорій Каздоба і його Анастасія.

— Отже мала я шість дітей, а тепер коло мене нема ні одного. Вам, мужчинам, все ж легше, а що нам, матерям!..

— А як нас вигонили з дому! Всі ми вже спали, глуха ніч — і враз дикий гуркіт у двері! Андрій поспішив відчинити, в хату заходить юрма активістів. Двері покинули відчиненими, надворі зима, але що їм! Андрія заарештували і відразу повели в сільраду. Мені заявили, що я з дітьми теж заарештована, і дали годину на збирання. Боже! Стою злякана і не знаю, що робити: чи самій убиратися, чи дітей одягати, а їх же шестеро! І якась сила потягнула мене до покуті. Зняла я ікону Божої Матері, батьківське благословення, і поклала на стіл. Та не встигла я злізти з тапчана, як один наш комсомолец схопив образ, підняв його вище від голови, з усієї сили кинув на підлогу і почав топтати ногами. В моїх очах потемніло, я мало не впала... Одежу на себе і на дітей одягла найстарішу, бо так наказав гедеушник-кацап, що був на чолі активістів. Діти плачуть, я теж... Ще не встигли вивести нас, як актив і комсомольці почали виносити все з хати. Трохи не збожеволіла я тієї ночі...

Анна замовкла і закрила повіки. Сльози, спливши з очей, спинились на її запалих щоках. Ми мовчали теж.

Після короткої павзи сестра розкрила очі і вже спокійнішим голосом попросила, щоб ми розповіли їй, куди нас повезли з Вологди і що з нами було за весь час. Дядько непомітно для Анни здавив мою руку і почав оповідання, з якого виходило, що добра ми не бачили, але і погано нам не було. Про нашу втечу він не згадав ані словом і закінчив свою мову словами:

— Не журися, племіннице! Дасть Бог, усе буде добре.

Анна поглянула на дядька:

— Всім чи тільки декому?

Дядько знизав плечима і не відповів нічого.

Наступне питання сестри було для мене більше, ніж несподіваним:

— Кузьма, чи пише тобі Лукерія?

Я відповів, що, будучи у в'язниці, написав своїй дружині листів десять, але вона не озвалась. А з заслання взагалі нікому не писав, бо не маю на чому писати.

Анна подивилась мені просто в очі і лагідно мовила:

— Брате, не гнівайся на Лукерію! Вона ще зовсім молода, їй всього сімнадцять років. Не її провина, що вона відмовилася від тебе — це батьки примусили її до того. А на них давила нова большевицька політика... Послухай, що я тобі скажу: перед Різдом батьки Лукерії приїздили з нею в нашу Арбузинку на базар, і Лукерія потайки зайшла до мене. Дві години просиділа і все плакала за тобою. Нарікала

на своїх батьків, що це вони примусили її віддуратися від тебе. Батько їй сказав: якщо вона напише до тебе у в'язницю хоч одно слово, він її уб'є. А, виходячи з хати, вона просто розридалась, сказала, що має стати матір'ю, і просила мене, щоб я написала тобі в тюрму все те, що вона сказала. Я цього не зробила. Поперше, я сподівалася, що тебе і тата випустять, а, подруге, не хотіла додавати тобі у в'язниці нової муки.

Сестра замовкла, повільно підвелась і сіла. Підсунула руку під мішок з стружками, який служив за подушку, і витягла звідти газету. В газеті лежав чистий папір. Анна простягла мені два аркуші і дві марки:

— Напиши до Лукерії сьогодні ж!

Я папір взяв, але сказав сестрі по щирості те, що думав:

— Вона говорила, що батько заборонив їй писати мені. Але, якби вона тайкома послала мені лист, нехай і найкоротший, батько, не міг би дізнатися про це. Вона могла б попередити мене, щоб я про цей лист нікому нічого не говорив. Аркушик паперу, списаний її рукою, був би для мене святощами. Він дав би мені надію і силу... А вона мовчала. Отже — віддуралася, зламала святу присягу.

Я говорив усе це, а одночасно звучали мені далі сестрині слова на захист Лукерії.

Плач дитини поблизу відірвав мене від моїх розбурханих думок. Хлопець років семи жалівся медсестрі на великі болі в шлунку. Я поглянув також на медсестру. Свіже молоде обличчя, чистий білий халат, на голові — акуратна шапочка. Як же вона відрізнялася своїм виглядом від хворих! Вона здавалась істотою, що прилетіла сюди з іншого світу.

Я спитав Анну про медсестру: хто вона і звідки.

— З Вологди, завзята комсомолка, — дала Анна інформацію. — Підслухує, хто що говорить. Такий самий і лікар. Він приїжджає з Харовської раз на добу — аби тільки пройтися по бараку. Ліки хворим дають завжди ті самі: якусь чорну мікстуру і по два порошки аспірини на день. Харчі тут — майже ті самі, що і в бараках. Нам дають пшоняний суп, по якому плавають олійні очка — і це вся різниця... Мало хто виходить з лікарні, майже всі мруть. Я належу до щасливих: завтра або післязавтра мене вже випишуть.

Анна, мабуть, стомилась. Вона затулила обличчя долонями і сиділа мовчки.

Пролунав дзвоник. Сестра відвела руки від обличчя.

— Час відвідин закінчився, сказала вона, — якщо мене завтра не випишуть, приходьте, будь ласка, знов.

Ще раз попросила вона мене написати до Лукерії. Дядько Трохим поцілував її в чоло і сказав:

— Кріпися, племіннице!

Анна простягнула мені руку:

— Кузьма, дай мені слово, що ти скажеш правду, коли я, вийшовши з лікарні, про щось тебе питаю!

Я дав слово без вагання. Сестра хотіла потиснути мою руку, але її кістлява рука була без сили.

Знову почувся дзвоник, і сніжнобіла служителька медицини і режиму нагадала, що відвідувачі мають залишити лікарню.

Коли я і дядько відходили, Анніні очі враз налилися сльозами. Біля дверей я ще раз поглянув на сестру. Вона махала до нас рукою і вже усміхалась.

Коли ми опинились надворі, дядько сказав:

— Ну і племінниця! Щоб стільки горя пережити і все ж мати силу всміхатися!

ЛИСТИ НЕ ПИШУТЬСЯ

Обминаючи пеньки, ми подалися в наш барак. По дорозі дядько Трохим терпеливо давав інформацію жінкам, які раз-у-раз питали нас, звідки ми прибули. Майже перед дверима барака дядько спинився і сказав мені:

— Я піду до Скорики, Пишенина та Оплачка. Нам треба розшукати родину того чоловіка, що помер у спецтаборі, коли ти з Михайлом ходив у село по хліб. Було б добре, щоб ти одержав обід і на мене.

Я виліз на верхні нари і хотів у сні визволитися від важкого настрою, який викликали в мені відвідини сестри. Але сон не приходив до мене. Двічі зробив я спробу виконати прохання сестри і написати лист Лукерії, але олівець випадав з моїх рук. Я не міг здобутися на прихильні слова для неї, а неприхильних писати не хотів. В голові роїлися спогади про наше знайомство, що тривало рік, про наше щасливе спільне життя, що тривало лише три місяці, про останнє побачення з нею...

... Серпень 1929 року, пізня ніч. Два міліціонери та уповноважений ГПУ привезли мене і батька в Миколаївську сільраду і замкнули в темному льоху. Тато сів на вкриту соломкою кам'яну підлогу і говорив те, про що завжди думають свіжі арештанти советських тюрем: за що нас забрали і що з нами буде. І я говорив про те саме; а одночасно у мене снувалася думка про мою молоду дружину. Чи прочуває вона, що я сиджу в цьому льоху всього через кілька дворів від неї?..

Уже рано-вранці по вулиці почали гуркотіти вози: селяни їхали на поле. Міліціонер відчинив двері і наказав нам іти з ним у сільраду. На вулиці нас привітало ранкове сонце. Було якось чудно, що сонце і його тепле проміння, дерева і хати — все лишилося незмінним і ніби непохитним. Вулицею люди гнали на вигін худобу. Корови й телята ревли, і я з боєм думав про нашу худобу: хто її напоїть і вижене до череди? Хто запряже до воза коней і поїде з ними на широке поле, яке я так любив...

У сільраді гепеушник заявив батькові і мені, що нас зараз повезуть у тюрму в Первомайському і що ми будемо там сидіти до суду. На запитання батька, за що власне нас судитимуть, гепеушник відповів коротко: «Не знаю». Я попросив у нього дозволу попрощатися з дружиною. Уповноважений ГПУ дозволив. У супроводі міліціонера я вийшов з сільради, і за якусь хвилину ми вже ввійшли на подвір'я мого тестя.

На мій стук озвався голос тещі:

— Заходьте!

Лукерія сиділа на лаві край стола, а теща стояла біля печі. Я спинився перед дружиною за півкроку:

— Лукеріє! Мене везуть у тюрму... Не знаю, що буде далі зо мною і з батьком, але прошу тебе, не цурайся мене... Ми молоді; може, Бог допоможе нам усе це пережити!

Прибитий горем, глибоко схвильований, я стояв перед нею і ждав її слова. Але вона опустила голову і дивилася на долівку... Тільки ясні розкішні коси нагадували мені ту, що в церкві дала обітницю все життя бути мені вірною, ділити зо мною радість і смуток.

Я ще хотів крикнути їй: «Лукеріє, схаменися!» — але почув, що двері позад мене розчинились. Хтось наблизився до мене важким і швидким кроком, і, перше, ніж я оглянувся, сильна рука вхопила мене за комір, крутнула мною в напрямку дверей і ще з більшою енергією штовхнула мене в розчинені двері. Уже опинившись у сінях, я почув голос свого тестя:

— Не схотів відмовитися від свого батька, то й пропадай разом з ним!

Я обернувся. Тесть стояв біля Лукерії і злобно кричав на неї:

— Я ж казав тобі не знатися більше з ним!.. Хочеш, щоб і тебе повезли з ним у Сибір?

Міліціонер, що ввійшов у сіни, розгублено усміхався. Я ще раз глянув на дружину. Мені так хотілося почути хоч одно слово на оборону мене, побачити її сльози. Але її очі були сухі; хібащо тільки вираз їх був трохи збентежений.

Ні, вона перестала бути мені другом!..

Я лежав з закритими очима, напружено продумував своє недавнє минуле і, перевтомлений, запав у дрімоту. Ця дрімота непомітно для мене перейшла в сон.

— Добре, що ти, Кузьма, одержав обід, — розбудив мене голос дядька Трохима. — Я сьогодні не мав ані крихти хліба в роті.

Я підхопився. Мені стало прикро на думку, що я проспав обід. Але що це? Поруч стояла миска з супом, коло неї — дві ложки і майже ціла кілограмова хлібина, на якій лежав зверху ніж. По мисці я догадався, що це пані Зубенко подбала одержати обід для нас двох під час мого сну.

По обіді дядько Трохим перехрестився, проказав молитву і, помовчавши трохи, сказав:

— Я і Роман розшукали родину того чоловіка, що помер у спецтаборі. Натрапили на двох знайомих, які жили в тій половині барака, що й небіжчик. Вони втекли на тиждень раніше від нас, а проте й досі не зважилися сказати родині про батькому смерть. І нам порадили, щоб ми теж не говорили, бо, відколи жінці небіжчика померло двоє дітей, з нею недобре. Ми пройшли вчотирьох повз неї. Вона сиділа під бараком. Їй років тридцять. Коло неї — найстарший хлопець, що zostався живий, років з вісім. І коли ми проходили, вона дивилася на нас такими очима, що мені стало холодно.

Дядько Трохим ліг на нари. Тяжко дихаючи, він промовив — радше до себе самого:

— Треба менше думати і навкруг себе дивитись... якщо не хочеш раніше пропасти.

За якусь хвилину він уже спав.

Я ще зробив спробу написати лист додому — цим разом до своїх сестер Оксани та Лідії і до брата Михайла. Але як можна було писати, коли я не знав, що буде зо мною завтра чи післязавтра? Будемо ми тікати чи доведеться повертатися назад у той проклятий Вожегодський район?

Пригнічений цією непевністю, я ждав Михайла. З ним мені, було б не так тяжко. Але і він не приходив. Полегкість принесло мені дещо зовсім несподіване.

ЗУСТРІЧІ З ЗЕМЛЯКАМИ

Я почув голос пані Зубенко. Вона стояла на драбині. Очі її були заплакані, але обличчя світилось усмішкою. Я схопив миску і хотів був подати їй.

— Я до вас не по миску... Прийшов Федір і просить вас до себе. Ваш дядько спить, не будіть його, ідіть самі.

Вона почала швидко спускатись по драбині, я поспішив зробити те саме.

Недалеко від дверей сидів на нарах Федір Зубенко, приязно, як і завжди, усміхаючись мені назустріч. Мені здається, що я не спромігся на усмішку-відповідь, бо розгубився. За три місяці нашого небачення він так змінився, що тяжко було його впізнати. Він був старший за свою дружину років на п'ятнадцять — а тепер здавався зовсім старим. Був застрашливо худий, весь зарослий.

Ми привітались дуже сердечно. Негайно по тому Федір Зубенко попросив мене розповісти йому про все, що сталося з нами від моменту розлуки на Мішутінському лісопункті. Я дав докладний звіт. Коли я оповідав про знайденого в лісі під час нашої втечі мертвого земляка і про похорон його, пані Зубенко розхвилювалась і на часинку відійшла від нас. Після мене почав звітувати Федір Зубенко. Виявилось, що його колона жила і працювала в лісі ще далі на північ від Мішутіна. Він утік звідти разом з Григором Плесканюком та старшим його сином Миколою. Подорож була важка, але без прикрих пригод.

Скінчивши оповідати, Федір Зубенко тихо спитав мене:

— Що чути? Чи є можливість тікати?

Ми подивились один одному в очі. Я теж тихо відповів:

— Поговоріть з моїм татом. Він та Андрій щось у цій справі роблять.

Зубенко схопив мене за руку, його голос здригнувся:

— Вірю, що почув щире слово.

Я ще додав, що сказане має лишитися між ним і мною. Ми міцно потиснули один одному руку, і я вийшов на подвір'я зустрічати батька, бо надходив вечір і він мав незабаром вернутися з роботи.

Сонце заходило і затого мало сховатися за лінію лісів. Повітря вже не було тепле. Зі сходу насувалась, ніби женучися за заходячим сонцем, чорна хмара. У вітрі відчувався запах дощу.

Потім хмара насунулась на ліси і з громами та блискавицями попливла над табором. Люди пішли в бараки, і тільки я стояв на галявині і все дивився в лісову гущавину.

Потужний удар грому прорвав небо, і сильний дощ загнав мене в барак. Але через хвилину-дві вітер перегнав дощову хмару далі, і я знову вийшов на таборову площу.

Над густим лісом все ще стояли чорні хмари, і сам ліс від них був чорний. Кроків за чотириста від мене з його гущавини почали виходити люди, прямуючи до селища. Ішли вони дуже повільно, ніби їм було зовсім байдуже до грому і грози.

Я пішов їм назустріч. Порівнявшись з ними, спинився і почав приглядатися, де блятько.

Майже всі мужчини були старшого віку. На їх виснажених обличчях було знати втому по цілоденній роботі в лісі на голодній пайці. Латана і брудна одежа на них справляла теж гнітюче враження. І це йшли селяни-хлібороби, гордість нації! Це ж для них у першу чергу наш уряд вів мирові переговори в Бересті, бо знав, що селянин-хазяїн працює на землі в мирі і для миру, що порядок і своя держава є для нього дахом над його трудовим господарством. Але знав про це і загарбник з півночі — і тому й поклав знищити українського селянина, заславши його на цю ж свою північ.

До мене наближались уже задні люди гурту. Серед них я впізнав Федора Сердюка, що жив за одну верству від нас, на хуторі Новий Фонтан або Оплачки (бо з десяти його дворів у п'ятьох жили Оплачки). В домі Сердюка я бував щотижня, бо товаришував з його синами Григорієм та Йосипом. Їх батько мав років 47, був високого росту і ходив трохи зігнувшись на один бік. Тому його можна було пізнати і на віддалі.

Я поспішив до нього і щойно тепер побачив поруч Сердюка, Василя Дешка та мого батька. Всі троє ішли мовчки, спустивши голови, і не помітили мене. І коли я сказав: «Добривечір!», батько був заскочений і підвів голову якимсь нервовим ривком:

— Кузьма, де ти взявся?

Дешко привітався зо мною з тим самим похмурим виразом обличчя. Але Федір Сердюк zareагував інакше. З усмішкою він сказав:

— Ти що, Кузьма, гніваєшся на мене, що не приходиш до моєї хати?

А потім звернувся до Дешка:

— Ну, Василю, сьогодні ти вже не викрутишся! Я не бачився з Кузьмою більше, ніж рік. Отож ідемо прямо до тебе в пивну. Одпустиш нам на борг пару пляшок пива.

При цих словах Сердюк з лукавою посмішкою підморгнув до мене.

— Федоре, покинь хоч тепер свої жарти, — похмуро озвався Дешко.

— Батько з сином зійшлися, а ти базікаєш чорт його знає що.

Сердюк засміявся:

— Повір мені, Василю, що і батько, і син з охотою вип'ють твого пива, тільки ти не скупууй!

Я пригадав, як я з знайомими хлопцями одного гарячого літнього дня заходив в Арбузинці до Василя Дешка в пивну і як мені, спраглому, смакувало його чорне пиво. В душі я теж розсердився на Сердюка, що в нашій біді він нагадує про такі речі.

Тато запитав мене, де дядько Трохим і чи були ми в Ганьки у лікарні. Я оповідав, а одночасно думав про те, як би скоріше спитати батька, чи будемо тікати. Але заважала присутність Сердюка та Дешки, і я спитав про інше.

Що, ви завжди ходите на роботу без охорони?

Потвердлива відповідь мене здивувала:

— То чому ж ви не тікаєте додому?

— Тікати додому без паперів — це значить іти добровільно у вологодську в'язницю, — відповів Сердюк. — Тут ми маємо бодай повітря досить, а його у тюрмі бракує. На початку весни втік був Мойсей Литвиненко. Та далеко не зайшов — усього кілометрів сто. Під самою Вологдою, в лісі задержали його тутешні селяни і одвели до міліції. Три тижні посидів він у вологодській в'язниці, а потім його привезли сюди знов. Розказував Мойсей, що в'язниця набита нашими людьми. Харчі страшні: на день триста грамів глевкого хліба і кухлик води... Від Вологди до самого Данілова на нас полюють усюди, де тільки може ступити людська нога. А це дорога не мала: кілометрів сто п'ятдесят. А, крім того, треба добре насамперед подумати, куди саме тікати, бо свого дому ми вже не маємо.

Сумно мені стало після всього почутого від Федора Сердюка.

Коли ми зайшли між клуні, тато передав мені свою свитку, а сам пішов з обома компаньйонами в кухню одержувати пайку. Я ще постояв і дивився їм услід. Батько і Сердюк ішли, похиливши голови, з ціпками в руках. Дешко ніс голову прямо, ішов без ціпка, тільки трохи тягнув ліву ногу. Десь за два роки перед засланням йому спаралізувало було ліву сторону. Каторжани соціалізму!..

Я зайшов у свою стодолу. Коло ліхтаря посередині роздавали хліб, рибу і теплу воду. Жінки стояли в черзі. Я пробився крізь їх натовп, виліз на своє місце і ліг на татів кожух. У моїх ушах все ще бриніли слова Федора Сердюка: «Тікати додому без паперів — це значить іти добровільно у вологодську в'язницю». Мені пригадалось моє восьми-місячне ув'язнення в первомайській тюрмі. Квадратова камера з сірими обдертими стінами, цементова підлога, на якій я з татом проспав двісті сорок ночей, недоїдання, важке і вогке повітря. Ні, такий кінець утечі мене ніяк не приваблював!

Незабаром на нари вибрались, одержавши вечерю, дядько Трохим і батько. Я придивився до татової пайки, пайки лісового робітника: 450 грамів чорного глевтяка, шматочок соленої риби, тепла вода в пляшці і півлітра баланди, яку робітник, як правило, одержували не в обід, а ввечорі, по праці.

За вечерю тато сказав, що завтра вони роблять останній день і що через день або два нас таки повезуть у Вожегодський район. Після почутого мені вже не скотілось ні їсти, ні пити. Я нетерпеливо запитав тата про втечу. Він відповів:

— Після вечері говоритиму з Андрієм.

Коли батько відходив, з ним подався і дядько Трохим. Я знов остався сам.

ЗНОВУ ЗБОРИ НА НАРАХ

Межи жінками точилися розмови на тему нашого виїзду. Деякі матері і їх діти, плачучи, нарікали, що вже третій місяць, як нічого не чути про їхніх мужів та батьків. Інші сиділи мовчки з виразом глухої байдужості: їх діти померли або тут, або у вологодських церквах. Ще інші жінки, яким пощастило відіслати дітей додому, журилися їх долею без батька й матері.

Я лежав і думав: чи пощастить і мені колинебудь вернутися в рідний край? Мені пригадалися хутір Новий Фонтан і широке подвір'я Федора Сердюка. Дім з цегли, під бляхою, комора та інші господарські будівлі. Проти воріт, у балці — велика криниця, з якої тече струмочок чистої, як сльоза води. За балкою — широкі херсонські поля, на яких колишуться дозріваючі пшениці. А по цім багатім і охайнім подвір'ю, що лежало в обіймах степового простору, походжав, порядкуючи, щасливий і певний себе сам господар. Що спільного мав з ним теперішній убогий, вичерпаний, обдертий Федір Сердюк, що з ціпком у руках плівся одержувати з ласки північного бандита голодну пайку, якої він сам не дав би і жебракові?

Або Василь Дешко. Всі селяни Арбузинки і навколишніх сіл знали завжди веселого і бадьорого Василя Григоровича — так його називали всюди. Його дім під бляхою стояв у центрі села, де знаходились церква, школи, крамниці. На його подвір'ї росли вишневі дерева, як це часто буває на Херсонщині. Він держав шинок, який містився тут же, в домі. Проте Василь Григорович зараховував себе не до крамарів, а до селян: зрештою він також мав господарство. Я не раз заходив з татом зимою в його шинок, щоб погрітися. Селян Василь Григорович зустрічав особливо привітно. Як живий, встав перед моїми очима тодішній Василь Дешко, що, усміхаючись, обслуговує своїх відвідувачів, подаючи одним горілку, другим — підігріте пиво з кренделями. ніщо він огем ініфон ініфогол іожв 'Ажидеи Андэзім вєвєлєф' нєв дєшєл ґ раз з'істи, але за якою йому треба було прожити добу та ще й працювати в лісі. Чи довго він, що мав уже параліч, протягне в таких умовах?

Смерть чигала на всіх у цім страшнім селищі. І я думав тепер тільки про одне: треба тікати, тікати від неї світ-заочі! Я забув і про вологодську тюрму, і про застави, що полюють на втікачів. Своє розпачливе рішення я поклав здійснити сам, не ждучи ні на кого.

Але вже по якійсь хвилині мою душу опекло почуття сорому: як я міг прийти до думки покинути тут старого тата!? Михайлів батько був молодший від мого тата на п'ятнадцять років — і все ж Михайло не схотів залишити його! І я поклявся перед Богом, що буду з татом завжди і всім, чим можтиму, його помагатиму.

Після цього в мене на серці полегшало, мені ніби стало легше дихати. Заспокоївшись, я почав чекати на поворот страших. Але раніше від них з'явився Федір Зубенко. Він був теж стурбований тим, що нас повезуть у Вожегодський район. Пригнічений тим, що довелося йому бачити в спецпосольку (бо і йому вірилося, що родини живуть у кращих умовах), він висловив побоювання, що на новому місці може бути ще гірше пекло.

Федір Зубенко теж хотів тікати і розраховував на допомогу Андрія. На його думку, треба було тікати на Україну, бо між своїми людьми, аргументував він, легше загубитися, ніж між росіянами, білорусами або кавказцями.

Ще журився Зубенко своїм єдиним сином: його повезли додому ослаблого, майже хворого, та і взагалі — яка доля припаде дитині без батьків?

За якийсь час до нас приєдналися Роман Скорик і Федір Сердюк: обидва теж хотіли бачитися з моїм татом, а згодом прибув на нари і він сам разом з дядьком Трохимом. Тато сердечно привітався з Зубенком і просив, щоб він переказав його подяку своїй дружині за її опіку надо мною. Після цього тато оповів, що він і дядько Трохим навідалися до Анни і що завтра її виписують з лікарні. Тяжко здіхнувши, тато додав:

— Півтора місяця пролежала хвора Ганька на таких харчах. Це просто чудо, що вона зосталася жива.

Запала мовчанка. Мені здавалося, що кожен з присутніх думав одне і те саме: треба тікати.

— А чи не схотіли б ви почути про мій сон? — урвав мовчанку дядько Трохим. — Він мені приснився сьогодні, під ранок, коли ти, Прохоре, вже пішов на роботу. Ніби іду я цими північними густими лісами, а сам такий стомлений, що тільки й думаю: ні, не стане мені сили з них вийти! Раз-у-раз хватаюся за дерева, щоб не впасти; а трохи відпочивши, бреду далі. А ліс гущішає, і ніякої нема ні дороги, ні стежки. Страшно мені стало. Я заплющив очі і простогнав: «Боже, що мені робити?!» Постояв так трохи, розкрив очі — і сам собі не вірю: ліс уже позад мене, а передо мною розкинулось поле, і росте на ньому зелене жито, яке саме почало колос викидати. Я почав дивитися в далечінь і побачив, як забовваніла Благодатна, а за нею замріло і моє подвір'я. Я зрадів, як дитина, і побіг житами в тому напрямку. Біжу я і помічаю, що жита починають знизу всихати. Сухі стебла колють мені ноги, біль розходитьсь по всьому тілу. Коло самого подвір'я не стало вже мені сили, я впав і почав кричати, щоб хтось вийшов і порятував мене; але ніхто мене не почув. Зляканий, я прокинувся від свого крику. Що значить цей сон?

Дядькова згадка про Благодатну викликала в моїй пам'яті товариство тамошніх дівчат і хлопців, у якому мені доводилося бувати на святах. Серце мое забилося. Невже все це справді було, і я, що лежу тут на подертому пальті, з руками, схрещеними на кістлявих, наче не моїх грудях, є той самий молодик Кузьма Каздоба, що сидів колись у домі Шекиних, серед двох їх дочок і сина?

Сон дядька Трохима не викликав коментарів. Натомість Роман Скорик звернувся до мого тата з проханням:

— Прохоре, докажи нам до кінця про ваше бідкування в таборі. Ти урвав на тому, що мала прибути комісія і що комендант поспішився відкрити лікарню.

Тато дав свою згоду мовчанкою і тяжким зідханням.

БАТЬКО КІНЧАЄ СВОЮ РОЗПОВІДЬ

Того самого дня звільнену стодолу перебудували на лікарню: пробили в неї чотири вікна і розкидали горішні нари, залишивши тільки два поверхи. Мене теж викликали на роботу для лікарні: ми вшістьох ходили в ліс по сухе дерево і на плечах приносили його під лікарню; двоє інших пиляли його на дрова і палили в двох печач. Уже над вечір у лікарню перенесли зі стодол усіх хворих жінок і дітей. І їм стало трохи легше, бо все таки вони дістали матраци, трохи більше тепла і трохи денного світла, і нам, здоровим, стало краще, бо ми не чули вже їхнього стогону, не бачили їх страждань.

Все населення табору напружено ждало комісії і другого дня. Діти не давали матерям спокою, раз-у-раз питаючи: «Мамо, чи вже скоро ми поїдемо додому?» Чи не більшість матерів відповідала їм на це питання плачем, і значно менша частина спромоглася на спокійну відповідь: «Не знаю, дитино».

В такому хвилюванні минув другий день дождання, минув третій, а на четвертий вибухла чутка: з Москви приїхала комісія!

Надворі падав рідкий сніг, стояв невеликий морозець, але радісна вістка вигнала на площу чи не всіх жінок і дітей. Вони стояли гуртами і не спускали очей з комендантського барака. Але люди не побачили комісії і цього разу.

Я чекав на Андрія і його відомості. Прийшовши на обід, він potwierдив, що комісія прибула і знаходиться на станції Харовська, що є центром цього району. Він сказав усім людям у бараці, що комісія справді буде розглядати чи переглядати наші справи і що є надія, що дехто таки повернеться додому.

Що можна сказати про настрій людей після Андрієвих слів? Скажу коротко: всі ждали звільнення так, як засуджений на смерть чекає в камері заміни розстрілу на десятилітнє ув'язнення.

Ввечері, повернувшись з роботи, Андрій тихо сказав мені, що комісія розглядатиме справи в приміщенні районного відділку ГПУ.

Уже було за північ, а я, Андрій, Федір і Василь все ще стояли в темноті між нарами і гомоніли. Всі ми, крім Андрія, мали більшу чи меншу надію на звільнення. Але Андрій був іншої думки і не вірив, щоб комісія звільнила когонебудь з нас чотирьох.

Розійшлися ми пізньої ночі. Я не міг заснути до самого ранку, хоч у стодолі було тихо і лише зрідка плакали менші діти.

Наступного дня, в обідню пору, як грім з неба, ударила нова вістка: комісія звільнила всіх дітей до чотирнадцяти років! Матері, що їх

діти зацілили, прийняли цю вістку з радістю. А матері, що їх діти померли, або гірко плакали, або запали в похмуру задуму.

Ввечері того ж дня про звільнення дітей повідомила нас офіційно і комендантура. По дітей, було сказано, мають приїхати з дому рідні або знайомі і дати в ГПУ підписку, що вони беруть дітей на своє утримання і самі оплачують їм подорож додому.

У бараці стояв ввечері такий го́мін, якого не бувало ніколи перед тим. Треба було писати листи, а в багатьох матерів не було ні грошей, ні паперу; дехто і писати не вмів. Спасибі Андрієві, приніс чистого паперу та конвертів і роздав їх людям.

Трохи не всю ніч тривало писання листів додому. Матері писали їх коло пічки, при світлі палаючих дров. Не одна з них так зросила лист своїми сльозами, що потім уже не могла писати: папір рвався під олівцем. Кільком жінкам написав листи я, багатьом поміг зробити це Андрій.

Він же вранці, ідучи на роботу, мав забрати ці листи. У багатьох матерів не було грошей навіть на марки. Їм допомогли тут «заможніші». А деякі жінки спромоглися навіть на телеграму. Одно слово, Андрій пішов на роботу, мавши повні руки.

Ми ждали, що після звільнення дітей і нам оголосять про більшу чи меншу полегкість. Ті, що сиділи в бараці, все поглядали на двері, а ті, що були на дворі, не зводили очей з комендантського барака. Але даремне було те дождання і сподівання.

Коли Андрій повернувся ввечері з роботи, його лице було невеселе. Після вечері він розповів мені, що комісія звільнила тільки шістнадцять родин на все селище, і то без права виїзду з Північного Краю: вони будуть стояти на обліку в ГПУ і робитимуть там, куди їх ГПУ пошле.

— От вам, тату, і сподіванки на комісію, — з гіркістю, похмуро мовив Андрій. — Ще маю сказати: комендантура ГПУ одержала наказ від начальника районного відділу ГПУ, що всіх мужчин нашого табору треба кожного дня посилати на лісову роботу... А тепер про дітей. Матері радіють, що їх малі повернуться додому, і я хотів би з ними радіти, але, подумайте, тату: що жде тих рідних, що при них діти притуляться? Може, і наших родичів та знайомих не мине наша доля. Боюся я, що нищення нашого селянина-хлібороба тільки почалося з нас. А що тоді? Малі діти зостануться самі серед вулиці або серед степу...

Андрій, що стояв, спершися плечем об стовп нар, закрив лице руками і якусь хвилину мовчав. Пригноблений, я мовчав теж.

— Я думав писати листи до Михайла, кума Грицька та до Левка Медвиського і просити, щоб хтось із них приїхав і забрав моїх чотирьох. Не спав усю ніч. Думав, що, може, і їх спіткає те саме, що нас. На ранок змінив свій намір. Написав до Івана Дахна і попросив його приїхати. Він — бідний серед бідних і стоїть від усього осторонь. Потім написав і до Михайла, кума Грицька та Левка: попросив їх, щоб вони допомогли Дахнові грішми на дорогу, по своїй змозі утримували дітей і гляділи їх, як своїх рідних...

Тієї ночі малий Андрійко знову захотів спати коло мене. Але ми вдвох довго не могли заснути. Андрійко все плакав і говорив мені, що не хоче покидати батьків, двох малих сестричок і мене, діда старого. Його сльози і жалі розривали мені серце.

Ще за вечерею плакала внучка Марія, заявляючи батькам, що без них вона додому не поїде. Двоє менших, Маланка і Павло, плакали вслід за сестрою і тулились до матері тісніше.

Андрійко, наплакавшись, нарешті заснув; а щодо мене, то думки про внуків не давали мені заснути майже до ранку.

Вранці по всіх бараках оголосили, щоб мужчини після снідання були готові виходити на роботу. Нас зібрався чималий гурт. Видали нам пилки та сокири і погнали нас досить глибоким снігом далеченько в ліс. Вів наш гурт лісбригадир.

Лісова робота і для молодого без звички тяжка; а всі ми були люди старшого віку. Погане взуття, погана одежа, голодно і холодно кожного дня. Але не буду про цю муку вам розповідати: ви її самі знаєте.

Наприкінці квітня Ганька захворіла знову: повторилося з шлунком. Цим разом вона лежала вже в лікарні, немовлята — з нею. Кожного дня після праці я заходив до неї. Мої нещасні внучки з кожним днем ставали худішими. Страшно і тужно було на них дивитися. На початку травня, на протязі одного тижня обидві малі мучениці померли. За допомогою лікарки — нашої землячки, що працювала вже в лікарні, мені вдалося похоронити їх у глибині лісу, в окремих могилах. Поставив у головах маленькі хрести.

А через кілька днів наклала на себе руки лікарка-землячка. Зоставила своїм батькам записку, що вже немає в неї сили дивитися на людські муки.

У Великодню ніч і першого дня свят у stodoli стояв такий плач і лемент, що просто гуло . . .

Десь за два тижні після того, як були вислані додому листи та телеграми, почали приїздити наші люди з України, щоб забирати дітей. І бувало таке, що одних дітей матері з риданням виряджали в дорогу, а інші матері того самого дня з риданням проводжали своїх дітей, померлих у лікарні, до загальної могили в лісі. Були такі родини, що їх діти поділились на-трое: одні лягли в могилу, а другі мучились у лікарні, а треті їхали з чужими людьми додому. Таке, люди добрі може діятися на цьому світі!

Саме тоді стався в нашім бараці один страшний випадок. Пішла між людьми чутка, що одна молода мати вже два дні держить при собі на нарах свою померлу єдину дитину. А як іде надвір, то замотує її і бере з собою, щоб думали, ніби вона жива. Дехто шептав, що жінка збожеволіла. Другого дня, відколи пішла ця чутка, я повернувся ввечорі з роботи. Внуки зустріли мене перелякані, з сльозами в очах. Що сталося? І мені розповіли таке. Прийшло двоє з комендантури, щоб перевірити справу. Один з них виліз по драбині на треті нари, де була мати з дитиною. Молодиця почала кричати, але той з комендантури таки взяв мертве дитя і почав уже злазити з ним. Мати з

криком скочила просто на нього, і обоє разом з мертвим тілом упали на підлогу. Другий підбіг на допомогу. Вони силоміць забрали молодцю до комендантури. Не повернулася вона звідти і до сьогодні.

Ще минуло кілька днів після цього жахливого випадку, і приїхав по внуків Іван Дахно. Привіз з собою трохи харчів і грошей. Відні діти! Вони то плакали, що залишають тут батьків і мене, то раділи, що вириваються з цього наземного пекла.

В день від'їзду внуків я не пішов на роботу. Зранку повів їх у ліс до могилок, щоб вони попросилися з мертвими сестричками. Всі четверо плакали, а Марія так розридалася, що я вже пожалував, що привів її. Насилу заспокоїв.

А прощання з матір'ю! Їх повели до хворої мами вже перед самим їхнім від'їздом. Першим подався до лікарні Андрій, щоб підготувати Ганьку до того прощання. Згодом пішли в лікарню я, Іван Дахно і внуки.

Ганька лежала, її лице було ще блідіше, ніж завжди. Андрій, схвилюваний, стояв поруч. Діти підійшли до матері і відразу почали всі четверо плакати.

З допомогою Андрія Ганька сіла на нари і тремтячими руками зняла з шиї хрестик. Діти стояли коло нар на колінах. Вона поблагословила їх у далеку дорогу і просила, щоб вони жили між собою в згоді і слухалися Марії, бо вона найстарша. Наказала їм слухатися також Івана Дахна, як свого рідного батька. Діти підходили до матері по старшині. Ганька обіймала їх і цілувала, зрощуючи їхні обличчя сльозами. Потім наділа Андрійкові на шию свій хрестик і сказала: «Ти — старший мій син, прошу тебе, Андрійку, жалій сестричок і брата свого малого!» А після цього заплакала ще дужче, закрила долонями лице і повалилася на нари. Все її тіло здригалось від того плачу.

Андрій скоро попросився з дітьми, потім з Дахном і пошепки сказав йому й мені, щоб ми виводили дітей і поспішали на станцію. А сам залишився коло Ганьки, щоб її заспокоїти.

Діти, виходячи з лікарні, оглядалися на матір. В їх заплаканих очах стояв переляк.

І мені було тривожно за Ганьку. Адже можна так розхвилюватися, що... Провів я внуків до крайнього барака, попросився з ними та Дахном, і вони, плачучи, пішли лісом до станції. Оглядалися і махали до мене рученятами. Дорога, якою вони йшли, завертала ліворуч, і незабаром ліс закрив їх від мого ока.

Я ще постояв хвилин десять: думав, що вони ще виринуть з-за лісу при якомусь новому повороті дороги. Але так не вийшло.

Того ж дня, вслід за внуками проважав я, Трохиме, твою Машу і твою, Романе, родину. Діти, Григорій і Віра, були щасливі, але Лукерія все бідалася за тобою. Дивився я і їм услід, поки не зникли за лісом. Вертався в барак з каменем у серці. Дуже тяжко було мені в той день.

Скоро після від'їзду внуків утік з посьолка Мойсей Литвиненко. Через місяць його привели сюди назад разом з іншими втікачами. Три вагони були просто набиті людьми. Розказував Мойсей, що у вологодській тюрмі багато гірше, ніж тут. Він просидів у ній три тижні,

а йому здавалося, що він там був три роки. В тюрмі, казав Мойсей, сидить багато бродяг, які б'ють наших людей і забирають від них останню пайку хліба.

Тюрма чи що інше подіяло на Мойсея, але він почав заговорюватися. Попрацював з нами в лісі один день і знов утік, не сказавши нікому ні слова.

Коли нас привезли, тут стояла зима. Але ми були тоді міцніші. Тепер надворі тепло, в бараках сухо, але ми виснажилися вкрай, і смертні випадки стали частішими і серед дорослих. Про дітей я вже говорив. Скажу ще тільки те, що могло б їх повернутися додому більше, але часто не було кому приїхати по них: рідня або вислана, або розігнана, теж без даху над головою опинилась. Ті родини, що їх комісія звільнила, були вивезені на працю, а куди саме — не знаю. Що нас усіх жде, Бог його знає. Добра нам не передбачається...

Батько скінчив, і довшу мовчанку, яка по тому настала, перервав Федір Зубенко, розказавши нам про сина Мойсея Литвиненка, Пантелеймона, що працював у лісі в одній бригаді з ним, Зубенком. На початку квітня Пантелеймон утік. Того дня стояв мороз і падав сніг, і Зубенко побоювався за долю втікача: під таку погоду в лісі легко загинути.

Уже стояла пізня ніч, як наше товариство розійшлося. Федір Зубенко попросив тата зійти з ним вниз: він, очевидно, хотів обговорити з батьком справу втечі. Я заснув, не діждавшись тата.

ВИРЯДЖАЮТЬ ОСТАННЮ ПАРТІЮ ДІТЕЙ

Крізь сон я відчув, що мене хтось будить. Я розкрив очі. В бараці вже було видно. Передо мною стояв тато, убраний, щоб іти на роботу.

— Проведи мене трохи, сину, — сказав він. — Чогось мені так важко на серці, що місця собі не знайду.

Ми вийшли надвір. Яскраве сонце вже викотилося з-за борів, але в повітрі після вчорашнього дощу відчувалася вогкість. Коло крайньої стодоли я побачив гурт мужчин, що мали рушати в ліс. Ми попростували до них. Батько, схвильований і ніби розгублений, ішов мовчки. З моїх уст зірвалося питання:

— Коли, тату, будемо тікати додому?

Батько повернув голову до мене і пильно поглянув на мене. Я помітив, що на його очах з'явилися сльози. Такий вияв настроїв був для батька незвичним, і я відчув велику тривогу. Але вже наступної секунди тато спокійно опустив голову і сказав:

— Завтра або післязавтра. Це залежить від Андрія. Тільки прохаю тебе, нікому про це не говори, навіть Ганьці. Вона виходить сьогодні з лікарні.

Мене охопила радість. Я вже готовий був кинутись татові на шию, але до нас підійшли Дешко і дуже похмурий сьогодні Сердюк.

Не доходячи до гурту, батько спинився і поклав руку на моє плече:

— Вертайся, сину, відпочивай і набирайся сил на завтра. Не виходь увечорі мене зустрічати. Після роботи ми вдвох маємо кудись сходити. Держися!

Я вдруге зауважив у батькових очах сльози. І, вертаючись до барака, не міг зрозуміти, чому тато так хвилюється. Властиво, треба було б йому радіти. Дорога непевна, небезпек багато, але треба вірити в удачу, інакше вона не прийде.

Коли я опинився в бараці, мене потягло до Зубенків. Я хотів розповісти їм — під цілковитим секретом — що ми з татом завтра тікаємо. Але вони спали. Я виліз на своє місце, ліг поруч дядька Трохима. Думкою я був уже вдома, і сон до мене, щасливого, прийшов відразу. І спалось мені так добре, що дядькові Трохимові нелегко було мене розбудити, коли настала година снідання.

Коли я і дядько снідали, недалеко від нас, на бічних нарах залунав жіночий плач:

— Ой, діточки мої любі, на кого ви мене, покидаєте?!

Я побачив навпроти родину, яку спостерігав два дні тому, скоро по прибутті до селища. Мати держала в обіймах своїх дочок і, схиливши свою голову на їх голівки, гірко плакала, промовляючи. Від її слів, напоених такою скорботою і тугою, я втратив усяку душевну рівновагу. А поруч дітей і жінки сидів сам батько, закривши лице руками. Він мовчав, але його плечі і голова здригалися від плачу.

Що сталося з родиною?

В цей час на нари виліз Михайло Пишенин. Він пояснив мені і дядькові, що сьогодні відсилають додому останню партію дітей. Тих, дітей, які зостануться, завтра чи післязавтра вивезуть разом з усіма кудись далі на північ.

Я схотів побачити, як виглядає вся процедура від'їзду, і подався з Михайлом надвір. Було соняшно, тепло, і ця прегарна погода злагіднювала похмурість події. Недалеко від комендантського барака я побачив великий гурт дітей; біля них і між ними стояли жінки. З бараків виходили інші матері з дітьми і прямували до гурту. Кожна дитина держала в руках вузлик. У деяких дітей висіли на грудях невеличкі дерев'яні таблички, на яких була написана їх домашня адреса. Віку були діти різного: від двох років і, мабуть, до шістнадцяти. Всі вони були пострижені і майже всі босі, в подертій одежі. Тонкі кістляві ноги; худим і видовженим шиям, здавалось, нелегко було тримати голови. І це були ті діти, що ще так недавно бігали, щасливі, по наших селах!

Я побачив у гурті і двох дівчаток з родини, яка жила на бічних нарах навпроти нашого місця. Вони все поглядали на свою заплакану маму і раз-у-раз починали плакати самі.

Раптом між жіноцтвом пішов гомін:

— Ідуть! Уже ідуть!

Очі всіх звернулися в напрямку комендантського барака. До нас ішла група людей. Попереду службовець в уніформі ГПУ, поруч нього — Андрій з паперами в руках, а за ними — шестеро мужчин і трое жінок, які теж тримали в руці по аркушу. Гепеушник наказав їм викликати дітей згідно з їхніми списками. Отже це були провідники.

Вони почали робити наказане, діти відходили від матерів і підходили до провідників. Так утворилося з них дев'ять груп. Службовець і мій зять підходили по черзі до кожної групи і ще раз перекликали дітей за прізвищами. Коли вони закінчили це, почалося прощання. Деякі жінки втратили всяке самовладання; вони в розпачі підіймали руки до неба і кричали:

— Боже, Боже, зглянься над ними!

Це була сцена, навіть спостерігати яку не ставало нервів. Андрій з якимось скляним виразом очей дивився в протилежний бік. Службовець ГПУ стояв, курив і раз-у-раз нагадував, що дітям пора відходити.

Серед однієї групи я побачив сиріт, які навіяли на мене такий жах своїм виглядом, коли я щойно вступив на територію селища. Провідник тримав хлопця за одну руку, Катерина — за другу. Чи вже сказали їм, як саме померла їх мати?

Трагізм цього прощання став для мене трохи пом'якшеним тим, що я побачив цих сиріт. Все ж таки знайшлися такі, що вирвали їх з пащі смерті. Щастя ж, Боже, і їм, і цим нещасним дітям!

Нарешті провідники, що здавалися серед таборових жінок і дітей істотами з іншої планети, повели своїх підопічних. Вибухли прощальні ридання, стогони, крики... Будь проклята навіки большевицька влада!

Уже гурт дітей виходив на лісову дорогу. Вони раз-у-раз оглядалися і махали руками до матерів. Багатьох з них, напівнепритомних або знесилених переживаннями, жінки тримали попід руки. Потім діти зникли в лісовій глибині. Плач і лемент на площі помалу затихали, жіноцтво почало поволі розходитися по бараках.

Вертаючись у стодолу, я і Михайло зустріли Миколу Плесканюка з Мар'янівки, який їхав з нами на північ в одному транспорті. Спершу я не впізнав його — так сильно він змінився за три місяці. Микола сказав, що його непокоять думки про його молоду дружину Анюту, яка залишилася у своїх родичів у Мар'янівці. З радістю дізналися ми від нього, що його молодший брат Петро, який дістав разом з іншими кулю від охорони, коли ми, молоді люди, вискочили з вагонів набрати снігу, не помер від рани. Микола чекав на брата кожного дня, бо одержав від нього лист із лікарні, в якому Петро повідомляв, що його мають незабаром вирядити сюди, в Харовський табір.

Посумували ми втроєх і розійшлися по своїх бараках, бо вже була обідня пора. Коло дверей стояв гурт жінок, ждучи на доставу обіду. Проходячи повз них, я почув, що сьогодні виїхало до півтори сотні дітей і що ця партія є найбільшою з усіх, відісланих додому дотепер.

Коли я і дядько Трохим обідали, я разів два чи три починав розмову про завтрашню втечу, але дядько мовчав.

По обіді я написав одному товаришеві додому. Писав лист в надії, що я у нього скоро побуваю.

Повернулася з лікарні сестра Анна. Я побачив, що вона сидить на нарах разом з дружиною Зубенка і що вони про щось тихо говорять. Я не хотів їм перебивати і відклав розмову з Анною на пізніше.

Надвечір забіг у барак Андрій і сказав, що нас вивозять завтра. Поговорив сам-на-сам з дядьком Трохимом, а потім з Анною. Я помітив, що зять був збуджений. Після цих розмов він швидко подався геть.

Нарешті я опинився на нарах біля сестри. Вона нагадала мені про дане мною слово і попросила по правді розповісти про все, що пережили я і дядько після розлуки у Вологді. Я був трохи заскочений, але мусів дати сестрі точний звіт. Два рази Анна переривала мою розповідь плачем — коли я говорив про трагічну смерть дядька Петра і про похорон померлого земляка, якого ми знайшли в лісі під час утечі.

Настав вечір. Повернувся з роботи тато і дуже зрадів, побачивши Анну. Вечеряли ми вчотирьох, але розмова якось не в'язалася. Мені здалося, що тато, сестра і дядько криються з чимось від мене.

ПРИГОЛОМЩЛИВА ЗМІНА

По вечері батько попросив мене вийти з ним надвір, а вже на площі запропонував піти з ним на могилки немовлят.

Сонце вже западало за лінію лісів, коли ми з татом підійшли до місця, де лежали мої племінниці, яких мені не судилося навіть побачити, бо народились вони тоді, коли я з татом сидів у в'язниці. Коло могилок, що підносилися одна поруч одної, стояли два малі хрести, а кругом височіли ялини та сосни, ніби ховаючи ці бідні горбки від денного світла.

Тато постояв трохи, втупивши очі в могилки, потім повільно опустився на коліна і почав молитися. По його лиці котилися сльози. Я молився теж. Вперше і востаннє пройшов я на місце вічного спокою цих малих мучениць, а завтра я мав бути вже так далеко від них.

З мою допомогою батько підвівся з колін. Потім, дивлячися мені в очі, сказав схвильованим голосом:

— Сину, послухай мене... Я все зробив, щоб тікати і тобі, і мені разом; але така змога є тільки одному з нас.

Тремтячою рукою тато витяг з кишені акуратно загорнутий у шматок газети аркушик незаписаного паперу. На ньому стояли тільки штампель і печатка Арбузинської сілради. На звороті бланки комендант «Харовського спецпересильного лагерь» потверджував, що дана особа (прізвище вписане не було) приїхала з України на відвідини своїх родичів. Під текстом стояли два штампі комендантури.

В голосі батька зазвучало ще більше хвилювання:

— Візьми, сину, цей папір і виріши сам, кому з нас їхати додому.

Коли я взяв бланк, мені здалося, що я тримаю в руках власну долю. Я поглянув на тата: він не відводив від мого обличчя затуманених сльозами очей. Якусь мить я стояв розгублений, борючись з собою. Блискавкою промчався в свідомості образ мого тата в Скороковому сновиді, коли закривавленими руками він видирався на безверху гору і, знесилений, упав у безодню. Ясність вступила в мій розум. Я простягнув бланк батькові:

— Тату, їдьте ви, а я залишуся тут. Мені буде легше, ніж вам. Я молодий і здоровий.

М'язи батькового обличчя здригались. Повільно загорнув він дорожній бланк у газету і засунув його знов у кишеню; але, ще не встигнувши вийняти з неї руки, впав передо мною на коліна. Ридання стрясло його тіло. Кістлявими мозолистими руками він прихилив мою голову до свого змарнілого, худого обличчя.

— Сину, мій сину, прости мені, я винен перед тобою! Через мене ти розлучився з тією, що тобі найдорожча. Через мене тебе забрали і заслали. Але, прохаю тебе, зрозумій мене! Не для себе пішов я воювати проти них, ні! Я пішов для тебе, для всіх! Не я винен, що так сталося. І не винні ті тисячі наших селян, що зробили так, як я.

Тато замовк, тільки голова його ще здригалася від плачу. Потім він поволі підвівся з колін і оглянувся. Але ніхто нас тут не підслухав. Тільки тихо шуміли ялини, ніби говорили між собою незнаною нам мовою... Батько знову став на коліна перед могилками, перехрестився і поцілував обидва хрестики. Я зробив те саме і подумки попросився з померлими дітьми.

— Ходімо, сину, до табору, бо вже починає темніти, — сказав тато.

Зробивши два-три кроки, він обернувся лицем до могилок і в сльозах ще раз, востаннє перехрестив їх, мовивши до мене:

— Вони ж поховані без священика!

Мовчки ідучи поруч тата — старого, вкрай виснаженого, змученого душевно — я радів, що він їде додому. В ті хвилини я про себе якось не думав.

Коли ми доходили до stodол, батько раптом спинився:

— Сину, якщо Лукерія зовсім відмовиться від тебе, то і ти повинен відцуратися від неї. Недобра та дружина, що в тяжку годину відрікається від свого чоловіка.

Зайшовши в халабуду, батько відразу подався до Анни та пані Зубенко, що, сидячи на нарах, вели розмову. А я, раптом відчувши велику втому, ліг на своєму місці. Незабаром вибрався нагору тато: він прийшов узяти свитку Романа Скорика, щоб повернути її власникові. Тільки тепер спало мені на думку спитати батька:

— А як дядько Трохим, Анна та Андрій? Вони теж залишаються тут, зо мною?

Тато на секунду завагався. Потім відповів:

— Ні, вони завтра їдуть зо мною.

На мою душу звалився камінь.

Тато помовчав ще хвилину, а потім сказав, що від Скорика він піде до Андрія, щоб той остаточно оформив документ.

По відході тата я вже не міг лежати і, спустившись вниз, підійшов до Анни. Нагнувшись, вона при слабому світлі щось писала. Схвильованим шепотом вона сказала:

— Знаю вже, брате. Ти зробив, як належить доброму синові. Повір мені: тепер ми для тебе не можемо зробити нічого. Але, як тільки прийдемо додому, відразу вишлемо папери і гроші. Андрій знає точно адресу, куди вас вивезуть. Не хвилюйся, Кузьма! Даю тобі слово, що ми допоможемо тобі вирватися.

Анна тихо заплакала, але продовжувала мене заспокоювати:

— Не сумуй, брате! Ще є на світі добрі люди, і вони тобі допоможуть. Сьогодні три чоловіки з Київщини забрали додому на свої власні кошти до сотні чужих дітей. Прийде час, і ти теж поїдеш додому.

Сестра замовкла і знов почала писати лист. Моя голова стала важкою, втома валила мене, і я захотів повернутися на нари. Анна взяла мене за руку, якимось особливо пильно глянула мені в очі і протяжно, з притиском сказала:

— Доброї тобі ночі, брате!

Гнітючі думки, що я залишаюся сам і завтра їду на лісову каторгу, довго мене мучили, не даючи заснути. Нарешті втома взяла своє, і я заснув, не дїждавшись ні батька, ні дядька Трохима.

ВІД'ЇЗД РІДНИХ

Мене розбудила рука, що гладила моє обличчя. Я почув тихі слова батька:

— Кузя, Кузя, вставай, проведеш мене!

Ці слова підкинули мною. Тато був уже одягнений до подорожі. Місце, де спав дядько Трохим, було вже порожнє.

Я помітив, що батько уникає, щоб наші погляди могли перестрітися. Потім він поповз колїньми до краю нар і почав злазити. Я подався за ним.

Ідучи проходом, ми порівнялися з місцем на нарах, що належало Анні та Андрїєві. Я побачив там тільки мох...

На площі вже ходили люди. Тато ішов, стараючися не звертати на себе уваги. Коли ми, минувши бараки, підійшли до лісу і дороги, яка вела на станцію, тато спинився. Він взяв мене за руку:

— Кузьма, сину мій, прошу тебе, як батько. Ти зостаєшся сам. В яких би тяжких умовах ти не був, благаю тебе, ніколи не крадь! Ліпше випроси. Не пускайся в п'янство і не знайся з жінками, які забули про свою честь.

Тато не плакав, але сльози самі котилися по його запалих щоках. Він міцно стиснув мою руку:

— Прощай, сину! Не хвилюйся: ми, приїхавши додому, зразу вишлемо тобі все, що треба.

Поцілувавши мене, тато додав:

— Держися Зубенків! Вони — добрі люди, я просив їх про тебе.

Ще раз глянув батько в мої очі, поцілував у чоло і рвачко відійшов від мене. Але на ходу не раз оглянувся, махаючи до мене шапкою. Потім спинився, кілька секунд дивився на мене, а далі затулив обличчя руками і швидким кроком пішов по дорозі. Незабаром між нами виросла стїна ялин і сосон.

Світ для мене на хвилину став темним. Але десь у глибині душі ворушилася радість. Я постояв ще трохи, щоб цілком опанувати себе, і рушив назад, у барак.

Теплий і соняшний день виманив людей надвір, і в нашім бараці було порожньо. Тільки на бічних нарах навпроти мого місця лежала жінка, мати двох дівчаток, що поїхали вчора додому. Поруч неї сидів чоловік і стиха щось до неї говорив.

Я побачив батькову торбу, його супутницю ще в тюрмі. Упав на неї обличчям і заплакав. Щойно тепер я відчув доглибно свою самоту.

Цього разу сон змилосердився надо мною і не примусив без кінця на себе чекати...

Мене розбудило відчуття, що хтось держить мене за руку. Я розкрив очі. В stodолі було темно. Поруч мене сиділи Зубенки і тихо говорили між собою, що я захворів. Голова моя справді боліла, кожна частка мого тіла стала важкою. В роті було так сухо, що я ледве зміг ворухнути язиком, щоб спитати моїх гостей, чи вже пізно.

Федір Зубенко, пускаючи мою руку, сказав:

— Мабуть, уже недовго до півночі.

Потім озвалася пані Зубенко:

— Ваш обід і вечеря стоять коло вас. Вставайте, поїжте — і вам стане краще. Ми сидимо біля вас уже з самого вечора. Приходили до вас Микола і Петро Плесканюки. Петро приїхав ввечорі з Вологди поїздом. Блідий на лиці і говорить, що ще почуває після рани біль у грудях.

Почувши про Петра, я подумав, що моя доля ще не найгірша, випив холодного чаю і з'їв рибного супу з хлібом. Вечеря і товариство Зубенків повернули мені трохи сили.

Уже по вечері Федір Зубенко розповів мені, що ввечорі комендантура оголосила по бараках, що завтра нас повезуть на нове місце і що відразу після снідання всі мають виходити надвір. У моїй уяві постали знов спецбарак у Мішутинському лісі і каторжна праця. Пані Зубенко перервала мої тяжкі думки:

— Візьміть, Кузьма! Це — речі, що залишила вам сестра, а це лист від неї.

Вона простягнула мені клуночок і коверт.

— Прочитайте лист, і вам стане легше на душі. Я вірю, що Анна додержить слова і допоможе вам.

Я тримав лист і відчував у серці велику гіркість і образу. Поїхала і навіть не попрощалась! Також дядько Трохим і Андрій. Всі зробили це крадькома, не сказавши мені ані слова. Я не плакав, але сльози самі росили мое лице.

Мабуть, уже далеко завершило за північ, коли Зубенки пішли від мене. Вслід за ними зліз з нар і я і вийшов на таборове подвір'я. Нічне повітря освіжило мене, навіть голова вже не так сильно боліла. Вертаючись, я зупинився перед дверима і хотів прочитати лист при світлі зірок, але це показалося неможливим. Тоді я зайшов у барак і підійшов до ліхтаря в проході.

Сестра просила мене простити їй: на таке прощання в неї не вистачило б сил душевних і фізичних.

«Дорогий мій брате, я розумію твій біль і горе, але зрозумій і ти мене та Андрія. Не сила нам була допомогти тобі. Все, що в нас було, ми віддали на порятунок тата і дядька Трохима. Прошу тебе, потерпи

ще трохи. Ще раз обіцяю тобі, що, прибувши додому, ми негайно тобі допоможемо. Не тужи, дорогий брате, і молися Богові».

Коли я вже лежав на нарах, у мене ще раз вибухнуло дике бажання: негайно тікати самому! Але мій порив остудила згадка про вологодську тюрму і муки наших утікачів у ній. Ні, таки краще почекати на вістку з дому!

Я не спав до самого ранку.

ДАЛІ НА ПІВНІЧ!

Наближалась остання година нашого перебування в цій селищі мук і смерті. Люди піднялися раніше, ніж звичайно, готувалися в дорогу. Руду воду видали нам теж на дві години раніше. Одночасно ми дістали і дорожний раціон: по порції хліба і по пів оселедця.

О дев'ятій годині всі люди вийшли з бараків на площу. Серед маси помітно переважало жіноцтво. Мужчин було небагато, а дітей ще менше. Велика частина людей була боса.

Зубенки стояли поруч мене. Ми троє мовчали. Про що говорити?

Враз до нас донісся жіночий плач і голосіння. Від східної сторони лісу йшло, наближаючись уже до перших бараків, кілька десятків жінок. Поруч них — двоє мужчин: один у цивільному, другий міліціонер.

Ні я, ні Зубенки ніяк не могли зрозуміти, що сталося. Наші сусіди пояснили нам: це матері ходили в ліс з двома конвоїрами прощатися з своїми померлими дітьми.

До нашого натовпу підійшов уніформований службовець ГПУ. Від сусідів же я дізнався, що це був комендант нашого табору. Вслід за ним наблизилось п'ять-шість осіб у цивільному і з десятком міліціонерів.

Гучним голосом комендант виголосив до нас промову:

«Спецпереселенці! Зараз ми всі підемо до залізниці, де вас уже чекає транспорт. Повеземо вас на станцію Вожега. Від сьогодні ви переходите в розпорядження Вожегодського ГПУ. В цій районі, в околиці Патрикіївської поштової філії для вас підготовані мешкання, в яких ви будете жити вільно. Працювати не будете. До жінок повернуться їх чоловіки, до матерів — їх сини. Ми вивозимо вас туди лише тимчасово, бо ваші справи будуть переглядатися ще раз, і може статися так, що ви поїдете додому вслід за дітьми».

Комендант зробив невеличку павзу. Павзу «на ефект». І вже це не будило довіри до сказаного.

«Отже раджу всім вам додержуватися приписів, даних органами ГПУ, і не тікати з нового місця вашого тимчасового поселення. — Для вас же буде краще, если ви подождете до выяснення ваших дел».

Після цих слів комендант обернувся і закрокував до західної сторони лісової стіни, в напрямі до дороги. На наказ міліції рушила і наша величезна колона.

В цей же момент до Зубенків і мене підійшла родина Плесканюків. Я побачив Петра. Справді, його обличчя було дуже бліде. Його сестра Рая, дівчинка років дев'яти, держалася за одну його руку, а другою

він підтримував свою заплакану матір. Микола з батьком несли деякі речі.

Ішли ми хвилин двадцять, потім спинились. Через голови я побачив вагони, що закривали просіку. Передніх відразу почали вантажити. Помалу і ми наблизилися до колії. На нашвидку побудованій лінії, недалеко від головної залізниці Вологда—Архангельськ стояв довгий транспорт. Відрахували чергову п'ятдесятку і наказали заходити в один з вагонів. Трапа біля дверей не було, отже довелося у вагон влазити. У вагоні я побачив двоповерхові нари. Скинув з плечей татову торбу, кинув її в найтемніший кут під нижніми нарами і поліз туди сам. Мені хотілося, щоб ніхто мене не бачив і щоб я сам не бачив нічого.

У вагоні стояв гомін. Потім стихло: чийсь голос у дверях гучно наказав переписати всіх людей. Мають бути зазначені: ім'я, прізвище і вік.

Список уклав Григорій Плесканюк. Приблизно через годину список забрали. Через години півтори подали у вагон відро води і «парашу». Стемніло. Я почув уже знайомий мені гуркіт замка. В темноті вагона заплакали деякі матері, згадуючи своїх мертвих дітей, похованих у ямах серед північного лісу.

Потім розітнувся в повітрі довгий гудок паротяга, і вагони здригнулись — так само, як колись на станції Бандурка. Але цим разом мені до всього було байдуже.

ЗНОВ НА СТАНЦІЇ ВОЖЕґА

Наш транспорт їхав години дві або три. Кілька разів він зупинявся — може, перед семафором, може, на якійсь станції. Я весь час лежав у темному кутку під нарами і намагався ні про що не думати, щоб заснути. Але з того намагання нічого не виходило. Мене вертають туди, звідки я втік. Що мені за це буде? І на цю думку моє серце починало просто гупати в грудях.

Пролунав протяжний гудок нашого паротяга. Перший, другий, третій. Поїзд почав уповільнювати хід, потім зупинився. У вагон долітали гудки інших паротягів. Ми опинилися, мабуть, на якійсь більшій станції.

Загуркотіли відкриті двері нашого вагона. Під нари пробилось, лігши коло мене смугою, денне світло, дихнуло свіже повітря. Чоловічий голос викликав Григорія Плесканюка, а нам усім наказав готуватися до виходу. Не встиг Плесканюк відійти від вагона, як його дружина і мала донька Рая почали плакати.

Федір Зубенко сказав до когось:

— Це станція Вожеґа!

Мені стало гаряче від хвилювання. Понад три місяці тому, в березні, нас вивантажили тут і майже п'ять днів гнали засніженими лісовими дорогами до місця роботи. Я ніби знову чув голос високого рангою гепеушника, який попереджав, що за спробу втечі нас будуть карати тюрмою.

Тим часом повернувся Плесканюк і сказав, що його призначено старшим у нашій групі.

Коло дверей знову почувся голос якогось гепеушника. Він сказав, що читатиме список і що кожен викликаний має залишити вагон.

Моє прізвище стояло наприкінці списку, і це теж була причина, чому я не спішився вилазити з-під нар. Але прийшла черга і до мене. Я приступив до дверей, і по мені пройшов мороз: в моє обличчя пильно вдивлялися чотири пари очей. Я нагнув голову і виліз з вагона дуже швидко. А, опинившись в гурті вже викликаних, почав розглядати чотирьох начальників, що стояли коло дверей вагона. Серед них вирізнявся високий і міцно збудований мужчина в чистій уніформі ГПУ. Йому було року шістьдесят. Обличчя дбайливо виголене, підкручені сивуваті вуса. На петлицях блищало проти сонця по одній «шпалі». Він кидав на кожного, що вилізав з вагона, пронизливий погляд, а

часом зиркав і на гурт, серед якого я стояв. Щоб він мене не побачив, я став за спиною пані Зубенко, яка була вища від мене майже на голову, і обережно розглядав його та інших гепеушників. Поруч вусаня стояв молодий його колеґа, теж в уніформі; він тримав у руках список і викликав людей. Інші двоє з викоханими обличчями були в цивільному.

Я заспокоївся: ні одного з чотирьох не було тоді, коли нас минулої зими по прибутті сюди вивантажували з поїзду.

Коли всі наші вже вийшли з вагона, обидва уніформовані і один у цивільному подалися до наступного вагона, а другий у цивільному, пикатий тип, наказав нашій групі йти за ним.

Я йшов, роздивлявся навколо — і не впізнавав місця! Що таке? І я пояснив собі справу так: я просидів у тюрмі вісім місяців, десять діб їхав у темному арештантському вагоні, і мої очі відвикли схоплювати речі при повному денному світлі з нормальною чіткістю.

Нашу групу підвели до великого гурту спецпереселенців, що вийшли з вагонів раніше. Коло гурту стояв гепеушник, теж у цивільному. Він спитав, хто між нами старший. Плесканюк обізвався; гепеушник заглянув у свої папери і перевірів; потім дав Плесканюкові два аркуші паперу і наказав йому виготовити в двох примірниках список людей, яких він вестиме «до місця призначення».

Григорій Плесканюк почав ходити серед гурту і розшукувати знайомих; деякі самі підходили до нього і просили, щоб він завів їх у свій список. Коли службовець з ГПУ знову підійшов до нас, Плесканюк вручив йому обидва списки. Службовець переглянув їх — чи нема розбіжностей, а далі почав перекликати нас; скінчивши цю операцію, поклав список у свою теку, а другий дав Плесканюкові, і сказав нам, щоб ми йшли до підвід. Вони стояли кроків за сорок від нас, і було їх коло сотні. Коло підвід стояв теж службовець ГПУ з кількома цивільними. Нашій групі приділили чотири підводи. Ми склали на них своє убоге майно. На одну з них сіли дві старенькі бабуні, а ще на одну — жінка Григорія Плесканюка з дочкою Раєю: обидві були трохи хворі.

Наша група рушила вулицею в напрямі на схід, і незабаром я таки впізнав місце: ліворуч стояв дерев'яний двоповерховий будинок Вожегодської районної міліції, а праворуч — теж двоповерховий будинок ГПУ.

За вулицею тягнувся довгий ряд лазень, яких я зимою не зауважив. Після лазень ми пройшли повз невелике поле і ввійшли в негустий ліс.

Наша група складалася з сорока душ: п'ять осіб родини Григорія Плесканюка, Федір Зубенко, Віктор Бугай і Ратуш з своїми дружинами, жінка Михайла П'ятова з сином Ванею, Дешко, Сердюк, Скорик, Оплачко, Пишенин з сином Михайлом і ще п'ять чи шість родин з Полтавщини, прізвища яких у моїй пам'яті не збереглися. Дітей у нашій групі було мало: крім Плесканюкової Раї, яка мала років 9—10, було ще троє чи четверо в полтавських родин.

Довго йшли ми тим лісом, а потім ввійшли у мале село. Дерев'яні рублені доми були старими і похилими. Місцеве населення зустрівало

нас непривітними поглядами. Воно носило доморобну одіжку і виглядало бідно. Майже всі бліді на обличчі, більшість малого росту, всі мужчини з заростом на лиці.

Після села знову почався ліс. Місяцями ялини і сосни ховали від нас небо.

Попереду їхала підвода з жінкою Плесканюка, а за підводою ішли обидва його сини. Вони дуже шанували свою матір і майже не відходили від підводи. Наш провідник, здебільшого теж держався підводи з жінкою; але час до часу ішов і позад усіх. Діти їхали на підводах; старші люди, що підбилися, теж сідали на деякий час на підводи, щоб перепочити.

Всі ми йшли мовчки, похиливши голови. Сторонній людині ми дуже нагадали б похоронну процесію. Найбільше зажуреними виглядали ті полтавські родини, в яких батько був десь забраний на роботу в ліс або був заарештований і кудись засланий перед тим, як репресували сім'ю.

До мене озвався Федір Сердюк:

— Кузьма, обидва ми самотні. Твій батько поїхав, а в мене залишилося дома мої сини. Ти часто бував у мене в хаті, то ми тепер тут наче рідня.

В очах Федора Сердюка стояли сльози. Його дружина померла років десять тому, покинувши йому чотирьох дітей. На момент арешту Сердюка найстарший син Григорій був уже жонатий і жив на відділі. Ще один син, Йосип, мав 20 років і вчився на кравця за 15 верст від дому в селі Константиївка. Дочка, зовсім молода Оксиня втекла з дому під час арешту батька, і він нічого про неї не знав. А середній син Сердюків, що доводився мені однолітком, був найліпшим моїм другом за мого дитинства та юнацтва і звався Кузьма, помер років п'ять тому. Він лежав на тому самому малому степовому кладовищі, такому далекому тепер від мене, де поховали і мою дорогу маму та мого брата Полікарпа...

Ліс скінчився, і ми побачили по боках дороги північні поля, на яких зеленіли жито та овес. Дивні були ці поля для нас, херсонських степовиків! Кожна нива вузенька, всього кроків десять ширини, площа її не рівна, а випинається горбком, по боках покопані канавки, щоб стікала вода. І все ж нам, хліборобам, було розрадою дивитися на них.

Проїшли ще через одно село, більше, ніж попереднє. Тут люди, стоячи коло домків, дивилися на нас не стільки з неприязню, скільки з переляком.

Уже починало вечоріти, коли ми добрали до якоїсь річки. Перейшли дерев'яний міст, звернули ліворуч, попростували берегом і побачили перед собою ті групи, які рушили раніше, ніж ми. Вони розташувалися тут, бо деякі старші люди вже не могли йти далі. Ми отаборилися коло них, розклали над річкою вогнище і почали гріти воду. Хто був багатший, варив суп. Наш тісніший гурт мав на вечерю по невеликому шматку глевкого хліба і по жалюгідно малому кусочку риби; зате гарячої води мали доскоду.

Після вечері ми ще довго сиділи і розмовляли. До нас приєдналися люди з інших груп. Роман Скорик висловив таку думку: якщо нас

пустили їти без охорони, то це може бути знаком, що нас мають звільнити. Всі підтримали його припущення, бо так хотілося вірити в слова коменданта, що наші справи будуть переглянені! Тільки Федір Сердюк не був згоден і не бачив ніякої доброї ознаки в тому, що до нас не приставили конвоїв. Згодом показалося, що мав рацію він...

Наші вогнища почали гаснути: в лісі було вже темно, і ніхто не наважився піти по дрова. А взагалі ніч була ясна, так звана «біла» — і можна було бачити, що весь берег укритий людьми, що сиділи або лежали. Всюди лунав людський гомін, відбиваючися від води. І була вже пізня ніч, коли нарешті мова затихла і всі люди заснули на голій землі.

Холодний ранок багатьом із нас не дав довго спати. Дехто цокотів зубами. З-за лісу вже виходило сонце. Ми наносили з лісу сухого гілля, почали грітися коло вогнищ і варити воду. Багато хто поснідав тільки окропом.

Сонце стояло вже досить високо над лісом, коли Григорій Плесканюк, перевіривши склад нашої групи за списком, повів нас далі. Одні групи рушили раніше від нашої, другі потяглися вслід за нашою. Утворилася майже суцільна колона.

Ліс, яким ми йшли, подеколи розривали невеликі луги і нивки. Вже десь по обідній порі ми пройшли якесь мале село, знов попростували через ліс і незабаром підійшли до довгастого дерев'яного будинку, над ганком якого висіла дерев'яна таблиця з написом: «Патрикеевское почтовое отделение». Коло будинку стояв чималий гурт спецпереселенців, які брели перед нами. Їхні підводи стояли тут же. Посеред гурту я побачив уже відомого мені гепеушника з сивуватими вусами; він щось говорив до людей. Григорій Плесканюк, як старший, пішов до гурту, а всі ми, стомлені, посідали попід тином з жердок, що відгороджував від дороги луги, поля і ліс. Я віддався сумним думкам так глибоко, що Роман Скорик мусів голосно вигукнути мое ім'я: він подумав, що я задрімав. Я підвівся і побачив, що вся наша група стоїть коло Плесканюка і слухає його.

— До призначеного нам тимчасового мешкання треба пройти ще один кілометр. А ото наш комендант (при цих словах Плесканюк кивнув головою в бік вусаня-гепеушника). Він наказав мені передати вам, щоб ви всі держалися того мешкання і щоб кожен терпеливо ждав з'ясування своєї справи.

Кілька груп уже пішли до призначених їм жител. Рушили і ми. На чолі нашої групи йшли Плесканюк і місцевий комсомолец, який мав привести нас до «тимчасового мешкання». Минули випаси, на яких можна було де-не-де побачити корів та овечок. Далі почали чергуватися ліс і поле. Потім ми побачили перед собою розкидане село. Оскільки пригадую, звалося воно Патроки. У моїй душі заясніла надія, що після тюремних камер та нужденних бараків мені нарешті випаде жити в хаті, по-людському.

До села лишалося менше, ніж чверть кілометра, як наш комсомолец зупинився і загадав нам забрати з підвід свої речі. Бородаті підводчики почали енергійно нам допомагати, скидаючи речі просто на землю, і від'їхали. Комсомолец відчинив ворота і наказав заходити

нам на зелений луг. Потім зачинив ворота, вийшов наперед і подався лугом, обходячи село. Плесканюк, що йшов за комсомольцем першим, здивовано поглядав на його спину, а, обертаючись до нас, здвигав плечима. Він не розумів, куди нас ведуть; не розуміли і ми.

Так пробрели ми ще пів кілометра тими лужками чи полянами. Тут і там росли кущі, серед яких лежали купи каміння. Село лишилося праворуч. Потім ми підійшли до старої рубленої будівлі, без вікон, тільки з великими дверми.

— В этом гумне будет жить только половина этих людей, — сказав комсомолец до Плесканюка. — Остальных я поведу в другое гумно.

Слово «гумно» я почув у своєму житті вперше. Що воно значило, напевно не знав ніхто з нашої групи.

Комсомолец розчинив широкі двері.

Ми, херсонці, разом 22 особи, залишилися тут, а полтавці на чолі з комсомольцем і Плесканюком подалися до іншого «гумна».

ЖИВОТІННЯ В «ГУМНІ»

Ніхто з нас не спішився заходити в приділене нам «временное помещение». Люди стояли і здивовано поглядали на поцвілі стіни. Хвора жінка Плесканюкова сиділа на землі і плакала, закривши обличчя руками. Обидва сини сиділи поруч і заспокоювали матір. В очах малої Раї стояв вираз розгубленості. Раптом Плесканюкова відвела руки від обличчя і схвильовано крикнула:

— Доки нас будуть ганяти! Ми ж не злодії, а чесні хлібороби! — і заголосила.

Люди почали один по одному заходити до «гумна». Переступив і я його поріг. В середині воно виглядало так, як наші сараї, мало кроків двадцять довжини і кроків десять ширини. По лівому боці, за дверима стояла велика піч, подібна до тих, що їх мають наші хати. Коло печі лежала купа житньої соломи. Жінки почали брати солому і стелити на підлозі постіль. Ми, самотні чоловіки, теж почали ладити собі солом'яні кубла.

Повернувся Григорій Плесканюк. Сказав, що ми маємо підставу бути задоволеними, бо наше «гумно» добре, а «гумно» полтавців має діри в даху.

Над вечір Плесканюк приніс нам пайку. Для всіх вона була однакова і щодо кількості така сама, яку ми одержували, будучи на праці, хібащо хліба було трохи менше. Нам дозволено було варити страву і гріти воду поблизу «гумна». Для цього ми викопали в землі невелику яму. Воду ми мали носити з села, що лежало від нас за чверть кілометра.

Перша ніч у новому просторому «житлі» принесла незвичні враження. Не плакали діти, не чути було людського гомону. Не було нар. Я довго не міг заснути. Думав собі: ми тепер самі серед лісу, ніхто нас не охороняє, і це справді може свідчити, що нас хочуть пустити додому.

Другого дня жінки виварювали у відрах білизну, бо в таборівій тісноті завелось у нас багато паразитів. З допомогою жіноцтва зробили те саме і ми, самотні чоловіки. Над вечір варили баланду. Коли люди вже обляглися, повів холодний північний вітер. Довелося зачинити двері. Я заснув під свистіння вітру.

Ми прокинулися рано, бо в «гумні» було дуже холодно. Коло дверей лежало багато снігу, навіяного крізь щілини. Я просто не вірив своїм очам: адже була вже друга половина червня! Відчинили двері — земля навколо була покрита снігом. Ми одягли на себе «теплу» одягу і просто з страхом поглядали надвір.

Сніг пролежав до полудня. В обідню пору з-за хмар вийшло сонце, і за дві години снігу не стало. Навкруги знову зеленіла трава.

Наш старший, повернувшись ввечері з харчами, сказав нам, що на півночі сніг у червні — річ звичайна. Також розповів нам, для чого існує в Росії гумно. Це — клуня з піччю. Якщо збіжжя сире (а таким воно часто буває, бо літо на півночі коротке і негаряче), його сушать на цій печі і щойно по тому молотять.

Десь за тиждень, відбувши роботу в лісі, прийшов до нас, до своєї родини Михайло П'ятів.

Дні минали, одноманітні, безбарвні, безрадісні. Часто ми сиділи малими гуртками і розмовляли — здебільшого про рідний край. Родина Плєсканюка завжди сиділа разом з подружжям Зубенків. Вони були з одного села. Я охоче бував у їхньому товаристві, але тримався гуртка своїх односельчан. Це були: Федір Сердюк, Роман Скорик, Василь Дешко, Лук'ян Пишенин з сином Михайлом, Віктор Бугай з дружиною та Афанасій Оплачко. Найстаршим серед нас був Федір Сердюк; мав він років 55. Лук'ян Пишенин був трохи молодший. Я і Михайло були молодиками, а решта стояла у віці між сорокма і п'ятдесятьма роками.

Душею нашого гуртка був Сердюк. Сам був веселої вдачі і вмів розвеселити інших. Часто оповідав нам про свої юнацькі пригоди в селі Арбузинка. Любив повторяти:

— Я і тепер молодий душею, тільки заважають мені оці вуса, борода та ця бісова свиня. І де вона береться.

Але, коли Дешко зауважив йому одного разу, що бороду та вуса він може зголити, а заодно годилося б йому підстригти для кращого вигляду волосся і на голові, він поважно відповів:

— Василю Григоровичу, ти не розумієшся на культурі, а я вже трошки навчився її від тутешніх кацапів. Цілком ще не обкультувався, бо ще зуби в роті мені заважають.

Всі ми розсміялися. Дешко теж був гострий на язик, але на репліку не спромігся.

Треба сказати, що чоловіки в цих північних селах ходили неголені і нестрижені. Волосся в них було підрізане тільки ззаду. Федір Сердюк говорив: «їхні жінки підстригають їх під макітру». Велика частина місцевого населення вже в середньому віці майже без зубів.

Третій гурток серед нашої громади складався з Ратуша, його дружини, його приятеля, здається, Шереметова на прізвище, і дружини останнього. Всі четверо були у віці між 35 і 40 роками. Ратуш мав

великі ясні вуса, які раз-у-раз підкручував, акуратно голився. Походив він з хутора, що лежав від батькового села верст за тридцять; здається, хутір так і звався: Ратуші. Шереметів був чорнявий, високий, вуса підстригав і взагалі слідкував за своїм виглядом. Його дружина, теж висока і теж чорнява, була гарна і мовчазна — мабуть, з природи. Шереметів ходив завжди задуманий, і душою цього гуртка був Ратуш, який любив поговорити і стиха поспівати. Щоправда, співав він пісень журливих.

Четвертий гурток був найменший і мав, так би мовити, однородинний склад. Входили в нього три особи: Михайло П'ятів, його жінка і їхній син Ваня. П'ятів, мужчина років 45, був росту, нижчого за середній, не голився і не стригся. Був неговіркий — може, через те, що недочував. Його жінка, мала на зріст і дуже худа, часто ділила свою жалюгідну пайку з чоловіком та сином. Ваня мав років 16—17 і був теж малий на зріст. Батьки дуже коло нього упадали. В цьому гуртку завжди промовцем виступала мати, а батько з сином були її постійними слухачами.

Важливим — і дуже сумним — складником нашого життя в гумні було писання листів додому. Ратуші і Шереметови були вислані з своїми дітьми; деякі з них померли, а зацілілі поїхали додому. Дружини Ратуша і Шереметова вкладали в ті листи всю свою материнську скорботу. Нераз і в мужчин котилися сльози по обличчю, коли вони писали додому. Я особисто не писав, бо ждав обіцяної вістки від тата і сестри.

Ці листи забирав з собою Григорій Плесканюк, коли йшов надвечір у село по пайку. Щоразу брав він з собою на допомогу одного з мужчин. Я з обережності ухилився від можливості робити такі прогулянки. Натомість я радо носив відром воду з села. Носив і для себе, і для інших. Так приємно було йти по зеленій траві! Ще в дитинстві я робив таку роботу, і згадка про це приглушувала свідомість, що я в неволі і на чужій землі. Часом я заставав коло криниці місцевих людей, але при моїм наближенні вони поспішали відійти. Особливо гостро було заборонено нав'язувати з нами знайомство місцевій сільській молоді.

Всі ми трималися гумна (такий був наказ органів ГПУ, а між нами говорилося, що коли ми цього наказу будемо пильнувати, то нас скоріше звільнять) — і весь зв'язок наш з світом здійснювався через Григорія Плесканюка. Бувало, що він повертався з села бадьорий і негайно починав розповідати нам, що ходять уперті чутки, ніби нас мають пустити додому. Але бувало і так, що він повертався в гумно з похиленою головою і журливо розповідав, що багато наших людей в околиці хворіє, а медичної допомоги нема, і часто трапляються смертні випадки. Виклавши всі новини, наш старший брався ділити принесені харчі. Робив він це дуже акуратно і сумлінно. Крихти, яких не можна було уникнути навіть при найобережнішому розрізанні хлібини, згорталися докупи, і їх одержував за чергою кожен. Коли вони припадали мені, я мішав їх з яшною пайковою січкою і варив баланду. Вона виходила густішою і мала хлібний смак.

Одного разу я сидів на траві і вечеряв. Їв просто з казанка, в якому варив і який залишила мені сестра. До мене підійшов Федір Сердюк. Якусь хвилинку він мовчки споглядав мене, а потім схвильовано сказав:

— Большевики годують нас горсткою яшних лихих круп, а самі вивозять з нашої України транспортом пшениці. Ми не повинні цього забути. І наші нащадки — теж. Це злочин перед людьми і Богом. Бог дає жити кожній людині!

Я ще ніколи не бачив Федора Сердюка в такому збудженні. Він ще трохи посидів коло мене, а, відходячи, сказав:

— Ми повинні про це пам'ятати; але менше говоримо між людьми, яких мало знаємо.

Регулярне недоїдання сильно нам докучало. Особливо терпіли великі люди: їх організм потребував більше їжі. Ночами багато хто спав погано: мучили думки. Матері день і ніч плакали за дітьми, що поневірялися десь дома, і тужили за померлими на засланні. Бували ночі, що і я не спав. Між іншим, я дуже боявся захворіти.

Дружина Плесканюка весь час була хвора, а проте через тижнів два їй пощастило видужати і без ліків. Вся родина повеселішала, та й нам усім було приємно, що ніхто в нас не хворіє.

Петро, син Плесканюків, розповів мені одного разу всю свою історію з пораненням, коли ми, ідучи на північ, вискочили з вагонів набрати снігу. Зачувши постріли, він хотів глянути, хто це і чому стріляє; але не встиг випростатися, як щось сильно вдарило його в груди, він повалився на сніг і скоро після цього став непритомний. Коли розкрив очі, то побачив себе в малій кімнаті на ліжку. Нічого не розуміючи, він хотів підвестись, але ще не сперся руками на край ліжка, як відчув у грудях такий гострий біль, що йому в очах потемніло. Коли біль затих, він знову розкрив очі і побачив перед собою медсестру. Вона тримала в руці склянку з чорнуватою рідиною і запропонувала йому випити її. Петро жадібно проковтнув ліки, бо мав велику спрагу. Потім медсестра сказала йому лежати нерухомо, бо його поранення досить важке. Від неї ж він довідався, що лежить у лікарні вже другий день. Щойно коли сестра вийшла, Петро пригадав усе, що з ним сталося. Щоб пересвідчитися, він помацав груди: вони були туго обв'язані бинтом.

В цій лікарні в м. Вологда Петро пролежав разом три місяці. На початку третього місяця нав'язав листовний зв'язок з матір'ю. Мені цікаво було почути від Петра, що він відчував фізичний біль у грудях і тоді, коли віддавався сумним думкам про матір, батька, брата Миколу і малу Раю. По видужанні Петра привезли на станцію Харовську разом з тими, що сиділи у Вологодській тюрмі за спробу втекти з заслання додому.

Ще сказав Петро, що ще і тепер він має болі в грудях, особливо тоді, коли кашляє.

Про тих, що разом з ним були поранені кулями конвоїрів, Петро не знав нічого.

Лежачи без сну в ґумні, я не раз обдумував цей обстріл. Ніби якийсь голос серед нічної тиші шептав мені над вухом: «На вас стріля-

ли, стріляли без жадного попередження, безоглядно; а це значить, що ви поза законом, що вас так чи інакше думають знищити». Мені стало страшно, і знову спливали безсонні години в неспокійних думках, як мені врятувати своє життя. Вся моя надія була на лист від тата та Анни. Але як пояснити, що вже місяць минає, як вони втекли, а листа все ще нема?!

У першій половині липня деякі з нашої групи почали одержувати листи з дому. Потіхи вони не приносили. З різного роду натяків можна було зрозуміти, що в наших селах діється страшне: людей арештують, засилають...

Одного липневого дня, в пообідній порі несподівано прийшла до нашого гумна контроля: гепеушник в уніформі, років тридцяти, з відгодованим обличчям і звирячим поглядом, а з ним ще один чоловік, худий і блідий, шатен, років 30—35, в убогенькій цивільній одежі. Ми саме сиділи коло гумна і слухали Ратуша, який вголос читав нам лист, одержаний від його дітей, які писали про своє животіння в чужих людей. Пам'ятаю, що всі жінки, слухаючи, плакали.

Гепеушник наказав Плесканюкові зібрати всю групу. Уже через кілька хвилин всі стояли, вишикувавшись в один ряд. Тоді гепеушник вийняв з течки папір, на якому була списана наша група, і почав вигукувати наші прізвища та імена, заглядаючи кожному в обличчя. Закінчивши, він сказав:

— Добре, що ви не відходите від гумна! Це ліпше для вас.

Потім сказав щось півголосом до нашого старшого, і обидва вони відійшли. Той, що був у цивільному, ще якусь хвилинку затримався коло нас, лагідно, навіть жалісно поглянув на всіх і промовив:

— Перевірка закінчилася, можете розходитись. До побачення!

Сказані були ці слова по-українському.

Коли Григорій Плесканюк повернувся, він оповів нам, що цей цивільний — такий, як і ми, що його прізвище Співак, що за фахом він учитель з Полтавщини і був заарештований разом з своїми батьками-селянами. У комендантурі він працював старшим над такими старшими, як наш Плесканюк. Він зокрема роздавав груповим старостам листи, що приходили до людей з дому — після того, як прочитував їх сам комендант.

Дехто з наших оптимістів висловив думку, що ця контроля також може бути знаком, що нас мають звільнити.

Уже пішов другий місяць, як виїхали додому тато, сестра з чоловіком і дядько Трохим, а вістка від них не приходила. Я почав думати, що їм не пощастило доїхати, що щось недобре сталося їм у дорозі, і ця думка сильно мене хвилювала. Однієї ночі мені приснився тато: худий, у подертій одежі, дуже зажурений, він їхав у невідомій мені місцевості верхи на вороному баскому коні. Я зрадів, як мала дитина, побіг до батька, але кінь мчався шалено і незабаром зник з очей. Я почав розглядатися, де подівся дорогий мій вершник, гірко заплакав — і, коли прокинувся, то мое обличчя справді було зрошене сльозами. Я вже не міг заснути до самого ранку і поспішив розповісти нашим про цей сон. Ніхто не схотів розгадати його; що більше, дехто уникав мого погляду. Я знав ще з дому, що вороні коні, бачені у сні, не при-

носять добра, і моє серце упало, коли щойно в обідню пору Федір Сердюк пояснив мені сон: або мій тато захворів, або з ним сталося в дорозі щось погане.

Мені чомусь почало здаватися, що сьогодні конче має прийти до мене вістка з дому. Але Плесканюк приніс ввечері тільки один лист для свого сина Миколи від його, Миколи, дружини.

Наш старший ділив того вечора харчі задумливий і мовчазний. Я припускав, що це так подіяв на нього невістчин лист. Потім я бачив його в товаристві його дружини і Зубенків. Вони сиділи оподаль гумна, Плесканюк щось їм тихо оповідав; по обличчях обох жінок котилися сльози. Ми варили вечерю, поглядали на них і висловлювали тривожне припущення, що Плесканюк дізнався про щось недобре для нас, таке недобре, що навіть не зважується розповісти про це нам.

Другого дня вранці Федір Зубенко викликав мене з гумна на конфіденційну розмову і схвильовано сказав:

— Вчора Плесканюк довідався від людей, які ніби заслуговують на повну довіру, що нас, спецпереселенців, поставлено поза законом. За нашу смерть — в усіх можливих випадках — ніхто не відповідає.

По невеликій павзі Зубенко оповів мені, що Анюта (так звалася дружина Плесканюкового сина Миколи) пише, щоб Микола негайно тікав додому, а потім вони вдвох виїдуть на чужі документи кудись на роботу.

Зубенко оглянувся і пошепки додав:

— Микола цими днями тікатиме. Батьки вже дали свою згоду... Якби я був сам, то і я тікав би, поки тепло.

Потім Зубенко попросив мене, щоб я нікому не говорив про почуте від нього, підвівся і пішов до малого вогнища, на якому його дружина варила воду на снідання.

А надвечір того самого дня я вислухав подібні думки від Федора Сердюка. І обстріл наших «збирачів снігу», — говорив він, — і масова смерть дітей у вологодській церкві, і вимирання дітей та дорослих у Харовському лісі є доказом, що большевики вирішили нас вигубити так чи інакше.

— Ти, Кузьма, думаєш, що батько та сестра допоможуть тобі втекти звідси. Ой, боюся я, що твоя надія марна. Вони самі мусять ховатися — не тільки від ГПУ та міліції, а й від людей. Та й не знати, чи доїхали вони. А якщо й так, то все ж подумай, як тяжко їм щось зробити для тебе. Наші листи ГПУ переглядає, багато слів закреслює. Гостей з дому до нас уже не пускають, бо багато з наших завдяки цьому повтікало, бо прикинулися приїжджаючими, що прибули на відвідини. А потрібні папери вони діставали всіляко. Я вчора ходив по воду і перестрівся коло криниці з одним полтавцем. Про все це я довідався від нього. А полтавцям вірити можна. Вони дружні, пропихають один одного ближче до комендантури і тому знають більше од нас.

Тоскно на серці стало мені по розмові з Сердюком. Чи ж пощастить моїм роздобути для мене папери? А якщо й так, то чи не вилучать їх з листа гепеушники в комендантурі?

Уже минуло три дні, як Микола Плесканюк одержав лист від своєї Анюти, але мені ніяк не вдавалося поговорити з ним: він просто не відходив від батьків. Від ранку до вечора сидів він з матір'ю і малою Раєю на лісовій галявині і розмовляв з ними. Мати часто плакала, і тоді сестричка ніжно горнулася до брата ближче. На четвертий день я спробував завести з ним розмову про лист від Анюти, але він ухилився говорити на цю тему, і мені стало сумно.

Наступного дня я прокинувся досить рано. Родина Плесканюків сиділа на своїй постелі разом з Зубенками. Між ними ішла тиха розмова, обличчя в Плесканючки і в Раї були заплакані. У моїх грудях щось ворухнулося: так, Миколи між ними не було!

Плесканюк ходив весь ранок мовчазний, засмучений, з похиленою головою. З обличчя малої Раї не сходив вираз, сказати б, переляку. Петро лежав на постелі і, мабуть, удавав, що спить.

Крім Зубенків і мене, ніхто в нашому гумні про запляновану втечу Миколи не знав. Люди раз-у-раз поглядали на родину Плесканюка і майже пошепки питали один одного:

— Чому це вони такі зажурені? Де Микола?

Але ні одно їхнє пояснення не відповідало дійсності.

По обіді небо затягло густими хмарами, почав сіяти дрібний дощик. Негода ще більш пригнобила настрої у гумні.

Вечорі Плесканюк-батько мовчки розподілив харчі як завжди, на двадцять три пайки, але не спішився їх роздавати. Постояв нерухомо хвилини дві і раптом сказав до нас усіх:

— Цієї ночі мій Микола кудись пішов. Не сказав ані слова ні мені, ні матері. В комендантуру я не заявив, бо сподіваюсь, що він повернеться. Харчі на нього я одержуватиму далі, нехай їх бере собі хто-небудь із вас. Якщо прийде контроля, буду відповідати за це я, а ви ніби нічого не знаєте.

— На кого харчі одержані, тому вони і належать, — озвалися голоси. — Якщо не Миколі, то його батькам. І так має бути не тільки сьогодні, а й кожного дня.

Плесканюк подякував, почав роздавати пайки і проказав ніби сам до себе:

— Хто був молодий, тому відомо, що значить для молодого чоловіка покинути свою жінку десть за тисячі кілометрів...

Цією фразою Плесканюк дав усім зрозуміти, що його Микола втік додому.

Дощ пустився такий густий, що про варення надворі баланди чи води не могло бути й мови. Гурт, до якого я належав, сидів на підлозі. Темою розмови була втеча Миколи. Всі, а особливо Федір Сердюк, схвалювали його вчинок.

— Всі ми повинні б тікати, — говорив збуджено Федір Сердюк. — Тікати — це значить пробувати врятувати своє життя. Але ми — боягузи. Воліємо вмерти, як те покірливе ягня.

Дружина Віктора Бугая з запалом підхопила Сердюкові слова:

— Так, всі ми справді боягузи!

Ранкове сонце вже перекидало через ліс своє проміння, коли наш гурт розійшовся. Я не спав тієї ночі ані хвилини. Мої руки самі сти-

скалися в кулаки, а мої уста шепотіли: «Тікай, Кузьма!» Але потім пригадувалося мені оповідання Мойсея Литвиненка про Вологодську тюрму, з якого я не забув ані слова. Набиті людьми камери, бракує повітря, безпритульні забирають у наших людей їх жалюгідну голодну пайку, а хто не дає, того збивають до непритомности. В це пекло мав попасти і я, якби мене зловили. На цю думку рішучість моя зникала. Але раптом я відчув просто чудесний приплив духової і фізичної сили. Я встав, весь перейнятий однозначним і гострим рішенням: «Тікати!»

Я вийшов з гумна. На дворі стояв радісний день. Зелені лісові простори зливалися з свіжими полянками, і над суцільним килимом пливло веселе і яскраве сонце. Ніби, і воно, велике, раділо, що я сповнився волею врятувати своє молоде життя.

Спершу я порадився з Федором Сердюком. Він підтримав мій плян енергійно і беззастережно. Натомість Федір Зубенко і його дружина радили мені спершу дочекатися вістки від рідних. Особливо красномовною була пані Зубенко і таки переконала мене не поспішати з утечею. Мій добрий настрій погас, журба обступила всю мою душу на думку, що я далі маю сидіти в лісовому гумні не знати, як довго. За журбою забув і про голод.

Коли вже сонце ховалося за західню стіну лісів, мені раптом схотілося написати додому. Перший лист написав я до свого брата Михайла та сестри Оксинії, що жили з своїми родинами в хуторі Друга Миколаївка, а другий — до тата і сестер Анни та Лідії. Описав свою подорож з станції Харовської і теперішнє своє життя в гумні. Висловлювався обережно, часом тільки натякав, бо одвертого листа комендантура не пропустила б. Матеріальної допомоги не просив, натомість дуже глухо дав їм зрозуміти, що потребую їхньої допомоги для своєї втечі.

Я вклав листи в конверти, дивився на них і думав, що за кілька днів вони дістануться до рідного краю, до дорогих мені людей. Щастя, милосердний Боже, їм і мені!

Треба було іти в гумно і відпочити. Коротка літня ніч уже розтанула, над лісом підіймалося сонце...

Липень минув, почався серпень. Видно було по всьому, що коротке північне літо кінчається. Але лист з дому не приходив. Таких нещасливців, як я, було в нас кілька. Роман Скорик, Василь Дешко та Афанасій Оплачко теж не мали вістки з дому, хоч писали листи кожного тижня.

Урвалися так звані «білі ночі», коли можна було надворі писати і читати до самого сходу сонця (щоправда, читати у нас не було чого), і в хмарні та дощові ночі велика темнота стояла і в гумні, і надворі. Вийдеш вночі з гумна — і за два кроки нічого не бачиш, тільки ліс шумить від вітру, і сумно стає на серці від цього безнастанного шуму.

В одну з таких темних ночей я вийшов з гумна і не зробив і двох кроків від дверей, як почув тихий жіночий плач. Я подумав, що це мені причувається, і не здивувався, бо занадто часто доводилося мені

чути материнський плач і моя свідомість могла його відтворити автоматично. Але ні — я почув і тихий голос мужчини:

— Марусю, Марусю, прохаю тебе, не плач! На Бога святого, не хвилюйся!

Мені стало не по собі. Голос належав Федорові Зубенкові. А плакала вона, мужня і стійка пані Зубенко!

Я пішов був далі, і знову пролунав голос Федора Зубенка:

— Хто там?

Я озвався. А коли через кілька хвилин я вертався, коло гумна вже стояла гробова тиша...

Вранці Федір Зубенко розповів мені, чому його дружина так розхвилювалася: вона бачила в сні свого сінка: він лежав на постелі тяжко хворий.

— Уже три місяці минуло, відколи наш маленький поїхав з іншими дітьми додому, — сумно говорив Зубенко. — За весь цей час він приснився дружині вперше. А мені не приснився ані разу. А так хочеться побачити сінка, хоч би в сні!

Невеселий був той серпневий день. Сонце сховалося за суцільні хмари, немов не хотіло дивитися на нужденних засланців, закинутих у північні ліси.

Але вечір приніс нам радість, велику радість!

Кожного дня ми виходили надвечір з гумна, стояли і чекали на нашого старшого. Хотілося швидше одержати шматок глевкого хліба, щоб заспокоїти ним порожній шлунок. А, крім того, люди сподівалися, що він принесе листи.

Цього разу ми помітили вже здалека, що Плесканюк поспішає. Яка могла бути цьому причина? Почався жвавий обмін думками з цього приводу, з гумна вийшла решта людей, всіх нас пекла нетерпеливість.

Ще кілька десятків кроків відділяло Плесканюка від нас, але він, держачи в одній руці клунок з харчами, уже вийняв з кишені другою рукою якийсь папір. А, будши від нас ще за десяток метрів, простягнув до нас руку. У ній був коверт. Обличчя нашого старшого осявала усмішка, в очах стояли сльози. Він вручив лист своїй дружині і сказав схвильовано:

— Уже досі дома!

Плесканюкова дружина кинула розгублений погляд на адресу і радісно скрикнула:

— Від Миколи!

По її схудлих щоках покотилися сльози. Вона притисла лист до грудей і з плачем відійшла від гурту. Петро, Рая і пані Зубенко подалися вслід за нею.

Того ж вечора Петро переказав мені зміст Миколиного листа. Коли Микола збирався тікати, він домовився з батьками, що будуть означати деякі слова, яких він уживатиме у своїх листах. Отже виходило, що йому поцастило обминути всі застави і що він у товаровому поїзді доїхав «зайцем» до міста Данілова. А там купив квиток і тепер їде в поїзді, як і всі люди. Лист він вкинув у поштову скриньку десь перед Москвою.

Петро був у піднесеному настрої і висловлював надію, що брат тепер допоможе йому вирватися з заслання.

До пізньої ночі у нашому лісовому житлі стояв тихий гомир. Наш гурт теж обговорював успішну втечу Миколи. Тільки Пишенин з сином Михайлом не взяли участі в розмові і лежали на своїй соломі. Старий Пишенин був тієї думки, що тікати не треба, що прийде час і нас звільнять, і тому завжди ухилявся від розмови, коли приходило до теми втечі. А Михайло, здавалося мені, самостійної думки щодо цього не мав і повторяв, як добрий учень, те, що говорив його батько.

Дружина Віктора Бугая знову назвала нас, мужчин без родин, боягузами.

— Що ви собі думаєте? — говорила вона. — Таж уже скоро і зима буде!

Цієї ночі я не спав ані хвилини. Над ранок знявся вітер. Я прислухався до нього: він нагадав мені цього разу нашу херсонську степову осінь. Утеча Миколи піднесла мене на дусі. Я вирішив не чекати далі на лист з дому і тікати.

Після снідання я сказав про це Зубенкам. Цим разом обоє мовчали: не схвалювали, але й не заперечували. Після цього я говорив з Федором Сердюком.

— Не знаю, Кузьма, що тобі порадити, — сказав він, уважно мене вислухавши. — Непокоїть мене думка, чи доїхали ваші додому без перешкод. Має бути якась поважна причина тому, що нема тобі листа. Роби, Кузьма, як сам знаєш. Так, мабуть, буде найкраще.

Дуже неспокійний був для мене той день. Я твердо вирішив, що він буде останнім для мене в цім гумні. Тільки лист міг зламати моє рішення. Але Григорій Плесканюк не приніс того вечора жадного листа.

По розподілі харчів я мав ще розмову на лісовій галяві з нашим старшим.

— Кузьма, я чув від Зубенка, що ти хочеш тікати. Раджу тобі, як радив і моему Миколі: тікай! Погода стоїть суха. А коли надійде осінь, буде гірше. Не жди листа з дому... Кілька днів я не буду заявляти в комендантуру, а харчі для тебе держатиму. Потім роздам людям.

Помовчавши трохи, Плесканюк схвильовано додав:

— Мій Микола, я певен, уже коло своєї дружини. Може, зустрінеш його. Вітай його від мене і всієї родини. Тікай, Бог тобі допоможе!

Мені не треба було довго готуватися до подорожі. Налив води у дві пляшки, вкинув у торбу нецілу пайку хліба.

Весь вечір я просидів з Романом Скориком і Федором Сердюком. Обидва просили написати їм про їхні родини, від яких вони не мали жадної вістки. Радили мені бути дуже обережним, не відходити далеко від дороги в ліс.

— Якщо наскочиш на міліціонерів або на озброєних комсомольців, не тікай! — говорив Сердюк. — Бо вони можуть тебе вбити або поранити.

Вже пізно ввечорі я попрощався з Михайлом Пишенином і Петром Плесканюком. Михайло знервовано говорив, що серце у нього рветься додому, але він мусить лишатися, бо батько просить не покидати його.

З Федором Сердюком я попрощався, як син з батьком.

Була вже пізня ніч, коли я ліг на свою солому; проте заснув не відразу, бо нерви мої були сильно збуджені.

Мене розбудив Федір Зубенко. Стоячи коло мене на колінах, він майже пошепки говорив до мене:

— Вставай, Кузьма, вже ранок, саме добра пора рушати в дорогу!

Я підвівся. Люди в гумні ще спали. Дружина Зубенка стояла поруч. В руках вона держала три пайки хліба:

— Просимо вас, Кузьма, взяти цей хліб собі на дорогу.

Я спробував був відмовитися. Адже вони мусіли недоїдати кілька днів, щоб могли зібрати стільки хліба! Пані Зубенко поспішила сказати, що це хліб не тільки їхній, а й Плесканюків, і, намовляючи мене, так розхвилювалася, що на її очах з'явилися сльози. І я прийняв цей безцінний дар.

Ми втрюх рушили до дверей: панство Зубенко схотіли трохи мене провести. Коло самих дверей мене спинив голос Федора Сердюка:

— Зажди хвилинку!

Він трохи підвівся на своїй соломі, нахилився до лахів, взяв пів пайки хліба і, підійшовши до мене, не просив, а просто благав мене взяти її.

Ми опинилися вчотирьох надворі. Я ще раз попрощався з дядьком Сердюком. Він ще раз попросив мене написати йому про його синів, а особливо про доньку Оксину. Відходячи від гумна, я кілька разів оглянувся: він все ще стояв і махав мені рукою.

За хвилин п'ять я і Зубенки ввійшли в куці, гумно зникло з очей. Десь за півгодини ми дійшли до лісової дороги і зупинилися, щоб попрощатись. Федір Зубенко був дуже схвилюваний, а в очах його дружини блищали сльози. Ще раз остороги перед небезпеками, сердечні побажання успіху, гаряче прохання навідати малого сінка, міцні стиски рук — і ми розійшлися.

Я ТІКАЮ ДОДОМУ

На небі стояли де-не-де хмарки, а свіжість лісового повітря нагадувала, що незабаром на півночі настане осінь.

Мене відділяли від рідної Херсонщини півтори тисячі кілометрів. У моїй торбі було чотири пайки хліба і дві пляшки води.

Вузька лісова дорога мала вивести мене на «большак» — так називають на півночі Росії великий шлях з телефонними стовпами.

Я крокував, а в моїх очах все ще стояло подружжя Зубенків. Мені пригадалося, як вони виглядали вдома. На великі свята я з батьком їздив до церкви в село Арбузинка. До гарної арбузинської церкви, яка потопала в зелені дерев, сходилася і з'їжджалася сила людей: в самій Арбузинці було понад тисячу дворів, а навколо неї лежали хутори і малі села: Романівка, Мар'янівка, Полянка, Осикова. Місця в церкві не ставало; люди стояли в притворі на ганку, на кам'яних сходах і

молились. І коли над'їжджали Зубенки, всі звертали на них увагу. Це був цвіт хліборобської верстви в нашій околиці. Обое були в новій добрій одежі, їх обличчя були свіжі і святково радісні. Їхня тачанка, що походила з найкращої майстерні в нашій окрузі, була запряжена парою породистих коней, сірих у «яблуках». Що спільного було між ними і тим подружжям, з яким я щойно попрощався — чоловіком і жінкою в обдертій одежі, з худими обличчями, з яких не сходив вираз горя, немов би вони з дитинства нічого доброго в житті не знали?

В лісовому шелесті причувалися мені батькові слова: «Спасеться тільки той, кому Бог допоможе втекти». І мені ставало радісно на думку, що з кожним кроком я ближче до рідної землі. Ступав я широко і мислив собі, що так сильно випростовує свої крила молодий птах, покидаючи холодний край і поспішаючи на південь, де не минає ласка сонця і тепла.

Я вже простував по шляху, яким ми йшли з станції Вожеги, прямуючи до «Патрикеевского почтового отделения». Сонце стояло високо над лісом, коли я наблизився до вже відомої мені «деревні». Я обійшов її лісом і знову вийшов на «большак». Шляхом їхало на поле двоє селян. Я відчув неспокій; але мужчини проїхали повз мене, не зупинившись.

Потім я наблизився до річки, над якою в червні почувала наша партія. Перед мостом мене охопив страх: десь поблизу нього могла бути застава. Але треба було зважитись. І коли міст уже був за мною, я відчув велику полегкість.

Уже минула обідня пора, а я ще й не снідав. Давалася взнаки втома. Я звернув з шляху, зайшов у ліс і покріпився хлібом та водою. Потім набрав у пляшки річкової води і пустився в дальшу дорогу. Я мав намір перейти залізницю десь тут, у безлюдній місцевості, а потім іти на захід, щоб міста Вологда і Данилів залишилися мені з лівої руки.

Друге село я також обійшов лісом.

Уже починало вечорити, як я наткнувся в одному місці на трьох місцевих дівчат. Шлях мав там крутий поворот, і їхнього наближення я не міг помітити. Дівчата з переляку крикнули якесь незрозуміле мені слово і, розгублені, зупинились. Я пройшов повз них швидким кроком, ніби не звернувши на них уваги.

Не доходячи до третього села, я звернув ліворуч і подався вузькою лісовою дорогою, щоб обійти станцію Вожегу. Вже настала ніч, ліс ставав дедалі гущішим, і мені, самотньому, ставало часом страшно. Але раптом до мене долетів рівномірний і тихий гуркіт вагонних коліс. Це мене підбадьорило, я прискорив ходу. Мені хотілося якнайшвидше перетяти залізницю і якнайшвидше відійти від Вожеги. Десь за годину я вже стояв коло насипу і вдивлявся в морок. Навкруги була гробова тиша. З тривогою в серці я вийшов на насип. А коли я опинився вже по другім його боці, мене охопила радість.

Пройшовши ще трохи, я вирішив переночувати. Наламав гілля, постелив його під якимсь розлогим деревом. Хвилював мене страх, але втома була сильніша за нього, і я відразу заснув.

НЕ СУДИЛАСЯ МУЖИЧКОВІ ПРЕМІЯ!

Прокинувшись, я не міг визначити пори: сонце було за покривом хмар. В ногах я відчув утому. Рука, на якій лежала моя голова, затерпла.

Поснідавши хлібом і водою, я, зорієнтувавшись по знаках, які поклав напередодні, рушив далі і незабаром вийшов на дорогу, досить добре наїжджену колісьми. Пройшов з годину. Враз я почув позад себе кроки, зовсім близько. Я не встиг оглянутися, як хтось божевільним голосом закричав:

— Стой!

Я обернувся: передо мною стояв місцевий селянин років шестидесяти, тримаючи в піднятій руці сокиру — майже над своєю головою. Тим самим несамовитим голосом він прокричав, що, як тільки я рухнуся з місця, він мене зарубає. Потім запитав, звідки і куди я йду.

Я, розгублений, бачив тільки сокиру в його руці і не спромігся ні на яку відповідь. Мужичок наказав мені йти назад, вслід за його хлопцем. Щойно після цих його слів я побачив позад нього хлопчину років чотирнадцяти. Хлопець обернувся і пустився йти швидким кроком у напрямі залізниці. Я мусів йти за ним теж хутко, бо селянин, який ішов позад мене, раз-у-раз кричав:

— Скорей! Скорей!

Нам перестрілась якась стара жінка, здивовано подивилася на мене та моїх вартових, але не сказала ні слова. Трохи згодом ми здибали двох місцевих селян.

— А, Сонка, попьйошь чайку да покуришь табачку! — озвався один з них до мого жандарма.

Я стомився; торба і пальто, перекинута через плече, ніби тягли мене вниз. А тим часом я приглядався до своїх конвоїрів. Хлопець був малий, рудий, у домотканій латаній одежі; на ногах — личаки; на спині висів у нього кошик з кори, по-місцевому «кабьолка». Сонка (тобто Олександр) був середнього росту, мав велику руду бороду, в роті в нього стирчало двое-трое теж рудих зубів; на ногах він мав також «лапті». Фізично сильними вони мені не здавалися аж ніяк, і в мене виникла думка тікати. Лякала мене тільки сокира в руках мужичка.

Коли ми пройшли години півтори або дві, хлопець звернув круто вліво і пішов вузькою лісовою стежкою.

Ніби вгадуючи мої думки, селянин озвався до мене:

— Намедни здесь в лесу один беглец — такой, как ты — хотел от меня удрать. Так этот топор рассек ему голову, как собаке. Если ты вздумаешь бежать, то и тебе такое же будет!

«Сам ти бездушний собака», — подумав я, і мене починала розбирати злість, що мене ввіймав цей миршавий лапотник і навіть дістане за це від ГПУ премію: чай, цукор й тютюн.

Хлопець пішов ще швидше, майже побіг стежкою, яка спускалася в яр, зарослий деревами та кущами. На дні яру я побачив виритий водою глибокий рівчак, через який було перекинута кілька жердок. Хлопець перебіг цей місток і вже вибрався на протилежний край яру.

Коли я теж опинився там, я оглянувся: старий щойно перейшов по жердках; сокиру він тримав спущеною додола, і видно було, що він напружує всю свою силу, щоб швидше вийти з яру. Я зробив яких два кроки вслід за хлопцем — і якась сила рвонула мене в куці, ліворуч від стежки...

Позад себе я почув російську лайку, а недалеко від мене пролунав стук у дерево. Мені холодно стало від цього стуку; але певність, що сокири в руках мого ворога вже нема, додала мені сміливости. Я біг у глиб лісу з усієї сили. Крики старого і хлопця затихали, потім я взагалі перестав їх чути. Не знаю, як довго я біг. Зупинився щойно тоді, коли відчув, що я можу впасти. Вхопився за дерево — і тільки тепер помітив, що пальта на моему плечі нема!

Постоявши хвилину, я сів на мох і ще довго не міг віддихатися. Немов би бракувало мені в лісі повітря.

Вже вечоріло, коли я рушив далі. Ішов густим лісом і спішив, щоб натрапити на дорогу, бо не був певен, чи йду на захід: сонце було за хмарами.

Настала ніч, а на дорогу я так і не вибрався. Пустився дощ. Тільки його і бракувало!

Я спинився під гіллястим деревом, але незабаром вода таки почала капати на мене. Щоб не розмок мій хліб, я сів, поклав торбу на коліна і нахилився над нею, захистивши її від дощу своєю спиною. Мох підо мною почав поволі мокріти. Я змушений був підвестися і притулитися до дерева спиною, ніби шукаючи в нього порятунку; але воно було мокре, тверде, холодне. І я шкодував, що вирішив тікати і покинув гумно.

Недалеко від себе я почув чийсь кроки. Вони наближались. Я ще дужче притулився до дерева, страх перехопив мені дух. Потім незримий зупинився, я чув його важке дихання. Ще кілька хвили — і знову залунали кроки, цього разу віддаляючися від мене. Я вслухався: ні, так людина не ходить, це був якийсь лісовий звір.

Промоклий, змерзлий, я часом думав: невже ж і зо мною буде так, як з тим нашим земляком, якого ми знайшли в лісі і потім поховали? Були хвилини, коли я жалував, що втік від кацапа з сокирою.

Ще не встигло розвиднитися, як я рушив. Хотів нагрітися швидкою ходою. Дощ не переставав, весь ліс був мокрий. Пройшовши кілометрів п'ять, я натрапив на велику поляну, серед якої стояла клуня. Я обережно наблизився до неї. Вона не мала дверей і була зовсім порожня. Не міг я в ній нагріти свою душу! На щастя, дощ незабаром перестав; я покинув клуню, наповнив водою з копанки обидві свої пляшки і пішов вздовж поляни, тримаючися лісу.

Поляна кінчалася, виринуло село. Я попростувава до нього, все ж не виходячи з лісу. Я заблукав і був вимушений принаймні спитати, де схід і де захід. Якщо натраплю на добрих людей, думав я, то вони, може, пустять мене до хати обсушитись і відпочити по безсонній ночі під дощем. Не може бути, щоб усі тутешні були схожі на того беззубого мисливця на людей!

Я вже доходив до першого домка. Людей ніде не було видно: може, тому, що ще було дуже рано.

Не встиг я зайти в подвір'я, як з протилежного боку вулиці хтось гукнув до мене. Здригнувшись, я оглянувся: до мене швидко йшов молодий високий міліціонер, тримаючи в руці наган. Він обшукав мене, викинув з торби мої пляшки, сказав, що я заарештований і що він поведе мене на станцію Вожега в районну міліцію.

Не судилося мені те щастя, яке всміхнулося Миколі Плесканюкові!

Міліціонер раз-у-раз підганяв мене. Недовго пройшли ми глинястою розмоклою дорогою, і я почув гудки паротяга. Вони різали моє серце.

Зробивши приблизно сім кілометрів, ми наблизилися до станції. Перетяли залізничну колію і пішли знайомою мені вулицею. Ось і будинок райміліції. Міліціонер завів мене у велику кімнату, де сиділо кілька його соратників, зняв з цвяшка ключі і наказав мені виходити. В глибині подвір'я стояла невелика дерев'яна будівля. На її дверях висів великий замок. Міліціонер відімкнув його, відчинив двері і сказав мені, щоб я заходив у середину.

В КАМЕРІ «ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО ЗАКЛЮЧЕННЯ»

В мої ніздрі вдарило тяжке повітря. Гуркіт закритих дверей, брязкіт замка. В камері було так темно, що першу хвилину я нічого не бачив. Ліворуч від себе я почув стогін. Поглянувши туди, я помітив одноповерхові нари. На їх голих дошках лежав чоловік, обернувшись лицем до стіни.

Тюрма мала кроків десять довжини і кроків п'ять ширини. Вона була збудована з округлих бервен на зруб. Підлога — цементована. Глиняна піч, коло печі — параша. Над нарами, майже під самою стелею — вікно, а точніше — дірка розміром 25 X 10 сантиметрів.

Безмежна втома і розпач повалили мене на нари. Я навіть не подумав, що засипаю в мокрій одежі.

Мене розбудив крик:

— Вставай, а то закрою дверь и уже не выпущу тебя на прогулку!

Я розкрив очі. Камера була залита соняшним світлом. Двері були розчинені навстіж, а в них стояв міліціонер. Свій наказ він підкріпив лайкою.

На подвір'ї я побачив своїх співкамерників. Високий дідусь з страшно вихудлим лицем і сивим заростом стояв, спершись на ціпок, і розглядався по подвір'ю. Його кістляві руки трусилися. Вітер кошлатив рідке сиве волосся на його голові. Одежа на ньому була стара і латана. Одна штанина розірвана знизу до самого коліна, і його кістлява нога теж трусилася — з холоду чи з нервовості? Його стопи були босі, криті курявою.

Два інші в'язні були юнаками, років по сімнадцять. Обличчя їх і одежа були в сажі. Видно було, що вони не вмивалися вже багато днів. Але їх обличчя не були худими; мабуть, вони попали в тюрму зовсім недавно. Вони розмовляли з обома міліціонерами, нашими вартувими, і твердили, що вони безпритульні, сироти з міста Архангельську і не знають ні своїх прізвищ, ні своїх адрес. Міліціонери

з сміхом відповідали їм: мовляв, як посидите голодні під замком, то пригадаєте і те, і друге.

Прогулянка тривала п'ятнадцять хвилин. Вартові дали кожному з нас денний пайок: триста грамів хліба і пів літра гарячої води і сказали заходити в буцегарню. Обидва «непомнящие родства» босяки виконали наказ негайно: натомість сивоголовий дідусь не поспішав заходити і почав їсти свій хліб тут же, надворі. Переступивши поріг на повторний наказ міліціонера, він не пішов на своє місце, а сів на нари поруч мене і явно спішив доїсти свою пайку. Коли він підносив хліб до рота, його руки трусилися ще дужче.

Запивши хліб теплою водою, дідусь тричі перехрестився і майже пошепки запитав мене нашою мовою, звідки я. Уже через кілька хвилин ми розмовляли вдвох, як батько з сином.

— Я, сину, з Полтавщини, — говорив дідусь. — Сиджу тут уже четверту добу. Оце вперше поїв за три дні. Оті бузувіри забрали в мене дві пайки хліба. Я пожалівся міліціонерам, а вони і слухати не схотіли... Називай мене, сину, дідом Павлом; так мене дома всі звали.

Моє серце стислося. Я переломив свою пайку і подав половину дідові Павлові. Він спершу відмовлявся брати. Я заспокоїв його, що в моїй торбі є ще дві порції.

— Говори потихеньку, сину, — сказав дід Павло, — а то ті босяки почують і заберуть хліб і в тебе.

Обидва «бузувіри», повечерявши, відразу лягли спати, а я на дідове прохання розповів йому про себе, про свою родину, про всі етапи мого заслання, про все пережите та бачене і закінчив свою повість провалом моєї втечі. Дідусь слухав мене, не зводячи з мого обличчя сумних своїх очей.

— Всюди біда, — сказав дід. — Мій племінник живе на Київщині; це коли я був дома, він писав нам: таке саме страхіття і в них діялося. А мене заарештували в лютому і держали під замком у Золотоніші. А на початку березня забрали мою єдину дочку з чоловіком і двома малими дітьми. Вони жили коло мене: я взяв зятя у прийми. Набили нами десятки вагонів і везли трохи не місяць. Діти дорогою хворіли і мерли. Нарешті таки привезли нас на станцію Коноша — це, сину, відсіля ще даліше на північ. Страшне ждало нас там.

Дід Павло трохи помовчав.

— Як вийшли ми з вагонів, попали під дощ. А на землі лежить глибокий сніг. Загнали нас у незакінчені земляні бараки: ями заглибшки на метра півтора, в землю вкопані невисокі крокви, а на крокви накидано гілля, моху та землі. Нар не було. Долівка — мерзла земля. В лісі недалеко станції Коноша було накопано багато таких землянок. А було нас більше, ніж дві тисячі — всі з Золотоніщини. Від дощу той дах промок, на нас почала падати вода. Земля всередині від людського дихання почала відтавати — і вже скоро під нашими ногами було болото. Плач і крик дітей, матері лементують — сумно і страшно згадати, сину!

— Надвечір дали нам по куску чорного хліба і теплої води. Ми просили, щоб була дана допомога хворим дітям, та нас не слухали... Ввечір дощ таки перестав. Наламали ми гілля, накидали його на

болого і полягали покотом спати. Дочка моя пригорнула до себе обох своїх доченят і з плачем теж лягла на гілля.

— А вночі ударив великий мороз. Всі побудились: одежа мокра, і холод проймав нас до кісток. Яка то була мука дідватися ранку! А вранці почали ховати померлих.

Дід Павло замовк, м'язи його обличчя здригались. Він затулив обличчя руками і якийсь час не озивався.

— Тієї ночі померла моя внучка. Мала два рочки віку. Мертвих дітей виносили з кожної землянки. З десяток і дорослих людей Богові душу віддало. Що там діялося! Сімдесят літ я прожив, сину, а такого людського горя не бачив. Плач, крик, стогін стояв хмарою. Ти скажи: а що діялося в душах тих дітей, які бачили, як померли такі, як вони самі? Так того одного дня на лісовій галяві недалеко землянок виросло чималеньке кладовище.

— Перед обідньою порою знов дали кожному з нас по шматку хліба, по пів рибини: наділили і теплою водою. Потім наказали збиратися в дальшу дорогу. Дітей і старих людей, що вже не могли йти, посадили на сани. Погнали нас на схід. Ночували по селах. Минули ми місто Вельськ, перейшли по кризі річку Вага. Більше, ніж три тижні гнали нас через ліси, і все тяжкою засніженою дорогою. В дорозі померло багато дітей, хворих ставало дедалі більше. Аж дійшли ми до густих лісів по річці Юмоша; той район зветься Шангелі. Тут нас поселили в старих бараках — в таких, про які ти розповідав; були вони розкидані по всьому лісі, вздовж річки Юмоша. В них стояли печі і подвійні нари; все всередині було чорне від сажі. Блощиць — повно! Ці бараки поставлено було для лісорубів. Відразу ж почали ганяти і нас на лісову роботу. А харчів не додали, пайка зосталася така, як і була.

— Через кілька тижнів померла і друга моя внучка, старшенька — було їй три роки. Застудилися їй груди, легені. Бідна моя дочка тиждень не спала і все плакала за своєю останньою дитиною.

— Від недоїдання та тяжкої праці люди так підупали, що один одного не впізнавав. Смерть до нас навідувалась охоче. Померлих ховали, як худобу, в тому дранті, що було на них.

— В липні дочка з чоловіком вирішили тікати додому. Мене не схотіли покинути, взяли з собою. Ішли ми лісом більше, ніж два тижні, пройшли голодні верст чотириста. За весь той час випросили у двох селах хліба та вівсяного борошна, толокна — і це все. Борошно ми розводили холодною водою, і то був наш дорожній харч.

— Коли ми вже наближались до станції Вожега, спіткало нас лихо. Сталось воно там у пообідній порі. Ми попили толокняної юшки, відпочили і пішли лісовою стежкою. Думали перейти колію десь у густому лісі і податися на захід. Ми були від колії вже ступнів за сто, як де не взявся чоловік з рупницею, перегородив нам стежку і закричав на нас, що ми заарештовані і він поведе в міліцію. Не знаю, хто він був: може, мисливець, а, може, лісовий сторож. Мав років сорок, одежа на ньому була добра. Що тут вдієш? Довелося послухатися. Він повів нас вздовж насипу. Дочка моя, ідучи, плакала і все просила мисливця, щоб він нас одпустив. Та він і слухати її не хотів,

тільки покрикував на нас, щоб ми між собою не говорили і швидше ішли.

— Так пройшли ми кілометрів п'ять. Я йшов перший, потім дочка з чоловіком, а чоловік з рушницею — позад нас. Уже було видно станцію. Аж тут позад мене крик і постріл! Обернувся я і остовпів: зять лежить на землі, по його обличчю ллється кров, він уже не рухається. Дочка впала на зятя, кричить і ридає. А кацап стоїть з рушницею напоготові і гидко лає зятя, згадуючи Бога, що він ніби на нього кинувся.

Дід Павло розхвилювався, заплющив очі і урвав розповідь. Мені стало моторошно: в ту хвилину він виглядав як напівмертвий.

— Мене і доньку той безбожний бандит привів у міліцію, — почав знову говорити дід Павло, — а мертвий зять зостався лежати там, під насипом. Мене посадили сюди, а де поділи мою дочку, не знаю. Коли нас випускають гуляти, я розглядаюся по подвір'ю, та ніде її не бачу. Питався міліціонерів, — мовчать! Боже, вона ще молода, двадцять три роки, а переживає таке страшне горе!

Дід Павло заплакав і ліг на нари, закривши лице руками; його тіло здригалось, ніби від холоду.

День надворі погас, в нашій малій тюрмі стало зовсім темно. Нещасний старий чоловік лежав далі на нарах і час від часу постогнував. І я думав: може, і мій бідний, змучений тато лежить так і стогне десь в якійсь в'язниці?

Знадвору долітав до мене спів. «Соліст» виводив «частушки»; після кожної з них лунав веселий хор — мабуть, міліціонерів. Згодом до мене почали доноситися сміх парубків та дівчат і звуки «гармошки».

На вулицях селища затихло щойно тоді, коли настала пізня ніч. А я все ще не міг заснути. Раптом загуркотів замок нашої тюрми, двері відчинилися і в середину зайшов міліціонер з ліхтарем у руці. У дверях стояло ще двоє міліціонерів. Упевнившись, що всі чотири в'язні на місці, нічні контролери вийшли, і замок під їх вправною рукою знову огидно загуркотів.

Ця перевірка розбуркала мене, і я спромігся задрімати щойно під ранок; однак скоро пробудився. В тюрмі було вже видно. Дід Павло сидів непорушно на нарах, заглиблений у свої думки. Обидва молоді босяки ще спали.

Я відчув великий голод. Вийняв з торби останній хліб і доїв його разом з дідом Павлом.

Другий день мого перебування у вожегодській буцегарні був найточнішою копією першого. Надійшов вечір. Знов на подвір'ї залунали співи і регіт міліціонерів. Але цього разу гучна їх розвага не перешкодила мені заснути: по двох безсонних ночах організм владно зажадав відпочинку. Я спав дуже міцно і довго, і навіть нічна контрола не розбудила мене.

Спросоння я почув рідну пісню:

«Стоїть явір над водою,
В воду похилився,
На козака негодонька,
Козак зажурився».

Мене, сонного, охопила радість, що я знову вдома. Але за мить прийшла повна свідомість, і, розкривши очі, я побачив голі стіни тюрми і діда Павла, що сидів коло мене ліворуч. А праворуч лежало навзаки на нарах двоє мужчин. Закривши лице долонями, вони півголосом співали. Одежа на них була місцева доморобна.

Дід Павло пошепки сказав мені:

— Їх вкинула міліція хвилин десять тому. Вони відразу полягали і почали співати.

З якою жадобою вслухався мій дідусь у кожне слово пісні! З очей його котилися сльози. Він нахилився до мене:

— Мій син Василь любив співати цю пісню... Вже одинадцять років, як я його не бачу.

По цих словах він ліг на нари. Його тіло здригалося, він плакав.

Гуркіт дверей урвав пісню. У дверях з'явився високий міліціонер — той, що мене заарештував — і наказав виходити на прогулянку.

На дворі я придивився до нових співкамерників. Вони мали років по двадцять чотири і були схожі між собою. Я встиг довідатися від них тільки те, що вони з Київщини. Міліціонер заборонив нам розмовляти і наказав ходити один за одним кружка.

На великому бальконі будинку райміліції сиділо кілька міліціонерів. Один із них крикнув до нас:

— Беглие, ловіте хліб!

Ми підвели голови. На нас летіло два шматки хліба. Всі ми, навіть дід Павло, кинулися їх ловити, збиваючи один одного з ніг. Міліціонери весело зареготались і продовжували забаву. Дід Павло незабаром відійшов набік, по його худому обличчю котилися сльози.

Мені, як і дідові, не пощастило впіймати жадного шматочка хліба; дістав я — напевно від одного з безпритульних босяків — тільки доброго стусана в бік, від якого мені на секунду перехопило віддих. Я теж став осторонь і, як і дід Павло, спостерігав, як четверо арештантів, мов дикі лісові звірі, кидалися на міліціонерські недоїдки.

Тут же, у дворі я вирішив добитися, що думають зо мною робити. Можливо, що моє рішення було реакцією на ту наругу з людини, яка діялася перед моїми очима.

Коли нас знову заводили до буцегарні, я відмовився взяти від міліціонерів хліб та воду і заявивши їм, що буду тримати голодівку, поки мене не викличе начальник районного ГПУ.

Настрій у мене в камері був пригнічений. Дід Павло почав потішати мене:

— Ти, сину, ще молодий, може, Бог тобі допоможе, і ти переживеш це нещастя. А мені залишилося жити полічені дні. Ще хотілось би тільки доньку побачити і поговорити з нею.

По цих словах дід Павло запав у сумну задуму. Сльози капали на його кістляву руку, в якій він держав недоїджену порцію арештантського хліба.

Раптом забряжчав замок наших дверей, і міліціонер наказав обом безпритульним «виходити з речами». Їх збирання не було довге, бо ніяких речей вони не мали. Коли двері за ними зачинились, дід Павло з полегкістю відітхнув, перехрестився і сказав:

— Слава Богу, що цих харцизяк забрали від нас. Я вже готувався вмерти через них.

Я і дід Павло розговорилися з новоприбулими. Вони були рідними братами. Їхнього батька ГПУ забрало прикінці 1929 року і посадило в київську тюрму; відтоді слід по ньому пропав. У березні цього року ГПУ заарештувало їхню матір і їх обох. В холодних і брудних вагонах їх разом з сотнями селян повезли під багнетами на північ і вивантажили на станції Плесецкая. Їхня мати по одному місяці заслання тяжко застудилась і померла.

Минули третій день і третя ніч мого ув'язнення. Четвертого дня мене тягнуло лежати на нарах; голодівка почала даватися взнаки. Дід Павло намовляв мене взяти хліб; але я встояв проти спокуси. Треба сказати, що найгірше мені було першого і другого дня голодування. Коли дід Павло і молоді люди з Київщини їли свою пайку, я намагався не дивитися на них і лежав на нарах долілиць. На п'ятий день мого перебування в тюрмі і на четвертий день голодування я не встав з нар і тоді, коли міліціонер випускав нас на прогулянку; не допоміг йому і крик.

Надвечір п'ятого дня до камери вкинули ще п'ятьох в'язнів: батька з чотирма синами. Наймолодшому з них було років чотирнадцять. Всі сини були ясні патени з сірими очима і подобали на свого батька. Походили вони з Запоріжжя. Транспорт повіз їх з дому спершу на Вологду, і до травня їх тримали, як і нас, у великій вологодській церкві. Холод, недоїдання, антисанітарні умови спричинили велику смертність серед дітей та старих. В травні їхню партію посадили в баржі з-під вугілля, які попливли рікою Сухона в напрямі до Котласу. Баржі були набиті людьми, в трюмах, де було повно вугляного пилу, бракувало повітря, не було чим дихати.

— Поки допливли, багато наших дітей померло в тих баржах, — говорив селянин. — А як привезли нас десь під Котлас, то вивантажили всю партію під відкритим небом, в якихось глухих лісах, що про них, мабуть, і Бог не знає.

Такаючі додому, цей селянин і його сини пройшли пішки кілометрів сімсот. Недалеко від станції Вожега їх заарештувала патруля міліції. Але селянин не жалував, що зважився на втечу, яка закінчилася для нього тюрмою.

— Все одно там за нами смерть ходила, — сказав він. — Добре, що моя жінка померла ще два роки тому і не зазнала тих мук, що припали мені і її синам.

Трое старших синів лежали на нарах мовчки. А четвертий, наймолодший, сидів поруч батька і слухав його в найглибшій задумі, і дивно було бачити такий зосереджено замислений вираз на обличчі ще зовсім молодої істоти.

Селянин з Запорожжя був трохи схожий на мого батька. Також погляд його очей, в яких темніло все пережите горе, нагадав мені вираз обличчя мого батька, коли він десять літ тому, в січні 1921 року, стояв перед ревтрибуналом у Братському. І мої думки попливли в минуле.

ПІСЛЯ ЗАСУДЖЕННЯ БАТЬКА

По тому, як большевицький суд над моїм батьком і трьома його друзями закінчився, мати і я поїхали додому. Мама всю дорогу плакала і говорила мені, що в неї почало боліти серце. Я поглядав на її змучене лице і раз-у-раз поганяв коні.

Коли ми прибули додому, мати відразу послала найстаршого мого брата, 18-літнього Михайла в село Благодатне: він мав повідомити про вирок діда Сергія, батькового батька. Вже вечоріло, коли Михайло верхи помчав по степовій засніженій дорозі. До Благодатного було тридцять верст. По дорозі він мав заїхати в село Арбузинку, де жила моя найстарша сестра Анна, і розповісти їй про батькову долю.

До нашої хати почали сходитися сусіди. Прийшла і сестра Оксиня, яка за кілька місяців перед тим вийшла заміж на Левка Медвинського і жила недалеко від нас.

Середній брат Полікарп, п'ятнадцятилітній юнак, порався на подвір'ї коло худоби. Я помагав йому. Як тоскно було мені на серці! Цілих десять років тато буде сидіти за мурами. А що буде з нами? Адже суд ухвалив забрати від нас усе наше майно.

Надворі стало зовсім темно, я і Полікарп зайшли в хату. Мама і сестри Оксиня та Ліда сиділи коло столу і плакали. Полягали спати, не вечерявши.

Як тільки почало світати, у дворі загавкали наші собаки. Пролунав постріл, і вони з скавулінням розбіглися. Потім ми почули людський гомін. Хтось сильно застукав у двері. Мати скопилася з постелі, завітала лямпу і, шепочучи молитву, пішла відчиняти. Але непрошені гості зробили це самі: серед хати вже стояли два озброєні чекісти. Один з них голосно прочитав вирок ревтрибуналу моему батькові. Мати, бліда на обличчі, спочатку слухала стоячи, а потім мусіла сісти на лавку: ноги не держали її.

По оголошенні вироку чекісти з своїми підручними почали переписувати наше майно — в хаті і на дворі. Нам наказали нікуди не виходити. На подвір'ї було гамірно, але що там діялося, ми не могли бачити: вікно в хаті було замерзле.

Мати гірко плакала. Сестра Ліда сиділа коло неї і теж плакала. І в мене котилися сльози. Тільки Полікарп не плакав і сидів мовчазний і похмурий.

Ось знову заходять в хату чекісти з кількома активістами. Викидають речі з скринь і шаф, скидають з ліжок постелі, переписують усе і виносять надвір. Мати ще більше поблідла і перестала плакати. Сестра Ліда притулилася ближче до матері і водить зляканими оченятами по хаті. Полікарп, ще похмуріший, з-під лоба, злобно поглядає на активістів. А ті пораяються коло чужого добра з великим завзяттям. Микола Савченко відчинив вікно і викидає одяжу через нього. Робить собі вигоду: він має одну ногу коротшу, і ходити йому не легко. Петро Бурак виносить посуд, користуючись сіннями. Решта активістів виносить з обох половин хати і з кімнати батьків одяжу та меблі. Часом і вони для скорочення дороги використовують вікно. Стільці, лавки, столи, одяжу вони кидають просто в сніг. Ось два активісти виносять

скляну шафу, улюблену річ матері. Один з них на порозі посковзнувся. Шафа впала і розбилась. Мати затулила лише руками і заплакала знов.

Всі ми четверо стоїмо на ногах: уже нема на чому сидіти!

До нас підійшли обидва чекісти і голова сільради Омелько Грудницький. Один з чекістів зачитав список ніби бракуючої одежі і зажадав, щоб вона сказала, де похована ця одежа, а також зброя та золото. Зляканим голосом мама відповіла, що вона нічого не ховала.

— Все, що в нас було, ви вже забрали.

Чекіста з папером у руці ця відповідь розлютила. Він почав кричати на матір, щоб вона по-доброму сказала, де вона розтикала цінні речі, бо інакше він уживе сили. Мати, вся в сльозах, запевняла, що говорить правду. Тоді чекіст диким голосом загадав активістам принести палива.

— Посадим на горячую плиту, тогдa вспомнит, где золото и оружие, — злобно говорив він ніби сам до себе.

Микола Савченко і Петро Бурак внесли соломи і почали накладати її в плиту. Мати перестала плакати. Вона поглядає на нас зляканими очима, водить ними по голій хаті. Її погляд спиняється на іконах у кутку. Тремтячими устами вона починає шепотіти молитву.

У плиті вже горить вогонь. Обидва чекісти, стоячи біля дверей, тихо говорять між собою. Про що — нам не чути. Обидва активісти і голова сільради Грудницький стоять розгублені. Вони добре знали всю нашу родину — жили вони в селі Миколаївка, всього за три кілометри від нашого хутора. Мабуть, готовані моїй матері тортури видалися їм занадто жорстокими, в них заговорило сумління.

Полікарп, весь блідий, підтримував маму під руку, щоб вона не впала. Ліда, держачи її за другу руку, плакала на всю хату. Я, вкрай настрашений, плакав теж. Наближалось жахливе.

Чекісти закінчили розмову, і один з них сказав до наших запроданців:

— Товарищ председатель, і вы товарищи! Бросьте её, пойдёмте во двор!

Всі посіпаки вийшли. За хвилину вбігла в хату сестра Оксиня. Вона обняла матір і почала гірко плакати.

Голу хату виповнило зимове повітря. Було в ній так холодно, як і надворі.

Недовго лишилися ми самі: в хату вскочив Йосип Семенович Дешко, що його влада призначила в нашій хуторі старшим. Він наказав Полікарпові іти на подвір'я і помагати виносити та витягати все з комори, сараїв та клуні. Брат, який все ще стояв коло мами, відмовився виконати наказ. Розлючений Дешко погнав Полікарпа силою.

— Йосипе, ти ж хазяйський син і сам хазяїн, та ще й сусіда! Що ж ти робиш!? — промовила мати Дешкові вслід.

Раптом на дворі пролунало два постріли. Мати кинулась до вікна. Оксиня вслід за нею.

Мати скрикнула не своїм голосом. Оксиня дуже зблідла. Її губи тремтіли, а широко розкриті очі вп'ялися в те страшне, що сподіялося на подвір'ї.

— Мамо, ходімо швидше до Полікарпа! — розпачливо скрикнула вона і вибігла з хати. Мама поспішила за Оксинею, але вже в дверях ноги відмовилися їй служити: вона схопилася руками за одвірки і повільно сіла на підлогу. Її очі заплющилися, чоло стало синювате, а висохлі уста тихо проговорили:

— На Полікарпові кров . . .

Я теж кинувся до вікна. Глянув і остовпів. Вперше у моїм житті я побачив кров на своїх близьких. На дуже блідому обличчі Полікарпа вона здавалась особливо страшною, дуже темною. Братові очі, широко розкриті, нерухомо дивилися поверх хати, кудись у простір. Поруч Полікарпа стояв Дешко з пужалном у руці. Його лице було червоне від збудження. Старший чекіст махав наганом перед братовим обличчям і щось йому кричав. Трохи осторонь стояла перелякана Оксиня.

Потім чекіст і Дешко відійшли від Полікарпа і подалися в глиб подвір'я, де гомоніли люди, ревля худоба і несамовито кричала птиця. Оксиня підбігла до Полікарпа, взяла його під руку і повела до воріт. Ще хвилина — і вони були вже на вулиці.

Мати попросила мене подати їй води. Не встигла вона напиться, як у хату знову вбігла Оксиня. Збудженим голосом вона розповіла нам про все, що сталося. Дешко, вивівши брата на подвір'я, наказав йому помагати вантажити на сани наше добро. Полікарп відмовився. Дешко, розізлившись, тричі ударив брата пужалном по плечах. Полікарп не застогнав і не крикнув, а мовчки плюнув Дешкові в очі. Той почав бити його по обличчі кулаком. Брат притиснув зуби до спідньої губи — мабуть, щоб не кричати, і, коли Дешко вдарив його ще раз, зуби самі прокусили губу, полилася кров. На допомогу Дешкові прискочив чекіст. Вимагав від брата, щоб той сказав, де ми поховали одягу, золото та зброю, загрожував Полікарпові смертю і двічі вистрелив йому коло вуха. А проте з уст Полікарпових не вийшло ані слова.

Розхвильована мати, вислухавши Оксиню, наказала мені та Ліді, щоб ми йшли до Явдохи та залишилися покищо в її теплій хаті, і по цих словах пішла через двір разом з Оксинею до Полікарпа, що його сестра відвела до сусідів.

Явдоха була материною племінницею, дочкою її сестри з села Сергіївки; вона була замужем за Кузьмою Ляшком і жила в нашому хуторі, недалеко від нас. Але я і Ліда не спішили йти до Явдохи. Ми спинилися коло ганку. Хоч як було нам страшно, проте хотілося востаннє подивитись на наші любі коні, корови та овечки.

Активісти працювали з запалом. Вони в'язали свиней і клали їх на сани, ловили наляканих курей і впихали їх у клітки разом з качками та індиками. Свині кричали на все подвір'я, кури дико кудкудакали. Все, що було в нашому льоху та коморі, вантажилося на цілий ряд саней. Активісти витягали або виносили з повіток реманент. Плуги та борони вони клали теж на сани, а молотарку та сівалку мали вивезти кіньми. Недалеко від ганку стояло кілька саней, уже готових до від'їзду; на них лежали наші меблі, посуд, одягу. Коло цих саней стояли похмурі і мовчазні селяни, які «за нарядом» від влади мусіли виконати цю дуже немилу їм транспортову операцію.

Мені здавалося, що обидва чекісти, які були в глибині двору, мають намір іти до ганку, і я разом з Лідою хутко подався до воріт. Перебігли вдвох вулицю і опинилися на подвір'ї в Оксині. А її город уже сусідував з городом Явдохи.

Мала Ліда спитала мене:

— Кузьма, чому мама не могла вийти з хати і сіла під стіною?

Я здобувся тільки на таке «пояснення»: вчора, в залі суду, коли суддя зачитав вирок нашому татові, мама теж упала на підлогу. Ще не знав я, що тяжкі переживання можуть повалити людину з ніг...

Щойно ввечері Явдоха повела нас додому. На подвір'ї було тихо і порожньо. Собаки нас зустріли мовчки: вони теж були налякані.

Замерзлі вікна нашої хати світилися. З острахом переступили ми з Лідою її поріг. Мати, все ще бліда, поралася коло печі, підкладала паливо. Коло неї стояв брат Михайло і розповідав про свою подорож у Благодатне. Полікарп, блідий і сумний, лежав на підлозі. Коло нього сиділа Оксиня з своїм чоловіком Левком і щось тихо говорила. В хаті були також наші сусіди: вони принесли нам харчі, одержу і деякі постельні речі.

Було вже пізно, коли наші друзі та приятелі розійшлися. Мати постелила нам на підлозі. Ми помолилися Богові і полягали. Але вночі сталося нове нещастя.

Я спав поряд Полікарпа. Кризь сон я відчув, ніби брат мене штовхає. Я підхопився і побачив: мати вже засвітила лампу, а Михайло та Ліда сидять, злякані, на постелі. Я поглянув на Полікарпа: він лежав, обличчя його було страшно бліде, очі заплющені, з рота текла кров, і ним сильно кидало. Мати приклала до уст палець — на знак, щоб ми мовчали, а потім накрила Полікарпові обличчя темною хусткою. Через кілька хвилин він лежав уже спокійно. Мама далі сиділа коло нього; по її щоках котилися рясні сльози.

Ми вже не спали до самого ранку. Мати нам пояснила, що в наслідок усього пережитого Полікарпові стався напад чорної хвороби.

Вранці Левко, чоловік Оксині, запряг свої коні, і мати з Михайлом повезли на санях хворого Полікарпа до лікаря у Вознесенське. Мені і Ліді мама сказала, щоб ми сиділи вдома, поки вона не повернеться; якби хтось прийшов від влади, то ми мали сказати по правді, чому саме нікого з старших нема в хаті. На секунду мама замовкла і дивилась на мене і Ліду. Потім розплакалась обняла нас і мовила:

— Діти мої рідненькі, яке велике горе впало на нас! Чи може бути більше?.. Прохаю вас, діточки, не говоріть нікому, яка хвороба в Полікарпа.

Мама перехрестила мене й Ліду і, плачучи, вийшла з хати...

НЕСПОДІВАНИЙ ЕПІЛОГ

Потік гірких спогадів урвався так само раптово, як і насунувся. Я очутився. Всі вже спали, а те, що година була пізня, засвідчила нічна контроля. Міліціонер з лампою в руді впустив, розчинивши двері, в нашу халабуду трохи свіжого, приемного повітря, швидко обвів очима

лежачих і вже за півхвилини, немов жалуючи нам цього доброго повітря, затріснув двері. Настала тиша, і я почув тихі слова діда Павла, що лежав поруч мене:

— Сину, сину, де ти? Чи сняться тобі твій батько старий і твоя сестра на чужій чужині, в тюрмі?

Дід Павло помовчав; потім озвався до мене:

— Кузьма, ти теж не спиш? Мені приснився мій Василь. Я прокинувся і вже не можу заснути.

І тільки тепер дід Павло потиху розповів мені, що його син ще юнаком пішов у Гайдамацький Кіш, був весь час на фронті і в складі всього нашого війська залишив рідну землю. Дід Павло мав від нього з-за кордону всього два листи.

Коли замовк журливий шепіт бідного дідуса, у моїй пам'яті ожив ще один трагічний випадок, що стався за тиждень чи два по тому, як засудили нашого батька і забрали нам усе майно. По нашому хутору блискавкою розійшлася чутка, що в хутір Новий Фонтан, що лежав від нас за один кілометр, приїхали вранці начальник волосної міліції Федір Жулай і голова волосного виконкому Євхим Тарлачов і заарештували Левка Оплачка, що жив у цім хуторі. Повезли його ніби в місто; але по дорозі, за хутором Метеличка розстріляли його під грушею. Потім пригнали багато саней і забрали все, що було в хаті і на дворі. Мати-вдова і дружина привезли мертвого Левка додому і поклали тіло просто на долівку, бо в хаті zostалися тільки стіни.

Мені, хлопцеві, ніяк не вірилося, що цієї молоді і доброї людини вже нема на світі і що таке brutальне вбивство взагалі могло статися.

По обіді майже всі люди з нашого хутора пішли до Сенклити Оплаччихи прощатися з її сином. Пішла і наша мама. Оксиня і я йшли з боку, а Ліду мама вела за руку.

Хата Оплаччихи під червоною черепицею, яку тепер укривав сніг, стояла першою від нашого хутора. Ми зайшли в подвір'я, так само голе, як і наше. На ганку і біля ганку стояло багато людей — дорослі, молодь і діти. Всі були тихі, зажурені, похмурі. З хати доносився до нас жіночий плач. Ліда і я з острахом тулилися до матері: ми вперше в житті мали побачити вбиту людину.

Люди, що вже попрощалися з Левком, один за одним виходили, і ті, що стояли на ганку і коло ганку, а ми з ними, змогли вже просунутися в сіни. З хати пролунав голос тітки Сенклити:

— Люди добрі, пропустіть у хату матерів з дітьми, щоб малі не мерзли!

Люди розступилися, ми вже опинилися у хаті, але в ній було багато дорослих і дітей, і я бачив перед собою тільки спини. Тоді тітка Сенклита попросила матерів пропустити всіх дітей наперед. І тоді я побачив Левка. Він, високий мужчина років двадцяти п'яти, лежав у лівім кутку хати на соломі, під образами (тільки їх і залишили в хаті большевицькі розбишаки). Обличчя його було бліде, але не здавалося мертвим. Отвір на щоці впорівень з ніздриями, що його пробила куля, був затулений ватою, крізь яку просочувалася кров. Моя хлоп'яча душа пережила потрясення, яке zostалося в ній на довгі роки.

— Дивіться, діточки, на мого мертвого Левка і не забувайте його, — промовила тітка Сенклита і заридала.

Жінки в хаті заплакали.

Коло Левка стояла його молода жінка, держачи на руках їх єдину дитину, дівчинку, мабуть, одного року, а поруч неї — Левкова сестра Хивря. Обидві тихо плакали і молилися до образів, перед якими горіла лампадка. Дитина мовчки поглядала переляканими очима то на мертвого батька, то на плачучу матір, то на тітку...

Коли ми вже вийшли, то з двору Сидора Оплачка, Левкового дядька, якраз винесли домовину. Молодий Левків брат Іван ішов поруч домовини; його обличчя було темне, трохи не чорне. Ми спинилися. Люди внесли домовину в сіни, і ми почули, як розітнувся в хаті голосний плач тітки Сенклити. У моєї мами покотилися з очей сльози; вона взяла мене й Лїду за руку, і ми побрели додому, в нашу нерадісну хату.

Чому вбили Левка Оплачка?

Пізньої осені 1920 року на Трикратський волвиконком і волосну міліцію був зроблений вночі збройний напад, в результаті якого звільнено заарештованих, по яких відтоді і слід пропав. Большевицькій владі так і не вдалося виявити, хто зробив цей напад.

Люди говорили, що Тарлачов і Жулай вимагали від Левка, щоб він виказав, хто брав участь у наскоку; але Левко нічого їм не сказав, і вони, розлючені, розстріляли його.

Чи справді Левкові було щось відомо про учасників цього молодецького наскоку, чи ні — на це питання відповісти тяжко. В кожному разі волосні головачі мали якісь підстави підозрівати Левка.

Ще говорили люди, що хоч Левко Оплачко і мав лагідну вдачу, але був відважний...

Розхвильований спогадами, я ніяк не міг заснути. Голод мене вже не мучив. Він озивався дуже зрідка — десь далеко-далеко в шлунку — і заглухав досить скоро. Тільки над ранок я затонув у якийсь півсон, але мій відпочинок тривав не дуже довго: від лежання на дошках мені почали боліти боки; я мусів підвестися і сісти.

За годину чи дві наша буцегарня дістала велике поповнення. Забряжчав замок, двері розчинились, міліціонер заглянув одним оком до середини і крикнув:

— Заходіте!

Нових в'язнів прибуло душ тридцять. По обличчях та одежі було видно, що все це українці, «спецпереселенці». Вони були різного віку. Мені впав в очі хлопець, приблизно десяти років, страшно вихудлий; він був у цій групі найменший.

Один з новоприбулих, дідусь віком, сидячи на цементовій підлозі (на нарах місця вже не стало), розповів, що всі вони походять з Житомирщини, що їх забрали в січні і вивезли з родинами на північ, примістивши у великому монастирі Прилуки недалеко від Вологди, де вже сиділо багато засланих родин наших хліборобів. Монастир був обведений високим муром, на якому стояла озброєна варта. Тіснота в монастирі була страшна, на нарах кишіло від людей. Кожного дня люди були і голодні, і холодні. Померло багато дітей, немовлят і

більших. На весні людей вивезли з монастиря і вкинули в ліс під Архангельськом. Не було там жадного барака, отже довелося ставити курені; дехто викопав землянки. Робота їхня полягала у вантаженні лісу у вагони і на платформи. Часто вагони мали курс на Донбас, і їхня група вирішила тікати — з жінками і дітьми. Вантажачи ліс, вони наготували собі в вагонах місця, а вночі повлазили в них через люки. На нещастя, в хлопчика (того, що відразу впав мені в очі) заболів дорогою живіт, і він, бідний, раз-у-раз плакав. Їхній транспорт зупинився на станції Вожега, і хтось почув той плач малого. Вагони повідчиняли, зробили трус і всіх познаходили. Жінок і дівчат міліція виділила в окрему групу і погнала не знати куди, а мужчин і хлопців вкинули у нашу камеру.

Я поглянув на спричинника невдачі. Він сидів поруч свого виснаженого і сумного батька і плакав, згадуючи маму, яку погнали з групою жінок.

Дуже скоро в нашій малій тюрмі стало тяжко дихати. Задротоване віконце під самою стелею не могло достачити свіжого повітря чотирьом десяткам людей. Від параші тягло сопухом.

Я лежав на нарах, закутавши голову піджаком, бо від людського гомону в мене почала боліти голова. Дід Павло, підсунувшись до мене, мало не з сльозами просив мене урвати голодування і не губити свого здоров'я. Він ще не скінчив свого умовляння, як двері нашої тюрми розчинились. Дід Павло квапливо сказав:

— Це вже прогулянка. Вставай, сину, ходім з нами, подихаєш свіжим повітрям!

Але йшлося не про прогулянку. Гострий голос у дверях наказав:

— Больной, выходи из камеры!

Ніхто на цей наказ не zareагував, бо не знати було, кого він стосується. Наказ пролунав удруге — і знов ніякого реагування. Тоді неприємний голос розітнувся з ще більшою силою:

— Кто тут четыре дня отказывается от хлеба — выходи из камеры!

— Вставай, сину, тебе викликають! — схвильовано мовив до мене дід Павло.

Я вже стояв на цементовій підлозі. У дверях, поруч міліціонера з ключами я побачив типа в цивільному темному убранні, середнього віку, з смаглявим обличчям і чорним волоссям. Вигодуваний він був мов на заріз. Він поглянув на мене з-під лоба і знову крикнув, щоб я швидше виходив.

Не встиг я переступити поріг, як цей антипатичний суб'єкт злобним голосом гукнув на мене, щоб я йшов через вулицю до будинку ГПУ, і попередив мене, що коли я відхилюся від цього маршруту хоч на один крок вправо або вліво, він у мене стрілятиме.

Я на повні груди втягнув свіже повітря, і так приємно було мені відчутти соняшне проміння на моїм неголенім і немитім обличчі! Щось справді живе було в цих дотиках тепла, сонце ніби хотіло мене підбадьорити.

Не зробив я і двох кроків від дверей, як у моїх очах затремтіла жовта прозора сітка, земля під ногами заколихалася. Свідомий того,

що я можу впасти, я зібрав усі свої сили, щоб удержатися на ногах. Але хтось ніби тягнув мене в лівий бік, і, зробивши ще два-три плутані кроки, я повалився на землю. Падаючи, я пережив божевільний страх: я ждав пострілу! А потім в ушах постав шум, все навколо стемніло. Немов крізь сон я сприймав людські голоси, а далі відчув на обличчі воду, багато води, і прийшов до себе. Навколо яснів білий день. Біля мене стояло кілька мільціонерів, один з них держав у руках відро. Під їхній регіт я підвівся і став на ноги. Одежа на мені була мокра.

Тип у цивільному наказав мені йти. Моя хода не була певна, я посувався вперед, похитуючись, і благально думав: «Боже, будь мені свідком!»

Опинившись на вулиці, я помітив, що деякі прохожі спинялись і пильно на мене дивились.

В першій кімнаті будинку ГПУ сиділа дівчина і щось друкувала. При моїй появі вона покинула писати, вп'ялася в мене очима і продовжала мене поглядом до дверей другої кімнати. Тип постукав. З-за дверей залунав голос:

— Заходіте!

Друга кімната була ще ясніша і просторіша, ніж перша. Ситі, чисто одягнені працівники потребували вигод для своєї державно-важливої роботи. Але як же контрастували ці кімнати з задушливою, затопленою в присмерки камерою з її голими нарами і брудною цементовою підлогою!

За столом сидів і щось писав мужчина середнього віку, високого росту і міцної будови, в новісінькій уніформі працівників ГПУ. На мене і на типа він не звертав жадної уваги і продовжував писати. Тип не зважувався перебивати йому, і так минуло хвилин п'ять. Але ще не встиг той покласти ручку, як тип відрепортував:

— Товарищ начальник, это тот, который четверо суток отказывался принимать хлебный паёк.

Начальник поглянув на мене, усміхнувся і спокійним голосом сказав мені сісти на стілець коло стола, проти нього. Потім поклав коло мене пачку цигарок та сірники і сказав, що я можу курити.

Цей прояв людяности там, де я найменше міг на нього розраховувати, був для моїх розшарпаних нервів шоком, якого я не міг опанувати. На сором собі я заплакав, мов мала дитина. Голос начальника поміг мені заспокоїтися. Він запитав, яке моє прізвище, звідки я і куди йду. При моїх словах, що я йшов шукати праці, він пильно подивився на мене, знов усміхнувся і сказав, що втекти звідси не вдається нікому. А якщо і трапиться виняток, то втікача заарештують там, куди він прибуде, і знову привезуть сюди. Але може бути і гірше: органи ГПУ не повернуть утікача на місце спеціального поселення, а засудять і зашлють на багато років у поправно-трудова табори.

При цьому начальник підвівся, взяв з шафи грубу підшивку і почав її гортати. Його погляд спинився на однім аркуші, брови на його круглім і великім обличчі нахмурились, і він спитав мене, де мій батько.

— Його залишили в березні місяці у Вологді, — вирвалося з моїх уст. Начальник написав щось на аркуші, закрив підшивку і сказав мені, що прощає мені втечу і що я маю негайно вертатися в «Патрикеевское почтовое отделение». Ще раз порадив мені нікуди не тікати, бо при повторній спробі втекти я буду покараний.

Потім він позвав друкарку і сказав їй, щоб вона викликала йому начальника міліції, а мені наказав вийти в першу кімнату і чекати там.

Друкарка підняла слухавку і попросила когось, щоб начальник міліції зайшов до товариша Швецова. Вождь вожегодського міліційного воїнства гордо промаршував у кабінет начальника ГПУ, через хвилини п'ять вийшов звідти і подав мені перепустку, наказавши мені ще трохи почекати.

Секретарка знову почала стукати на машинці, час від часу поглядаючи на мене. Я стояв під стіною, ноги мої тремтіли і не хотіли мене держати. Як же сильно я охляв!

Незабаром увійшов міліціонер, вручив мені дві кілограмові хлібинки, два оселедці, загорнені в шматок рудого паперу, пачку махорки і сказав, що я можу йти. Відчинив мені двері, і я вийшов, заступаючи на ходу оселедці у внутрішню кишеню піджака (всі інші кишені були подерті). Опинившись на дворі, я поглянув на халабуду-тюрму і подумки попрощався з дідом Павлом і всіма земляками.

Вулицею йшли люди: дорослі, молодь, діти. Вони були вільні і щасливі. Мені хотілося крикнути, що поруч них, у темній і тісній камері душаться без повітря голодні, обідрані, змучені, пограбовані, затоптані в болото люди, не гірші від них — чесні хлібороби української землі. Але прохожі обережно обминали мене, лише інколи кидаючи на мене гострий погляд.

ЗНОВУ В ЛІСОВОМУ «ГУМНІ»

Вулиця, якою я брів, не була довгою, але пройти її було для мене тяжкою роботою. Я ніс свої хлібинки в руках (моя торба лишилася в тюрмі), але я, так би мовити, не помічав їх: мене гнітило все пережите. На думку, що тепер я, як утікач, буду стояти на обліку ГПУ, я відчув, немов камінь упав мені на серце.

Я минув останні лазні при дорозі і побачив перед собою ліс.

Нащо таке життя? Якщо я є ще трохи людиною, ще не перетворився в хробака, що, розтоптаний, все ще намагається повзти, я маю своєю волею піти з цього світу і покласти край нестерпному життєтінню.

Я поклав хлібини і махорку на землю і підвівся, щоб податися в ліс і здійснити свій намір. Але в моїх очах стемніло, я мусів сісти. Незабаром темнота сплила з моїх очей, я знову бачив денне світло, але вставати мені вже не схотілось.

За кілька кроків від мене стояла лазня. Якась сила потягнула мене до неї. Переступивши її поріг, я майже впав на підлогу і заридав...

Плач має і цілющу силу. З сльозами, здавалося, вийшов з мене той надмір муки, який ламає і нищить людину. Заспокоївшись, я почав обмірковувати, що мені робити. Ні, треба вертатися в прокляте лісове гумно — може, таки прийшов лист від тата та Анни!

Я вийшов з лазні і поспішив підняти свій хліб, що лежав, нерушений, при безлюдній дорозі. Але людина таки нагодилася: до мене наблизився, судячи по одезі (точніше, по бруду на одезі), машиніст паротяга. За плечима в нього була в'язка дров. Він зажадав від мене документів, я простяг йому свою посвідку. Повертаючи її, машиніст побачив мою пачку махорки. Я думав, що він просто вирве її з моїх рук, але ні: він почав наполягати, щоб я продав йому її. Домовилися, що він дасть мені за неї дві пляшки молока.

Машиніст кудись пішов і хвилин за двадцять повернувся з двома півлітровими горілчаними пляшками, повними молока.

Після цієї товарообмінної операції я поволі подався до лісу і, вирішивши відпочити і поїсти, розташувався під однією ялиною тут же, край дороги: маючи в кишені посвідку від ГПУ, я вже не почував себе переслідваною дичиною. Розломив одну з чорних своїх хлібинок — і, мов розбуджений цим рухом, мене в одну мить опанував нестерпний, дикий, лютий голод. Я міг з'їсти за один раз весь хліб і випити все молоко, яке мало райський смак; але я знав, що людина, довго не ївши, повинна починати з малих порцій, і моєї волі кінець-кінцем пощастило загнuzдати шлунок.

Уже стояв пізній вечір, коли я прийшов у перше лісове село. Ночувати ніхто мене не впустив. Довелося спати в одному порожньому гумні край села, на дерев'яній підлозі. Я міг накритися тільки піджаком, і вранці мені стало холодно. Також боліли ноги.

Другого дня я через силу добрів до річки. Переночував у якійсь порожній клуні.

На третій день, добившись до малого села, я обміняв у тітки, що жила в крайній хаті, свої оселедці на дві пляшки молока. Отаборившись край лісу, я підкріпився, відпочив і вже збирався в дорогу — з тим, щоб уже перед вечором бути коло своїх. Раптом з лісової гущину вийшов чоловік. Його вигляд мене злякав. Він був дуже худий, схожий на воскреслого мерця. Його лице вкривав густий заріст, з-під зимової шапки вибилося, спадаючи на лоб, чорне волосся. Я помітив у нього за полою обшарпаного піджака сокиру і настрашився ще більше.

Хвилинку ми стояли мовчки і, розгублені, дивилися один на одного. Потім чоловік спитав мене, хто я і куди йду. Звуки рідної мови заспокоїли мене; ще лякав тільки вираз його очей, коли він поглядав на мій хліб і молоко. Мені здавалося, що він от-от кинеється на мій харчі. Але цього не сталося: мій новий знайомий попросив мене відійти від дороги в ліс, щоб поговорити зо мною. Я не мав іншого вибору і мусів виконати його прохання.

В густому лісі земляк розповів мені про себе. Це був перший галичанин, якого я зустрів у своєму житті. Він назвав себе Матвієм, походив з самого Львова. За світової війни воював у лавах Україн-

ських Січових Стрільців і попав до росіян у полон, а потім його приділили працювати в одного заможного селянина в Таврії. Його господар, свідомий українець, мав доньку. Вони полюбилися і під час революції побралися, і він уже не думав повертатися в Галичину. На початку цього року його, дружину і тестя з тещею заарештували і вивезли під Архангельськ. В лісі, де їх оселили, не було навіть бараків. Жахливі умови здештакували переселенців. Від застуди, виснажені постійним недоїданням, померли і його дружина, і її батьки. Попрощавшись з їх могилами, Матвій утік із «спецпосьолжа».

— Хотів би я передістатися додому, в Галичину, — зідхнув він. — А чей Господь милосердний допоможе!

В свою чергу я розповів Матвієві про себе. І щойно після того він попросив у мене хліба. Божився, що нічого не їв уже три дні, а зайти в село і попросити боявся. Жадібно з'їв він решту мого хліба, і ми розпрощалися: він мав курс на захід, а моя дорога вела на схід.

Пройшовши яких двісті метрів, я почув, що хтось за мною повільно біжить. Я оглянувся. Це був Матвій. Він махав мені рукою, щоб я зупинився.

— Кузьмо, дай мені, прошу, на півгодини твою перепустку, — сказав він. — Я хочу піти в село і випросити собі і тобі хліба. Свою сокиру і пальто залишу коло тебе.

Пройшло не півгодини, а добрих дві, і я почав думати, що мені перепустки вже не бачити. Але ні — Матвій повернувся, несучи в торбі шматків десять хліба, трохи картоплі і пляшку чи дві молока. Він мав піднесений настрій і схвильовано дякував мені. Потиснувши один одному руки, ми за кілька хвилин розійшлися.

Хоч як боліли мені ноги, але я намагався іти швидше, щоб дістатися до гумна перед вечером. З мого наміру нічого не вийшло: коли я вже підходив до нього, навколо було темно. Мене охопив страх: а, може, в ньому нікого вже нема? В темряві гумно здалося мені якимсь похилим, ніби не тим, де я залишив своїх земляків. Але крізь двері я почув гомін знайомих голосів, і мій страх пропав. Двері були підперті зсередини кілком, я мусів проситися.

Коли я зайшов у темне гумно, мене зустріла дивна тиша: ніхто не подав голосу. Незабаром справа виявилася: всі думали, що мене привела міліція. Почувши, що я прийшов сам, без всякого конвою, земляки засипали мене питаннями. Сказавши про себе найголовніше, я запитав Григорія Плесканюка, чи є мені лист з дому. З його уст пролунало сумне «ні». Все мое тіло ніби налилося оливом, мені вже не мило стало щось чути і говорити, схотілося швидше лягти.

Роман Скорик улаштував мене на соломі поруч себе. Зубенки і Федір Сердюк дали мені хліба з водою. Я побіжно розповів їм ще дещо і, змучений вкрай, заснув кам'яним сном.

Другого дня вранці всі обсіли мене, і я докладно розповів про свої пригоди і про всіх наших людей, яких довелося здибати в тюрмі. Не забув і про хлопчика, що накоїв біди своїм плачем, і про галичанку Матвія. Мої слухачі напружено слухали мене, в їх очах стояв вираз суму, болю, співчуття, а Плесканюкова дружина заплакала.

Григорій Плесканюк прочитав мені ще один лист з дому від свого сина. Зашифрованою мовою Микола писав, що він уже здобув нелегально документи і має виїхати разом з дружиною Анютою на Донбас. Згадував, що втікачів з місць переселення пильно шукають і садовлять у тюрму в Первомайську.

Дуже гіркою була мені думка, що мені не пощастило так як Миколі. А особливо гнітили мене мислі про тата і всіх наших. Де вони? Чи вдалося їм дістатися додому? Чи, може, вони — не дай, Боже — теж сидять у якійсь смердючій тюрмі, як дід Павло?

Знову поволочилися сумні дні — тією самою борозною, що і перед моєю втечею. Прийшов вересень. Погода настала похмура, сонце не виглядало з-за хмар. Осінній вітер зривав з дерев пожовкле листя і люто мчав його перед собою. Ночі стали довші і холодніші. Вони мучили мене.

Одного такого похмурого дня Григорій Плесканюк разом з пайкою приніс радісну чутку, що нас мають звільнити. Всім дуже хотілося повірити їй, а оптимісти наводили, як найсильніший доказ готованого звільнення, той факт, що за весь час органи ГПУ зробили перевірку в нашому ґумні лише один раз.

На другий чи третій день після цього нашого старшого покликали вранці до коменданта. Час виклику був незвичний, і всі чекали на його поворот з хвилюванням. Ждати довелося недовго. Плесканюк сильно нас розчарував, сказавши, що комендант дав вказівку переписувати нас два рази на день, вранці і ввечері, і за кожним разом відносити список до комендантури. Склавши список, наш старший знову подався до начальства.

Що сталося? Хтось розповів свій сон минулої ночі: він був недобрый. Більшість нас була і без того тієї думки, що нас спіткає ще більше горе. Федір Сердюк, що сидів, задуманий, на своїй солом'яній постелі, сказав:

— Нове горе прийде разом з зимою. До голоду матимемо на додачу ще холод. А тут морози страшні.

Жінка Віктора Бугая обурилася:

— Нас і так досада гризе ніч і день, а тут ще ти, Федоре, свою мудрість розводиш. Може, й правда твоя, та краще мовчи: іншим легше буде!

Григорій Плесканюк повернувся, схвилюваний і розгублений. Зібрав нас коло себе і сказав, щоб ніхто, згідно з наказом комендантури, не відходив від ґумна, бо органи ГПУ мають зробити перевірку, чи всі на місці. Потім Плесканюк попросив нас потвердити його слова, що Микола пішов до знайомих в інше ґумно.

До самого вечора родина Плесканюків ходила дуже затривожена. Ми теж були неспокойні: у випадку виявлення втечі Миколи його батька, як старшого групи, мали покарати.

Але минув день, другий, третій, а контролю все ще не приходила.

Почалися дощі. Уже і вдень було холодно в ґумні, а про ночі нема чого й говорити. Дедалі подував північний вітер, і по дерев'яному даху ґумна почали стукати льодові крупки. Наближалася люта північна зима, друга зима нашого заслання.

ОСТАННЯ НІЧ В «ГУМНІ»

Стояла холодна ніч, дощові калюжі на лісовій галявині покрилися легкою кригою. Холод зігнав нас із солом'яної постелі і ми до ранку ходили в темній stodолі, щоб трохи завітися. Ранком крижані крупинки перестали падати, але сірі хмари пливли над лісов, а з півночі від Білого моря дув холодний вітер. Недалеко stodоли ми розпалили багаття, нагріли воду на сніданок та й самі погрілися коло тепла. Ми приготувалися до раннього сніданку; попити теплої води та трохи нею нагрітися. Та раптом несподівано для нас усіх, швидкими кроками до stodоли зайшов посланець коменданта ГПУ «спецпереселення» й наказав нашому старшому йти з ним до комендантури.

Григорій Плесканюк, наш старший, стурбований вийшов із stodоли слідом за посланцем і пішов якнайскоріше в напрямку села. Нас усіх охопило хвилювання, але ми самі себе заспокоювали тим, що переведуть десь у якесь помешкання. Годин через дві Григорій Плесканюк повернувся і несподівано для всіх приніс нашу денну пайку. Він був дуже схвилюваний, з ним до stodоли зайшов юнак років двадцяти. Плесканюк пояснив нам:

— Це прийшов товариш комсомолец з комендантури ГПУ, зараз перевірить нас по списку, а потім ми негайно мусимо забрати всі свої речі і товариш комсомолец проведе нас на велику лісову галявину на північ від села, куди зводять всіх спецпереселенців Патриківського поштового відділу.

Голос нашого старшого тремтів від хвилювання. Білявий комсомолец стояв збоку нього, розкинувши поли дощовика, та ніби ненароком лівою рукою ще дальше відсунув одну полу, щоб видно було револьвер; у правій руці він тримав список. Він став викликати призвича. Він повторив двічі чи тричі «Микола Плесканюк», але ніхто з гурту на виклик не виходив.

Наш старший пояснив комсомольцеві, що його син Микола пішов зранку до знайомих у другу лісову stodолу, дехто з нашого гурту це підтвердив.

Після перевірки ми почали збиратися в невідому нам дорогу, деякі жінки плакали, ми, чоловіки, також були невеселі, стривожені. Збір наш тягся недовго, ми поскладали в оклунки своє вбоге лахміття та перекинувши їх через плечі, вийшли із stodоли.

Холодний північний вітер різав обличчя, під нашими ногами відчувалася крига. Комсомолец вів нас через лісові галявини на північний схід. Він ішов твердою ходою; не минаючи жодної дощової калюжі, чоботами проломлював легку кригу, йшов навпростець. Здавалося, він, чванився перед нами своїми міцними лісовими чоботами, які навіть води не бояться. Ми йшли слідом за ним, але обминали кожну калюжу, бо всі були в старому, подертому взутті. Праворуч нам було видно, як дорогою та лісними галявинами йшла з клунками на плечах маса наших земляків «спецпереселенців»; всі йшли на північ, куди і нас провадив посланець ГПУ. На північ від села на великій лісовій галявині вже стояли дві великі групи «спецпереселенців», а до них все підходило більше й більше. Не доходячи до гурту десят-

ків два кроків, комсомолец зупинив нас та викликав по списку з нашої групи родину Григорія Плесканюка і Лук'яна Пишенина із сином Михайлом. Він наказав їм іти до гурту, що стояв трохи далі від нас. Нас, шістнадцять осіб, комсомолец прекликав по списку і наказав нам теж іти, але до іншого гурту, що стояв ближче, а сам пішов до службовців ГПУ, які стояли коло підвод між двома гуртами наших людей. Гурт складався з чоловіків, жінок різного віку, молоді та дітей — всі були легко одягнені і один за одного ховалися від холодного вітру. Слідом за нами підходили до гурту все нові й нові, незнайомі нам, земляки. Ми вже стояли всередині. Майже всі жінки, дівчата та діти плакали; чоловіки були похмурі та мовчазні.

Незабаром гурт, що стояв даліше від нас, почали шикувати до відправки. Стоячи на возі, промовляв до них службовець ГПУ, але крізь вітер нам у другому гурті не чути було його короткої, крикливої промови. Ми всі ждали зі страхом та споглядали на своїх земляків, куди їх будуть гнати. Ось рушив перший гурт невільників, і в наших жилах ще дужче захолола кров, — але вже не від холоду, а від страху.

Велику колону наших людей, вірніше сказати — родин, московські опричники погнали ще далі на північ у напрямку дрімучого лісу, що стояв недалеко нас. Скільки їх було в розтягненій колоні, ніхто з нас не знав, але ми думали, що більше тисячі: батьки, матері та їхні діти і старі люди, які йшли цим тернистим шляхом із своїми внуками. В нашому гурті матерів охопив розпач, коли побачили, що перший гурт погнали в непрохідний ліс; їхній голосний плач був раптово обірваний криком службовця ГПУ. Коло нашого гурту стояв на возі старшина і кричав до нас, щоб ми всі замовкли. Він звернувся до нас: «Спецпереселенці! Сьогодні вас відправляємо на постійне ваше місце поселення, де ви повинні якнайскоріше побудувати собі бараки, бо надходить холодна зима. На місці поселення ви будете підлягати органам ГПУ, а того з вас, хто попробує тікати, жде тяжка кара. Поспішіть сьогодні дійти до місця вашого призначення, бо може застати ніч у дорозі і кожної хвилини може піти дощ або сніг».

Ці слова впали на нас, як грім з ясного неба; всі наші сподівання повернутися на Батьківщину зникли.

Потім нам наказали свої речі, які під силу, нести на собі, а в кого їх більше, скласти на підводу; хворих пообіцяли привезти разом із речами слідом за нами. Подали нам наказ рушати. Ми вийшли на дорогу, що йшла із села на північ у ліс.

Попереду нашої колони йшов службовець ГПУ та два чи три комсомольці. Наша колона розтяглася від місця збору майже до самого лісу, — говорили, що нас було більше, як сімсот осіб, але напевно ніхто цього не знав. Ішли ми тихим кроком, бо між нами були і старі, але мільйонери йшли поруч нас та все підкрикували, щоб ми йшли скоріше. Минули ми лісові галяви (для випасу худоби) і вузенькі поля та увійшли в дрімучий ліс, який хоч трохи заховав нас від холодного вітру.

НА МІСЦІ НЕВІЛЬНИЧОГО ПОСЕЛЕННЯ

СРСР, Північний край, Вожегоцький район, Патрикийвський поштовий відділ. Спецпосьолок ч. 2.

Нас вели лісною прорубкою, завширшки кроків вісім (північні люди називають «лесная просека»). Ця «просека» була поросла лісовим мохом, так як і всі лісові проходи в цій місцевості; стояли невисокі пні від зрубаних дерев. Під мохом відчувався м'який ґрунт, і нам було йти ще тяжче. Але дійшли ми до ще гіршого місця. Під мохом була вода, наші ноги вгрузали в мох і покривалися холодною водою; старі чоботи швидко були повні води. Жінки, дівчата й діти були ще в гіршому становищі. Більшість із них були взуті лише в черевики та ботинки, і холодна вода заливала їхні ноги поверх взуття. Мабуть, перший раз у цій місцевості ялини і сосни почули плач українських матерів та дітей, і цей плач, що крок — то все збільшувався.

Федір Зубенко скинув чоботи, віддав дружині, а сам ішов босий. Інші — Бугай, Федір Сердюк, Роман Скорик, Василь Дешко і Афанасій Оплачко, йшли похмурі та мовчазливі, але трималися один одного. Нарешті, перші нашої колони зупинилися. Від них ми довідалися, що вся наша дорога далі залита водою. Вздовж колони пройшов міліціонер з кількома комсомольцями і наказав нам рушати вперед, запевняючи, що залито водою лише дуже короткий шмат «просеки», а далі вже підемо сухим ґрунтом. Передні повільно рушили вперед. Ми йшли за ними; що крок, то наші ноги все вище покривалися водою. Але дійшли ще до гіршого; моху вже не видно було, — стояла суцільна вода. На воді плавала тонка крига, поламана передніми. Наші ноги під водою почали прогрузати крізь мох, і тонути в багнюці. Дружина Зубенка витягла ногу з багнюки, але без чобота — чобіт залишився в болоті. Вона скинула й другий чобіт, а сама пішла боса. По її обличчі текли сльози. Майже всі були змушені поскидати чоботи, позакачувати штани вище колін і брести босоніж. Василь Дешко мав хвору ліву ногу, він намагався пройти болото в чоботях, але багнюка швидко покрила його ноги поверх чобіт, і він теж був змушений роззутись. Вхопившись за Віктора Бугая, він брів багнюкою слідом за ним, трусячись від холоду. Федір Сердюк намагався не відставати від Романа Скорика, але ним теж заволодів холод, як і Дешком. Один Роман Скорик між нами йшов багнюкою певним кроком.

Чоботи він тримав у руках, а клунок ніс за спиною. Він був злий і ввесь час щось тихо бурмотів сам до себе. Я брів поряд Скорика. Місцями багнука сягала вище колін. Рідке болото було холодне, як зимою, і я боявся за свої вже перестуджені ноги. Але це ще була не вся біда. Нас усіх огортав страх, щоб не покалічитися, бо в болоті босі ноги часто натрапляли на шматки криги та на пеньки від зрубаних раніше дерев.

Споглядаючи моїх хворих земляків Дешка та Сердюка, я забув про власні муки. Обличчя обох були сіро-землясті, і ними трусило, ніби лихоманка. Порятунком був один, чимскоріше вперед, бо за три кроки вправо і вліво від нас стояв ліс, а лісові проходи теж залиті дощовою водою, покритою тонкою кригою. Страшне видовище — попереду батьки, матері, діти, а позаду тягнеться колона, якій не видно кінця. Ми залишили за собою старших людей та зрідка родини з дітьми. Чувся попереду нас і позаду материнський та дитячий плач. Недалеко від нас у колоні почувся жіночий крик, але за передніми людьми мені не видно було, що сталося. Ми пройшли кроків десять і побачили молодицю років тридцяти п'яти, що стояла в болоті одною ногою, а другу тримала підняту та з плачем говорила: «Ногу покалічила! Ой, Боже, що ж я буду робити?» Дівчина років чотирнадцяти намагалася допомогти їй встати на одній нозі, а в самої теж рясні сльози котилися по худому дитячому обличчю. Поряд них стояла сивоголова бабуся та чоловік років сорока; він підтримував її під руку. Бабуся заплаканими очима дивилася на молодицю з покаліченою ногою і щось тихо шепотіла. Чоловік намагався подивитися на покалічену ступню молодиці, а з ноги крізь болотисту рідину пробивалася темно-червона кров; але чоловік не міг нагнути, бо бабуся не могла без його допомоги встати в багнуці.

Не встигли ми порівнятися з ними, як Роман Скорик кинув мені в руки свої чоботи і вигукнув: «Неси, Кузьмо, мої чоботи, а я допоможу людям». Він підійшов до молодиці, швидко дістав з кишені пляшечку з водою і почав обмивати покалічену ступню молодиці від болотистої рідини. Рана була невелика, але кров з рани нестримно падала в болото. В ці хвилини, коли Скорик обмивав молодиці ступню та міцно об'язував чоловічою полотняною сорочкою, бабуся дивилася на поранену молодиці ногу; в неї хустка ще далі зсунулася з голови і пасма сивого волосся спало на її худе заплакане старече обличчя. Дівчина, яка допомагала молодиці встати на одній нозі, раз-у-раз питалася крізь плач: «Мамо, вам тепер ліпше з замотаною ногою?»

Я стояв поряд Романа Скорика, чекаючи, поки він обмотає молодиці покалічену ногу і з розмови зрозумів, що це була родина. Сивоголову бабусю вів під руку її зять, а молодиця з покаліченою ногою була її дочкою.

Роман Скорик вів молодицю під руку весь цей шмат «просеки», що була покрита рідким болотом. Дівчина йшла поряд матері, несучи на своїх плечах клунок з речами, який раніше несла мати. Чоловік ішов за ними, ведучи напівпритомну стару матір. Ішов я з ними поряд Скорика, бо всі мої земляки вже пішли вперед. На моїх плечах мій клунок ставав все важчий; втома почала мене перемагати. В мене

вже не вистачало терпіння дивитися на муки старих людей, жінок та дітей, які брели болотом. Для мене самого несподівано мої уста проговорили майже вголос: «Боже, Ти бачиш наші муки. Хоч Ти заступися за нас!» Але від цих слів наші муки не зменшилися...

Гнали нас багнукою не менше, ніж півгодини. Потім ми знову вийшли на лісовий мох. Молодиця з покаліченою ногою зразу сіла, а її чоловік і дочка почали розмотувати їй ногу. Сивоголова бабуся, спираючись на ціпок, підійшла до Романа Скорика, взяла його за руку й хотіла поцілувати. Але Скорик відвів свою руку. Тоді бабуся стала дякувати Скорикові за допомогу її дочці. Схвильована, вона майже шепотом до нас проговорила: «Це моя єдина дочка, а чоловіка мого й сина, старшого за неї, чекісти розстріляли, ще в 1921 році». Бабуся також сіла на мох поряд із своєю дочкою, зятем та внучкою. Ми із Романом Скориком пообтирали мохом ноги від болотяної рідини, швидко повзувалися й чимскоріше пішли вперед. Нам хотілося трохи нагрітися і своїх земляків догнати, щоб знову йти разом. На «просеке» ми обминули багато родин, які сиділи; деякі теж мали покалічені ноги, а деякі сіли відпочивати після тяжкої болотистої дороги. Але наші конвоїри, міліціонери та комсомольці, на них кричали, щоб вони піднімалися та йшли вперед.

Ліс ставав усе густіший; високі ялини й сосни росли дуже густо, і вузька «просека» нам здавалася тунелем.

Всіх нас охоплював страх, бо ніхто не знав, куди нас женуть. Але всі ми просили Бога, щоб скоріше дійти хоч кудинебудь, щоби лише вибратися з болота. Вже почало вечоріти, коли нас зупинили на невеликій лісовій галявині, покритій мохом; упрорідь стояли товсті листяні дерева. Ми думали, що коли підійдуть задні до нас, то нас усіх разом поженуть далі. Але вже й задні підійшли до нашого великого гурту, а наказу у дальшу дорогу нам не подавали. Ми розглядалися навкруги лісової галявини, але крім дрімучого лісу нічого не бачили. Тільки материнський і дитячий плач та лемент розходився по галявині. З протилежного боку лісу виїхало кілька десятків возів, на яких везли людей, безсилах іти тішки, кілька дітей та речі тих невільників, які не могли їх забрати на плечі. Не встигли вози зупинитися коло нашого гурту, як на передньому став службовець ГПУ і на весь голос прокричав:

«Спецпереселенці! Це ваше постійне місце поселення. Ви мусите чимскоріше побудувати собі бараки, щоб у листопаді вже в них мешкати. Якщо не устигнете до зими побудувати, то всі загинете від холоду. Хто з вас надумає тікати, той попаде у Вологодську тюрму, бо всі дороги навколо пильно охороняються і стережуться заставами. Завтра вранці ви одержите дальші вказівки від коменданта ГПУ, вашого спецпосолька. А зараз порозбирайте з возів свої речі. Одержите сокири і нарубайте дерева та розпаліть вогнище, щоб тепліше було спати. І ще раз вас попереджаю: коли хтонебудь надумає втікати з місця поселення, того буде впіймано й посаджено в тюрму, і він довго сюди не повернеться. А в тюрмі умови ви вже знаєте від тих, хто там перебував».

Після почутого всіх нас охопив страх за наше майбутнє...

Вечірня темрява чорною завісою вкутала галявину. Навкруги галявини лунали удари сокир — це в темноті поселенці рубали гілля, щоб наслати на сирий мох для ночівлі під голим небом. Два чи три рази й ми сходили в ліс. Зубенко, Сердюк і Оплачко носили гілля на постіль, а я з Романом Скориком дрова для вогню.

В лісі й на галявині стояла темрява, як у домовині, і дуже нам тяжко було потрапити до свого малого гурту, бо в темноті на галявині улаштувався ночувати гурт коло гурту. Багато люду несло з лісу гілля та дрова, і всі ми в темноті прислухалися до голосів сидячих, а дехто з нас перегукувався, щоб скоріше потрапити до своїх. В той час, коли ми носили з лісу гілля і дрова, решта членів нашого гурту, Бугай Віктор із дружиною та пані Зубенко улаштувалися під великою листяною деревиною: в землю понабивали колів, наставили поміж ними гілля, щоб хоч трохи заховатися від холодного осіннього північного вітру. Але ялиново-сосновий паркан із гілля нам приніс дуже мало тепла, бо холодний вітер віяв навкруги, а до того ще наше взуття було наскрізь мокре і ще більше додавало нам холоду. Цю першу ніч нашого примусового поселення в лісі хтось з нас назвав «страшною ніччю». В темряві на лісовій галявині весь час було чути гомін, перемішаний з материнським плачем. До плачу долучувався холодний вітер та лісовий шум навкруги галявини, який ще більше наганяв на нас смутку. Ми часто споглядали темні небесні простори і молили Бога, щоб на нас не послав дощу або снігу.

Вечірню темряву просвітили перші вогнища, що запалали на галявині. Від світла вогнища було видно, що навколо палаючих дров сиділи та стояли люди. Коло нашого гурту Роман Скорик ніяк не міг розпалити багаття, бо дрова були сирі. Вже був пізній вечір, коли наше вогнище також розгорілося. Ми обсіли багаття й горнулися якнайближче до тепла, бо скрізь старий наш одяг, — а на декому з нас одяг був майже літній, — північний осінній холодний вітер продував до кісток. Ми спішили висушити наші мокрі онучі та нагріти ноги після болотяної дороги.

Сиділи ми всі довкола багаття мовчки; темні хмари пливли над самим лісом, вони наганяли на нас страх, що ось, ось почнеться сніг або дощ; від цих думок страх переходив у жах. Пані Зубенко наливала нам із свого чайника окріп у горнятка, а в самої сльози котилися по її худому обличчю. Вечеря наша була бідна: хліб із гарячою водою. Мабуть, усі думали те саме, що й я: що ж з нами далі буде?

Мовчанку нашу порушив Федір Сердюк.

«Дехто вірив, що нас звільнять додому, але я москалеві не вірю, бо так учить нас наша історія — сказав він. Скільки тут на півночі загинуло наших людей, ще багато, багато років тому до приходу комуністичної влади в Москві. Російські царі сюди засилали наших ліпших синів. Оцей холодний вітер дме з Білого моря. Там на Соловцьких островах сидів ув'язнений в темному льосі більше двадцяти років наш останній кошовий козачого війська Кальнишевський. Там же він осліп і помер, проживши більше ста років. А скільки гетьманів та їхніх старшин і багато-багато інших загинуло в московських тюрмах і на засланні! За те, що любили свій край та хотіли нас визво-

лити від московського панування. Сьогодні ще гірше стало. Російський комунізм ув'язнив нас та заслав сюди на північ не тільки чоловіків, а й матерів з дітьми. Гляньте довкола себе».

Федір Сердюк підвівся на коліна і показав рукою довкола галявини, на якій нічну темряву просвітлювало багато вогнищ. До розмови Сердюка ми всі були зайняті своїми турботами; як тут ліпше влаштуватися спати на сирому лісовому моху. З гілля понамощували постіль та над головами теж ставили гілля, щоб хоч трохи заховатися від вітру. Але після слів Сердюка наші очі звернулися до палаючих вогнищ. Навколо них було багато людей. Вони всі змучені, бідно одягнені та прибиті горем. За вогнищами виднівся дрімучий ліс. Федір Сердюк у задумі на хвилину замовк, а потім знов почав нам сповідати:

«Міняються режими московського наїзника, але їх мета одна: поневолити наш край. Верніться в сиву давнину, і побачите, що москаль нищив наш народ. Грабував і палив наші міста та села. Вбивав невинних людей. Для доказу хочби взяти нашу гетьманську столицю Батурин. Московське військо під зверхністю царя Петра I зруйнувало його й спалило дощенту. Всю залогоу вибили — до одного козака і також мужчин, жінок та дітей вирізали до одної душі. Те саме й тепер, бо той самий москаль панує над нами. В нас усе забрав і під багнетами вивіз сюди на північ. Більша частина дітей наших від холоду вимерла, а й старших людей теж багато Богові душу віддали. А, що нас тепер чекає? Зима не за горами, а нас вигнали у ліс без даху над головою. Тепер ми всі переконалися, що москаль підступний і кровожадний, вигнав нас у ліс на смерть, а втікати тепер не має змоги, бо всі лісові дороги перехрещені заставами, а лісові проходи залиті осінньою дощовою водою. Та ще й звірина блукає лісом».

Федір Сердюк на останньому слові зупинився, опустив голову на груди і в задумі замовк. Його оповідання про сиву давнину нас полонило, ніби ми і холод менше відчували. Мовчанку порушив Василь Дешко. Він нам теж розповідав про давню давнину, як він ще молодим хлопцем їздив у місто Херсон і купив там «Історію України» Аркаса. Прочитане у цій книзі Дешко пошепки переповідав нам до пізньої ночі. На кінець розповідання Дешко вголос промовив:

— «Так обидва окупанти зруйнували нашу державу, але хто їм допоміг й чіми руками вони робили і роблять Каїнову роботу? Це наші яничари, перевертні, які окупантові допомагали і допомагають. Так було в давнину, так і є сьогодні».

Дешко махнув рукою й замовк. Він підсів ближче до Бугаїв, і вони стали щось потиху говорити. Зубенки турбувалися про родину Плесканюка; куди їх погнали та яка їх доля зустріла в невідомій дорозі? Роман Скорик увесь вечір підкладав у багаття дрова, а Афанасій Оплачко сидів сумний і мовчазливий. Федір Сердюк перший відсунувся від багаття і ліг на гілля спати. Слідом за Сердюком ми теж почали укладатися: намощували гілля під себе та ставили як-найбільше під голови, щоб хоч трохи заховатися від вітру.

Була пізня ніч. Гомін і плач притихли, сон та тяжка денна подорож перемогли нашу душевну і фізичну втому. Але декому, не зважаючи на втому, не спалося. Де-не-де було видно коло вогнищ сидячих. Від них і сон відмовився. З нашого гурту всі вже спали, тільки я один не міг заснути. Я думкою був у Рідному Краю, і ніби мені причулися колишні слова матері:

«Горе нам, сину, буде». Здійснилися ці материні слова!.. Коли всю нашу родину в 1924 році позбавили права голосу (позбавлення права вибирати і бути вибраними), мати часто ці слова у сльозах повторяла. Мої уста мимоволі шепотом говорили: «Мамо, мамо, твоє материнське серце передчувало це велике горе». Мені захотілося, як малій дитині, пригорнутися до матері та вилити у сльозах перед нею все своє горе.

Кілька разів я вставав із своєї холодної й твердої постелі та все дивився довкола себе на палаючі вогнища. Але крім непроходимого чорного лісу, я не міг бачити нічого. Вже був другий рік мого ув'язнення, але ця ніч серед лісу, без даху над головою, була мені найсумніша. Погляд на моїх сонних земляків ще більше завдавав мені журби. Вони спали на ялиновім гіллі, скорчені від холоду. Худі, змучені, бідно одягнені, в подертому одязі та чоботях. Мабуть, уже було близько до ранку, як я заснув, але спати не довелося довго. Мене раптом розбудив гострий крик поруч. Я зірвався на ноги, але очі ще були напівсонні. Багато хто з нашої групи від різкого крику також зірвався на ноги, дехто лише підвівся й сидячи розгублено заспанними очима водив навкруги себе. Очі всіх зупинилися на Василеві Дешкові. За кілька кроків від ялинової постелі Дешко лежав на спині і совався по лісовому мохові та щось півголосом бурмотів. Спочатку ми всі поперелякувалися, думаючи, що його вкусила якась лісова тварина. Роман Скорик перший кинувся до Дешка — хотів допомогти йому встати, але той у гніві крикнув, щоб його не займали. Він підвівся сам, і, сидячи на гіллі, розповів, що йому щось припекло у спину і він щосили з ляку в сні закричав. Потім зрозумів, що в нього загорілася одежа на спині і він швидко погасив її сирим мохом. Пані Бугай допомогла Дешкові порозмотувати на спині одежу, та все над ним жартувала, що він підсунувся до багаття як «стара бабуся».

На лісову галявину опустився вже білий ранок. Люди заворушилися, ніби мурашки. Я з Романом Скориком пішов до лісу. Ішли ми галявиною повільно, розглядаючись між родинами коло вогнищ, може, є десь хтось зі знайомих. Але родини були нам не знайомі. Чим більше ми минали людей і роздивлялися то більший страх нас охоплював. Всі були змучені холодною ніччю і неподібні до людських істот.

Але не доходячи до лісу, ми зустрілися з тим, кого кожний з нас в душі найбільше боявся. Остання група під лісом була найчисленіша; було в ній душ сорок, і всі стояли колом. За півсотні кроків від гурту чувся різкий жіночий плач в суміш із криком. Коли ми підійшли до гурту, почули тихий плач кількох жінок. Від крайніх у гурті ми довідалися, що вранці помер старий чоловік, що вночі він скинув пальто та прикрив ним підростка-внука, а сам ліг на ялинове

гілля в самому літньому піджаку. Вранці попробував підвестися на ноги, але не міг; він знову ліг на гілля і незабаром помер.

Роман Скорик стояв похмурий, слухаючи оповідання про небіжчика. Я хотів пропхатися в середину кола, але Скорик вже рушив до лісу і я поспішив за ним. Мене охопив божевільний страх. Уста мої шепотом проговорили: «Боже, ми потрапили ще в гірші й страшніші умови, ніж були в мішутінському лісі»...

Скорик ішов мовчазний і задуманий.

Снідала наша група мовчки — всіх приголомшила смерть старого. Дехто пив саму теплу воду, бо хліб ще минулого дня поїли. Подув східний вітер; разом із ним надплила густа хмара, і на нас почали падати рідкі дрібненькі сніжинки. Вся наша група підійшла під товсту гілясту деревину, щоб хоч трохи заховатися від снігу. Але гілля було вже безлисте і сніжок став посипати. В обох жінок, що були в гурті стояли сльози на очах, вони з острахом дивилися крізь гілля на хмари. Ми, чоловіки, також мовчки, поглядали в небо. Думаю, що всі ми думкою просили одного, щоб Бог не послав снігу або дощу.

Перед обідом вітер втих. Перестав падати ріденький сніжок. З-за хмари над лісом з'явилось байдуже сонце, яке не посилало нам свого теплого проміння. Різкий чоловічий голос порушив тишу — пролунав наказ усім сходитися на середину галявини, де чекає на нас комендант ГПУ. І знову хвилювання, а в думці запит: «Що ж сьогодні почуємо від цього ката?» На середину галявини сходилися спецпереселенці. Наша група теж ішла вся, але Федір та я поспішили вперед, щоб стати ближче до коменданта ГПУ, краще почути його промову. Ми пройшли кроків десятків два, і погляди наші зупинилися на видовищі: коло невеличкого вогнища сиділа ще не стара жінка. В неї очі були заплющені, обличчя худе і страшно бліде. На її ногах лежало щось покрите старою свитиною. Поверх свитини лежали витягнуті її кістляві руки. Ми зупинилися і Федір Сердюк схвилювано вголос промовив: «Боже, жінка мертва». Але бліде обличчя повільно розкрило повіки, а із глибини чола глянули холодні й байдужі очі на нас. Свитка заворушилася і з-під неї висунулося дитяче худе й бліде обличчя. Ми відійшли кроків п'ять, і я ще раз оглянувся. Коло вогнища лежало два чи три малі клунки. Жінка в лахмітті спиною обперлася на кілки, забиті в землю. Її жовте худе обличчя знов мало заплющені очі. Дитячого обличчя вже теж не було видно з-під свитки. В Сердюкових очах стояли сльози, а в моїй уяві постала моя сестра Анна. Вона теж була така «в селищі мук і смерті»: худа, й з блідим обличчям така, що я її не впізнавав відразу...

Мовчки підійшли ми до гурту людей, що вже зібралися навкруги коменданта. Від погляду в мене за спиною ніби холод пробіг. У середині кола стояло два гепоушники. Один із них був мені вже відомий. Він і цим разом своїми проникливими очима розглядав навкруги себе невірніжків, як і на станції Вожега, в червні, під час вивантаження нас із вагонів. Останній раз я його бачив другого дня після нашого вивантаження коло «Патрикийівського поштового відділу», де нас розсилали по тимчасових мешканнях, тобто у лісові понищені «гумна».

Дивився я з хвилюванням на обох катів: обидва були вигодувані, з виголеними обличчями. Люди сходилися, і коло все збільшувалося. Вже мені знайомий гепеушник, мовчки розглядався по нас та підкручував свої сиві вуса. Мій погляд з двох гепеушників перенісся на моїх земляків-невільників, і в душі я розплакався: всі вони були худі, змучені, з сумними переляканими обличчями. Одежа на них була як на жебраках.

Капітан ГПУ насупив сивуваті брови, обвів нас іще раз своїм суворим поглядом та піднесеним голосом промовив:

— «Спецпереселенці спецпосьолка число 2! Це ваше місце постійного поселення. Пам'ятайте; без дозволу органів ГПУ ви не маєте права й кроку рушити звідсіля. Три дні вам дається на будову куренів, а хто з вас бажає, то може в землі копати землянку. Після трьох днів приступайте до будови бараків. Поспішіть якомога скоріше, бо надходить зима. Органами ГПУ комендантом вашого спецпосьолка число 2 призначений товариш Патишов — він є моїм заступником. Я є головний комендант на два спецпосьолки число один та число два. Ви муsite виконувати всі вказівки тов. Патишова. Він є такий же комендант ГПУ як і я».

Всі слухали ката, і на худих обличчях застиг страх. Кожне його слово падало на мене ніби тонна каміння. Я ще більше зрозумів, що ми — в'язні, але не в тюремних кам'яних мурах, а серед густого чорного лісу, без даху над головою.

Гепеушник продовжував на нас кричати. Казав, що ми будемо працювати даліше безкоштовно та що наші харчі будуть такі самі як раніше. Лякав нас Архангельською тюрмою, якщо хтось надумає втікати. На кінець своєї промови він нелюдським голосом до нас прокричав: «Советській владі ви повинні бути вдячні. Вона вам допомагає побудуватися на новому місці. Попереджую іще раз; хто з вас посмілиться не виконати вказівок коменданта або спробує втікати звідсіля, того чекає тяжка кара».

Останні слова він прокричав з піднесеною рукою, з погрозли-вим жестом. Я не зводив очей з гепеушників: комендант був одягнутий у пальто, що сягало трохи вище колін зі смушковим коміром, з-під якого виднівся комір нового військового піджака, а на петлицях — по одній «шпалі». Зверх пальта на поясі висів револьвер, на ногах мав нові лісові чоботи, а на голові гепеушський кашкет. Лейтенант Патишов був вище середнього росту. Бльондин, але трохи рудуватий, обличчя подовгасте, невелике, із злим виразом. Думаю, що йому було років між 30 та 35. Одягнений в нову військову шинелю, поверх якої теж висіла зброя, а на петлицях — відзнаки лейтенант ГПУ. На ногах мав теж нові чоботи, а на голові такий самий кашкет, як на головному комендантові.

Після вислухання наказу невольники розступилися, і обидва гепеушники вийшли із кола та попростували до своїх коней. Кроків за десять від нас стояло троє осідланих коней, яких міліціонер тримав за повіді. Служаки ГПУ, всі троє, сіли на коней і поїхали галявиною на схід в напрямку лісу. Невільники ще кілька хвилин постояли,

розмовляючи та згадуючи, що кілометрів два на схід теж серед густого лісу знаходиться наша перша колона. Там же будуть будувати «спецпосьолок ч. 1». Невеличка наша група верталася назад до убогих наших клунків, що лежали під гіллястою деревиною, накриті ялиновим гіллям, на яких ми спали. Поряд нас ішла нам не знайома родина, на чолі якої була стара жінка, років шестидесяти, міцної будови. Ідучи, вона на весь голос промовила:

«— Мало я що зрозуміла того кацапа; лякає тюрмою. Тюрма та й тюрма. Він не знає того, катюга, що йому теж тюрми не минути. Катюзі по заслугі».

Ми всі навкруги мовчки переглянулися, удаючи, що нічого не почувли.

Сиділи ми знов на ялинових гілках і радилися, що нам робити, чи будувати курені, чи ями-землянки копати. В такі тяжкі хвилини і про голод ми забули. Але нашу розмову та хвилювання було перервано: чоловічий піднесений голос скликав нас знов на середину галявини, але цим разом тільки голів родини. Чотири підводи, запряжені по одній коняці, стояли на західній стороні галявини. До них сходилися наші селяни-хлібороби, але вони вже мали вигляд убогих жебраків. Дружини Зубенка та Бугая були схвильовані до сліз тим, що нам, мужчинам, було наказано зібратися до підвод. Вони боялися за своїх чоловіків, щоб їх не розлучили з ними. На чотирьох двокілісках лежали поперечні пилки, сокири та лопати для копання землі. Стояла вже довга черга селян-хліборобів. Наша група теж приєдналася до земляків. Перші з підвод одержували лопати, сокири й пилки та вислухували типа в цивільному убранні, який давав короткий наказ. Люди повільно розходилися з похмурими обличчями по своїх місцях. Ось наша група вже перед підводами, коло яких стояло чотири підводчики — місцеві селяни. П'ятий був по-святковому одягнений та вигодуваний. Його підводчики називали «товариш начальник». «Начальник» слідкував за видачею «соціалістичного майна» і давав кожному невільникові короткий наказ. Шостий в руках тримав аркуш паперу і вписував ім'я та прізвище спецпереселенця, котрий одержував з підводи сокиру, пилку та лопату. Але шостий вже був із спецпереселенців: на обличчі змарнілий, неголений, ніби жебрак. Доброю нашою мовою він повторював прізвище кожного та записував на папері, дописуючи, хто що одержав. Пикатий тип у цивільному убранні нам теж наказував, щоб ми курені будували на західній стороні поляни, бо на східній будемо будувати бараки.

Поверталися ми до своїх клунків, несучи сокири, пилки та лопати; з фунт цвяхів ніс Федір Сердюк, отримавши на всю нашу групу для збивання крокв на наш курінь. Ішли ми всі мовчазливі. Мабуть, думали все те, що я: «Боже, зима надходить, а ми серед чорного густого лісу будемо в куренях жити». Федір Сердюк зі злістю кинув цвяхи та лопату на мох і, схвильований, вголос промовив: «Невміли тримати зброю в руках та оборонити свій край, за це нас Бог покарав. Тепер тримаймо лопати та сокири і окупантові ліси розчищаймо».

Сердюк сів на гілля коло свого клунка, задуманий, мовчав. Дружини Зубенка і Бугая дивилися схвильовані на нього. Скорик, Дешко,

Зубенко та Бугай теж дивилися на Сердюка. Це ми вперше почули сказані в гурті такі слова і побачили духово та фізично розбитого Сердюка.

Наша дев'ятка розділилася на трое. Зубенко із дружиною відійшли від нас, окремо курінь собі будувати, Бугай — теж. Ми, самотні чоловіки, залишилися під деревиною вп'ятьох; на західній стороні поляни ми почали собі землянку копати. Скорик, Оплачка та я двома лопатами на зміну стали копати яму. Сердюк і Дешко готували крокви для лісового кубла. Спішили ми збудувати землянку-курінь чимскоріше, бо кожної хвилини міг налетіти дощ або сніг. Вечірня темрява вже почала окутувати лісову галявину. Навкруги нашої ями лежали горби свіжо-рудуватої землі. Василь Дешко приніс нашу вбогу пайку та розповів нам, що харчі наші розподіляв той самий чоловік, який записував нас до списку при роздачі знаряддя і назвав його прізвище: Клименко. Казав, що Клименко походить із Полтавщини, сам теж спецпереселенець. З нашої колонії. Федір Сердюк нагрів окріп, і ми вп'ятьох сіли в темноті коло вогнища вечеряти. Багаття знову горіло, як і минулої ночі. Численними невпорядкованими рядами по всій західній стороні поляни, в колі вогню і світла чорніли людські постаті. Денна праця коло землі мене втомила докраю, а холодний осінній вітер заганяв спати до ями.

Від втоми і хвилювання серце моє билосся, а мозок мій розривався від думки, що я ночую серед лісу в ямі на ялиновім гіллі. Думками сам себе я питався: «що ж далі буде з нами?» Найбільше мене хвилювало те, що я вже в ямі; «залишається тільки зверху загорнути». Непомітно я заснув. У сні я відчув біль у ногах, як і в мішутінському лісі. Розплющив очі. Навкруги стояла могильна темрява. Всім тілом я відчув, що дуже змерз, а біль крутив мені ноги від колін до низу. Рука моя лежала коло холодної стіни, і цей дотик ще більше кидав мене в розпач. Яма була з метер завглибшки. Переступив я через сплячих моїх земляків і виліз із неї. В темряві виднівся вогонь з догоряючого нашого багаття. Біля нього на ялинових гілках спав Федір Сердюк. Підкинув я дерева до багаття, і став гріти свої перестуджені ноги. Світло впало на обличчя сонного Сердюка. Мої уста мимоволі прошепотіли: «Боже, він довго жити не буде». Худе обличчя було покрите сивуватим заростом, а ніс та чоло мали жовто-висохлої людини...

Була ще темна ніч, але холод вигнав теж із ями до багаття Скорика, Оплачка та Дешка. Розмова розбудила Сердюка...

Поблагословило на сирій світанок, і наша п'ятірка взялася до некінченої праці. Знову втрійку ми копали далі яму, а Сердюк та Дешко лаштували крокви на землянку: носили гілля, здирали кору з товстої деревини та сушили мох коло багаття. По всій поляні розпочалася праця спецпереселенців. Одні копали землянки, другі ставили курені, треті сиділи в розпуці й гірко плакали... Уже по обіді на нашій землянці густо стояли крокви. Зверх крокв поклали кругляки, наклали гілля, застеляли корою, притрушували мохом та насипали товсто землі. Третю ніч нашого невільничого поселення ми вже спали у накритій

землянці. Вхід до неї заставили ялиновим гіллям, але холод дошкуляв нам, бо землянка — все це лише яма. Цю ніч біль крутив мої ноги ще сильніше, ніж минулої ночі. Василь Дешко нарікав, що його паралізована сторона від холоду дерев'яніє. Коло нашої лісової нори вогнище не горіло, бо надворі моросив холодний осінній нічний дощик.

Ранок четвертого дня приніс нам сумну погоду. Сіро-дощові хмари майже зачіпалися за верхи ялин, густий дощ падав на поляну, ніби крізь густе решето. Багато родин не встигли понакривати свої землянки, і сиділи під голим небом та дощем. Федір Сердюк вийшов із нашої землянки і стояв коло входу та схвильованими очима розглядав мокру поляну і говорив у голос, ніби сам до себе.

— «Лісова пуца, холодний дощ падає, а люди сидять по земляних норах голодні та роздягнені. А багато людей ще сидить і без даху над головою. Боже, чи це правда, чи я вже божеволію?»

Федір Сердюк, схиливши голову на груди, в задумі мовчав, а з його очей котилася сльоза за сльозою...

Цілий день ішов холодний дощ. Ми в землянці працювали не розгинаючи спини. Федір Сердюк і Василь Дешко «майстрували» з гілля та моху двері. Афанасій Оплачко під задньою стіною вистеляв кругляками долівку, а зверх кругляків настеляв молоде гілля та вирівнював мохом. Наприкінці своєї праці Оплачко промовив: «ви вдома не спали на такій постелі, як я вам тут шикую». Роман Скорик та я, за словами Сердюка, в цей день були «шахтарями»: у західній стіні нашої землянки довбали завширшки з метр діру. Найтяжче нам було в глибині діри продовбати шириною в лопату димар надвір. Федір Сердюк знов дав назву нашій тяжкій праці: ви найбільші майстри — однією лопатою побудували таку модну піч.

Дощовий день був сумний, але вечір був ще сумніший. Навкруги стояла темнота, як у домовині. Вогнища на поляні не горіли. Моросив густий дощик. В нашій «модерній печі» горіло невелике багаття. Від вогню видно було в нашій землянній норі, ми сиділи всі близько до вогнища, ближче до тепла. Після убогої нашої мовчазливої вечері Сердюк не сказав ні слова, відхилив двері нашої землянки і вийшов надвір. Надворі у темряві шумів холодний вітер і падав дощ. Василь Дешко підпер «двері» з середини землянки і ми всі чотири приступили до полювання «звірини». Перший раз я бачив Василя Дешка без сорочки, і його вигляд мене злякав: це був кістяк, обтягнений шкірою, та ще до того непівспаралізований один бік від обличчя — до стопи ноги. Роман Скорик і Афанасій Оплачко теж були худі, але їх вигляд ще нагадував живу людину. І так ми вчотирьох сиділи півколом біля вогнища, тримаючи сорочки в руках, і збирали з них воші, які теж, мабуть, відчули тепло й повилазили з латок та рубців. Ми кидали їх одну за другою у вогонь. Афанасій Оплачко розстебнув пояс штанів і майже крикнув до нас «О-о-о, та їх тут сотні». Потім підвернув штани й став струшувати рукою з пояса воші прямо в вогнище. Дешко почав сердито кричати на Оплачка, щоб той воші не струшував рукою, вони падають поза вогнище, а потім повилазять на нас. Оплачко виправдувався тим, що він не може зібрати їх пальцями, бо вошами всіяний весь пояс штанів і вся білизна. В цей час

почувся голос Федора Сердюка, щоб ми йому відчинили двері. Скорик відставив підпору-ціпок і відхилив двері; в цю хвилину почувся різкий жіночий голос: «Ой!» У дверях нашої землянки стояла нахилена дружина Зубенка, спиною до нас. Скорик і Дешко поспішно понадівали сорочки. Я глянув на Оплачка і тільки тоді зрозумів, чому Зубенкова крикнула та відвернулася від нас: в Оплачка штани з близною були зсунені нижче колін; він намагався підняти їх, але на мить затримався, бо в поспіху на колінах переплуталася білизна із штаньми. Ми розізлилися на Федора Сердюка за те, що він не попередив нас та пішов запросити Зубенків у нашу «теплу землянку». Зубенкова з трохи розгубленим обличчям переступила поріг землянки й промовила до нас: «мабуть, знов настав кам'яний вік — люди живуть у печерах». Слідом за нею зайшов Зубенко. В одній руці він тримав чайник з водою, а в другій — клунок з одежею. Федір Сердюк зайшов останній і піднесеним голосом промовив: «Афанасію, я ніколи не думав, що ти такий запеклий мисливець». Але до розмови Сердюка про «звірину» ніхто з нас не приєднався.

Наша лісова яма на сім осіб була дуже мала. Ми вчетверо вмостилися на ялиновій постелі, а Зубенки та Федір Сердюк сіли ближче до вогнища. Зубенко поставив чайник з водою на вогнище, а його дружина почала нарікати, що в їхньому курені дуже холодно, але все ж дякувала чоловікові, що зробив добрий курінь, у який дощова вода не проходить. Я став приглядатися, як мої худі, змучені земляки пили окріп замість чаю, без цукру й хліба. Крізь двері чути було, що надворі падає дощ і шумить вітер. Дружина Зубенка з острахом розповіла нам про минулий четвертий день нашого примусового поселення в лісових пушах: «три ночі спала я під голим небом, але коло вогнища. Мерзла, але не так, як цю ніч у курені. Цілу ніч трусив мною холод. Я просила Федора, щоб він коло куреня розпалив багаття, але дощ не давав вийти з куреня ні на хвилину. Я ждала ранку і покладала надію, що може дощ перестане. Але ранок наніс ще сильнішого холодного дощу. Я все не могла душі нагріти. Надвечір Федір пішов по нашу убогу пайку. Я сиділа в курені голодна, чекаючи шматка хліба, і сама себе дурила думкою, що хліба поїм і мені стане тепліше. Раптом почула недалеко куреня плач: плакало кілька жінок і цей плач в суміші з криком наближався до нашого куреня. Одхилила я ялинові гілки, що були нам за двері, виглянула на галявину, туди, звідки чувся плач. Від страху в мене за спиною пронісся ніби крижаний вітер і мною опанував ще більший холод так, що зуб на зуб не попадала».

Зубенкова на останньому слові замовкла. Від вогнища падало слабке світло на її бліде, худе обличчя. Вона була схвильована, в очах стояли сльози. В нашій напівтемній ямі-землянці цим разом стояла могильна тишина. Ми всі, шість чоловік, з напругою чекали почути, чого плакали жінки. Зубенкова тяжко зідхнула, трошки підвела голову і знов почала оповідати. «Чотири мужчини несли на дерев'яних нарах мертву жінку. Обличчя небіжки було покрите ганчіркою, одежа на ній була стара, в латках, як на нас усіх. Небіжку проводжали в останню дорогу десятків два жінок та дітей, і всі вони плакали. Мужчини теж

були похмурі, несучи померлу, а дощ ніби не знав жалю над ними, падав на їх худі-зажурені та заплакані обличчя. Ця сумна процесія мене злякала і я поспішила заставити вхід до куреня, але плач ще долітав до мене, аж поки вони зайшли в ліс. Боже, чим ми певні, що нас це завтра не чекає? Я вже готова на все, але серце мос розривається, так хочеться побачити ще раз синка мого малого. Що з ним? Де він удома?»

Зубенкова замовкла, а з її очей котилися сльози. Я дивився на неї, прибиту горем, і в моїй уяві постала моя сестра Анна та її чоловік Андрій, тато мій дорогий і дядько Трохим. Всі четверо вони ніби стояли передо мною такі, як їх востаннє бачив. Я промовив тихенько: «Слава Богу, що вони всі четверо утекли додому і не бачать цього страхоття, що ми переживаємо серед холодного північного лісу».

Із сумом Зубенкова нам далі розказувала, що небіжчиця походила із Полтавщини та мала трое дітей. Двоє з них померло ще зимою у Харовському лісі, а третє відіслала додому із своїми родичами, що навесні приїхали забрати останню дитину. Але пізніше її родичів теж було вислано на Сибір, а дитина її десятирічна залишилася без притулку; люди в їхньому селі бояться брати «куркульську дитину» на утримання, щоби не потрапити до списку «ворогів советської влади».

Зубенкова перервала розповідання та хвилин п'ять сиділа в задумі, а потім знову почала розповідати про останні дні небіжчиці. — Чотири тижні тому небіжчиця одержала листа від дитини й цей лист, мабуть, був причиною її смерті. Дитина писала до матері й батька, що вона ночує під тином, хліба крадькома дають їй люди, а на ночівлю ніхто не впускає; голова сільради наказав дитині, що знов її відправлять на північ у висилку до батьків. Після цього листа небіжчиця плакала день і ніч і майже не спала. А як нас гнали лісовою болотяною дорогою, вона перестудилася і останні чотири доби лежала в горячці під голим небом, і нічого не їла. Останні два дні небіжчиця все кликала своїх дітей до себе, та нарікала, що вони бігають по вигону і не чують її...

В тяжкій задумі лежачи на ялинових гіллях, я не відчув, як заснув. Пробудився я перший ранком і зразу відчув гострий біль у ногах. У землянці стояла напівтемрява. Вогнище вже догоряло. Напроти вогнища під стіною, сидючи й схилившись одне на одного, спали Зубенки. На їх худі обличчя від майже згаслого вогнища падало слабе світло. Знов у мене за спиною ніби мурашки забігали, так мені було сумно й страшно від того, що перед моїми очима стояло. Подовгувата яма із сплячими моїми земляками-невільниками, тяжко мені сказати, чи вони всі спали; але з їхніх грудей чулося тяжке дихання. Бувало часто зі мною: не сплю, але вдаю, що сплю, — так не хотілося розтуляти очі, щоб не бачити того горя, що навкруги мене діється.

Не встиг ще й підвестися з «постелі», як недалеко нашої землянки пролунав чоловічий голос:

— Спецпереселенці, негайно всі чоловіки й жінки без речей сходіться на середину галявини! Забирайте з собою сокири й пили, і всі зразу ж на середину галявини!

Голос поступово віддалявся від нашої землянки, але чувся далі з повторенням тих самих слів.

ЗНОВ ЧЕРВОНА КАТОРГА

Стояв ранок, похмурий і туманний. Ялини та сосни були покриті росою з нічного дощу. Шестеро чоловіків, селян-хліборобів з херсонських степів, ішли в напрямку середини лісової галявини. Сьомою між ними ішла нестара жінка. Вона тримала свого чоловіка за руку і в слезах до нього повторяла: «Федоре, в моїх черевиках уже вода»... Федір Зубенко стурбовано поглядав на свою дружину, і нічого не відповідав. Попереду нас ішло декілька родин. Люди були різного віку — від сивоголової бабусі до молодого хлопця й дівчини. Слідом ішли інші родини, а одна стара жінка оповідала, що її чоловік лежить у ямі-землянці хворий, у сильній гарячці. Бувають хвилини, коли він втрачає пам'ять і тоді кляче до себе небіжчика сина-одинака.

Не довго довелось полтавському селянинові хворому лежати в сирій ямі-землянці; другого чи третього дня він помер. Після його смерті, ми довідалися, що він мав одруженого молодого сина-одинака, і в 1929 році його ГПУ розстріляло як «ворога народу», а дружина сама, довідавшись про його смерть, померла від розриву серця.

Наближався я із земляками все ближче до середини лісової галявини, де вже стояв чималий гурт людей. До гурту підходили «спецпереселенці» зі всіх сторін. В гурті чулася напівголосна розмова, але кашель її покривав, бо багато людей попростуджувалися.

Осінні хмари спустилися над самим лісом, а рідкий туман блукав по лісовій галявині. Стояв я в гурті та розглядав своїх земляків-невільників. Вони всі мали чорно-сині обличчя, а кістляві їхні руки від холоду поробилися сині. Найбільше упали в очі молоді дівчата, їх жахливий вигляд моє серце розривав: вони хилилися до своїх заплаканих матерів та від холоду переступали з ноги на ногу. Дівчата й жінки майже всі були вбуті в легкі старі черевики, які провалювалися в мокрий і холодний лісовий мох. «Навіщо нас скликали?» — думав я. Почулося навкруги: «комендант ГПУ».

З приходом коменданта ГПУ — нашого спецпосьолка ч. 2 — розмова притихла, тільки кашель перестуджених нагадував, що в гурті зібрано балато людей!

Комендант ГПУ піднесеним голосом прокричав до нас: «Спецпереселенці! Сьогодні приступайте до будови спецпосьолка ч. 2. Будуйте самі для себе, поспішайте з будовою, бо надходить холодна зима». Всі мої надії на те, що, може, ще нас відпустять додому, зникли. Дружина Зубенка стояла поруч мене і тихо плакала, а Зубенко, Скорик, Сердюк, Оплачко та Дешко стояли мовчки, опустивши голови, та й увесь гурт «спецпереселенців» притих. А голос коменданта все до нас кричав, що ми повинні в лісі працювати якнайдовше, не менш десяти годин. Залякував нас тим, що хто коли спробує втікати, то далі в'язниці Вологодської не втече. Нагадав також, що ми «вороги советської влади», але советська влада хоче нас виховати на добрих громадян. Ще довго

він до нас кричав, а після крику запитав, чи ми його зрозуміли? Хтось із гурту вголос відповів: «Не все зрозуміли, бо ми руської мови не знаємо». Комендант ГПУ в гніві вилаявся на нас московською материнщиною... По короткій перерві знову піднесенням голосом прокричав, але цим разом уже нашою рідною мовою, що хто з нас за фахом будівельник, то щоб вийшов з гурту і підійшов до коменданта спецпосьолка.

Федір Сердюк ступив крок від нас, ніби до виходу з гурту, але зупинився. Нахмурих брови, спустив голову і в задумі жмурих очі. Але хвилину через дві знову підняв голову, два чи три рази перехрестився і щось тихо сам до себе проговорив та пішов поміж людей в напрямку комендантури. Ми дивилися вслід Сердюкові й не розуміли, куди й чого він пішов. Ми знали, що він ніякого будівельного фаху не має, що він хлібороб від коси й плуга. Крім Сердюка виходили з гурту ще інші чоловіки та підходили до коменданта. Після того, як уже чоловіки за фахом «будівельники» перестали підходити до коменданта ГПУ, нам, що залишилися, був даний наказ: гуртуватися по 12 осіб у бригади. Великий гурт людей сколихнувся. Кожен із нас намагався потрапити у ту бригаду, де його друзі або найближчі земляки. Я залишився із своїми земляками — Зубенко, Дешко, Скорик, Оплачко, Бугай, П'ятів та його син Іван, Ратуш, Шереметів і два старі чоловіки з Полтавщини. Через півгодини бригади вже стояли по шість пар кожна. Від бригади до бригади підходив комендант ГПУ Патишов, а за ним з десятків його помічників, які переписували нас по бригадах. Між нами був і Клименко. Він оголосив нам, щоб усі самітні чоловіки після праці приходили одержати денну пайку. В оточенні коменданта, крім Клименка, було ще два спецпереселенці: один був нижче середнього росту, темний шатен, років 26 або 28. Другий був високого росту, блондин, теж такого віку. Останні чоловіків п'ять або шість були місцеві, бо по їхній одежі було видно, що вони є лісові бригадири.

Після перепису комендант нам наказав зразу відходити в ліс на «лесозаготовку» для будови бараків, та ще раз попередив, щоб ніхто з нас не тікав додому, бо всі дороги мають застави.

Лісовою галявиною погнали нас в західній край лісу. Попереду йшли лісобригадири. Нас було більше двадцяти бригад. Позад нас йшов комендант ГПУ Патишов з двома спецпереселенцями. Жінки й молоді дівчата залишилися на місці нашого збору. Між ними залишилися старі чоловіки, які до праці не мали сил. Невеликий гурт «будівельників» стояв коло них.

Проїшли ми лісову галявину, покриту мохом та зрідка лісовими кущами, і ввійшли в густий ялиновий ліс. Ялини стояли рівні, мов підібрані: високі, стрункі. Лісова дорога, по якій нас гнали, була вузька та заросла, а людських слідів і ознаки на ній не було. Йшов я із сокирою в руках, виснажений та душевно зламаний. Дрімучим лісом нас прогнали кілометрів півтора. Передні бригади зупинилися. Ми повільно підходили до них. Лісобригадири розставляли передні бригади вздовж лісової дороги. Надійшла й наша черга. Одержали й ми полосу дрімучого лісу і нам наказано було вирубувати дерева підряд. Із дерев на будову бараків наказано знімати кору,

відпилювати відповідну довжину, «не будівельний» ліс залишати з корою, а тільки обрубувати гілля.

День тяжкої лісової праці пройшов за чашкою теплої води та шматком чорного глевкого хліба.

Поверталися ми з праці змучені, як і в мішутінському лісі: ноги були мокрі та тяжкі, ніби оливом налиті. Вже було темно, коли ми вийшли на галявину та дійшли до своїх землянок. В землянці нас зустріло тепло. Федір Сердюк сидів коло печі, в якій палахкотіли дрова. Від вогню в землянці було ясно й тепло. Але довго посидіти не вдалося, бо треба було йти по денну пайку.

На східньому боці галявини стояв нашвидко побудований із дерева барачок. В середині над вікном стояла газова лампа, а крізь вікно Клименко видавав нашу денну пайку. І ось ми вже знову в землянці, але вже з хлібом. Убогої пайки не вистачало голодній людині доволі раз наїстися. А треба було цілу добу пережити і ще тяжко працювати...

При вечері Сердюк розповів нам про денні новини в нашому спецпосьолку ч. 2.

— Тоді, коли ми зранку стояли в гурті й комендант викликав із гурту будівельників, в мене зродилася думка спробувати щастя. Я підійшов і записався як муляр, бо трохи в цьому розумівся. Після того, як вас погнали в ліс на лісопояс, а нас усіх, жінок, дівчат і старших чоловіків, примусили розчищати на галявині мох та кущі зрубувати, там, де будемо будувати бараки. Сім великих досить довгих площадок розчистили; говорять, що будемо будувати більше десяти величезних бараків. Сьогодні вже розпочали на середині будувати невеликий барак на три кімнати — для коменданта ГПУ. Другу будову розпочали, але під самим лісом на західній стороні галявини: невеличкий барак на одну кімнату, але з досить міцних ялин. Чутки прийшли, ніби «баню» для нас побудують. Трохи дивно; далеченько й на горбі, вітер постійно буде навколо неї віяти. Для «бані» те місце не підходить. Будують місцеві чоловіки. Один із них за старшого; він цілий день ганьбить нас, ніби ми ледарі, бунтарі, які не хотіли вдома робити і не хочуть і тут. Наші — як допомогова сила: ями копають, пиляють дерево і подають їм, але кацап вологодський все на них кричить. Боже, як тяжко слухати такі ганебні слова, а на бідних жінок і дівчат що він не говорить!.. «Вимагає, щоб вони скоріше працювали і розчищували мох і кущі. Де ж та сила в них візьметься, як вони голодні день-у-день, а ноги цілий день мокрі. Сили не вистачає далі терпіти такі наруги. Але що зробити, коли над тобою москаль стоїть з багнетом та глузує з тебе».

По короткій перерві Сердюк знов почав нам оповідати:

— «Також ходять чутки, що ми повинні скінчити будову бараків у цьому місяці, бо в жовтні вже може лягти сніг. Але не віряться, щоб ми за півмісяця побудували. А комендант Патишов, як пёс, цілий Божий день на нас кричав, щоб ми скоріше й скоріше працювали».

Вже майже засинаючий Сердюк закінчив розповідь. Скоріж і Оплачко після розповіді Сердюка теж не довго розмовляли; денна втома брала верх. Я лежав напроти вогню та грів перестуджені

ноги, а мої всі чотири земляки спали. Повітря у нашій землянці ставало все тяжче. Від чобіт та наших мокрих лахів вставала пара й наповнювала повітря, але годі, одяг і чоботи треба хоч трохи на ранок просушити. З невеселими думками та в тяжкому повітрі в ямі напроти вогню на ялинових гіллях я теж заснув. Та Василь Дешко своїм кашлем нас усіх розбудив. В ямі було темно, стояло сире і задушливе повітря. Та найгірше докучали мої ноги; ними крутив біль так, що хотілося кричати. Сердюк у темряві розпалив вогнище, але недовго довелось лежати в теплі. На шосту годину треба бути вже готовим виходити на лісоповал. Ми взували холодні мокрі чоботи; вони не висохли як слід. Одежа теж була вогка. Снідали ми чашку теплої води, шматочок чорного глевкого хліба, і на працю пішли голодні. Був ще темний ранок, а ми вже з сокирами йдемо лісовими пуццями. Знов і знов рабська праця...

Так проходили в тяжкій праці та в душевній муці дні за днями, і кожен день нам здавався місяцем. Минув вересень, жовтень, а з ним прийшов початок північної зими. Днями й ночами стояли приморозки, а в холодному повітрі замість осіннього дощу пролітав рідкий сніг. Кожна бригада на лісоповалі зменшувалася, бо багато людей попереждувалися й не виходили на працю. Вони лежали по куренях та ямах-землянках. Василь Дешко теж пролежав півтора тижня. Одного ранку до нашої землянки зайшов комендант Патишов і силою вигнав Дешка на лісоповал. Сталося це так. Дешко лежав у темній землянці; одного дня із-за хмари появилася сонце і Дешкові захотілося подихати соняшним повітрям. Та, мабуть, комендант ГПУ побачив його і вже другого дня ранком вигнав його на працю. Але праці з Дешка зовсім не було; він дуже кашляв. Федір Зубенко декілька разів просив коменданта Патишова, щоб його звільнили з бригадирства в нашій бригаді, але комендант і слухати не хотів. Тепер на праці хворий Дешко ще більше хвилював нашого бригадира. Вже вечірня темрява спадала на лісові пуці; ми збиралися повертатися на лісову галявину. Але в цей час до нас підійшов комендант Патишов із своїми помічниками Бережним та Леошиним. Комендант наказав Зубенкові, щоб ми вирубували більше лісу. Зубенко знову почав проситися, щоб його звільнили з бригадирства, але Патишов у гніві на Зубенка закричав: «В баню пойдеш на двоє суток! Я дал приказ більше леса заготовить. Приказ должен быть выполнен!»

Комендант відійшов від нас до іншої бригади. Леошин на хвилину коло нас затримався. Це був той високий бльондин, про якого я вже згадував. Він півголосом промовив до Зубенка: «баня — це є КПЗ. Хто не буде виконувати вказівок коменданта Патишова, того чекає дві доби ув'язнення в холодній камері без хліба».

Ці слова Леошин промовив із смутком на обличчі, поглянувши услід комендантові. Думаю, що він боявся, щоб комендант не почув. Після цього Леошин також пішов слідом за Патишовом та Бережним.

Бережний — це той темний шатен, про якого я згадував раніше. Ми стояли і не рухалися з місця, бо слово «КПЗ» нас приголомшувало. Ми чекали з дня на день щоб вимитися у «бані», а тепер зрозуміли, що то не «баня» була побудована, а «Камера Предварительного Заклю-

чення». У тюрмі — ще одна тюрма! (Я не міг і подумати, що мій близький земляк через два місяці, ув'язнений в КПЗ, Богові душу віддасть).

Поверталися ми в цей день з важкими думками, що комендантура вимагає з нас на завтра ще більше праці. Хотілося мені чимскоріше дійти до нашої ями-землянки, впасти на ялинові гілля напроти вогню і міцно заснути... Оплачко широкими кроками ступав по лісовій галявині, а я поспішав за ним. Скорик, Бугай і Зубенко позад нас допомагали дійти Дешкові. Але коло нашої убогої «хатини» нас чекала нова біда. Велике дерево, яке стояло поруч нашої землянки вивернулося з корінням і впало в поперек землянки. Федір Сердюк без шапки, в самому піджаку обрубував сокирою товсте гілля на дереві. Не встигли ми гаразд роздивитися, що сталося з нашою «хатиною», як Сердюк сердито закричав на нас, щоб ми теж бралися до праці, бо треба деревину із землянки забрати. До середини землянки не можливо було зайти. Дві товсті гілляки провалили дах напроти дверей і вперлися в долівку нашої «хатини». Працювали ми з мокрими лобами п'ять годин, поки все привели до порядку. Деревину попиляли й забрали з землянки, а потім направили дах.

Добігало вже до півночі, як ми закінчили працю і зайшли в землянку, Сердюк звернув увагу на те, що я сьогодні щасливий, бо деревина, що впала, несла мені певну смерть. Гілля її провалили дах і ввалилися в мою ялинову постіль.

В землянці було тихо, тільки потріскували в печі дрова. Тяжка денна праця гнала в сон моїх земляків. Вони швидко заснули, тільки я не міг заснути; мене турбувала думка, що я чудом залишився живий тільки тому, що деревина упала вдень, а не вночі. Відганяла від мене сон також думка про те, що вже пройшло чотири місяці, а від тата, сестри Анни та дядьків Трохима й Андрія немає ніякої вісточки.

Темний ранок. Жовтневі приморозки, а від Білого моря віє холодний вітер з рідким снігом, б'є не тільки в обличчя, але й продуває крізь нашу вбогу одягу. Ми знову, з сокирами в руках, ідемо лісовими пущами на рабську працю, і так щоранку, крім понеділка...

Другого дня ввечері після того, як деревина впала на нашу землянку, до нас зійшлися близькі друзі: Зубенко та Бугай з дружинами. Дружина Бугая розповіла нам, що по нашому «спецпосьолку» ходять чутки, нібито учорашнє дерево задавило на смерть людей в нашій землянці; вона пробувала пожартувати з Дешком, що він уже мертвий, але кашель і хрипіння в його грудях не вели до жартів.

ВТЕЧІ ТА СУМНІ ВІСТКИ З ПОЛТАВЩИНИ

Дружини Зубенка та Бугая працювали, як і всі жінки, на будові бараків як допомогова сила; вони знали всі новини нашого невеличкого спецпосьолку. Вперше ми почули, ніби багато людей утекло з нашої лісової галявини, і що люди втікають цілими родинами. Але

говорили також, що ходять чутки: утікати додому немає надій, бо всіх, хто втікає, міліція затримує й відсилає у Вологодську в'язницю.

Дружина Зубенка запевнила нас, що у «бані КПЗ» сидить ув'язнена за втечу родина: чоловік з жінкою та їхня донька; вони нібито сидять уже дві доби без шматка хліба. Дружина Бугая в гніві розповіла нам, що тиждень тому на спецпосьолок ч. 1 приїхав «строительний техник», вологодський москаль, що він приїздить кожного дня і на нашу будову, завжди напідпитку, та все чіпляється до наших молодих дівчат.

Найсумніше, що розповіли жінки, це були вістки з рідного краю. З ними на будові працює жінка з Полтавщини; вона одержала з дому пакунок із сухарями і між ними знайшла лист. Писали з дому, що по всій Україні проходить шалена «колективізація», Москва прислала 25 000 москалів і вони в нелюдський спосіб знову висилають масу наших родин на Сибір та Урал. А деякі родини теж з дітьми вивозять із сіл далеко в степ та залишають в проваллях або балках і забороняють їм повертатися до села. Люди без паперів, без грошей і без хліба сидять серед степу без даху над головою і до того ще з малими дітьми...

Ці страшні вістки про долю рідного краю падали на нас, як грім. Зубенкова плакала за своїм малим сином, а в кожного з нас боліло серце за своїми рідними.

Василь Дешко теж журився про долю своєї родини; малий син-одинак і дружина під час його арешту були хворі і тому не потрапили на заслання. Сердюк сумував за дітьми, не знаючи, що з ними. Скорик і собі зажурився за родину; чи доїхала додому та що з нею. Один Оплачка сидів мовчазний, але по його худому обличчю видно було, що він тяжко переживає долю своєї родини: четверо дітей (з них найстарший мав 12 років) і дружина залишилися дома (дружина Оплачка походить з бідної родини, а її брати в допомоговому активі по висилці людей зуміли свою сестру оборонити перед владою пролетаріату), але вістки до Оплачка родина не прислала.

Моє молоде серце теж рвалося в грудях не тільки в турботі про долю батька, брата Михайла, сестер Анни, Оксини і Ліди та їх дітей і чоловіків. Моя молода дружина теж десь там в рідному краю і я ніби чую її слова: «Кузьма, я буду тобі вірна все своє життя». Просив я Бога, щоб він допоміг мені зустрітися з моєю Лукерією та глянути в її великі сірі очі і сказати їй «де слово твоє?»... Тільки Бугаї знали про долю своєї одинокої доньки; вона жива й здорова на нашій рідній землі.

На кінець нашої розмови Сердюк розповів, що він мурував піч у мешканні коменданта ГПУ Патишова і довідався від нього, що на спецпосьолку ч. 1 будують для нас лікарню. Сердюк закінчив своє оповідання словами: «ніби надії виглядають на ліпше».

Пізня ніч, розійшлися наші гості, мої земляки вже спали і лише один я дивився на палаючі дрова та думав, які вони щасливі, що не знають ніякого горя...

ЗУСТРІЧ В ЛІСІ

Понеділок, як і кожен понеділок, вільний від праці день. Але ми все ж таки працюємо: виварюємо від вошей свої лахи та латаємо їх. Гірше всього було сушити одяг після виварки; сушили над багаттям, а в дощову погоду розвішували в ямі-землянці. Від вогню, що горів у печі, білизна висушувалася, але повітря в землянці в цей час ставало таке важке, що не було чим дихнути.

Лісова галявина змінилася й починала оживати: всюди були ознаки людського життя. Одинадцять величезних бараків були в стадії будови, стіни їх виросли майже до даху. Барак коменданта мав дві кімнати і скоріше був схожий на дім; стояв він посередині галявини; на захід під лісом була побудована «баня» КПЗ і крім того барачок, з якого ми одержували нашу харчову пайку. Захований в лісі був ще чотирнадцятий об'єкт — це цвинтар. Часто поглядаючи в його бік, я сам себе питав: «невже ж судилося Богом і мені тут залишитися?»

Між нами ходили чутки, що спецпосьолок ч. 1 будеться на великій галявині в лісі та має багато будинків: дволоверховий дім коменданта, клуб, лікарня, склад-пекарня, «баня», багато бараків і невеликий тартак.

Виваривши свої лахи, я захотів оглянути наш спецпосьолок ч. 2. Більше всього мене тягнула до себе «баня» КПЗ, бо там за її стінами сиділа ув'язнена молода дівчина зі своїми батьками. Крім того, мене цікавили ще незакінчені бараки, що будувалися для нас. Отже, після убогого обіду я й пішов оглянути все зблизька.

Обійшовши лісом, я опинився коло «бани» КПЗ; вона мала глухі стіни без вікон і дверей на замку; хто там був в середині, я не бачив. Це був невеликий, майже квадратний барак, збудований взруб з міцних ялин. В уяві постала Вожегодська КПЗ та моє ув'язнення, і на коротку хвилину я спалахнув; моїй душі хтось ніби наказував підійти до деверей і, розбивши на них замок, звільнити молоду дівчину з батьками. Але страх заглушив мої пориви, бо в моїх вухах ніби дзвеніли слова Мойсея Литвиненка: «в Вологодській тюрмі не тільки голод, але й лягти не має де, а повітря таке тяжке, що дихати немає чим». Мені молодому тоді дуже хотілося жити, і тому я перемігши себе, відійшов геть. Я попрямував до одинадцяти невикінчених бараків, що будувалися на східній стороні галявини. Знову мене охопив страх, коли мої ноги ступили до середини одного з бараків. У хвилюванні мої уста промовили: «Боже, це нам тут мешкати!» Я зі страхом розглядав майже викинені стіни барака. Вони були вишиною метрів три з половиною, будовані в зруб із сірих ялин, між якими щілини було заткано сирим мохом. Кожний барак був досить довгий, та нібито розділявся на чотири великі кімнати. Перестінків не було. Ширина барака була приблизно кроків дванадцять.

Стояв я між стінами невикінченого барака і не вірилося мені, що це буде наше мешкання; сірі дерев'яні стіни вперемішку з мохом, а навкруги бараків лісова пуща. Раптово в моїй уяві постало широке подвір'я, дім з великими вікнами під зеленим дахом. А навкруги херсонські степи, поплили в моїх очах дитячі та юнацькі роки...

Вийшов я з незакінченого бараку прибитий горем; на схід кроків з двісті починався густий ялиновий ліс, а трохи ліворуч нововирубана «просіка», яка тягнулася на схід до спецпосьолка ч. 1. В гіркій задумі, залишивши бараки, я пішов в напрямку «просіки»; нововирубана дорога була завширшки кроків п'ятнадцять та в дрімучому лісі творила ніби тунель, а в далечині, куди лише міг сягнути мій зір, «просіка» сходилася до купи.

Ішов я в задумі, наближаючись до спецпосьолка ч. 1, бо мені хотілося побачити його та розшукати старого Пишенина з Михайлом і родину Плесканюка. Я сподівався довідатися від них про новини з рідного краю, але найбільше мене турбувала мовчанка тата й сетри Анни. Раптом думки мої обірвав жіночий голос: «Кузьма, що це ти так задумався?» Майже в лісі, не більше десяти кроків позаду від мене стояли дві жінки і одна з них знову промовила до мене: «Ви пройшли мимо і навіть не помітили нас».

Повернувшись до них, я ступив кроків п'ять, а вони підійшли до мене. По їхніх обличчях я не міг пригадати, щоб десь їх бачив, зовнішній вигляд їх був убогий, як і всіх жінок на засланні. Старша жінка мала років п'ятдесят, а друга була зовсім молода — років вісімнадцяти. Обидві були трохи нижчесереднього росту, але міцної будови і, на обличчях з природи смугляві. Розмовляв я з ними майже півгодини, і довідався дечого багато. Старша жінка розповіла, що вони мене знають від того дня, як болотистою дорогою нас гнали лісом та їх сусідка покалічила собі ногу. Роман Скорик зробив їй перев'язку і допоміг перейти багно, тоді вони вперше почули моє ім'я, бо Скорик звернувся до мене: «Кузьма, неси мої чоботи, а я допоможу людям». В той день вони думали, що Скорик — це мій батько, але пізніше довідалися від дружини Віктора Бугая, що я в засланні самотній, звідки я походжу та що мій батько, сестра з чоловіком та дядько Трохим втекли з Харовського лісу додому.

В кінці розмови стара жінка пошепки розповіла мені, що та молодиця, якій допомагав Скорик, коли вона покалічила собі ногу, щасливо втекла з родиною, і всі вони вже знаходяться на Донбасі, мають працю, а дівчина буде ходити до школи.

На коротку хвилину моя незнайома землячка замовкла, в очах її заблесли сльози, а її доня під час нашої розмови стояла з похиленою головою; її мабуть, турбували думки про те, що вона донька заможного хлібороба, а тепер стоїть в убогій одежі з торбою в руках, в якій лежали назбирані лісові ягоди «кльюкви».

Стара жінка тяжко зіздхнувши, продовжувала своє оповідання.

— «А їхня стара мати залишилася тут. Першої ночі, коли нас сюди пригнали, вона захворіла на запалення легенів і вже третього дня вмерла. Наш батько теж весь час кашляє, але на працю ходить, хоч чуває себе дуже погано. Заходьте до нас, ми раді будемо вам, наша землянка поруч з землянкою Зубенків і Бугайв; спитайте нас, Павловських».

Сказавши це, Павловська простягнула мені на прощання руку, а її молода доня соромливо підняла на мене запалі очі і теж простягнула мені свою молоду холодну руку.

Я ішов до спецпосьолка ч. 1 з думками про Павловських; вони з Київщини, але знають про мене і моїх батьків так, ніби були сусідами. Одночасно я думав про родину, з якої жінка покалічила собі ногу; вони вже знаходяться в рідному краю і щасливо влаштувалися на Донбасі. Поставала надія і у мене, що, може, Бог допоможе й мені вирватися до нашого рідного краю.

Стояв я на кінці лісової «просіки» та дивився на велику лісову галявину, що була більша за нашу разів у десять. Її східня частина була вкрита куренями, напівземлянками та землянками; більша частина галявини знаходилася під будовою бараків, і їх було набагато більше, ніж на нашому спецпосьолку ч. 2. Людей наших поміж куренями й землянками було багато; декотрі з них виварювали на вогнищах білизну, а частина сиділа біля вогнища та обирали вошей зі своїх лахів. Дехто латав й так полатану одяжу, і зовнішній вигляд їх був такий само жахливий, як і в людей у нашому спецпосьолку. Я ходив з годину та все питав, де «мешкання» Пишенина і родини Плесканюка, але так і не пощастило мені їх розшукати.

Повертаючись додому, я ще раз зупинився на початку «просіки» та обвів очима спецпосьолок ч. 1; будови й будови, землянки та курені, а поміж ними вешталися невільники — мої брати й сестри по нації, а навкруги галявини стояв чорний ліс, неначе мурована стіна.

Я знову міряв кроками лісову «просіку», яка тягнулася кілометрів чотири. Повернувшись на свою сумну галявину, я почув ще сумніші новини. В той час, коли я ходив на спецпосьолок ч. 1, щоб розшукати Пишенина і родину Плесканюка, комендант ГПУ Патишов зібрав усіх спецпоселенців нашого спецпосьолку ч. 2 та виставив перед ними родину, яка за втечу сиділа дві доби в «бані» КПЗ. Комендант загрозив всім, що коли хто з нас буде втікати, то буде відправлений до Вологодської тюрми. Московський катюга у гніві кричав, що ніхто не сміє втікати додому, бо наш дім — це північні ліси. Родині, яка сиділа під арештом, комендант загрозив, що при повторенні втечі він відразу ж відправить їх до Вологодської тюрми.

Це все розповідав Федір Сердюк. Знову ніч моя минула у тривозі, без сну, а ранком — треба було йти на повал лісу. Так день за днем минав на лісовій тяжкій праці, а сумні довгі ночі — в темній землянці... Біль ніг, голод і холод постійно були з нами.

Минув вересень, прийшов жовтень.

ВІД НАС ВІДХОДИТЬ СЕРДЮК; БОЛЮЧІ ВІСТКИ З ДОМУ

Жовтень приніс у нашу землянку незгоду. Кожного ранку Федір Сердюк уставав раніше нас чотирьох та нагрівав нам окріп (чай) на сніданок, бо він ішов на працю пізніше за нас і, раніше повертався. Він працював на будові, за три хвилини ходу від землянки, а ми на ходу витрачали до двох годин, а бувало, що й більше. Крізь сон я почув голосну розмову моїх земляків, але через кілька хвилин ця розмова переросла на крик. Я зірвався на своїй постелі і не повірив своїм очам, поглянувши на те, що діялося в нашій землянці. Федір Сердюк перекидав лахи в головах своєї постелі та люто кри-

чав, що в нього хтось з нас забрав пайку хліба й риби. Хвилини п'ять він перекидав з місця на місце убогу одягу, але хліб і рибу так і не знайшов.

Цього ранку замість тихого сніданку в нашій землянці була галаслива сварка; Сердюк кричав і повторював, що в нього украли хліб і рибу, але йому найбільше заперечував Василь Дешко, кажучи, що то неправда, що Сердюк свою пайку поїв у сні. Скорик і Оплачко теж підтримували Дешку. Це заперечення ще більше розхвилювало Сердюка, і він, вилаявшись на них трьох, сказав, що вони украли у нього хліб і вийшов, не снідавши, з землянки... Василь Дешко теж намагався шукати Сердюків хліб, — він перекинув в головах свою одягу; а також одягу Скорика і Оплачка, але нічого не знайшов. Він потім підняв порожню торбу Сердюка і ніби сам до себе промовив: «ганьба тому, хто забрав хліб з цієї торби!» Через двері нашої землянки почувся голос Федора Зубенка, що він нас чекає, бо час відходити до праці.

Весь ранок минув у розмові про хліб Сердюка; до мене ніхто не звертався, ніби мене і в землянці не було, однак, мене хвилював цей випадок «ганебний», за словами Дешки.

Ідучи лісовою пуцею до місця примусової праці Дешко, Скорик і Оплачко трималися купи та весь час розмовляли про хліб Сердюка. В гніві Дешко казав, що хліб у Сердюка хтось забрав уночі. Ішов я поруч з ними та прислухувався до кожного слова і хвилювався, а на їхніх змарнілих обличчях стояв сором... Мені було тяжко повірити самому собі, що поруч зі мною ідуть селяни-хлібороби, сіль нашої багатой землі і сперечаються за кусок чорного глевкого хліба. В душі моїй стояв гнів, гнів на всю московську націю, бо цей окупант століттями нас нищив і перетворив нас на жебраків.

На праці, в обідню пору, Василь Дешко тихо сказав мені, що він і Оплачко певні, що вночі хліб Сердюка з'їв Скорик. Від слів Дешки мою душу огорнув страх, і в моїх очах постало недалеке минуле. За столом сидить родина Скорика, а стіл заставлений домашніми багатими стравами, а на чолі родини їхній батько — Роман Скорик у святковому убранні і весело з ними розмовляє...

Я в серці намагався заперечити Дешкові. «Неправда, що це зробив Скорик». Але глянувши на Скорика, я не сказав нічого; він сидів коло вогнища в подертій одяжі, змарнілий і задуманий...

Повернулися ми увечорі з праці; в печі горів вогонь і був готовий окріп, але Сердюка в землянці не було. Стояла вже пізня ніч: Дешко, Оплачко і Скорик спали; мені не вдалося заснути — в землянку прийшов Сердюк. Він почав мені розказувати, що він копає собі окрему землянку і через тиждень від нас відійде. Сказано — зроблено; в неділю вечером ми повернулися з праці, в землянці було темно й холодно, вогонь не горів; Сердюк перейшов у свою самітню землянку. Він викопав її кроків за п'ятдесят на південь від комендантури. Землянка була наполовину викопана в землі, а наполовину стояла зверху, але товсто накрита землею.

Зубенки й Бугаї теж викопали спільну землянку, бо холод вигнав їх з куреня. Їхня землянка була краща за нашу, бо вони вже

мали досвід у будівництві, та вже була можливість крадькома дістати якийсь шматок дошки...

Куренів на галявині вже не було, бо холод усіх примусив копати землянки, і на галявині всюди виднілися земляні пагорбки. В темні ночі галявина аж світилася іскрами, мов зорями, бо в кожній землянці горіло вогнище й іскри вилітали надвір.

У безсонні ночі я часто виходив з душною землянки, щоб подихати свіжим лісовим повітрям. В темноті я придивлявся до вилітаючих іскор із землянкових дір і намагався порахувати, скільки землянок на галявині, але іскри швидко вилітали з димарів і швидко гасли в повітрі. Але ще сумніше було в темні ночі, коли на галявині не було видно іскор, бо втомлені люди вже спали і в печах вигорів огонь.

В такі темні ночі, стоячи, я вдивлявся в темряву, як у домовину, і тільки вітер лісовим шумом нагадував мені, що я знаходжуся серед лісової пущі. Мої очі в темряві були звернені на південь, а уста в розпуці шепотіли; «там далеко мій рідний край, Боже, допоможи мені до нього повернутися!»

Жовтень найбільше мене хвилював, бо в вересні я послав листа до брата Михайла і сестер Оксині та Ліди; з дня-на-день я чекав від них вісточки про тата, сестру Анну з чоловіком та про дядька Трохима і також сподівався від них допомоги. Але вже й половина жовтня минула, лісова галявина та лісові проходи покрилися м'якою, мов хутро, пеленою снігу, а вістки з дому мені не було.

На праці бригади спецпереселенців порідшали, частина людей, не зважаючи на загрози, втекла світ-заочі, частина лежала перестуджена по землянках. Лісовий цвинтар розростався з кожним днем. Будова посувалася вперед, на бараках уже стояли дахи, вставлялося скло в вікна та навішувалися двері. Федір Сердюк мурував по бараках печі; спочатку робили подвійний дерев'яний зруб метрів півтора обсягом та висотою метрів три, глину з піском густо замішували та нею набивали дерев'яний зруб. В кожному бараці мурували по дві печі.

Кінчився жовтень. Наближалось наше переселення в нові бараки, але сирі й мерзлі навкруги, знизу й догори, бо побудовані з сирого дерева.

Одного дня, на праці, в обідню пору ми сиділи навкруги вогнища, як і кожного дня, Федір Зубенко звернувся до Скорика, Оплачка, Дешка й до мене: «сьогодні ранком до нашої землянки зайшов на хвилину Сердюк і повідомив мене, що вчора ввечері він одержав з дому листа і сьогодні ввечері зайде до вас і прочитає цей лист». Більше він не сказав нічого; а на наші запитання, що пишуть Сердюкові, він відповів, що не знає.

Вістка про лист з дому мене дуже втішила, бо Сердюк був нам близький сусід з дому, і тому я нетерпляче чекав вечора. Скорика це теж схвилювало, бо він нічого не знав про свою родину, чи вона щасливо втекла з заслання, чи, може, сидить десь у в'язниці.

Увечері, повертаючись з лісопозовалу, я зайшов до Сердюка, але його не було вдома і двері його землянки були зав'язані мотузком.

Одержавши нашу вбогу пайку, ми ще не скінчили вечерю, коли до нас зайшов Сердюк; він удавав, ніби між нами нічого не трапилось. Сердюк оповів нам чутку, що прибуде до нас ще один працівник ГПУ на наш спецпосьолок і буде заступником коменданта Патишова. Згодом зайшли в нашу землянку Зубенки і Бугаї. Їм теж хотілося послухати вістку з дому; я ж, мабуть, більше всіх чекав цього листа. Сердюк ніби навмисне відтягав із читанням, а почав розповідати, що печі, які він мурує, потребують доброго сушення і він боїться, що коли їх затоплять, то вони розваляться. Нарешті прийшов час читати лист і Сердюк повільно дістав його із-за пазухи та підсунувшись ближче до вогнища, повільно почав його читати. Лист писав молодший його син Йосип. Він повідомляв батька, що живий та здоровий і продовжує далі вчитися на кравця. Його молодша сестра Оксиня живе в Арбузинці у тітки Ганни (молодшої сестри Сердюка, яка була заміжня). Сльози покотилися з очей Сердюка, коли він читав про свою молодшу доню Оксиню, яка утекла з хати під час арешту.

Сердюк перестав читати лист, та, відвівши очі в кут землянки, де сиділи Скорик, Оплачко, Дешко і я, промовив до нас: «не думав я вам читати всього листа, але пізніше ви про все й так довідаєтеся, то ліпше я прочитаю вам усе, і мене не буде призти сумління, що я вам не сказав правди». Обличчя його ще більше спохмурніло, і він далі почав читати.

«Тату, у нас знову вислали людей; був арештований і наш Грицько, але він утік з-під арешту і тієї ж ночі разом з родиною кудись виїхав. Ніхто з нас не знає, куди.

З наших хуторів вислали Михайла Каздобу з родиною й Олексу Жука теж з родиною та багато родин з кожного села. Чутки ходять, що їх заслали на Сибір.

Тітка Скорика з Грицьком і Вірою повернулися із заслання в Арбузинку, ходять чутки, що вони втекли. Місяць тому Грицька заарештувала міліція. Старий Каздоба і Пантелей Литвиненко теж втекли із заслання та переховувалися в Арбузинці. Тієї ж ночі, що й Грицька, міліція теж їх заарештувала та всіх трьох відправила в Первомайську тюрму. Тітка Скорика носила хліб Грицькові, але в тюрмі їй сказали, що його немає; Скоричка хотіла тоді хліб передати старому Каздобі або Пантелеєві, але їй відповіли, що їх теж у тюрмі немає, а де вони, ніхто не знає.

Андрій Черемуха із жінкою теж повернулися із заслання додому та живуть на своєму подвір'ї в малій хатині. Його теж були заарештували, але відпустили. Тату, у нас страшно робиться, людей заарештовують і все їхнє майно забирають та вивозять у „колхози“. Страшно стало жити на світі».

Сердюк читав листа далі, але я вже не слухав. Думки мої були коло брата Михайла з дружиною та їхніх трьох малих синків, що вони теж у неволі в холодному Сибірі... Думав я про старого батька, знову ув'язненого. Мені було незрозуміло, чому не пишуть сестри — Анна, Оксиня та Ліда. Це мене дуже хвилювало. Зубенки вмовляли мене не журитися й не хвилюватися, бо хвилювання нам не допо-

може, а ще гірше зруйнує наше здоров'я, та радили мені покладати надію на Бога.

Стояла вже пізня ніч, коли Зубенки, Бугаї та Сердюк пішли з нашої землянки. Перед відходом Сердюк сказав нам, що лист він одержав не перевірений з рук Бережного. Вже було недалеко до ранку, а ми ще не спали, бо гіркі вістки з дому відігнали наш сон.

Через тиждень після одержання сумної вістки з рідного краю родина, яка сиділа дві голодних доби в «бані» КПЗ (батько, мати й донька) знову втекли. Комендант Патишов кричав з піною на устах та розіслав за ними погоню, але їх ніде не знайшли. Такі події додавали нам сили, бо й ми мріяли, що, може, колись утечемо.

В НЕВОЛІ, АЛЕ У БОРОТЬБІ ЗА ЛЮДСЬКУ ГІДНІСТЬ

Довкола наших землянок усе змінилося і переодяглося. Нестало дощової осені, чорного лісу, покритих мохом галявин і дощовими краплями ялин та сосон; куди не глянь — сніг і сніг, лісова галявина пертворилася на снігову поляну, а окутані снігом ялини й сосни стояли ніби мерці. Замість в мокрий мох, наші ноги поринали в холодний м'який сніг. Прийшла зима.

Одного ранку ми вийшли на працю, як і кожного дня, мовчазні. Хтось з нас зауважив, що в одній з бригад іде жінка. Очі всіх скерувалися в той бік, де вона йшла; жінка вищесереднього росту, одягнена в стару фуфайку, під рукою тримала пилку.

І на лісоповалі мої очі дивилися в той бік, де ця жінка обрубувала тільця з повалених ялин. Хустка її зсунулася на плечі; показалося її світле волосся заплетене в косу та обкручене навкруги голови. Це була молода, вродлива дівчина. В обідню пору нам уже було відомо, що це Ліда Малюк з Полтавщини. В заслання іх троє: старший брат і молодша сестра. Причини, чому вона працює на лісоповалі, того дня ми не знали. Щойно днів через три або чотири нам стало відомо, чому Ліда Малюк пішла на тяжку лісову працю.

На попередніх сторінках я вже згадував про москаля «строительного техника», який керував будовою «спецпосьолків»; щодня він був напідпитку і приставав до наших вродливих дівчат та молодниць. Цьому московському п'яниці впала в око Ліда Малюк і він щодня приїздив з першого «спецпосьолка» на наш, ніби в справах будови бараків, а насправді нахабно залицявся до Ліди. Він обіцяв їй працю в його службовій кімнаті та всі умови, якими користуються службовці комендантури. Але Ліда з презирством відкинула всі «почести» москаля та з братом Миколою почала ходити на лісоповал. Ця вістка сповнила втіхою наші серця. Ми всі були горді, що донька полтавської землі, хоч і з закутими руками, але чоло своє не схилила перед співробітником ГПУ спецпосьолка. Мої очі ще частіше поверталися в бік Ліди, але споглядали не тільки ми, юнаки, а й старші люди. Брат Ліди Микола, 28 років, був вищесереднього росту, шатен, а молодша сестра, 17 років, середнього росту, міцної будови, темна шатенка.

Дата фота: середина літа 1913 року

Родина Прохора Каздоби. У першому ряду зліва: Полікарп, Прохор (батько), Кузьма, Михайло, Ліда. У другому ряду зліва: Настя (мати), Анна, Андрій (чоловік Анни). У третьому: Оксиня

*
* * *

Була перша половина листопада: для російської півночі вже зима. Гілля ялин і сосон нагиналися від снігових шапок, а лісові проходи щодень все товще покривалися м'якою пеленою снігу. Вітер від Білого моря приносив щодня міцніший мороз. На праці снігові шапки ніби навмисне спадали з гілля на наші спини, шиї та голови. В такі зимові дні на лісоповалі ми тільки й мріяли про те, щоб скоріше повернутися до барлоги-землянки та впасти на ялинове гілля якомога ближче до вогню. Безсонні ночі, сповнені гірких дум й скорбот були ще тяжчі за каторжну працю...

Лист Сердюка обірвав усі мої надії на тата і сестру Анну. Сон про тата все стояв в моїй уяві: іде він на вороному баскому коні, а сам худий та змучений. На всі мої листи, які я писав додому, ніхто не відповідав.

Одного дня ввечері, поверталися з праці змучені докраю; цілий день падав сніг, а лісова праця у снігу тяжка подвійно. Василь Дешко ледве тягнув ноги, і це не було дивом — він був частково спаралізований. Небагато між нами було щасливців, які почували в собі силу, і залишали нас позаду. Між тими щасливцями був і Роман Скорик. Так і в цю неділю ми поверталися з праці і в розмові покладали надію, що завтра відпочинемо в теплі. Тільки Василь Дешко не поділяв втіхи; він нам доводив, що цілий день сидіти в темній і задущливій землянці для здоров'я ще гірше, ніж праця в лісі. В розмові ми вийшли із лісу і стали розходитися, кожен до своєї ями-землянки.

Федір Зубенко затримав мене на хвилину та напівголосно проговорив:

— «Кузьма, вчора моя дружина одержала від родичів невеличкий пакунок харчів, приходь завтра до нас на обід, дружина дуже прошила, щоб прийшов».

Він потиснув мені руку та, взявши від мене слово, що я прийду, помалу пішов слідом за Бугаєм.

Коло дверей нашої землянки вже був відкиданий сніг, а з «димаря» вилітали зграйками іскри. В землянці не було нікого, тільки горіло вогнище та грівся окріп. Дешко, Скорик і Оплачко пішли одержувати пайку. Мені хотілося впасти коло вогнища на ялинове гілля і лежати та лежати, бо руки, ноги і все тіло тремтіло від великої втоми; та голод був ще сильніший і він погнав мене по денну пайку.

Ми вечеряли мовчазно, ніхто з нас і в думці не гадав, що цей вечір несе нам новину — переселення в барак. Ще не скінчили ми їсти, як почувся коло землянки голос і в дверях нашої барлоги з'явився молодий Леошин, другий заступник коменданта нашого спецпосьолка (як Бережний так і Леошин називалися заступниками коменданта Патишова, але обоє були обмежені правами як і ми, хоч були над нами старшими). Леошин наказав нам від імени комендантури ГПУ за півгодина перебраться в 7-ий барак, призначений для самотніх чоловіків, а землянку розвалити.

Після відходу Леошина в нашій землянці, коротку хвилину стояла тиша. Хоч нам уже було відомо, що нас незабаром переселять у бараки, але ми не сподівалися цього переселення вночі, маючи лише півгодини часу. Але наказ коменданта ГПУ, офіційний наказ, і нічого не залишалось робити, як його виконати. Так треба було переселятися. — В бараках ледве світилося світло в вікнах, а по сніговій галявині, в слабкому нічному світлі, виднілися люди, які йшли в напрямку бараків.

Далі від нас, під самим лісом, було чути жіночий плач, перемішаний з криком, — якась жінка на когось кричала, щоб їй не руйнували землянки, бо вона має хвору дитину. Недалеко від нашої землянки теж чути було тихий материнський плач.

У мене постала думка сходити до Зубенків і Бугаїв та довідатися, чи й вони переселяються. Але в їхньому напрямку чувся голос коменданта Патишова, він на когось люто кричав, — за невиконання його наказів заарештувати й замкнути до холодної КПЗ.

Ми стояли коло своєї землянки, здивляючись у темряву та вслухуючись в гомін та плач. Роман Скорик перервав нашу мовчанку словами: «Пророчі слова сказав Федір Сердюк ще п'ять місяців тому, Сердюк передбачав цей вчинок жорстоких катів».

Крик коменданта Патишова припинив нашу розмову: він ідучи від землянки до землянки, все ближче підходив до нас.

На галявині де-не-де розгорілися вогнища — це були вже завалені землянки — вогонь пробивався через завалений дах. Роман Скорик ніби прокинувся зі сну і гнівно наказав нам негайно забирати все з землянки: — «Бога ради, прохаю вас, забирайте все та йдімо в барак. Клянуся своїми дітьми, що коли комендант зараз прийде до нас і почне кричати, я зарубаю його сокирою, як пса! На одного катюгу поменшає, а мені вже однаково».

Він забіг до землянки й почав з неї викидати все — своє й інше...

Потім захотів викинути й постіль з ялинового гілля, але воно було сухе і з нього все осипалося; в руках замість гілля залишився обережок сухого хворосту. Обвівши очима ще раз землянку, Скорик вигорнув із печі вогонь і запалив сухе гілля наших постелів, потім зірвав двері та теж кинув на вогонь. Скорик похапки позбирав все своє й перший пішов до сьомого бараку, а ми пішли слідом за ним. Я ще раз оглянувся на нашу землянку; вогонь уже вилітав у двері, горіла моя ялинова постіль.

Сьомий барак стояв на південній стороні галявини і його передній бік впирався в стіну дрімучого лісу. В бараці вже стояв чоловічий гомін, всередині нас було, мабуть, десятків чотири. В бараці горіли два гасові ліхтарі та палилося в обох печах, але холод давав себе знати. Ми ще не роздивилися, де нам зайняти місце, як у бараці вже почалася сварка; декілька незнайомих мені чоловіків спорили за місце коло печі.

Стояли ми чотири посередині бараку та обмірковували, де нам ліпше зайняти місце на підлозі. Раптом у дверях почувся голос: «Кузьма Каздоба тут?» До нас підійшов Федір Зубенко й почав мене просити, щоб я йшов за ним у барак ч. 2. Він говорив, що справу мого мешкання

з ним разом полагодив із комендантом Патишовим через Бережного. Отже, несподівано для себе я опинився в сьомому бараці, і також несподівано його й залишив. Дорогою Федір Зубенко розповів мені, що в бараці ч. 2 знаходяться таврійці, які принесли з собою купу дощок і лагодять собі ліжка для снання.

На нашому спецпосьолку ч. 2 таврійців було небагато, коло десяти родин. Розмова про них між нами була досить часта; таврійці мають найкращу працю на посьолку, а чоловіки одержують на день хліба більше за нас. Недалеко від комендантури був побудований барачок, у ньому знаходилася майстерня дерев'яних робіт, де працювали таврійці. Вони робили вікна, двері, столи, табуретки, ослони, тумбочки і т. д., але все це вивозилося з посьолка.

В бараку ч. 2 вже було багато родин, більшість з них я побачив уперше. Дружина Зубенка зустріла мене радісно та порадила мені зайняти місце на підлозі поруч них. Під самою стіною барака розміщували ялинове гілля та застиляли сухим мохом, ладили постелі для снання. Далі до середини барака теж родини вкладалися спати, між ними родини Ратуш, Шереметів і П'ятів. У глибині бараку, на західній стороні, родин з десяток теж на підлозі укладалися спати, але мені не було добре видно, бо в тій стороні барака горів тільки один гасовий ліхтар. У східньому кінці барака, який був ближче до мене, горіло аж три ліхтарі. Зубенко казав, що таврійці роблять ліжка для снання.

Розглядав я таврійців і прислухався до них, і те, що я бачив та чув, притягало до них мою увагу. На лівій стороні, недалеко ліхтаря стояла дівчина років 17, чорнява, обличчя марне, але вродливе. Коло неї стояв хлопець років 8-ми і вона гребінцем розчісувала йому волосся. Хлопець намагався відклонитися від гребінця, тоді дівчина прохала допомоги в матері. За пару кроків від дівчини і хлопця, під стіною родина збивала з дощок ліжко: жінка років 42, чоловік років 45, юнак років 20 і ще дівчина років 10 — всі вони були середнього росту й міцної будови. З їхніх розмов я довідався, що дівчина, яка зачісувала хлопця, називалася Марусею, а юнак, що допомагав збивати дошки, Михайлом. Того ж вечора я довідався від Зубенкової, що це родина Сінельників з Таврії, з села Тимашовки на Мелітопольщині. Поруч Сінельників інша родина з трьох осіб теж ладила ліжко. Чоловік і жінка мали років по 65, і вигляд їх був змучений та пригноблений; їхня донька Марія середнього росту, шатенка, коло 20 років з голосом тихим і спокійним. Я довідався, що ця родина теж із села Тимашовки, на прізвище Переверзіві і що вони родичі родини Сінельників. Дружина Сінельника мала першого чоловіка Переверзіві, і її син Михайло був від нього, тому й мав він батькове прізвище. Після смерті першого чоловіка вона одружилася з Сінельником і останні троє їхніх дітей є спільні. Коло Переверзівих улаштувалася ще третя родина з Тимашовки. Старшому чоловікові було років 68; він був високого росту й міцної будови. Його дружина, сивогорова бабуса, син Ігор, 30 років, середнього росту, шатен, а його молода дружина Шура, вродлива смуглява брюнетка з чорними великими очима. Довідався я від дружини Зубенка, що це родина Марків, а їхня невістка Шура (дівоче прізвище Переверзів) — Михайла Переверзіві

покійного багька рідна сестра, та що Шурині старі батьки й старший брат з родиною теж на засланні, десь на півночі. Їх було визнано незаконно висланими, але додому не пустили.

Слухав я розповідання пані Зубенкової про таврійців, бо вона їх добре знала, перебуваючи з ними на праці весь час на будові спецгоспсолка. Поряд таврійців ще влаштувалося дві родини, але самотні, без дітей, обом старшого віку, за 65 років; один з них був майстер дерев'яних робіт і керував деревообробною майстернею на нашому спецгоспсолку; другий був за фахом винороб (людина з вищою освітою і доброї вдачі), його дружина називала його Карлом. Обидві ці родини ніби походили з німецького роду, і остання з них, пізніше, відіграла важливу роль в моєму житті на засланні.

Сидів я вже на підлозі на ялиновій постелі поряд з Зубенками, але мої очі притягала до себе Маруся Сінельник. Серце моє хвилювалося, а думкою я говорив «Боже, вона така молода і вродлива, а доля її невілннча». Від Марусі мої очі переходили на Шуру Марків, дивився я на неї, а уста мої шепотіли: «Шура, Шура, хотів би я мати таку віддану чоловікові дружину, як ти». В моїй уяві виринула моя Лукерія; молода як розквітаюча троянда, я ніби відчув її теплі руки на моїй шиї.

Пригадалося мені, як я просив її, щоб мене не цуралася, але вона стояла і мовчала, опустивши очі додолу. Мій розпач для неї, мабуть, був байдужий. Пригадався мені й мій старий батько та останній сон про нього, а слова Сердюка, прочитані в листі, ніби брєніли в моїх вухах. «Старий Каздоба знову ув'язнений, Михайло Каздоба теж заарештований з родиною та висланий на Сибір, Андрій Черемуха на 16 років ув'язнений, а його дружина з дітьми під домашнім арештом».

Допізна я не міг заснути цієї першої ночі в бараці, сумні мої думки про те, що московські кати ув'язнили нас мільйонами, відганяли від мене сон, але тяжка праця та пізня ніч все ж таки перемогли...

Крізь сон я відчув, раптом що ніби мені невістачає повітря: кашель і гомін мене цілком розбудили. Підвівся я на своєму ліжку, став роздивлятися навкруги себе і не повірив своїм очам: куди не глянь, дим стояв, мов у димарі. В західній стороні нашого бараку завалилася піч і дим з неї повалив на середину барака. Вогонь у заваленій печі засипали снігом; відчинили двері, щоб вийшов дим, але на зустріч димові вдарила хвиля крижаного холоду, який незабаром став пробирати нас до самих кісток...

Прийшов час сніданку, кожна родина хотіла нагріти окріп на сніданок, і всі жінки згуртувалися коло печі, в якій горів вогонь та по черзі гріли окріп. З таврійців ніхто не стояв коло печі, вони пішли готувати собі сніданок у майстерню деревних робіт.

Після сніданку в нашому бараці розійшлися чутки, що печі розвалилися і в інших бараках. Що буде далі з тими печами? Як ми будемо жити в бараках? Розмови про це не втихали. Але мене в цей ранок мало турбувало наше майбутнє, мої думки були звернені в бік таврійців.

На дворі падав тихий, але густий північний сніг, наші зруйновані з ночі курені і землянки лежали вже під снігом.

НОВЕ НАЧАЛЬСТВО СПЕЦПОСЬОЛКА ЧИСЛО ДВА

Перед обідом у наш барак зайшов молодий Леошин і наказав нам, щоб у бараці був порядок, бо обхід робить нове начальство нашого спецпосьолка ч. 2. Вістка про нове начальство викликала різні здогади. Дехто висловлювався, що наше нове начальство полегшить наше тяжке життя. Але даремні були наші сподівання! В цей день у бараці ми влаштувалися, хто як міг. Робили ліжка з кругляків молодих ялин та сосон, застеляли гіллям та мохом замість постелі. В час праці ми між собою тихо розмовляли «не дай Бог, звалиться й друга піч! Що ми будемо робити в холодному і вогкому бараці?»

В обідню пору знову коло печі жінки стояли, і кожна з них намагалася зварити «баланду». На окрему увагу заслуговують жінки Зубенка і Шереметова. Вони стояли осторонь від печі, сумно розмовляли, говорили, що краще з'їсти шматок самого глевого хліба, ніж коло печі мати незгоду з жінками... Більшість нас сиділи на землі й обідали. Коло печі стояли ще дві чи три жінки, які доварювали обід. Одна з них ненавмисне перекинула чужу «баланду» і з приводу цього між жінками вибухла сварка з плачем. Такі випадки ще сумнішим робили наше і так нерадісне життя. У хвилину жіночого крику і плачу раптово зайшов Леошин і наказав нам, щоб у бараці був спокій, бо зараз заїде начальство. Майже слідом за ним увійшов комендант Патишов, а поряд з ним незнайомий нам тип. Погляд його суворих очей не віщував нам нічого доброго. Він мав років 35, був трохи вище середнього росту, міцної будови, брונет з смаглявим лицем. З-під баранячої шапки виднівся чорний чуб, але вже зрідка була помітна сивина. Ступав широкими кроками і мав трохи сутулуватий стан. Він був у цивільній одежі, яка одначе не вказувала, що він належить до великого начальства. Третій був Бережний. Вони втрьох пройшлися вздовж барака і зупинилися коло розваленої печі. І несподівано для нас, комендант ГПУ Патишов вибухнув криком, що ми навмисне зіпсували піч, бо наклали багато дров і піч від сильного вогню розвалилася. Комендант став вимагати від тих, що були в західній стороні барака, щоб йому сказали, хто накладав дрова до печі. Чоловіки мовчали, а жінки крізь плач говорили комендантові, що всі клали дрова до печі, бо в ночі в бараці було дуже холодно. Комендант із своїм почетом підійшов до нашої печі та наказав нам, щоб поменше дров накладали, поки піч висушиться. В цей час, коли комендант давав нам вказівки, тип у цивільному одязі спрямував свої суворі очі на моє обличчя. На кінець комендант став розмовляти з таврійцями; вони його щось просили, але нам не було добре чути, що. При виході з нашого бараку комендант Патишов покликав до себе Федора Зубенка та в слух йому наказав, щоб він увечорі зайшов до нього в комендантуру. Не встигли ще зачинитися двері барака як дружина Зубенка гірко заплакала та схилилася чоловікові на плечі. Злочин органів ГПУ комендант Патишов звалював на нас, що ми, мовляв, винні за розвал печей у бараках...

Прийшов вечір і Федір Зубенко у тривозі збирався йти до коменданта. Та в барак забіг Бережний і наказав йому, щоб він негайно

з ним ішов у комендантуру. Зубенко, схвильований, поцілував дружину і вийшов з бараку в слід за Бережним. Дружина впала на ялинову постіль обличчям донизу; її плечі здригалися, було видно, що вона плаче. Зубенко незабаром повернувся з похмурим обличчям. Разом з ним зайшов і Бережний, наліпив на дверях аркуш паперу і мовчки вийшов.

Від Зубенка ми довідалися, що комендантура ГПУ призначила його бараківим нашого барака. Це саме й було в «приказі» коменданта, якого Бережний наліпив на дверях. Комендантура крім цього наказувала нам, тобто мешканцям барака ч. 2, виконувати всі її накази, що будуть даватися через баракового. Бараковий став виконувати перше доручення комендантури: пішов між родини і став питати шевця між нами, але такого, який мав би знаряддя зі собою. В нашому бараці виявився швець Віктор Бугай; ми про це й раніше знали, бо він декому лагодив чоботи. Зубенко записав на аркуші паперу Бугая і поніс у комендантуру. Тим часом зайшов у наш барак Федір Сердюк. Ми довідалися від нього, що на нашому спецпосьолку шість печей розвалилося. Сердюк турбувався, що йому буде тяжко ці печі направляти. Вернувся Зубенко з комендантури і приніс добру вістку для Бугая, що комендант його призначив шевцем на наш посьолок; поправляти взуття всім робітникам спецпосьолку ч. 2. Від сьогодні його звільнять від праці в лісі, а завтра він мусить піти до коменданта по дальші вказівки. Зубенко ще розповідав нам, що комендант Патишов дозволив таврійцям відгородити для себе дві кімнати в нашому бараці. Про нове начальство наш бараківий теж нам розповів, що тип у цивільному присланий вожегодським ГПУ на наш посьолок заступником коменданта Патишова та що комендант наказав бараківим виконувати всі розпорядження тов. Пустового. Так комендант назвав прізвище свого заступника. З дальшої розмови ми довідалися від Зубенка, що Бережний і Леошин не є заступниками коменданта, а тільки виконують те, що комендант їм накаже.

Вже стояв пізній вечір, а наше давнє товариство: Зубенки, Бугаї, П'ятови, Ратуші, Шереметові, Федір Сердюк та я сиділи колом на підлозі і розмовляли про тяжкі умовини в нашому бараці.

Друга ніч нашого спання у бараці була ще гірша ніж перша, бо від півночі вже коло печі жінки гомоніли. Варили на ранок для чоловіків і синів окріп чи «баланду». В шість годин ще на світанок не благословилося, а ми вже протоптували грубу пелену снігу, ідучи лісовими пущами на лісоповал.

Майже з самого ранку заступник коменданта Пустовий та з ним Бережний і Леошин ходили від бригади до бригади. Коло нашої бригади вони теж зупинилися, і заступник коменданта хвилині десять стежив за нашою працею, але він був мовчазливий. По їхньому відході Зубенко легко зідхнув та промовив: «я сподівався, що заступник коменданта дуже злий і буде кричати, щоб ми більше працювали. Але бачу, що ми по його очах не вгадали». В цей день мало хто з нас розмовляв. Ми всі турбувалися вогкими бараками та розваленими печами... Бугай Віктор в цей час був найщасливіший між нами:

Його звільнено від праці в лісі, а комендант наказав столярам зробити для нього шевський стіл та все інше, потрібне для шевського ремесла.

Повернулися ми із праці, і на наше здивування, вогонь горів у двох печах. Сердюк відремонтував піч. Віктор Бугай сидів за шевським столом, коло вікна та лагодив взуття. На його столі ясно горіла газова лампа. У східній стороні бараку таврійці відгороджували дві кімнати, які займали потроху і стіни печі. У малій кімнаті помістилися старші дві родини: керівник дерев'яних робіт та його родини: Сінельники, Переверзиви і Маркові. Улаштувалися й наші родини в бараці. Поробили собі «ліжка» з молодих ялин і сосон, застелили гіллям і мохом, а зверху лахами, які хто мав.

Накресли наші життєві умови кількома словами і вже не буду до них повертатися: у всіх бараках стеля і стіни були покриті росою, ніби після дощу... Це були найпримітивніші побутові обставини, які руйнували і так уже надірване наше здоров'я... Тягнулися дні у нашому сірому житті, а кожний день здавався нам довгим, ніби тиждень.

НАПРАВЛЯЮ ЧОБОТИ ОДНІЙ ЖІНЦІ

В кінці листопада прийшли надії знов на ліпше... Комендантура нашого спецпосьолку дозволила (але за її перепустками) жінкам ходити на село. Нам, чоловікам теж дано дозвіл, але тільки у вільний від праці день. Також дозволяли ходити з посьолку на посьолок без перепустки... Жінки цим дозволом користувалися, але ми, чоловіки, відпрацювавши шість днів по 12 годин денно на тяжкій лісовій праці у снігу, напівголодні, тільки й чекали вільного дня, щоб відпочити. Кожного дня, повертаючись з праці вечором у барак, ми заставали коло Віктора Бугая кілька жінок з інших бараків, які просили його, направити їм взуття. Але Бугай вимагав від жінок писемного дозволу від коменданта на поправу їхнього взуття. Одного дня молодиця років 35 у сльозах просила Бугая, щоб направив її завтра чоботи, бо вона домовилася на селі за хліб прясти вовну. Але нічого не помагали її сльози і те, що в неї двоє дітей. Бугай вимагав від неї дозволу від коменданта. Молодиця в розпуці плакала й говорила, що комендант дозволу жінкам на поправу взуття не дає. Але Бугай не уступався. Дружина Зубенка прислухалася до цієї розмови, перервала вечерю, й підійшла до дружини Бугая та щось почала з нею тихо розмовляти. Тоді підійшла вона до мене й промовила:

Кузьма, прошу вас: направте чоботи цій бідній жінці. Її жорстока доля скривдила та щей люди цураються. У неї троє дітей померло ще минулої зими у харовському лісі, а двоє дітей лишилося живими. Вона постійно їм віддає свою половину пайки хліба, хоч сама з ніг падає — дітей рятує від голодової смерті. Додому не має кому дітей забрати, бо батьків її і чоловіка вислано на Урал.

Я погодився, але Бугай заборонив мені брати його інструменти і колодки. Щойно коли втрутилася дружина Зубенка, Бугай дав мені

своє знаряддя. Пізньої ночі молодиця знову зайшла в наш барак цим разом із чоловіком. Вони забрали від мене відремонтовані чоботи, не знаючи як дякувати. За послугу — разів двадцять казали: «Спасибі».

Другого дня ми повернулися з праці досить змучені, бо за понеділок напало багато снігу. До того, ще давав нам про себе знати листопадовий північний холод. Заходив я в барак з одною мрією; якнайшвидше до теплої печі. Але в бараці чекала недобра вістка. Дружина Зубенка сказала мені, що Клименко не видав їй моєї денної пайки, і наказав мені прийти самому, але при кінці роздачі. Ця вістка мені недобре віщувала: затримували пайку до вияснення коменданта тільки тим, хто спізнюється до праці, або посваряться на праці з бригадиром, взагалі — за різні провини. Але я не відчував за собою ніякої провини, дружина Зубенка весь час без перешкод одержувала мою пайку. Я пішов по свою пайку, став у черзі між самотніми чоловіками, і недобрим настроєм поглядав на Клименка, коли моя черга підійшла. Клименко сухо мені сказав, піднесеним голосом, щоб я чекав кінця черги. Нарешті всі одержали харчі і я підійшов до вікна. Клименко подав мені запаковану в газету кілограмову хлібину та ще відважив мені пайку хліба, але теж з добавкою. Завинув у газету два оселедці, дав цукру із десять порцій і крупи та солі теж більше, ніж мені належалося. Подаючи це все мені, він промовив: «Учора ти, Кузьма, дуже добре зробив, що чоботи направив, бо та молодиця теж з Полтавщини з мого села. Ми мусимо допомагати один одному».

На кінець розмови Клименко запитав мене про Зубенків і попросив мене нікому про це не говорити, що одержав від нього таку велику пайку. Від радості мені стало тепло. Стільки харчів — це була манна небесна! Радість гнала мене в барак лише уявити: я маю цілу хлібину та й ще половину, два оселедці, цукор, крупу і сіль! Зубенки навіть не здогадувалися про таке, і зустріли мене схвиловані, як свого сина. Була вже глибока ніч, але я не міг заснути. Пригадалося мені минуле — десять років тому; передо мною ніби стояла незабутня добра мама, а її слова вчувалися мені: «Кузьма, невідомо коли наш тато повернеться з тюрми до дому, та чи прийдеться ще коли нам господарювати. Бо у нас усе вже забрали. Добре буде тобі піти в науку до шевця, бо ремесло постійно буде з тобою».

Покійна мама давала мені постійно добрі поради...

Ішов я рано на працю стурбований, а ці турботи збільшили мені дружини Зубенка й Бугая. Вони доказували мені, що мій сон був недобрый; спав я недовго минулої ночі. Але сон запам'ятався мені до подробиць, і я його розповів жінкам. Ніби я в рідному краю. Іду степами і куди не гляну, навкруги лежить сила-силенна стиглих вишень і винограду. До самого ранку я ходив між цими ворохами і так прокинувся.

ДВА ЛИСТИ ВІД СЕСТРИ АННИ ТА МОЯ ХВОРОБА

Вже було по обіді, і ми всі мовчки працювали, аж тут з нашої бригади хтось уголос проговорив, що Пустовий, Бережний і Леошин роз-

дають якийсь папір по бригадах. Підійшли вони й до нашої бригади. Бережний тримав у руках декілька аркушів і один із них передав Скорикові, а два мені. Пустовий у задумі подивився на мене, і всі три відійшли до другої бригади. Мій погляд на конверти наповнив душу радіощами. Листи на обох аркушах були від моєї сестри Анни. Обидва листи були відкриті, і це свідчило, що комендантура їх перевіряє. Один із них був короткий. Анна мене повідомляла, що всі доїхали додому. Кінчала коротенького листа словами: «В другому листі напишу більше. Всі тебе здоровлять та бажають скорого побачення. Залишаюся в надії. Цілую. Анна».

Під час читання цього коротенького листа в мене мимоволі покотилися з очей сльози, але цим разом не з горя, але з радіщів. Я думкою говорив: «Боже, яке то щастя доїхати додому! Вже вдома і надіються на шкоре побачення».

Але дата листа мені не була зрозуміла. Був позначений на листі липень — п'ять місяців лист був у дорозі. Постішаю читати другого листа, якого сестра написала в жовтні. Перші його слова я прочитав два чи три рази і відчув, як мене сили покидають, але все ж намагався читати до кінця. В мене сльози за цим листом не котилися, тільки облив мене піт, я відчув безсилля і поспішив скоріше сісти на спилану ялину... Федір Зубенко за моєю згодою прочитав мого листа для всіх. Хоч він читав поряд мене, але мені вчувалося, що слова, вчитані ним із листа, долітають до мене здалека. Думки пролітали одна за одною і обривалися, а уста мої шепотом говорили: «Боже, що робити? На кого надіятися?»

Це були найтяжчі хвилини мого заслання. Всі надії були знівечені... Читає Зубенко листа про трагедію моїх близьких, вірніше всього мого народу, а серце моє не тільки болить, але воно хоче розірвати кістляві груди і звільнитися від горя, в яке нас кинув московський окупант.

Сестра писала в листі до мене: «Дорогий брате Кузьма, горе нас окутало зі всіх сторін, що ми світа Божого не бачимо. Тата знову ГПУ заарештувало та ув'язнило у первомайській тюрмі, але через кілька тижнів вивезло на північ. Був лист від нього з харківської тюрми, другий з московської, а третій з дороги. В кожному тато пише, що їх везуть на північ, та що в вагонах і у в'язницях повно наших людей. Взагалі зміст листів від тата жахливий. Разом із татом заарештували і Г. Скорижа та П. Литвиненка і вкупі їх везуть на північ. Михайла теж з родиною заарештували і вислали на Сибір. Що він буде робити на засланні в холодному Сибіру з малими дітьми? Я як пригадаю своє пережите, то мене в розпач кидає... Олексу Жука теж з родиною і багато інших родин вислали на Сибір і Урал, але моє горе теж з дітьми тяжке. Андрія теж заарештували і засудили на 16 років ув'язнення. Тепер сидить у первомайській тюрмі, а мене з дітьми тримають під домашнім арештом. Кажуть, що Андрія будуть повторно судити. Причина нашого горя: як ми приїхали додому, то сільрада нам повернула на нашому подвір'ї одну хату, в якій жили наші діти, пару коней і воза, але подвір'я залишилося колгоспне і на ньому стояло декілька стійжків збіжжя. Одного дня при кінці серпня на нашому подвір'ї згоріло

все збіжжя, амбар, сараї і наші коні теж. Андрія зразу заарештували і судила його виїздна тройка за спалення колгоспного збіжжя та будівель. Після суду його відправили в первомайську тюрму. Що я пережила в той час і переживаю, тільки один Бог знає. Спіткала тяжка доля і Ліду. Кость Захарченко її прогнав та взяв розвід з нею, бо так наказав йому райпартком — розійтися з дочкою ворога, або його усунуть з комуністичної партії. Ліда зараз живе в нас, бо їй немає де подітися. Левка з родиною теж ГПУ хотіло заарештувати й вислати в Сибір, але вони всі утекли, і нам нічого не відомо про їхню долю.

Михайла тесть Купка вже не живе. Багато людей заарештовано й заслано. Я не в силі тобі, брате, описати, який жах наляг на наших людей і на мене з дітьми. Допомогти тобі, брате, не можемо, бо за нами стежать і з двору не випускають. Раджу тобі, брате, написати листа до Лукерії. Вона живе і далі в батьків, і вони мають можливість тобі допомогти. Я чула через людей, що Лукерія вже має сина, назвали Іваном, але від неї я ніякої вістки не маю. Тепер настали такі часи, що сусіди цураються і брат брата боїться. Якщо ми будемо мати адресу тата, то зразу тобі вишлемо, та що з нами даліше буде, ми теж тобі напишемо. Тепер тобі скажу, що наше горе, мабуть, більше ніж твоє. Тримайся, брате, в надії на ліпше. Здоровлять тебе діти і Ліда. Цілую, Анна».

Сидів я на спиланій ялині, закривши обличчя руками, і в розпачі думав про старого знову ув'язненого батька. Про брата Михайла і його дружину Марину та трьох малих синків, що вони в холодному Сибірі, про сестру Оксиню і її чоловіка Левка та трое їхніх діток, що все покинули й втекли з дому, щоб не попасти на заслання. А думки про сестру Анну мене кидали в хвилювання. Як я пригадав, що вона пережила у харовських лісах — в «Селищі мук і смерти», а тепер її горе спіткало і дома. В мене була вся надія на неї, я думав, що вона доїде додому і мене вирве із заслання, а тепер... Не менше мене хвилювала і доля сестри Ліди. В 1929 році, в жовтні місяці, сестра запізналася із Костем Захарченком і вийшла за нього заміж. Я був певний, що коли б я з татом не був тоді ув'язнений у Первомайській тюрмі, цього не трапилось би. А тепер він через рік її прогнав, молоду і ні в чому не винну. Хіба тільки, що її батько зброю підняв в обороні правди, але вона тоді була ще зовсім дитиною... В моїх безсилах грудях клекотіла жадоба помсти за сестру над тим молодим безбожним комуністом. У мої тяжкі думки впліталася свідомість, що я став батьком малого сина Івана... Але про дятка Трохима сестра в листі ні словом не згадувала. Мої сусіди з близьких сіл і хуторів: Зубенко, Скорик, Дешко, Оплачко, Шереметів і П'ятів намагалися мене переконувати, щоб я не журився — мовляв, горе не лише в мене, але в усіх нас.

Лист до Скорика був від його дружини Лукерії. Вона писала, що її і дочку Віру прийняли до колгоспу, а сина Григорія ув'язнили та кудись вивезли. Про старшого сина Якіма писала, що він і далі працює на каменоломі, «як син куркуля», замість військової служби. Згадувала про мого тата і Литвиненка, що їх теж ув'язнили і десь вивезли і також про трагедію моєї сестри Анни та коротко описувала той жах, що діється у рідному краю.

Увечорі в бараці я довідався, що багато людей одержали листи з дому, і в усіх листах недобрі вістки. В цей вечір Зубенки були найщасливіші між нами, бо їм писали з дому, що їх синок живий і здоровий. До пізнього вечора я сидів в землянці Сердюка. Він мені вговорював, щоб я не сумував, бо в листах нічого нового: про долю тата й родину брата Михайла мені було вже раніше відомо із листа до нього.

Потяглися дні нашого заслання ще сумніші. До голоду й тяжкої праці приєднався північний холод. Але найсумніше було нам, що не було на кого покладати надій... На початку грудня, одного дня на праці я відчув, що захворів. Мені стало все якось цілком байдуже, в грудях тисло, кашель рвав горло.

В обідню пору не хотілося мені ні їсти, ні пити. Я сидів коло вогнища, але було мені дуже холодно. Увечорі ледве в барак ноги довелік з допомогою Федора Зубенка. В бараці ліг я на постіль і натягнув на себе всі свої лахи. Зубенки накрили мене ще своєю одежею. Але мені було холодно. Не допомогло прохання Зубенка, щоб я встав та повечеряв теплого супу. Про їжу в мене навіть думки не було: єдине бажання було спокійно лежати і нагрітися. Мабуть, було вже пізно, бо в бараці гомін затих. Мені було чути, що Зубенко комусь тихо оповідає про минуле мого батька та його родину і про мене. Також про харовський ліс, «селище мук і смерті». Що тато, сестра з чоловіком і дядько Трохим поїхали додому, а я залишився сам. Потім Зубенко оповідав про листа від сестри Анни та про ті страшні вістки, про які сестра писала. Я чув все, що Зубенко розповідав, бо час від часу в мене вибухав раптовий кашель і я прокидався. Потім я почув над собою голос Зубенка; він просив мене підвестися та випити ліки від перестуди. Коло моєї постелі стояли Зубенки та винороб Карло і його дружина Марія. Вона подала мені дві таблетки, а її чоловік чашку чаю. Попросили мене прийняти ліки і випити гарячий чай. В чаю було чути запах алькоголю. Після чаю і ліків Марія принесла мені свою подушку й покривало і мене міцно окутали. Незабаром я відчув, як усе моє тіло наповнюється теплом, а ноги мої ніби лежали на теплій печі. Від тепла піт облив моє обличчя. Я спробував трохи звільнитися з під накриття, але мені наказали лежати окутаним, щоб добре впрів. В їхніх голосах та порадах відчувалася теплота, щира доброта. Стук у бараці розбудив мене зі сну. Я відчув біль голови та тіло моє здавалося мені важким. У бараці робітників уже не було, пішли на лісоповал. Один Бугай сидів за шевським столом і поправляв взуття. Жінки теж уже повставали; більшість із них із своїх лахів воці обирали. Дивився я на це видовище і не міг повірити собі, що це ті господині, які ще не так давно хозяйнували у нас по селах і хуторах у своїх господарствах. І уявилося недавнє-минуле: наші хліборобські подвір'я із садками, а в тих подвір'ях і садках наше жіноцтво в білих, мов сніг, хустках, з свіжими життєрадісними обличчями, а дітки коло них, як той мак, що тільки розцвів. Пригадалися мені неділя та наші свята. Батьки з дітьми йдуть чи їдуть кіньми до церкви, щоб вислухати Божого слова від священика та помолитися Богові. Просувалися картини минулого одна за одною. У дощову погоду, або зимою, коли падав

сніг, у неділю чи то свята мати з ранку уже убрана по-святковому, діточки теж сиділи навкруги столу, а мати їм читала Святе Письмо, а над святими образами горіла лямпадка. В такі хвилини кожне материнське прочитане слово глибоко западає в дитячу душу. Буває, що батько читає Святе Письмо, а мати з дітьми уважливо слухають. Минуле ніби стояло передо мною, але очі повернулися знову до жінок, що воші шукали. Я заплющив очі й раптом відчув, що хтось повільно піднімас накриття з моєї голови. Коло постелі дружина Зубенка та Марія і Карло. Вони сказали мені, щоб я перейшов до їхньої кімнати, говорили, що в них тепліше і мені буде спокійніше лежати. У відгородженій кімнаті коло печі для мене вже була приготована постіль. У кімнаті було світліше й тепліше, ніж у загальному бараці. Одержав я знову ліки та горнятко чаю. Марія попросила мене з'їсти дві кромки хліба з домашнім повидлом, але їсти мені не хотілося. Карло посідав на працю, бо він і так спізнився через мене, приготавляючи мені ліжко. Тепло коло печі, випиті ліки і чай з алькоголем мене скоро потягнули в сон. Прокинувся аж увечорі. В кімнаті горіло світло, а коло моєї постелі сиділи Зубенки і щось тихо розмовляли. Вони були стурбовані, що я так довго спав. Тут же дружина Зубенка розказала мені, що приходили з першого спецпосьолка дружина Плесканюка та Рая і принесли листа з дому від Миколи. Пише, що він щасливо влаштувався на працю разом з дружиною, але далеко від дому. Також пані Плесканюк сказала, що й Петро буде втікати до Миколи. Ці вістки мене схвилювали; люди мають щастя, а я — ні. Після розмови та легкої вечері, я знову випив ліки і збирався заснути, але несподівано зайшов Бережний. Він сів біля мене і почав розпитувати, що зі мною. Я відчув, що він говорить зі мною не як комендант, а як добра й близька людина. Бережний говорив, щоб я спокійно відпочивав, а якщо буде погано, то мене повезуть на спецпосьолок ч. 1 в лікарню, яка днями відкрилася. Там є дуже добрий лікар, теж із висланих. На кінець Бережний сказав, що я буду харчі одержувати як робітник у лісі. Довго лежав я в темній кімнаті і не міг заснути. Мною турбуються Зубенки, але не менше турбуються мною Марія та її чоловік Карло. Далекі вони мої земляки, походять із станції Джанкой, також Клименко мною турбується; хліба, цукру, соли, риби й крупів, мабуть з п'яти пайок, передав Зубенковою дружиною. Бережний теж відвідав мене. Це все тишило й хвилювало мене: люди й тут, у біді, добрі — один одному допомагають на далекій чужині...

Пролежав я так другий і третій день, а на четвертий вже відчував себе цілком здоровим. Та Марія все мною турбувалася й далі, як рідна мати, до постелі сніданок, обід і вечерю подавала. Відвідали мене всі мої земляки. Сердюк кожного дня заходив та все мене переконував, щоб я не сумував. Бережний і Леошин заходили та говорили, щоб я ще відпочивав.

НЕПЕРЕДБАЧЕНА ЗУСТРІЧ ТА ЗМІНА ПРАЦІ

На четвертий день від твердої постелі в мене почали боліти боки, але почувавши себе вже здоровим, я зібрався увечорі відвідати Федо-

ра Сердюка. Північний грудневий вечір був холодний — мороз доходив до 30 ступенів — але від снігової пелени ясний; у вечірній імлі поринала лісова галявина і здавалося, що наш спецпосьолок стоїть серед снігового поля.

Йдучи до землянки Сердюка, я мусів проходити побіля комендантури. Сніговою доріжкою я йшов повільно, так щоб не чути було моїх кроків. З комендантури крізь замерзле вікно пробивалося світло, і це мене насторожило, я боявся зустрінутись з комендантом Патишовим або його заступником Пустовим: адже хворим заборонялося ходити по спецпосьолку. Минув я комендантуру і вже доходив до землянки з протилежної від дверей сторони. В цей час хтось вийшов із землянки: із-за даху землянки мені було видно, що вийшов чоловік і зупинився. Я не встиг ще його розпізнати, як почув його голос — він говорив щось у землянку до Сердюка: голос мені був незвичайно знайомий, у мене за спиною мороз пробіг, але мова не та, яку я чув від нього раніше — цим разом це була наша рідна мова...

Хвилину я стояв розгублений, потім мені спало на думку скоріше повертатися до бараку, але не ступив я ще й кроку назад, як чоловік обізвався до мене: «хто стоїть?» Я не встиг щось сказати, як поруч мене стояв заступник коменданта Пустовий, це був він — заглянув мені в обличчя, а потім промовив: «Кузьма, заходь до дядька Сердюка, я теж через хвилину повернуся!» По цих словах Пустовий швидкими кроками пішов до комендантури.

Сердюк виглянув із землянки і сказав мені заходити. Не встиг я переступити поріг, як Сердюк весело до мене заговорив: «злякався Пустового, думаєш, що він кацап? Ні, Дмитро наш, з Київщини походить, має 10 років примусового заслання, але ГПУ призначило його заступником Патишова, сподіваючись що нашими руками будуть нас закопувати...» Коло дверей почулися кроки і Сердюк замовк.

Всередині землянки блимав каганець, від якого світла було мало, у печі горіли дрова і вогонь допомагав освітлювати землянку. З правого боку землянки в землю було забито чотири кілки, а зверху них закріплено дошки, що служили Сердюкові за стіл, поруч стола стояли дві колодки, в лівій стіні була піч, а постіль була здовж задньої стіни. Господар землянки сидів на постелі, а я сів на одну з колодок. Пустовий, зайшовши, зараз же сів на другу колодку, витяг із кишені чверть літра горілки, до горілки два оселедці та кілограмову хлібину й ще висипав добру жменю цукру, але не того, що ми одержували, а білого рафінаду, і нарешті трохи справжнього чаю, якого ми вже більше року не бачили.

Сидів я і з цікавістю чекав: мені хотілося почути від Пустового, як він потрапив на північ у заслання; але Пустовий налив у горнятко трохи горілки для Сердюка, потім мені й сам випив, але менше, ніж нам наливав. Потім почав розповідати, що до комендантури прийшло розпорядження ГПУ Північного Краю: з половини грудня заготовляти ліс на вивіз та що на наш спецпосьолок ч. 2 покладено тяжке завдання — вирубати велику площу лісу. Пустовий також розповідав нам, що комендантура одержала вже вказівки на весняні і літні праці: викорчувати й розчистити ту площу лісу, яку зимою вирубуємо, та засіяти

збіжжя і засадити бараболю, це буде спільним полем нашого спецпосьолку та, крім того, кожній родині даватимуть по малому шматкові землі під город. Пустовий, похмурий і сумний, оповідав нам про наше майбутнє й закінчив своє оповідання ще сумнішими для нас словами: «мусите влаштувати своє життя тут, бо на звільнення надії немає...»

Горілка, чай, запашний-солодкий, і оселедці були дуже смачні, але почуті слова й голод від мене відігнали; на звільнення із заслання нам надії немає, мусимо розчищати північні пуці та перетворювати на хліборобні поля... Сердюк також сидів мовчазний і очей своїх запалих не зводив з Пустового.

Наприкінці розмови Пустовий мене запитав, чи я добре знаю шевське ремесло. Я сказав, що трохи знаю, і він порадив мені говорити, що знаю добре та наказав мені, щоб я завтра о восьмій годині ранку зайшов до нього в комендантуру. Після того він також замовк і сидів задуманий та дивився в піч на вогонь. Сердюк очима показав мені на двері, щоб я залишив їх удвох. Вийшов я, але не встиг ще за собою зачинити двері, як Пустовий гукнув, щоб я на хвилину повернувся...

Я вийшов потім із душною землянкою й останні слова Пустового все брєніли в моїх вухах: «Кузьма, я знаю, що ти недоїдаєш, забори цей хліб, селедець та цукор, для дядька Федора я ще принесу!»

Недалеко до барака ч. 2 мене наздогнав Сердюк і сказав, щоб я нікому не говорив, що ми сиділи разом з Пустовим...

Лежав я коло печі й довго не міг заснути: голова заболіла від задушливого повітря в землянці, бо Пустовий курив цигарку за цигаркою, до того ж ще й горілка, хоч її й було небагато, а випадкова зустріч з Пустовим ще більше відганяла сон... Було вже, мабуть, по півночі, але поруч у кімнаті, де мешкали родини Сінельникова, Переверзіва та Маркова, тихий гомін не втихав. По голосу я впізнав, що в кімнаті є Бережний і Леошин та зрідка було чути голос Ігора Маркова; з жінок по голосах пізнав Шуру Маркову, Марусю Сінельник та зрідка чув голос Марії Переверзівої. Було мені незрозуміло, чому в кімнаті Бережний та Леошин та ще так пізно.

І так із думкою, що Пустовий мене викликає вранці до комендантури, я нарешті заснув...

Грудневий ранок був холодний, і північна зима давала про себе знати. Холод щипав обличчя й руки та продував наскрізь мою вбогу одежину. Зіщулившись від холоду, я крок за кроком наближався до спецпосьолку ч. 1. Закритий лист, який дав мені в комендантурі Пустовий, я заховав, бо такий наказ був від нього, щоб листа я дав лікареві в лікарні на самоті.

Перед мною величезна лісова галявина: на ній нові дерев'яні будівлі, їх багато більше, ніж на нашому спецпосьолку ч. 2. Двоповерховий будинок головного коменданта ГПУ, службовий будинок ГПУ, вірніше — комендантури, клуб, будинок протипожежної команди, пекарня і склад наших продуктів, далі бараки й бараки, а ще далі — невеликий тартак. Дівчата й старі жінки в убогій одежі, з лопатами в руках, мовчазні й похмурі, розчищали від снігу площу поміж будовами. Переступив я поріг лікарні й мене вперше зустріло тепло: кімната була

більша, ніж звичайно, попід стінами стояли дощані лавки, посередині стіл, навкруги нього стільці, а на столі лежало декілька газет; на стіні висів портрет Сталіна.

Не встиг я ще сісти на стілець коло залізної печі, як з дверей виїшов чоловік в білому халаті, вище середнього росту, міцної будови, десь років сорокап'яти. Він сказав, що я прийшов зарано, але моє виправдання було те, що мене прислав комендант спецпосольку ч. 2 Пустовий, і я тут же передав йому перепустку від комендантури. Лікар пішов назад у сусідню кімнату, а я сидів коло теплої печі і тримаючи в руках московську «Правду» з величезною цікавістю забігав по ній очима. Вже більше року пройшло, як я в руках не тримав ніякої газети.

Але через дві-три хвилини відчиняються двері і чоловік у халаті сказав мені, щоб я зайшов до приймальної. Тут я переконався, що це був лікар і я віддав йому лист Пустового. Лікар запитав мене, чим я хворію, а я відповів, що перестудився, відчуваю біль у грудях, а під час праці гострий біль нижче шлунка. Так мені порадив Пустовий. Після огляду лікар не питав уже мене нічого, лише написав короткого листа, і сказав передати його до комендантури нашого спецпосольку. В невелику пляшину він налив якоїсь чорної мікстури і сказав пити її від перестуди, але наказав мені, коли вип'ю весь лік, принести пляшину назад, бо «це державна власність...» Ці слова сказав з прихованою усмішкою.

Вийшов я з лікарні і кілька хвилин здалека дивився на бараки: хотілося мені розшукати родину Плесканюка, але страх натрапити на коменданта погнав мене геть.

Поспішав я лісовою просікою назад до спецпосолька ч. 2. Аж тут недалеко від мене з правого боку лісу, вийшли на середину просіки два вовки й дивилися в мій бік. Я розгубився, як дитина, бо при мені не було нічого для оборони... Але раптом я почув крик: уздовж просіки від нашого спецпосольку навскач летіли двоє саней, запряжені по одній коняці; на санях стояло по одному чоловікові і щось голосно кричали. Вовків на дорозі вже не стало — зачувши крик, вони майнули в гущавину. Обоє сани зупинилися біля мене: це були місцеві два чоловіки і один з них схвильовано до мене говорив, щоб я скоріше йшов до спецпосольку, бо мене легко можуть вовки розірвати...

Застав я Пустового в комендантурі й передав йому листа від лікаря. Лікар, на підставі моєї хвороби, звільнив мене від лісової праці і того ж дня комендантура призначила мене працювати шевцем разом із Віктором Бугаєм.

Боже, яке то щастя було для мене! Не в снігу і в холоді з пилкою в руках працювати, а в бараці, недалеко від печі, направляти взуття!

Перші дні моєї шевської праці я був під зверхністю Бугая, який мав зошит від комендантури, де записував, кому направляв взуття. Він пильно тримався вказівок комендантури, в першу чергу направляти чоботи робітникам, які працюють в лісі. Десь другого або третього дня моєї нової праці, принесла направити чоботи молода дівчина десь років сімнадцяти, досить уродлива та як на наші умови здорового вигляду. Дівчина просила й благала Бугая направити їй якнайскоріше чоботи, бо хоче йти на село, щоб роздобути молока для хворої матері.

Та пішла з плачем, бо Бугай так і не погодився сьогодні їй направити чоботи. Того ж дня довідався я від дружини Зубенка, що прізвище дівчини Козлікин, що батьки її походять із Сахновського району на Полтавщині і мати її, справді хвора вже довгий час. При цій нагоді я хочу згадати й про інші родини, що походили із Сахновського району. Це була родина Клименка, що видавав нам харчі, а Бережний, якого ми називали заступником коменданта, мав батьків і молодшого брата років 17. Як Клименко, так і Бережний, обоє були лагідної вдачі та все намагалися полегшити наші тяжкі умови життя, за що користувалися великою пошаною у спецпоселенців. Також згаданий раніше Леошин був зі старими батьками, але на нього наші нарікали, що недобре поводитьсь з людьми, а на декого ніби навіть пробував підняти руку. Особливо до мене й до нашої бригади був ввічливий. Назагал сахновцани трималися купи і допомагали іншим.

Хочу ще сказати кілька слів про початок моєї шевської праці. Кожного дня траплялося, що Бугай відмовлявся направляти взуття, й постійно кінчалася розмова сльозами або сваркою. Гадаю, що десь через тиждень або півтора моєї щасливої праці, зайшов у наш барак Пустовий та приніс мені зошит, щоб я вів облік направленою взуття окремо від Бугая; я підлягаю контролі коменданта спецпосьолка.

У наш барак в кімнату Сінельників, Переверзів і Маркова, заходили щовечора Бережний та Леошин і часто просиджували до пізньої ночі. Одного вечора Бережний сказав мені довірочно, щоб я направляв якнайбільше взуття жінкам, бо вони ходять на село та роздобувають трохи харчів, а під кінець додав, що це вказівки Пустового, зрозуміла річ, довірочні. Після цієї розмови з Бережним я ще пішов до Сердюка, щоб порадитися з ним, як з рідним батьком.

Сердюк вислухав мене з увагою і радив триматися вказівок Бережного, бо він виконує лише розпорядження Пустового. Додав, що це добра нагода допомагати один одному. Цього ж вечора я довідався від Сердюка, що комендант ГПУ Патишов у відпустці, а його заступає Пустовий. Про Пустового Сердюк був дуже доброї думки й говорив, що Пустовий добрий українець і добра людина; намагається допомогти нам, де лише можна . . .

Після цього я запитав у Сердюка, як і за що Пустовий потрапив на заслання. Сердюк уважно подивився на мене і відповів: «Я вже тобі говорив, що Пустовий не тільки добрий українець, але й добра людина».

Тут Сердюк на хвилину замовк, а потім попередивши про те, що це є велика таємниця, продовжував: «Раніше вже я тобі говорив, що Пустовий з Київщини. Він служив в органах ГПУ, бо так було треба. В 1927 році, його послали заарештувати нашого старшину визвольних змагань, який повірив підступній комуністичній пропаганді і повернувся з-за кордону до родини. Але Пустовий не застав цього старшину, а органи ГПУ звинуватили його в тому, що він допоміг старшині української армії втекти. ГПУ і міліція зробили облаву, але даремно цілу ніч пробігали — жінки й дитини теж не знайшли, втекли всі . . .»

«Говорив Пустовий, що в них начальником ГПУ був росіянин з Москви. Після невдалої облави він був такий злий, що наганом загро-

жував Пустовому до обличчя. Його обеззброїли й замкнули в підвал. Через кілька днів його судила „тройка”, але тому що прямих доказів проти нього не було, йому дали 10 років адміністративного заслання на півночі».

Сердюк ще раз попередив мене, щоб я нікому про Пустового не говорив. На моє запитання, хто ж саме врятував життя нашому старшині, Сердюк ухилився від відповіді. Але я зрозумів, що це був таки Пустовий.

Потяглися мої «щасливі» дні шевської праці: сиджу недалеко від печі й направляю взуття; вже й ноги мої менше стали боліти, бо вони цілий день у теплі. Зате ночі стали ще сумніші; думка за думкою в'язалась, одна сумніша від другої. Я думав про молодшу сестру Ліду, яку чоловік прогнав тільки за те, що йому так наказала комуністична партія, і тепер вона залишилася бездомна й самотня; думав я про брата Михайла на засланні в Сибіру з дружиною та трьома малими синами; думав про сестру Оксиню, що залишила все і з чоловіком та дітьми втікла у світ-заочі; думав я про трагедію старшої сестри Анни, що сидить під домашнім арештом, а чоловіка її Андрія ув'язнили знову на 16 років; думав про батька старого, що він знов арештований і його ГПУ везе на північ... Ще більше моє схвильоване серце рвала думка про малого сина Івана... В безсонні ночі часто сам себе запитував: Що ж мама скаже синкові малому, як прийде час і він її запитає: «Де ж батько мій, мамо!»

ЖАХЛИВА ВІСТКА

Надходило Різдво Христове, і всі ми покладали надію на те, що може, хто пачку з харчами пришле. Перед самими святами я одержав лист з рідного краю з села Миколаївки, де жила моя дружина з малим синком. Лист був анонімний. Писала мені й до сьогодні невідома особа, що мої листи доходять до Миколаївки і що листоноша вручає їх моїй дружині, але вона, не відкриваючи їх, рве на шматки і в гніві кричить до листоноші, щоб більше не приносив їй моїх листів; вона не хоче мене знати.

Далі писалося в листі, що мій син Іван народився в березні і росте під опікою ласки Божої. Лукерія не дбає про сина, а кожного вечора до пізньої ночі проводить час на вулиці...

Від сорому я закрив руками обличчя та в розпуці сам до себе проговорив: «Боже, я ж у неї тільки просив сухого хліба та щонебудь з теплої одежі!»

Це були хвилини, коли світ для мене сходився клином...

ЗУСТРІЧ З МОЙСЕЄМ ЛИТВИНЕНКОМ ТА ЙОГО СМЕРТЬ

Північний короткий день добігав кінця. Грудневий мороз давав про себе знати. Перед самим приходом робітників із лісопозавалу в наш барак зайшов Федір Сердюк та повідомив мене, що на наш спецпо-

сьолок міліціонери пригнали невелику групу наших людей і між ними Мойсея Литвиненка, що комендант Патишов приведених мужчин повів у 7-ий барак, а Пустовий двох молодичь повів до родинного бараку. В той час, коли Сердюк оповідав про те мені й Вікторові Бугаєві, з лісової праці повернувся Федір Зубенко, і ми всі троє вирішили побачити Литвиненка. Сердюк сказав нам, що він запросить його до своєї землянки, і щоб ми по вечері теж зайшли туди.

Литвиненко ще навесні утік з Харовського лісу — «селища мук і смерти», з того часу ми нічого про нього не чули, тому нам було дуже цікаво з ним побачитися та довідатися від нього, де він увесь цей час бував. Доходячи до землянки Сердюка, я в душі радів, що зустрінуся зі старим Литвиненком, бо я товаришував з його старшим сином Пантелеймоном і часто бував в їхньому домі.

В землянці Литвиненко сидів на колодці коло столу, а Сердюк на своїй постелі. На наше привітання Литвиненко розкрив широко очі й уважно подивився на нас трьох. Погляд його очей був дивний, на наше привітання він не відповів, а потім спустив очі додолу й похилив голову. Сердюк дав нам зрозуміти, щоб ми сиділи й мовчали, а сам став запрошувати Литвиненка попоїсти хліба та оселедця. Литвиненко почав потроху приходити до себе, впізнав мене, Зубенка й Бугая, але прихід Романа Скорика знову його злякав. У дальшій розмові ми зрозуміли, що Литвиненко є нервово хворий. Його мова не трималася купи, а від деяких його висловів в нас за спинами пробігав мороз. Бували хвилини, коли він уявляв себе у Вологодській в'язниці, поведив себе ніби в своїй родині, але були й короткі хвилини, коли він говорив до речі.

Сидів я і приглядався до нього: страшенно вихудів, з дивним виразом очей, а одяга на ньому — саме лахміття. Він аж ніяк не був подібний на колишнього Литвиненка з хутора Метелички.

До пізньої ночі сиділи ми в землянці Сердюка і з великими труднощами довідалися від Литвиненка, що його після втечі упіймали коло міста Данілова (між Вологдою і Ярославом), і що він увесь час сидів у Вологді в Архангельській тюрмі. Одного дня його викликали з камери, щоб він одержав з дому пачку. Вартовий підвів його до гурту людей, які вже чекали на пачки і кожного з них викликали на прізвище та через вікно видавали вже відкриту пачку. На виклик підійшов до вікна і Мойсей Литвиненко, не завваживши, що з другого боку гурту підійшов до вікна його син Пантелеймон. Водночас вони обидва простягли руки по пачку, і тільки тоді впізнали батько сина, а син — старого виснаженого батька... На цьому місці оповідання Литвиненко дуже схвилювався. Вони там же коло вікна розділили пачку з харчами по половині, і вартові повели їх знову в різні камери.

Розповідав Литвиненко, що коли в тюремних коридорі його розлучили з сином, то в нього після того декілька днів боліло все, і відтоді почуває себе погано та пам'ять його стала тупа... Після цього він хвилин з дві затримав очі на моему обличчі, а тоді голосно промовив:

— Кузьма, твій батько теж сидить у Вологодській тюрмі в одній камері з Пантелеймоном. Говорив мені Пантелеймон, що твій батько

дуже хворіє. Та хіба тільки твій батько: там хворіє сила наших ув'язнених людей. Кожного дня з камер виносять мертвих...

На коротку хвилину Литвиненко замовк, а потім знов став говорити до мене:

— Я виділив з пачки трохи сухарів і цукру для твого батька, Кузьма, та сином передав і відтоді більше Пантелеймона не бачив і нічого про нього не чув.

Після цього він замовк і сидів похмурий. Скорик декілька разів питав його про свого сина Григорія, чи він часом не чув у тюрмі про нього, але Литвиненко ніби не чув Скорикового питання і далі сидів мовчазний та задуманий.

Всі наші намагання, особливо Сердюка, повернути його до розмови не мали успіху — він сидів до всього байдужий...

Розмова між нами теж не в'язалася, бо всі були в страху за стан здоров'я Литвиненка. Сердюк вийшов із землянки провести Литвиненка із Скориком у 7-ий барак. Вже було близько ранку, але я все ще не спав. Слова Литвиненка про батька, що він знов ув'язнений та ще й хворий, все брєніли в моїх вухах. «Там хворіє маса наших ув'язнених людей, та кожного дня виносять з камер мертвих». Ці слова кидали мене в розпач та відганяли сон. Я чув у темноті, що Зубенко й Бугай теж не сплять. (Після мого виздоровлення, я перейшов знову на своє старе місце. В бараці моя постіль була поряд Зубенка і Бугая).

Другий день приніс нам ще сумніші вістки. Мойсей Литвиненко відмовився йти на працю. Не поміг і божевільний крик коменданта Патишова. Литвиненко ніби сам до себе тихо, але в гніві говорив: «Я вам не працював і не буду працювати».

Відмова Литвиненка дійшла й до головного коменданта обох спецпосьолків, але Литвиненко стояв на своєму й категорично від праці відмовлявся. На наказ головного коменданта ГПУ того дня надвечір Литвиненка посадили до арешту на дві доби, в холодну камеру «Предварительного заключения». Федір Сердюк робив усі заходи перед заступником коменданта нашого спецпосьолка, щоб звільнити Литвиненка. Але Пустовий у тривозі говорив Сердюкові, що він не всилі нічого зробити, хочби як хотів, бо це наказ головного коменданта ГПУ.

Увечері ми знову зійшлися в землянці Сердюка. Із Скориком прийшли Афанасій Оплачко і Василь Дешко. В землянці горів у печі вогонь та блимав на столі каганець, але Сердюка в землянці не було. Роман Скорик розказав мені, Зубенкові і Бугаєві, що Литвиненко ранком у 7-му бараці ні до кого не хотів говорити, а Оплачка й Дешка не впізнав.

Незабаром повернувся й Сердюк у свою землянку, та приніс нам вістки.

— «Я пробував робити щось, щоб Литвиненка випустили з холодної КПЗ, але Пустовий, Бережний і Леошин не в силі нічого зробити. Коли прийшов вечір, комендант Патишов і його заступник уже сиділи в своєму бараці. Я вийшов із землянки та крадькома пішов до нашої тюрми. Тихим кроком по снігу, підійшов до дверей КПЗ. Крізь двері чути було Литвиненкові кроки. Він ходив від стіни до стіни. Я постукав у двері та запитав його, чи він дуже змерз, але він не відізвався.

Я постукав сильніше й голосніше запитав. Стояв я півгодини коло дверей та все його просив, щоб він до мене обізвався, але він мовчав і кроків його я вже більше не чув».

Сердюк замовк, а потім знову заговорив до нас.

«Повертався я від тюрми і ледве ноги тяг. Мені здавалося, ніби на моїх плечах тонна тягару; що крок ступлю, то все глибше провалююся в сніг, насилу добрив. Мене дуже турбує сьогоднішній холод. Мороз доходить до 30 градусів, а може й більше. Що буде з Мойсеєм у холодній КПЗ?»

Сердюк замовк, але по його обличчі було видно, що він в розпачі. Ми теж всі мовчали, мабуть, сумління нас гризло, що не можемо допомогти Литвиненкові...

Третього дня ранок в нашому бараці був тихий. Люди вголос не вивчили працю як кожного ранку. Перед обідом на нашому спецпоселку розійшлася сумна вістка, що вночі в КПЗ замерз чоловік. Дружини Зубенка і Бугая плакали, а за ними майже всі жінки. У Віктора Бугая та у мене праця випадала з рук. Брав нас нестриманий жаль і сум, що замерз наш сусід із дому Мойсей Литвиненко. В обідню пору Сердюк зайшов у наш барак і ми втроєх пішли в ліс на наш цвинтар, щоб віддати останню пошану небіжчикові.

На морозі мене облив піт; з очей Сердюка і Бугая котилися сльози. Мені хотілося підняти руки до неба і крикнути на весь голос «Боже, рятуй нас», але вигляд небіжчика мене кинув у безсилля... На снігу в сидячій позі лежало тіло небіжчика. Низько натягнена шапка покрила вуха й чоло з очима. Одягнений у ту саму стару свитину, в якій його пригнали з тюрми. Полатані штани і подерті чоботи, обличчя й руки страшно худі — самі кістки, обтягнені чорно-синьою шкірою. Голова опущена на груди. Руками охопив обоє колін і так застиг, вірніше, замерз на кістку.

Довідалися ми від чотирьох чоловіків, які поряд небіжчика копали яму, що Литвиненко був уже мертвий, коли рано зайшов комендант Патишов. З молодих ялин ми наломали гілля та настелили в ямі, небіжчика теж ними накрили і помолилися Богові над відкритою могилою за спокій душі Мойсея Литвиненка. Чотири наші земляки з Полтавщини загорнули яму. Поверталися ми з цвинтаря на спецпоселок, і в моїй уяві попливло минуле. В 1927 році Мойсей Литвиненко віддає заміж свою найстаршу дочку Христю. Я запрошений, танцюю на весіллі: ось їде на передньому возі молодий — Іван М'який з села Арбузинка, за ним два вози з музиками. Звуки духової оркестри покривають тихий гуркіт більше десятка возів. На возах переважно молодь, і вже здаля махають до нас хутками в руках, бо ж це всі знайомі з Арбузинки. Брат молодого Петро, і Семен Вовк вітаються зі мною, бо це ж мої друзі. На весіллі дочки Мойсея Литвиненка зійшлися й з'їхалися люди всіх трьох хуторів. Не тільки молодь, але й старші люди танцюють, веселяться. В домі густо заставлено столи, покриті багатьма стравами і стоять пляшки вже надпиті, молодь весело за столами розмовляє, а дехто із старших вже починає співати. Ось від столу до столу передаються тихі слова: «тихше, тихше, батько промовляє».

Затихло не тільки у домі, але й на подвір'ї. Мойсей Литвиненко стояв бадьорий і радісний. У правій руці тримав піднесену чарку з горілкою та до нас говорив, щоб ми випили з ним разом на здоров'я нової родини — Христі та Івана. Литвиненко свою промову до нас закінчив словами: «Скоро буду женити сина Пантелеймона, тоді вип'ємо більшими чарками, бо то ж син».

В моїй увяї минуле заступила дійсність. Чорна і жорстока доля родини Мойсея Литвиненка: син 22-х річний Пантелеймон ув'язнений в Архангельській тюрмі; дружина, молода дочка (16-ти річна) та син 14-ти річний утекли з дому в час арешту і їх доля невідома. Може теж за ґратами сидять, а батько їх ось тут лежить в північній пущі, прикритий мерзлою землею і снігом.

В розпущі я благав Бога, щоб послав прокляття на російських завоювників . . .

РІЗДВО В НЕВОЛІ

Надходив Свят-Вечір, але в бараці було сумніше, ніж у звичайні дні. Всі жінки сиділи на своїх ялинових постелях, а більшість з них плакала. Прийшов Свят-Вечір. Чоловіки поверталися із лісової праці. Їх дружини у сльозах зустрічали та вітали із свят-вечером. Дружина Шеремета зустріла чоловіка теж у дверях та привітала із свят-вечером, але раптом уголос заридала, припала мужові на груди.

— «Де наші дітки? Хто їх сьогодні прибере та приголубить? Хто їм приготує святу вечерю та посадить їх за стіл? Боже, за що Ти мене так жорстоко караєш?»

У бараці материнський плач повільно втихав, і кожна родина стала готуватися до святої вечері. Більшість з родин до святої вечері готувалися гуртом, лише я один сидів за працею та сумував . . . Спільну святу вечерю приготували дружини Зубенка і Бугая, запросили до себе Федора Сердюка й мене. Постіль Зубенків була покрита домашньою білою скатертиною, на ній розставлена свята вечеря: кутя із товченої пшениці, узвар, риба, гриби, білі сухарі, каша із (нашої пайки) січки-крупки та чорний хліб. Сердюк теж приніс хліба й риби. Перед святою вечерею всі поставали на коліна й помолилися Богу. Сердюк попросив нас помолитися до Господа Бога за померлого Мойсея Литвиненка . . . Кутя, узвар і сухарі — були з рідного краю, і вони для нас були святе над святим. Пшениця із нашого рідного чорнозему, а садовина із наших садів. Батьки дружини Зубенка прислали їй перед Різдвом пачку: білі сухарі, суха садовина та трохи пшениці і біла домашня скатертина. За вечерею декотрі матері почали вголос читати від своїх дітей святочні листи з рідного краю. Діти бажали батькам на далекій чужині веселих свят Різдва Христового та щасливого Нового Року. Але ні одна мати не могла за слізьми дочитати листа. Плакала й дружина Зубенка за сином. Але вона знала, що він із її батьками. Також дружина Бугая плакала за своєю одною молодою дочкою, але вона знала, що дочка в рідному краю та під доброю опікою. Гірша доля у рідному краю зустріла дітей Шереметів, Ратуша та інших родин. Їх діти зали-

шилися без опіки, між чужими людьми. Ці матері день і ніч сумували за своїми дітьми. (Тих родичів та сусідів, що під свою опіку забрали дітей із харовського лісу — «селища мук і смерти», — пізніше теж вислали, а діти залишилися напризволяще). За святою вечерею згадували ми святу вечерю в рідному краю: як ми нетерпляче дивилися на небо, чи не зійшла вечірня зоря, що має сповістити про велике чудо — народження Сина Божого. Згадували ми й про багату кутю — 12 страв та про різдвяні звичаї, які плекаються в нашому рідному краю. До пізнього Свят-Вечора ми сиділи й сумували за нашим минулим, і над нашим невідомим майбутнім. Було вже за північ, але я все ще не міг заснути. Мені пригадався минулий Свят-Вечір 24 грудня 1929 року Божого в Первомайській тюрмі. Батька й мене викликали з камери на побачення до залізних ґрат — прийшов мій старший брат Михайло. Він пройшов 50 верст, щоб нас відвідати та приніс нам святкові харчі. Михайло розповів нам про своїх трьох малих синків, що вони часто згадують про нас, розказував про всі домашні турботи. Хвилювався батько і все розпитував в Михайла про своїх унуків та унучок. Хвилини нашого побачення короткі. Ми побажали один одному свят Різдва Христового і на прощання тато до Михайла сказав: «Не турбуйся, сину. Наступний Свят-Вечір будемо дома разом святкувати».

Вже надходив ранок Різдва Христового, а я все не міг заснути. Минуле проходило в моїх мріях, а за минулим поставала в моїх очах дійсність. Попереднього Свят-Вечора були ув'язнені тільки батько та я, а цей приніс нам ще більше горя — всіх нас наче вітром розвіяло...

В далекий, холодний російській півночі на заслання я зустрів Різдво Христове, 25 грудня 1930 року. Не тільки я один, але сотні тисяч українських родин-хліборобів були так же жорстоко зруйновані московським окупантом, як і родина мого батька.

Надворі вже Бог благословив на світанок Різдва Христового. В бараці люди поставали. Всі чоловіки збиралися на лісову працю, бо про це комендант Патишов наказав ще звечора. Також Бугай і я сіли за працю. До виходу з бараку перші підійшли Ратуш з дружиною і Зубенко. Але коло дверей вони повернулися обличчями до барака, і з трьох грудей пролунали слова колядки: «Бог предвічний народився». До них підійшли ще люди і слова колядки залунали на весь барак. «Прийшов днес із небес, щоб спасти люд свій весь...» Ми всі поставали і слухали рідну колядку. Проспівавши колядку, Ратуш піднесеним голосом побажав усім у бараці свят Різдва Христового...

Всі чоловіки з нашого бараку пішли на лісопозал, крім Бугая й мене. Жіночий плач ще довго в бараці не втихав. Цим разом і мої землячки дали волю сльозам: дружини Зубенка, Бугая, П'ятова, Ратуша, а особливо дружина Шереметева, голосили на весь барак.

В таких обставинах зустріли ми Різдво Христове на заслання. Як ми довідалися, у всіх бараках люди зустріли Різдво Христове так само, як ми. Увечері в наш барак прийшли із спецпосолька ч. 1 несподівані гості: Григорій Плесканюк, його дружина та дочка Рая і Лук'ян Пішенин із сином Михайлом. Дружина Плесканюка, жінки Зубенка і Бугая згадували про святкування Різдва Христового дома, і всі три запла-

кали. Пишенин висловив жаль до Зубенка, Бугая і до мене, що ми його не повідомили про Мойсея Литвиненка, як його пригнали на наш спецпосьолок. Пишенин говорив: «Мойсей — це ж був мій найближчий товариш ще зі шкільних часів. В молоді роки ми також разом постійно бували. Я оженився перший, і Мойсей був у мене за старшого боярина. І тут на далекій чужині, серед лісу в холодній КПЗ він повільно замерзав, а ви мене не повідомили!»

Пишенин не міг від жалю говорити і, закривши руками обличчя, кілька хвилин сидів мовчки. Ми теж усі мовчали, але слова Пишенина глибоко запали в моє серце і я відчув сам до себе великий жаль. Пишенин відвів руки від обличчя і вже спокійним голосом до нас заговорив: — «Я певний, що коли б ви були мене повідомили, то Мойсея якось урятували б. Він був би мене послухав і пішов би на працю».

В дальшій розмові Пишенин знов висловив свою думку, що утікати із спецпосьолка не має жодної можливості, а на доказ своїх думок навів утечу мого батька, сина Литвиненка, сина Скорика та небіжчика Мойсея Литвиненка. Але Григорій Плесканюк не погодився з Пишенином і в таємниці розповів нам про свого сина Миколу. Микола влаштувався з дружиною на добру працю та кожного місяця присилає їм на допомогу невелику пачку харчів. Плесканюк також сказав, що як тільки видужає Петро, то теж буде втікати до Миколи. (Петро дуже застудився і лежав хворий). Але Пишенин не погодився з Плесканюком. Він попросив у нас вибачення й пішов з Михайлом у 7-ий барак відвідати Скорика, Дешка та Оплачка, а також сказав, що не мине й Федора Сердюка.

Сиділи ми гуртом: Зубенки, Бугаї, Плесканюки, і я з ними і розмовляли про сумне наше майбутнє. Плесканюк тихо оповідав, що весною будемо корчувати пні та розробляти поле для засіву збіжжя та що нас сюди заслали безповоротно.

Слухав я про це і мені пригадувалися слова Дмитра Пустового в землянці Сердюка. Це були найтяжчі для мене хвилини думати, що я вже не повернуся в рідний край. Коли Плесканюк розповідав, до нас підійшов Михайло Переверзів, він запросив мене до їхнього товариства. Крізь двері було чути голос Бережного, і я в думці завагався чи мені зайти, чи ні. Але не минуло десяти хвилин по відході Михайла, як вийшли з відгородженої кімнати Маруся Сінельник та Шура Марків, жартом взяли мене під руки, промовивши: під арештом ведемо вас у наше товариство».

Я відчув себе безсилим перед двома квітками таврійського степу...

Вперше я переступив поріг кімнати Сінельників, Маркових та Переверзових. Серед кімнати стояв збитий з дощок стіл, навкруги нього лавки. За столом сиділи Ігор Марків, Бережний, Марія Переверзів, Михайло і Леошин. До них приєдналися ми троє. На столі стояв бляшаний чайник, з якого йшов запашний дух справжнього чаю. В одній тарілці цукор, а в другій лежав горою нарізаний чорний хліб. Запросили й мене до чаю. Шура і Маруся розливали чай і подавали хліба, а Бережний продовжував розповідати новини з рідного краю. По всіх областях України продовжується колективізація, арешти та масова висилка родин хліборобів. Говорив Бережний далі, що весь наш народ у рідному

краю переживає страшні часи. При розмові про наші тяжкі умови на спецпосьолку Бережний висловив надію, що вони покращають — він, і Леошин немов би виправдувалися передо мною, що вони і Пустовий невзможі були допомогти Мойсееві Литвиненкові...

Довго ми сиділи та розмовляли про рідний край і про святкування Різдва Христового дома. Шура розповіла нам про свого брата з родиною та старих батьків, що вони теж вислані, але визнані незаконно висланими і працюють в радгоспі недалеко від Вологди. Умови їх набагато ліпші за наші, за працю вони одержують гроші, за які харчуються, купують одягу і оплачують помешкання.

Вже стояла пізня ніч. Батьки Марусі, Марії та Ігоря вже спали. Пора була і нам розходитися. Мене всі просили, щоб я заходив до них частіше. Бережний, ніби мене вже давно знав, говорив до мене: «Кузьма, не цурайся нашого товариства. Заходь, будемо гуртом наше спільне лихо розганяти, а час прийде — додому вернемося, не сумуй».

І знову безсонні ночі та праця щодня. Так і свято Різдва Христового минуло і прийшов Новий Рік — 1931. Новий Рік привітав нас пекучим січневим морозом, що досягав 35—40 градусів. Такі холодні ночі й ранки попереджувало ще звечора північне небесне сяйво. В такі холодні дні на лісову працю робітників виходило менше, ніж звичайно. Причина — недостача шкіри для ремонту взуття, в декотрих чоботи були вже й непридатні до ремонту. Комендант Патишов заповнив усіх робітників спецпосьолків, що днями повинно прийти нове взуття, але говорив, що одержать його ті робітники, які щодня виходять на працю. Кожному робітникові хотілося одержати нове взуття, тому вони ввечорі приносили чоботи для ремонту та просили Бугая й мене, щоб на ранок були готові, а дехто з робітників обмотував ганчір'ям подерті чоботи і так ішли на лісову працю, надіючись одержати нове взуття.

Одного дня в першій половині січня розійшлися вістки, що на наш спецпосьолок привезли взуття. Дехто говорив, що чоботи нові, але були й такі, що говорили, ніби привезено валянки. Того самого дня після праці комендант дав бараківим вказівки: зробити список, кому в першу чергу дати взуття. Федір Зубенко мав великий клопіт, бо в нашому бараці кожний говорив, що його чоботи вже непридатні, щоб у них ходити на працю. Зубенко ледве зробив список, кому дати в першу чергу, але всі вимагали великого розміру чобіт. Зубенко взяв із собою ще одного чоловіка з лантухом, щоб принести взуття і вдвох пішли до комендантури. Всі ми чекали повороту Зубенка з новим взуттям, та поглядали на тих, кого було внесено до списку, як на щасливців. Чекали недовго. Через кілька хвилин повернувся Зубенко із своїм «адьютантом», коло дверей вони зупинилися й розгублено подивилися на нас всіх. Ми здивовано дивилися на них і не вірили своїм очам: вони тримали в руках кілька пар лаптів, плетених з кори, та по оберемку парусинових лантухів. Зубенко нарешті до нас промовив:

— Це те взуття, якого ми так довго чекали...

Він випустив з рук на підлогу лапті і лантухи. Ратуш зробив це саме. Обидва мовчки пішли до своїх ліжок.

Згідно зі списком порозбирали по парі лаптів та на онучі по одному тонкому лантухові. Цей обман комендантури вразив нас дуже боляче: ми всі знали, що в такому «взутті» з онучами на морозі навіть п'ять хвилин неможливо буде перебувати, тому обмотували ноги ганчірками поверх лаптів. Вартість нового взуття стала відома другого дня: всі поморозили собі ноги, а в нашому бараці найдужче поморозив пальці на ногах Михайло Переврзів.

МІЖ НАМИ КАВКАЗЦІ

Довго точилася між нами розмова про нову групу, яку пригнали на наш спецпосьолок разом із Мойсеем Литвиненком. Про смерть Литвиненка ми теж не могли забути, а й про двох жінок, яких пригнали в тій групі. Вони обидві через тиждень знов утекли, і всі турбувалися чи вони в дорозі не замерзли. Дружина Зубенка розказала нам, що обидві молодиці походять з Чернігівщини, були заслані з родиною під Архангельськ, в глибокі ліси. Частина їхніх дітей померла ще в лісі, біля Архангельську, а дітей, що залишилися, на весну відправили в рідний край. Літом жінки разом із чоловіками теж втікали додому. Вони багато кілометрів пройшли лісами. Минаючи Вологду, одного дня їх чоловіки залишилися в лісі, а вони обидві пішли у вологодське село випросити шматок хліба. Були вже дуже голодні, бо не їли нічого два дні. Селяни замість дати хліба, їх обох арештували і відправили через міліцію у в'язницю в місто Вологду. Говорила дружина Зубенка, що молодиці розказували про свою страшну тюремну долю та турботу за чоловіків. В тюрмі від дітей вони не мали ніякої вістки. Обидві молодиці цілий тиждень плакали на нашому спецпосьолку, а потім знову втекли у світ-заочі, з надією добратися до рідного краю, до своїх дітей. Материнська любов до дітей була сильніша від січневих морозів та озброєних застав, що пильнували втікачів із спецпоселення...

Не краща була й доля самітніх чоловіків, пригнаних з двома молодицями. Їх родини були ще далі на півночі на спецпосьолках, а за втечу вони дістали кару. Їх закріпили за нашим спецпосьолком ч. 2. Однак, протягом двох тижнів вони теж один за одним утекли. Комендант Патишов бігав, казився, але втечі спецпоселенців не міг стримати.

В січневі морози дружини Зубенка й Бугая вирушили на село з надією дістати хоч трохи харчів. По дорозі додому в лісі їх застала хуртовина. Ледве добралися до посьолка. Обидві дуже перестудилися і нераді були тим харчам, яких трохи принесли: вівсяного борошна та ячмінної крупи-січки.

Перейшов на мене обов'язок кожного дня по обіді ходити отримувати пайку, не тільки на себе, але й на Зубенків і Бугаїв. В той час, коли я одержував пайку, до Клименка підійшов Бережний і тихо до нього промовив: «видай неробочу пайку братам Сталіна». Я оглянувся. В черзі стояв чималий гурт новопригнаних чоловіків. Національний їхній одяг та обличчя говорили самі за себе; це були кавказці. Вони стояли похмурі та мовчазні, від холоду переступали з ноги на ногу, а в

Їхніх очах пробивався смуток. Розглядав я цих жителів теплого краю, і мене огортав жаль. Всі вони були у своїй легкій одежі; на головах м'які шапки, ніби кубанки, а на ногах — легкі кавказькі чоботи із тонкої шкіри, зверху обмотані ганчір'ям. Кавказ — країна тепла, без зими, тому вони сприймали північний холод дуже тяжко. Всі вони були брүнети, але від зимового холоду їхні обличчя стали ще чорніші. Руки їхні від морозу посиніли, і вони не знали, куди їх заховати. В кишенях нагріти рук не могли, тоді пхали їх за пазухи, а самі горнулися один до одного та переступали з ноги на ногу.

Другого дня кавказців погнали в ліс на працю. Але вже першого дня лісової праці більше ніж половина їх поморозила обличчя й ноги, а дехто гостро перестудився. Найбільша смертність була між кавказцями. Вони мерли один за другим, але трималися спецпосолька і ніхто з них навіть не пробував утікати.

Північну весну мало хто побачив із кавказців, бо більшість їх вже була в землі.

ІНСПЕКЦІЯ НАШОГО СПЕЦПОСОЛКА ВИСОКИМ ДОСТОЙНИКОМ ІПУ

Була найгірша пора північної зими; нічні й ранкові морози досягали 40 й більше градусів. В такі дні комендантура була на сполох: намагалася побільшити заготовку дерева. Комендант Патишов, його заступник Пустовий та Бережний і Леошин майже цілими днями ходили по лісі та підганяли, щоб більше кубометрів вирубувати лісу. Перші дні вони залякували криком та погрозами: бригада, яка не підвищить рубання лісу, буде перенесена даліше на північ, а родина залишиться на спецпосольку ч. 2. Але спецпоселенці були так виснажені тяжкою працею, недоїданням та холодом, що на них не впливали ніякі погрози. . . Тоді комендантура пішла на хитрощі. Одного вечора після праці всіх керівників бригад покликали до комендантури спецпосолька. Хтось навмисне поширював чутки, що комендантура вже призначила першу партію чоловіків на вивіз даліше на північ. У великому хвилюванні плакала дружина Шереметіва, що її мужа вивезуть і вона залишиться сама. Дружина Зубенка із слізьми на очах теж хвилювалася: її чоловік бригадир, і його бригада не збільшила вирубування лісу, тому його можуть першого вивезти. Хвилювалися й усі інші чоловіки та жінки.

Вже був пізній вечір, але в нашому бараці ніхто спати не лягав — всі ми чекали повороту Федора Зубенка.

Він прийшов і цим разом приніс новини дивні й несподівані. Він розказав нам, що комендант Патишов цим разом не галасував, а замість погроз просив усіх бригадирів, щоб більше вирубували лісу. Обіцяв, що в кінці зимового сезону буде підраховано, скільки яка бригада заготувала кубометрів лісу, і ті бригади, що перші будуть на списку, одержать велику грошову премію. У нашому бараці довго люди не лягали спати, розмовляючи про новий підступ коменданта.

Всі були трохи втішені, хоча комендантові не дуже вірили, бо пам'ятали, як замість обіцяного взуття одержали русські лапті з кори.

Минуло більше тижня, а комендант Патишов все наганяв збільшити вирубування лісу. Він щодня ходив по лісі між бригадами та підганяв, щоб скоріше працювали. Увечорі люди поверталися із лісової праці виснажені докраю. В один із таких вечорів раптом зайшли в наш барак комендант Патишов і його заступник Пустовий. Патишов наказав на ранок у бараці навести порядок та щоб усі робітники обов'язково вийшли на працю. Піднесеним голосом нам пояснив, що наступного дня приїжджає до нас із Архангельського крайова комісія для інспекції спецпосольків ч. 1 і 2, тому робітники мусять бути всі до одного на місці праці.

Того вечора ми знову довго не лягали спати, говорили про приїзд комісії із найвищого органу північного краю. Ми розуміли, що це приїжджає комісія найвищої влади, що керує нашим життям і смертю... Були й такі між нами, що покладали надію на цю владу. Крайова комісія побачить наші жахливі мешканеві умовини, наше щоденне недоїдання та тяжку лісову працю в невідповідному одязі, й полегшить наше життя, бо ми, мовляв, теж люди.

Другого дня всі встали раніше, ніж звичайно, і знову почалася розмова про комісію, а деякі жінки розповідали свої сни. Перед виходом на працю з'явилися в нашій бараці Пустовий, Бережний та Леошин і наказали всім робітникам зараз же виходити до праці. В нашому бараці ще до обіду розійшлася вістка, що комісія вже приїхала. Дехто із жінок говорив, що це не комісія приїхала, а службовці ГПУ. Жінки сиділи на своїх убогих постелях та ждали комісії, бо нам було відомо, що вони роблять перевірку бараків.

Дружина Бугая, відчинила двері, щоб вийти з барака, але раптом зачинила і вголос до нас промовила: «Деякі чоловік з ГПУ іде в наш барак». Схвильована, вона хутко пішла вглиб барака.

Двері барака відчинилися, до середини зайшов Леошин і став біля відчинених дверей. Слідом за Леошином зайшов головний комендант ГПУ обох спецпосольків, а поряд нього високий достойник ГПУ з трьома «шпалами». Він був середнього росту, років 50 з великим круглим червоним обличчям і суворим поглядом очей. В нього на комірці нової шинелі блищали т. зв. «шпали», а на грудях «Орден красною знамени». Слідом за ними ввійшли ще три старшини ГПУ і комендант Патишов. Всі шестеро в уніформі ГПУ, — при зброї. Останні зайшли в барак Пустовий та Бережний. Погляд достойника ГПУ звернувся на відгороджені кімнати, і він запитав коменданта спецпосолька, що то за кімнати? Комендант відповів, що то за його дозволом відгородили ці дві кімнати майстри дерев'яних робіт, які, згідно з районовим розпорядком, роблять меблі. Комісія зайшла в першу кімнату, де мешкав керівник майстерні та його заступник — за фахом винороб — Карл; через хвилину вони зайшли і в сусідню кімнату, де мешкали родини Сінельників, Переверзів і Маркових. Комісія ГПУ хвилин дві затрималася в їхніх кімнатах.

З кімнат гурт пішов у кінець бараку західної частини. Попід стінами на постелях сиділи жінки. На середині бараку раптом пролунав

голосний жіночий плач. Це дружина Шереметева стояла перед начальником ГПУ і плакала. З її недоладних слів можна було розібрати, що вона говорить про своїх дітей, що вони без опіки самі дома, та що хочуть забрати від неї її чоловіка. Але гепеушник не дослухав її до кінця, скрикнув на неї, махнув рукою й пішов у кінець барака, де до нього підійшла одна жінка і щось заговорила, але її слів ми не могли почути.

Комісія ГПУ доходила вже до вихідних дверей, коли раптом високий достойник ГПУ зупинився напроти Бугая й мене (ми ремонтували взуття) і піднесеним голосом до мене промовив: «Чому ти, такий молодий, сидиш у бараці, а не працюєш в лісі?» Не чекаючи відповіді, гепеушник закричав на весь барак, щоб мене негайно відправили в ліс на працю. Головний комендант обох спецпосольків наказав комендантові Патишові, щоб мене зразу відправили на «лесорубку». Патишов доручив Леошину відвести мене в ліс до бригади Федора Зубенка. По грузькій сніговій дорозі поміж густими ялинами, що теж були окутані снігом, Леошин швидкими кроками прямував до бригад. Мені довелося майже бігти за ним, бо він був високого росту і його один крок дорівнював моїм двом. Зубенко, Скорик, Дешко, Оплачко, Ратуш, Шереметів, П'ятів та інші зустріли мене із здивуванням. Леошин в поспіху наказав Зубенкові, як бригадирові, записати мене до списку, та сказав, що я працюватиму в його бригаді. Всі в бригаді цікаві були почути від мене, що сталось зі мною, що мене привели в ліс. Я їм розповів про комісію ГПУ, і що я з її наказу звільнений з праці шевця. Але від Шереметева я приховав, що його дружина плакала перед полковником ГПУ.

Обмотав я чоботи міцніше ганчір'ям та взявся за тяжку працю. Знову в снігу на морозі з пилкою в руках!

В бараці цілий вечір йшла розмова про комісію з Архангельська. Сиділи в гурті Зубенки, Бугаї, П'ятові, Ратуші і я. Нам Зубенчиха оповідала, що в четвертому бараці всі жінки обступили комісію ГПУ та вимагали полегшення наших тяжких умовин, а одна стара жінка з Полтавщини майже до обличчя гепеушника піднесла пайку чорного глевкого хліба, 400 гр. та пайку 50 гр. гнилої риби-тріски і сердито до гепеушника промовила: «Дивись, чим наших чоловіків і синів годують та ще й вимагають від них збільшення вирубування лісу! А одяга на нас, бачиш? Самі латки, дивися!» Ця стара жінка мала розтебнену блюзку на грудях та кричала до гепеушника, щоб він дивився, що під латаною блюзкою в неї не було ніякої білизни. Зубенчиха говорила далше, що достойник ГПУ спробував на жінок кричати, щоб вони були вдячні й за це, що їх уряд північного краю прийняв та дав їм місце для життя й харчі. Але жінки зчинили такий крик, що заглушили слова гепеушника. Наперебій одна одній кричали: «Ви від нас насильно забрали наші хати й майно та нас сюди під багнетами привезли! Через вас померли наші діти в Харовському лісі та в Вологді, а чоловіки наші працюють в снігу, взуті в „лапті“, холодні й голодні. Наші діти ходять бездомні у рідному краю. Відправ же й нас до дітей. Ми вашого не хочемо. Ліпше смерть, ніж це життя, яке ви нам дали!»

Дружина Зубенка закінчила словами: «Не поміг і крик головного коменданта спецпосьолків. Жінки й далі кричали до комісії ГПУ і вона залишила четвертий барак».

В інших бараках вже ніхто з комісії не приступав до розмови з жінками та старими чоловіками. Комісія мовчки обходила бараки та чимскоріше виходила з них. Після обходу всіх бараків комісія ГПУ повернулася знов до спецпосьолку ч. 1. На кінець розмови дружина Ратуша розказала, що жінка з нашого барака скаржилася комісії ГПУ, що її двос дітей відправлені додому, ще з Харовського лісу, — «селища мук і смерти», — а тепер її діти на Київщині в рідному селі без жадної опіки. Начальник записав імена дітей та місцевість, де вони перебувають, і сказав матері, що напише на Україну до органів ГПУ, щоб дітей відправили в дитячий дім.

Ранок приніс нам міцного морозу. Дехто говорив, що це був найхолодніший ранок за всі минулі. Ми ховали від холоду не тільки руки, але й обличчя. Кутався і я в своє лахміття, щоб не обморозитися.

Не встигли ми взятися за працю, як уже між бригадами з'явився комендант Патишов та його заступник Пустовий. З ними були Бережний і Леошин. Підійшли вони і до нашої бригади. Комендант ГПУ Патишов піднесеним голосом до нас промовив, щоб ми в цей день збільшили вирубування лісу та повідомив Зубенка, що при кінці праці Пустовий і Бережний обміряють напиляний ліс. При відході комендант суворо наказав нам, щоб після праці ми всі були на мітингу в 7-му бараці. На мітингу буде зачитано, скільки кубометрів лісу вирубала кожна бригада зокрема. Комендант повідомив також, що до нас буде промовляти й начальник відділу ГПУ по спецпереселенцях північного краю.

Цілий день заступник коменданта Пустовий та з ним Бережний ходили між бригадами. Підходили й до нашої два чи три рази, але ні на кого з нас не кричали і не підганяли скоріше працювати. А ми рубали й пиляли ліс, не відгинаючи спин. Всі нетерпляче чекали вечора. Хотілося почути, що буде говорити до нас кат, який так жорстоко знущався над нами й нашими родинами...

Наказ комендантури був суворий, щоб всі працюючі чоловіки спецпереселенці були на мітингу, але моя втома була сильніша від наказу. По вечері я ліг на ялинову постіль і не помітив, як заснув. Крізь сон я почув крик, ніби десь поряд себе. Я якось зрозумів, що хтось кричить на мене, щоб я вставав. Спросоння мені здавалося, що ніби падає наш барак, а чоловічий голос кричав над самим моїм обличчям: «Кузьма, Кузьма! Вставай!»

Коло моєї постелі стояв чоловік і щось говорив, а я дивився на нього і не міг зрозуміти, що він хоче мені сказати. А він все повторяв: «наказав сам начальник ГПУ з Архангельська! Вставай зараз же! До тебе має прийти заступник коменданта Пустовий. Це я зробив. Мої діти в той деньмолоко пили. Я щасливий, що тобі теж допоміг».

Я і далі не міг зрозуміти, хто біля мене сидить, та що він до мене говорить. Раптом мені спала думка, і я пригадав, хто це. Ще на початку зими одній молодийці Бугай відмовився ремонтувати чоботи, вимагаючи дозволу коменданта. На прохання дружини Зубенка, я налагодив чо-

боти. Пізнього вечора зайшла молодиця зі своїм чоловіком по чоботи. Отже це був той самий чоловік, полтавець, з Сахновського району, з дому сусід Клименка.

Полтавець вже спокійніше розповів мені, як він на зборах боронив мене. В цей час зайшов заступник коменданта Пустовий і вручив мені обліковий зошит для ремонту взуття та повідомив, що я звільнений з лісової праці й призначений на постійного шевця спецпосолька. Він наказав мені відразу ж братися направляти взуття.

Мабуть, було вже недалеко півночі, коли почали повертатися із зборів. Із жінок мало хто спав, кожна в тривозі чекала свого чоловіка. У бараці люди тихо загомоніли. Кожний чоловік оповідав своїй дружині про ці збори. Фебір Зубенко розповів мені й своїй дружині про перебіг зборів. Він говорив: — у 7-му бараці нас зібралося досить багато. Комендант Патишов зачитав про кожну бригаду зокрема скільки кубометрів вона заготовила лісу. Потім промовляв начальник ГПУ з Архангельська. Говорив, щоб збільшити вирубування, бо держава потребує лісу, і що інші спецпосольки заготовляють набагато більше, ніж ми. Ми не сміємо забувати, що ми спецпереселенці, а наш обов'язок тяжкою працею виправдати себе. Ще раз підкреслив, що держава потребує лісу, тому ми маємо збільшити вирубування лісу і цим доказати відданість урядові. На кінець начальник ГПУ запитав нас, чому ми заготовили так мало лісу? Хвилини з п'ять у бараці панувала тиша. Всі мовчали, а шість гепоушників не зводячи з нас очей, чекали відповіді. Але ніхто не обізвався.

Комендант Патишов підвівся тоді з-за столу й піднесеним голосом промовив: «Ми знаємо, чому ви так мало лісу вирубали! Ви не хочете працювати!» Серед людей почувся шепіт: «Це неправда». Люди заговорили голосніше. Перший виступив полтавець Калашник. Він сказав, що ми працюємо в подертих чоботах, дехто в лаптях і подертій одежі, яка й так не відповідає північному холодові, до того ще кожного дня ми голодні. Якщо брати до уваги наші тяжкі умовини, то ми працюємо віддано. Калашник закінчив словами: «При таких умовинах ми праці не збільшимо, але я певний, що до весни половина з нас Богові душу віддасть». За Калашником ще говорили полтавці і теж відважно. Боронили нас усіх... Один із них і тебе, Кузьма, згадав. Він говорив: «Молодий швець нам багато помагав. Мені він теж направив чоботи вночі і ранком я міг піти до праці. А тепер його післали в ліс. Хто ж буде нам уночі чоботи направляти? Старий швець не бачить і вночі без окулярів працювати не може, а дістати їх немає де. Виходить, що швець буде працювати в лісі, а ми будемо сидіти в бараці босі? Ми більше лісу вирубаємо, якщо швець буде направляти чоботи, а ми будемо працювати в лісі». Кричали і ми з гурту, що ти нам теж чоботи направляв по ночах... Начальник ГПУ щось тихо поговорив з головним комендантом та з комендантом Патишовим і після їхньої розмови Патишов наказав Пустовому, щоб тобі відніс зошит та щоб ти відразу брався до ремонту чобіт. Після цього на всі наші висказані жалі коротко відповів нам достойник ГПУ, що поліпшення наших умов залежить від нас самих. Якщо ми подвоїмо вирубування лісу, то будемо діставати більше харчів, а також дістанемо шкіри для ремонту чобіт

і дещо з одєжі. А закінчив всеж тим самим: ми мусимо подвоїти вирубування лісу, бо від цього залежить наше майбутнє.

Після начальника відділу ГПУ по спецпереселенцях північного краю, промовляв капітан ГПУ, наш головний комендант. Його промова була ще сумніша. Комендант запевнив нас, що ніхто з нас вже на Україну не повернеться, що наше постійне місце поселення тут, на півночі, тому ми мусимо дбати самі про себе. Говорив, що площу вирубаного зимою лісу на весну будемо розчищати на поле. Засіємо збіжжя та насадимо картоплю, і це поле буде спільне нашого посолька. Кожна родина повинна одержати невелику частину площі вирубаного лісу, і навесні у вільний час очистити і розробити під город, посадити городовину, і це буде власністю кожної родини.

Федір Зубенко перервав оповідання, але через хвилину знову заговорив: — Якщо це так, то всі наші надії повернутися на батьківщину загинули. Можна сподіватися ще гіршого, якщо повернуться лісові бригадири; вони знову будуть стояти цілими днями над бригадою та кричати: *работай, работай!*

ПІСЛЯ КОМІСІЇ ГПУ

На спецпосольку життя погіршало. Перепустки на село перестали видавати й почали траплятися дні, коли пайки нам повністю не видавали; причина була ніби та, що не встигли привезти всіх наших харчів. Але працю вимагали в лісі тяжку, всіх чоловіків гнали щодня на заготовлю лісу. Кожного ранку, тільки починало на світанок благословлятися, по бараках проходили Бережний і Леошин з наказом усім чоловікам виходити з бараків та йти в ліс до праці. Бували ранки, коли по бараках проходив комендант ГПУ Патишов із його заступником Пустовим, перевіряли чи хто з чоловіків часом не залишився в бараці. Але даремно: після страшної смерті Мойсея Литвиненка в холодній КПЗ-е ми всі зрозуміли, що за невихід на працю нас чекає така ж немилосердна смерть. Тому чоловіки, збираючи останні свої сили, щодня виходили на рабську лісну працю...

Одного такого ранку Бережний проходив нашим баракком. Він підійшов до мене і подаючи мені листа, промовив: «Кузьма, лист від твого батька». На конверті було письмо батька. Я тремтячими руками розірвав конверт. В листі батько писав: «Дороженький сину Кузьма! Сьогодні я одержав листа від Ганьки і довідався про твою адресу від неї. Ганька пише, що вислала пачку: трохи одєжі й сухарів. Короткий час пройшов, сину. Сім місяців, як я тебе залишив одного на чужині, але за цей час лиха багато трапилося. Описувати тобі не буду, бо місця мало, та й руки мої відмовляються...

Попрошу тебе, сину, одне: не втікай, тримайся спецпосольку. Доля тих, хто втікає, жахлива... Ще раз прошу тебе, сину — не втікай. Для нас удома світ зійшовся клином... Я нарікаю на себе, що такий крок зробив. Всього два тижні був удома, і то переховувався. Заарештували в один день мене, Пантелеймона Литвиненка і Григорія Скорика. І даліше тюремне скитання. Первомайська, харківська, мо-

сковська і остання — місто Вологда, Архангельська тюрма, пересильна камера. Два місяці в дорозі, вірніше, по тюрмах та в темних вагонах. А три місяці вже сиджу в Архангельській тюрмі, в одній камері з Пантелеймоном, а Григорій в іншій камері. Литвиненко старий теж сидить з нами в тюрмі. Михайла з родиною вислали теж, але на Сибір. Кожної хвилини я думаю про його синів, а моїх унуків. Оксиня все залишила і з родиною десь виїхала, бо її теж мусіли були вислати разом із Михайлом. Ганька пише, що Андрія, після повторного пересуду, звільнили і він тепер з ними. Домашній арешт з них теж зняли. Може дасть Бог, і нам усміхнеться доля. Але сьогодні моя доля сумна: п'ять місяців уже не міняв білизни, бо не маю, а це, що на мені, нема де витрати. День і ніч в одній одежі, ходжу і сплю на холодному, брудному цементі. Харчі страшно погані і повітря теж. Але я все молюся Богу, щоб з тобою, сину, зустрівтисся.

Тримайся сину, з вірою на Бога.

Твій тато П. К.

Січень, 1931 рік.

Моя адреса:

СССР, Северный край, город Вологда,
Архангельская тюрьма. Пересильная камера.
Каздоба Прохор Сергійович».

За батьковими словами я побачив той тюремний жах, в якому він перебуває. До сумної вістки ще пригадалися мені оповідання тих, що сиділи в архангельській тюрмі — небіжчика Мойсея Литвиненка та тих чоловіків, яких із ними разом пригнали. Раптовий жіночий плач обірвав мою думку. Поруч з дружиною Зубенка сиділа пані Павловська і вголос гірко плакала. Перед тим увечорі я довідався від Зубенчихи про сумну вістку з Уралу для Павловської. Її молодша племінниця і хрищениця була вислана на Урал і жила також у лісовій пущі, як і ми на Півночі. Її чоловік працював у лісі, перестудився, захворів на запалення легенів й помер. Хрищениця Павловської була вагітна вже на дев'ятому місяці. Коли спускали в яму її померлого чоловіка, вона в розпучі розхвилювалася так сильно, що її серце не витримало, вона над ямою упала і там же померла, а з нею й ненароджена дитина...

ВІСТІ З РІДНОГО КРАЮ

В листі від тата мені було незрозумілим двоє питань: чому тато прохає мене, щоб я не втікав? Декілька разів: Скорик, Зубенко та я говорили про це, але так і не дійшло до одної думки. Чому він не радить мені втікати?

З попередніх листів мені було відомо, що Андрія Черемоху ув'язнили на 16 років, а батько писав, що Андрій вже вдома і живе зі своєю родиною. Всі мої роздуми та розмови з Зубенками, Скориком, Бугаєм і Сердюком не давали нічого, крім одного: до батька та сестри Анни я написав листа.

Прийшов лютий і приніс нам вісті з рідного краю. Сердюк одержав невеличку пачку харчів та знайшов у пачці захований лист від свого сина. Йосип писав, що в Арбузинці організувався повстанський загін з Сергієм Ненькою на чолі. Загін складався з молоді і в складі його Йосип згадував Івана і Петра М'яких, Сергія Вовка та Петра Тимченка (всі четверо були з Бугаївщини, так називався один з кутків в Арбузинці). Далі в листі писалося, що загін роззброїв міліцію в Арбузинці та звільнив заарештованих людей. З Первомайська прийшов відділ кінної міліції, шукав повстанців, але не знайшов їх. Тоді міліція заарештувала Михайла Купку (теж з Бугаївщини), ніби за те, що він був зв'язковим у повстанців; його вивели у степ і вимагали, щоб він сказав, де знаходиться повстанський загін. Купка відмовився, тоді йому відрубали шаблями пальці на руках, а потім обидві руки, але Купка тримався і не зрадив повстанців. Після цього міліція його живого порубала шаблями на шматки, не довідавшись нічого. Далі Йосип писав, що Сергій Ненька з повстанцями ніби перейшов за Буг.

До глибокої ночі ми сиділи в землянці Сердюка та все говорили про рідний край. Нам хотілося, щоб повстанський загін складався не з десятка людей, а з мільйонів...

І знову були безсонні ночі та сумні думки про наше майбутнє, до яких приміщувалася радість, що наші друзі в рідному краю підняли зброю проти москалів-окупантів.

Тижнів через два я теж одержав з дому лист і пачку з одягом та харчами. В комендантурі Пустовий переглянув мою пачку та обережно натякнув, що для мене буде краще, якщо я втечу зі спецпосольку.

В пачці були: мій костюм, шкірянка на хутрі, білизна, білі сухарі, пшоно, шматок сала, пляшка конопельного олію та цукор. Лист від сестри Анни був короткий. Вона писала, що Андрія звільнили з в'язниці, бо він не був винний, а коли повернувся додому, то вони приготували і вислали три пакунки: батькові, братові Михайлові та мені. Сестра повідомляла, що тато у вологодській тюрмі і прислала адресу Михайла, що перебуває з родиною на засланні в дуже тяжких умовах. Сестру Ліду теж хотіли вислати, але добрі люди завчасу її повідомили і вона спромоглася втекти, а потім виїхати в світ-заочі. Анна кінчала свій лист проханням, щоб я стримався писати до них листи. За тиждень вони виїздять з дому на Донбас і тоді вишлють свою нову адресу. Сестра писала, що тяжко їй залишати рідне село, але вони мусять це зробити. Кінець листа для мене був дуже сумний: Анна писала, щоб я назавжди зрікся Лукерії тому, що вона погано поводиться, а останнім часом зійшлася з іншим та виїхала з ним на Донбас, залишивши одинадцятимісячного сина в своїх батьків.

Прочитавши ці тяжкі для мене слова, я зрозумів, що моя остання в житті надія обірвалася. В розпуці мої уста шепотіли: «Безсонні ночі та надії, що я зустрінуся з Лукерією, були маревом». Думки про сина ще більше кидали мене в розпуку; немовля, а залишилося без батька й матері...

Бачучи мій смуток, Зубенки вмовляли мене не сумувати. Згадували зарубаного живцем шаблями міліціонерів Михайла Купку, якого ша-

нували люди не тільки в Арбузинці, але і в сусідніх селах. Купки були відомі в нашій околиці як добрі господарі й свідомі українці.

Діставши братову адресу, я був радий, що зможу нав'язати з ним листування. Коли я почав писати до нього в Сибір листа, то тільки тоді усвідомив, що цей лист принесе братові та його родині лише розпуку. Рука якось не піднімалася написати, що наш старий батько в жахливих умовах перебуває в тюрмі, а батько братової дружини (дівоче прізвище Купка), зарубаний шаблями, вже спить в рідному чорноземі. Лист до брата я написав, але описав йому поверхово тільки своє життя. Про батька я згадав, що він у тюрмі; про батька братової дружини Михайла Купку я промовчав. Прохав я брата, щоб він написав мені про умови на засланні, описав життя своє та родини та хто з наших околиць разом з ним. Свій лист я вислав на адресу: ССРСР, Західній Сибір, місто Сталінськ, Абагурський Лісокомбінат, Михайлові Каздобі.

ЧОРНА ХМАРА ВСЕ ГУСТІШЕ ОГОРТАЛА СПЕЦПОСЬОЛКИ

Останній час Федір Зубенко дуже занепав фізично і духово; щовечора повертався з праці мовчазний і сумний. Після убогої вечері спішив до постелі, лягав та вдавав, що спить. Його дружина дивилася на нього і теж марніла.

Василь Дешко страшенно занепав фізично, але його щодня теж гнали на лісову працю. Афанасій Оплачко захворів на шлунок і бували ночі, коли він кричав від болю, як мала дитина. Однак, на працю мусів ходити. Згадую я про своїх односельчан — хворих, обморожених і фізично зламаних. Їх було на обох спецпосьолках не одиниці, а десятки. Але між нами були й деякі, які духово й фізично не заламалися. В нашому бараці був таким Ратуш; у вільний час він постійно був зайнятий працею. Він писав листи до рідного краю або латав свій одяг, а найчастіше обстригав усіх у нашому бараці. До нього іноді приходили і з інших бараків і він нікому не відмовляв. Крім праці, Ратуш кохався в своїх козацьких вусах та любив часто тихенько співати журливих або бадьорих пісень.

Одного вечора я зайшов у землянку до Федора Сердюка, бо останнім часом він теж потроху хворів. До пізньої ночі сидів я в землянці. Він розповів мені те, що довідався від Дмитра Пустового: «Говориш, Кузьма, що одержав пачку. Якщо ми будемо жити надіями на одержання їх, то нас теж чекає та сама доля, що вже забрала зі собою сотки тисяч наших людей, а зокрема дітей та немовлят». Сердюк урвав розмову і кілька хвилин сидів похмурий, потім підніс голову та схвильовано продовжував оповідати: «Пустовий мені сказав, що тільки в самій Вологді наших людей було в два рази більше, ніж населення міста. Всі церкви, монастирі, льохи, тюрми й військові казарми було набито нашими людьми. Крім Вологди, міста Котлас, Тотьма, Кодніков та по районах Харовська, Вожега, Няндоба Пісецька та інших. Під Архангельськом всі ліси покриті спецпосьолками. Далі говорив Пустовий, що велика смертність була і є між спецпереселенцями: Північний Край в своїй істо-

рії не мав такої великої смертності, зокрема дітей і немовлят. Це чекає нас всіх... Тому, Кузьма, ти мусиш утікати. Я розумію, що ти боїшся вологодської тюрми, на тебе вплинула смерть Мойсея Литвиненка, а до того ще батько тебе прохає, щоб ти не втікав. Але мусимо на справу дивитися з іншого боку: кавказці не втікають — і скільки їх залишилося живих? Менше половини! А до весни, може, і ці підуть дорогою своїх братів... Тих, що втікають, не всіх ловлять; Микола Плесканюк утік, а тепер разом з дружиною; та родина, якій Скорик допомагав у болотах, теж утекла, а тепер працює в рідному краю, дівчина учиться, і є таких тисячі, лише ми не знаємо про них.

Говорив Пустовий, що коли б всіх, які тікають, ловили, то тюрми не умістили б їх у своїх стінах. Краще втікати та потрапити в тюрму і отримати за втечу від 5 до 10 років концентраційних таборів (така кара була нам призначена за втечу), бо там далеко кращі умови, ніж у нас на спецпосьолках. Після відбуття кари на висилку не повертають, а людина може їхати куди бажає, хоч і додому. Отож, Кузьма, раджу тобі втікати. Бог допоможе, зайдеш в рідний край, улаштуєшся на працю і будеш хоч трохи батькові допомагати. Невже це життя, що ми живемо і за кусок хліба в морі топимося, але не втікаємо із заслання? Пустовий спочатку був висланий в Архангельськ і минулого року він був свідком одної жахливої події. В порту Архангельськ на закордонний пароплав вантажили дерево. Моряки пароплава, довідавшись, що вантажать ліс спецпереселенці, якось викинули шматки білого хліба на воду далі від пароплава. Деякі з наших людей залишили вантаження та кинулися в воду вилувлювати хліб, а моряки в той час робили фотографії. Кінець цьому був сумний; один з наших із шматком хліба не в силі вже був доплисти до пароплава і втонув. Того ж дня ГПУ всіх спецпереселенців зняло з вантаження лісу на закордонні пароплави. Говорив Пустовий, що наші люди децю встигли зробити й написали до вільного світу листи, в яких розповідали про московський злочин над нашими людьми, а зокрема над дітьми. Пустовий мене запевнив, що один з наших людей написав такого листа власною кров'ю, і при вантаженні лісу ці листи таємно прив'язували до дерева, яке пароплави везли за кордон.

Нас всіх схвилювала вістка про страшну смерть Михайла Купки, якого живим порубали шаблями на шматки, але коли Купка вмирав, то знав, за що: за ідею боротьби з окупантом. Я певний, що Купка вмирав з вірою в серці, що Сергій Ненька відплатить за його смерть москалеві. А тепер, Кузьма, запитаймо самих себе: що краще, чи втікати у рідний край, чи вмирати тут за кусок хліба, що плаває на воді? Весна принесе нам теж чорну долю — корчувати ліс та розробляти поле; отож, Кузьма, раджу тобі одне — втікати. Батько тобі пише, але ми не знаємо його думок, а він не знає наших умов. Треба втікати, поки є можливість. Мене запевнив Пустовий, що нас вислали, щоб ми за короткий час вимерли; комуністична Москва не відважиться розстрілювати сотні тисяч українських родин-хліборобів, тому свій злочин від світу заховала під „спецпереселення”. Урятується той, хто втече. Моя донька Оксиня під час арешту утекла і тепер жива й здорова; отож, остання моя порада і тобі, Кузьма, як рідному синові: втікай!»

Повертався я до свого бараку, а на моїх плечах ніби лежала тонна тягару. Я не знав, що робити. Думки не давали мені заснути, материнський тихий плач і тяжкі зідхання відганяли мій сон. Слова Сердюка все брєніли в моїх вухах: «Кажу тобі, Кузьма, — втікай!»

ЗАХВОРЮВАННЯ НА ТИФ ТА ВТЕЧІ З СПЕЦПОСЬОЛКІВ

Говорили вже зо два тижні, що на спецпосьолку ч. 1 буде відкриття клубу, але коли — ніхто з нас не знав. У перші дні березня, одного вечора, комендантура повідомила по всіх бараках, що в день 8-го березня буде відкриття клубу, і тому всі жінки нашого спецпосьолка ч. 2 обов'язково повинні бути на відкритті, а також вся молодь. Прийшов «день жінки» — 8-го березня. Після праці Бережний зайшов у наш барак і наказав жінкам та молоді, щоб ішли до комендантури, де збираються зі всіх бараків, а звідти всі організовано мали йти на відкриття клубу спецпосьолку ч. 1. Надворі падав густий сніг, тому всі жінки нашого бараку відмовилися йти на відкриття клубу і «мітинг жінок». Виходили ми гуртом з нашого бараку: молоде подружжя Маркових, Марія Переверзіва, Маруся Сінельник, Іван П'ятів, Михайло Переверзів та я. На прохання дружини Зубенка я з Михайлом зайшов у четвертий барак, щоб запросити до нашого товариства Марію Павловську. Павловські зустріли нас радо, але Марія відмовилася з нами йти, бо була в жалобі по своїй двоюрідній сестрі і найближчій подрузі, яка змерла на Уралі, теж у спецпосьолку.

Коло комендантури вже стояло десятків п'ять, а може й більше людей — переважно молодь та зрідка між ними молоді жінки з чоловіками. До нашого гурту приєдналася Ліда Малюк, її молодша сестра, брат Микола, а також молодший брат Бережного. Спецпереселенці сходилися досить повільно, тому із запізненням ми вирушили в дорогу. На чолі йшли Бережний і Леошин, поряд Бережного йшла Марія Переверзіва; жінки з чоловіками одна по одній відставали від гурту та розходилися по бараках, бо сніг падав все густіше. Дехто з молоді намагався теж повернутися, але Бережний почав нас просити, щоб ми ішли на відкриття, бо такий був наказ комендантури. По вузькій сніговій дорозі могли йти поряд тільки дві особи, і тому наш гурт розтягнувся. Зі мною йшла Маруся Сінельник. Вона мені розказала, що по Великодніх Св'ятах Марія Переверзіва та Бережний поберуться. Сніг не втихав. Ми вже йшли галявиною спецпосьолку ч. 1.

На наше здивування в клубі було декілька десятків нашої молоді і жодної з «жінок» та жодного представника всемогутньої влади ГПУ. Не встигли ми ще добре роздивитися, як нас кругом обступили дівчата й хлопці та почали струшувати з нас сніг та одночасно питатися, чому ми запізнилися на мітинг. Як виявилось, відкриття клубу й мітинг в честь «жінки» відбулися перед нашим прибуттям; після брехливої пропаганди «жінки» розійшлися по бараках, а представники наркомату ГПУ, в тім числі комендант Патишов та його заступник, теж залишили клуб після офіційної частини, вірніше брехливої промови.

За приміщення клубу правив великий барак на одну кімнату; попід стінами стояли довгі лави з дощок, посередині залізна піч від якої йшло досить тепла, а недалеко від печі стояв незграбний стіл. Між молоддю спецпосьолка ч. 1 знав я тільки трьох дівчат, яких з нами Плесканюк супроводив із станції Вожега до Патрижківського поштового відділу. Одна з них звалася Катерина; вона мала на обличчі сліди віспи, але була досить зграбна й гарна, із хлопців я знав Михайла Пишенина та Петра Плесканюка. Нас було разом кілька десятків молоді від 17 до 25 років, але доброго настрою не було. В одному кутку брели струни гітари; мелодія тужила по молодих роках. В гуртку полтавців, між якими теж були Бережний з братом, Микола з сестрами, Козлікіна, Калашник та інші, два чи три рази розпочинали співати журливу пісню про рідний край, але слова вривалися. Думаю, що між нами Петро Плесканюк був найрухливіший; він познайомив мене з багатьма дівчатами й хлопцями та майже всім говорив, що ми знаємося ще з дому і що нас везли на північ в одному вагоні. Оповідання він закінчував жартом: «Тільки Кузьма міцніший за мене, бо як вискочили ми дорогою на стоянці з вагона, щоб набрати снігу для дітей, які плакали без води, то охорона ГПУ почала до нас стріляти. Куля відлетіла від Кузьми й прошила мені груди». Петрові багато дівчат співчували, що він дорогою був поранений, а він цим хвалився. Михайло Пишенин тихенько мені розповів, що Дмитро дуже добре влаштувався й помагає їм та в листах обережно нагадує, щоб і він утік до рідного краю, але батько його не пускає. Замість розваг, наша зустріч у клубі мимоволі перетворилася на вечір спогадів про пережите та розмов про невеселе майбутнє.

Як прийшли ми гуртом, так і пішли з клубу назад разом; декілька дівчат і хлопців із спецпосьолку ч. 1 проводили нас аж до лісової просіки. Петро й Михайло йшли разом зі мною, під лісом ми розійшлися з надією, що будемо частіше зустрічатися, ніхто з нас не думав про те, що більше ми вже не побачимося. Ліда з Катериною при згадці про рідне село на любій Полтавщині обнялися й заплакали і так у сльозах розійшлися. Після холодної дороги в бараці було затишно й тепло, але я довго не міг заснути; передо мною ніби стояли дівчата, яких я бачив в клубі, худі обличчя, запалі очі й убога одежа...

День за днем минав березень, вище й вище над лісом показувалося сонце з-поза хмар; наші надії щодня зростали, холодна зима мине і квітень принесе нам перші дні весни. Але наші надії залишилися тільки мріями. Квітень приніс нам ще гірші умови.

В другій половині березня, як грім з ясного неба, облетіла нас вістка, що на нашому спецпосьолку з'явилася страшна недуга, з якою за наших умов не було змоги боротися. В нашому бараці жінки говорили, що з першого спецпосьолку прийшов лікар і в бараці ч. 7 виявив захворювання на тиф. Вечором, після праці, ще Зубенко не встиг по-вечеряти, як до нашого бараку зайшов Леошин і наказав йому негайно йти до комендантури. Ми звикли завжди бачити Леошина впевненого, рішучого, але цим разом він був ніби розгублений.

Пройшов короткий час, і Зубенко повернувся з комендантури. Він передав нам наказ головного коменданта ГПУ обох спецпосьолків. Нам

суворо заборонялося виходити за межі спецпосьолка, крім лісової праці; так само суворо заборонялося заходити в інші бараки. Збентежений Зубенко сказав: «За порушення цього наказу винну особу чекає три доби ув'язнення в холодній КПЗ-е без шматка хліба».

В бараці настала тиша.

Треба з кимсь порадитися, поговорити. Я завжди в такі важливі хвилини ходив до Федора Сердюка. Хоч уже був пізній вечір, але від снігу, що товсто лежав на лісовій галявині, та від місяця, що плів над лісом, вечір був світлий і прозорий. Мені було здалеку видно, що Сердюк коло своєї землянки ходить повільними кроками вперед і назад. Цим разом Сердюк зустрів мене нерадо. Він привітався, але більше не говорив нічого; мене це здивувало, не байдужість до мене, а інше. Двері його землянки були широко розчинені, в середині було темно — вогнище в печі не горіло. Все ж таки я витяг Сердюка на розмову.

Сердюк розповів, що пошесть тифу — це дуже страшна хвороба. Він порадив мені нікуди не ходити і з ніким з інших бараків не зустрічатися. Сердюк сказав, що Пустовий теж дуже стурбований появою тифу на спецпосьолках...

Знову безсонна ніч в сумних думках... День був тривожний — кожний з нас у страху чекав появи тифу в нашому бараці. Днів, можливо, через два, увечорі несподівано в наш барак зайшли Ліда Малюк і Катерина із спецпосьолку ч. 1. Вони попросили вибачення в Зубенка за турботи і сказали, що їм треба у важливій справі до Марусі Сінельник. Майже слідом за ними зайшли Бережний і Микола Малюк — теж у гуртову кімнату, в якій мешкали родини Сінельник, Переверзів та дві родини Маркових.

Кожного вечора, я з Бугаєм допізна ремонтували взуття, бо березень теж був ударний, проходив під гаслом: «Всі на лісорубку». Тому на ранок мусіло бути в кожного взуття направлене. Але цей вечір я сам сидів за працею довше, ніж звичайно. Бугай ліг спати. Мені хотілося побачити Ліду й Катерину, коли вони будуть виходити від Марусі, я був молодий, а вони були в повному розквіті... Але пізня ніч перемогла мое бажання, я теж пішов спати.

Пошесть тифу насторожила людей. Але ще рятунок був: тікати світ-заочі.

Останні дні березня були теплі. В обідню пору сонце трохи світило крізь вікно в барак. Але в перші дні квітня знову вдарило холодом: посипався сніг і подув від Білого моря морозний вітер. В один з таких днів крізь двері я почув тихий жіночий плач. Це був перший плач з помешкання таврійців. Я був звик завжди чути дзвінкий голос Марусі Сінельник та Шури Маркової, тому мене вразив чи здивував цей плач. Що сталося? Ввечорі дружина Зубенка тихо мені розповіла, що минулої ночі Ігор Марків, його дружина Шура, Маруся Сінельник, Ліда Малюк, її брат Микола й молодша сестра та декілька осіб із спецпосьолка ч. 1 гуртом утекли.

Ця вістка цілу ніч не давала мені заснути. Мені не вірилося, що це сталося; прислухався — може почую дзвінкі голоси дівчат, але марно. В помешканні таврійців було мертво, дзвінких голосів не було. Втечі

тепер відбувалися кожного дня. Втікали найбільше самотні. Комендант Патишов бігав, кричав лютився, але не в силі був щось зробити, затримати втікачів. Ходили, правда, вістки, ніби міліція затримала всіх тих, що втікали, і вони тепер сидять у тюрмі. Через ці сумні вістки з помешкання таврійців чувся тихий плач, плакали ці, що залишилися.

Життя наше ставало тяжче. Люди вмирали. Одного дня я вранці встав з постелі й обвів барак уважним поглядом. У мене за спиною пробіг мороз. Ось сидить на підлозі дружина Шереметіва. Її розкуйдовжене волосся впало на плечі й спину. Вона блукає очима і щось говорить сама до себе... Он дружина П'ятова лежить хвора на запалення легенів — вона в лахмітті, худа, ніби з хреста знята. Он, далі, двоє киян сидять у задумі з помороженими ногами... Всі мешканці барака худі, обідрані...

Одного вечора, коли чоловіки повернулися із лісової праці, Зубенко сказав, що він на праці довідався про новину. Наркома внутрішніх справ Ягоду уряд нагородив орденом за його «блискучу» працю. Це була також і нагорода й за наші муки, за смерть десятків тисяч наших дітей і немовлят у лісових пущах Півночі, Уралу, Сибіру і Казахстану, за муки матерів, за їх сльози і смерть. Катівський уряд нагородив одного з-поміж себе — ката України.

КАРАНТЕНА СПЕЦПОСЬОЛКІВ

Минали дні сумні — прийшли ще сумніші. Десь у половині квітня комендантура ГПУ наклала карантену на обидва спецпосьолки й суворо заборонила всім виходити за межі галявини. Всі праці були припинені, а пайку нам зменшили до категорії безробітних. Весна вже давала про себе знати. На сонці сніг розтавав, нічні морози відійшли. У теплі соняшні дні більшість із нас сиділа під бараком і грілася. Дехто в лахах шукав вошей, а дехто сидів непорушно в глибокій задумі. В такі дні я з Михайлом Переверзівим ще ближче здружився. Він з довірою розповів мені, що Ігор із Шурою, Маруся й Ліда Малюк із братом та сестрою та їхні друзі із спецпосьолка ч. 1, всі разом утекли в радгосп «Новое», за тридцять кілометрів від міста Вологди. Михайло говорив, що в радгоспі працює багато наших родин, визнаних незаконно засланими, між ними був його дядько Переверзів з родиною та дід і баба, а Шури Маркової — брат і батьки...

Через карантену чоловіків було звільнено від лісової праці. Також і нас всіх звільнили від праці на спецпосьолку, але від цього нам ще погіршало. Нам зменшили пайку хліба на 250 гр., крупи, риби, соли й цукру теж зменшили, хоч пайка й так була мала-мізерна. Зимомо нас мучив холод і праця, а тепер починав мучити голод... Мучив і страх, бо всі з дня на день чекали пошести тифу.

Минали дні за днями... Прийшов довгожданий травень. Сонце весняне вже гріло, а снігу на галявині й признаку нестало. Але в густому лісі, куди соняшне проміння не досягало, ще лежав сніг. У трав-

неві соняшні дні, в бараках було важко сидіти — ніби камінь тис на серце. Люди гуртами сиділи на галявині, але кожний недалеко свого бараку. Михайло Переверзів і я майже щодня сиділи окремо. Михайло оповідав мені про свою Мелітопільщину та про її плодючі сади, зелені поля, оповідав про свої щасливі дні весни-юности в рідному селі Тимошівці...

Любив Михайло слухати й мене, коли я йому теж оповідав про мою любу Херсонщину із широкими родючими степами, про високі каменисті береги, в яких тече глибока річка Буг, вода в ній свіжа, ніби молода трава, що навесні тільки в гаю зазеленіла. Риби там водиться декілька гатунків, її повно в воді, ніби жде вона, щоб хто закинув на неї невід чи сітку. Над водою береги вкриті садками. Батько мій любив називати цю місцевість «наш Крим». Михайло любив слухати мої розповіді про літні місячні вечори, про те, як я гуляв в товаристві дівчат та хлопців...

Отак ми щодня сиділи удвох та згадували минуле. В один із таких днів якось підійшла до нас мати Михайла. Її обличчя зраджувало хвилювання. Але не встигла вона ще сісти поряд із сином, як раптово обняла його за ший і голосно розплакалася. Не тільки я, але й Михайло стурбовано дивився на матір, намагаючись зрозуміти, що сталося. Трохи заспокоївшись, Михайлова мати шепотом до нас промовила: «Слава Богу, Маруся вже в радгоспі. Дійшли всі без перешкод і вже працюють. Також і мешкання в радгоспі одержали». Вона на хвилину замовкла, уважно дивлячись на сина. Потім піднесеним голосом до нього проговорила: «Маруся й Шура пишуть, щоб ти також утікав до них до радгоспу. Дядько Яків і дід з бабою за тобою дуже турбуються і просять теж тебе втікати. Я з батьком розмовляла і ми даємо згоду. Втікай хоч і сьогодні. Бери Кузьму з собою — вам буде вдвох набагато краще». Тоді вона заговорила до мене, радячи втікати разом з Михайлом. Говорила, що в радгоспі за працю гроші платять і мені буде нагода допомогти батькові в тюрмі. Місто Вологда, мовляв, не дуже далеко від радгоспу «Новое».

Але Михайло, не довго думаючи, відмовився втікати в радгосп. Він сказав матері, що готовий утікати кожної хвилини, але тільки додому — в рідний край.

Лежав я на галявині ще довгенько після того, як Михайло з матір'ю мене залишили та пішли в барак. Мрії й мрії мною опанували... Але слова матері Михайла все бриніли в моїх вухах, що буде нагода мені допомогти батькові в тюрмі, що Вологда недалеко від радгоспу, а голос мого батька ніби здалека долітав до мене: «Тримайся, сину, та не забувай мене, старого». Ці слова тато промовив до мене тоді, коли нас ГПУ розлучало у Вологді вночі у березні 1930 року. Я все з думкою змагався: що мені робити? Але падала думка одна, що порада Сінельникової є найкраща. Я вже у мріях бачив себе на праці в радгоспі, вже одержував перші гроші та вже батькові приготував пачку в тюрму. Ця мрія так придавила моє серце, що я ледве не розплакався...

ПЕРЕДОСТАННІЙ ВЕЧІР НА СПЕЦПОСЬОЛКУ Ч. 2 ТА ПІДГОТОВА ДО ВТЕЧІ

Я розповів Зубенкам про пораду Сінельникової. Несподівано для мене вони обоє теж порадили мені втікати в радгосп. Пізно ввечорі Сінельникова запросила мене й Зубенків у своє гуртове мешкання. В кімнаті крім неї, Сінельників і Маркових була ще Марія з чоловіком Карлом. Нарада наша закінчилася однією думкою: Михайлові й мені треба чимскорше втікати в радгосп «Новое». Але Михайло знову рішуче відмовився втікати, і батьки були змушені погодитися з тим, що Михайло задумав втікати в рідний край. Моя думка теж тягнула мене на широкі поля Херсонщини... В ці хвилини забув я й про муки мого батька у в'язниці. Остання перешкода була теж легко гуртом усунута. Для втечі лісами треба було мати харчів принаймні на п'ять днів, щоб далі відійти від спецпосьолків і не заходити в села, в яких міліція й комсомол завзято полювали на втікачів із спецпосьолків. Погодилися всі з тим, що наступного дня половину своєї пайки хліба віддадуть на дорогу Михайлові й мені, а наступної ночі ми вже мали покинути це жахливе поселення під назвою спецпосьолок ч. 2 й помандрувати тяжкими дорогами... до рідного краю. При кінці розмови, вірніше наради, Сінельники сказали мені й Зубенкам, що лист від Марусі та Шури Марків не був адресований на спецпосьолок, а згідно домовлення вони послали його на адресу місцевого селянина, який возив харчі в наш спецпосьолок. Тому лист уникнув комендантури ГПУ. Думки потягнули мене в землянку до Сердюка, щоб поговорити теж і з ним, та в надії роздобути хоч трохи хліба на дорогу. Але двері землянки були зав'язані мотузком. Я приходив ще два рази, але вже була пізня ніч, а Сердюк до землянки не повернувся.

Лежав я довго у темному бараці — не міг заснути. Передо мною все стояла далека дорога в рідний мій край... Зубенко теж не спав: він підійшов у темноті до моєї постелі та просив мене, щоб я не забув: як прийду додому, відвідати його сінка... Зубенко благав мене, щоб удома я розказав про умови нашого заслання... та про муки й смерть наших дітей...

Пробудився я зі сну. Крізь вікно в барак пробивалося соняшне проміння. Людей у бараці майже не було, всі сиділи на галявині спецпосьолка. Обвів я очима вбогі постелі та похмурі стіни барака. Але думка впала мені, що я останній день в цьому похмурому бараці, і ця думка, немов цілющий напій, зміцнила мій дух і тіло.

Знову я Сердюка в землянці не застав. Двері були, як і раніше, зав'язані мотузком. Ніхто з моїх земляків не знав, що сталося з Сердюком. Та я довідався від Бережного, що минулого дня головний комендант ГПУ поспішно забрав Сердюка із собою на спецпосьолок ч. 1 для ремонту печі в пекарні.

Готувався я в дорогу й нетерпляче чекав приходу пошти та повороту Сердюка. Надвечір прийшла пошта, і мені знову не було нівідкого вістки. Сердюк і другу ніч не прийшов ночувати на спецпосьолок ч. 2. Це мене найбільше засмутило: не побачу більше Федора Сердюка і немає від брата Михайла, батька й сестри Анни відповіді.

Я сказав Романові Скорикові, що вночі буду втікати. Він просив мене, якщо Бог допоможе дійти додому, щоб я зустрівся з його родиною та розповів їй про його життя на засланні . . .

Я просив Скорика, щоб він нікому не говорив, що я втікаю, але він не втерпів. Увечорі до мене прийшли Афанасій Оплачко й Василь Дешко та на самоті побажали мені щасливої дороги і теж просили, якщо дійду в рідний край та буду мати можливість, побачитися з їхніми родинами та розповісти їм про їхнє життя в північних лісах-пущах. Востаннє потиснули мені руку і від серця побажали успішної втечі.

Увечорі заходив ще Скорик до мене та приніс мені пайку хліба.

Дві пайки хліба та три ложки цукру також поклали Зубенки на мою постіль. Я відмовлявся, але Зубенко запевнив мене, що він як бараківий три дні буде мене подавати на список на одержання пайки та залишить її собі, а на четвертий день подасть у комендантуру, що мене немає. Так само Марія запросила мене в свою відгороджену кімнату та й баньку консервованої горюдини та побажали ще раз щасливої домалого. На кінець розмови вони теж дали мені на дорогу шматок хліба й банку консервованої горюдини та побажали ще раз щасливої дороги . . .

Години вечора проминули скоро. В бараці вже було темно і всі ніби спали. Я теж намагався хоч трохи заснути, але думки, думки гризли мене, що я батька старого залишаю на півночі у тюрмі . . .

Крізь сон я почув, що чиясь рука лежала на моєму обличчі. Сінельникова шепотом, нахилившись до вуха проговорила: «Кузьма, вставай. Час вам відходити. Михайло через півгодини буде готовий».

В барак крізь вікно світила зоряна ніч. Я повільно, але впевнено збирався. На поміч мені прийшли Зубенки. Без ніякого шуму я зібрався. На плечах у мене була плетена з кори «кабілка», а до неї прив'язаний згорток одягу, в руках у мене був ціпок. Так на півночі весною верталися з лісорубки додому десятники й лісові бригадири. Ми з Михайлом думали видавати себе за місцевих. Я вже був готовий до виходу, Зубенкова стояла поряд мене і пошепки проговорила декілька слів молитви. Потім руками взяла моє обличчя в долоні і легко наклонила мою голову до себе. Цілуючи моє чоло, вона теж пошепки проговорила: «Прошу не забути і хоч здаля побачити мого сінка, та напишіть пару слів до нас, який він тепер». Федір Зубенко теж міцно мені стиснув руку й попросив, якщо буде можливість, відвідати їхнього сінка . . .

Повільно відчинилися двері: у світлі зоряної ночі можна було розпізнати, що Михайло і ще хтось із ним вийшли з кімнати та тихим кроком попрямували до вихідних дверей. У хвилюванні я відійшов від Зубенків і зробивши кроків п'ятнадцять, повільно зачинив за собою двері барака.

Я ще пережив одне хвилювання. Недалеко дверей мати прощається з сином. Сінельникова у сльозах просить Михайла, щоб він був у дорозі обережний. Вона підняла руку і два чи три рази перехрестила Михайла, а потім мене та рішучим голосом до нас проговорила: «Я

вірю, що Бог вам допоможе дійти у наш рідний край, я буду благати і молитися до Нього, а тепер, діти, з Богом».

Слова Сінельникової: «А тепер, діти, з Богом» навели на думку мою рідну маму, що благословляє мене в далекий наш рідний край. Але моє хвилювання й думки були раптово обірвані. Марія Переверзіва ступила крок до мене та передаючи мені хлібину і оселедці промовила: «Кузьма, це від Бережного». Марія знизила голос до шепоту й додала: «Пустовий теж знає, що ви утікаєте».

На небі сяяли густо засіяні зірки. Їх проміння падало на лісову галявину. Через десяток кроків оглянувся Михайло — і я теж за ним. Під стіною бараку ч. 2 стояли дві жіночі постаті...

Минули ми останній барак, ч. 7, із самотніми мужчинами та увійшли в густий ліс. Пройшли лісом небагато кроків, потім обидва стали на коліна в сердешній молитві, й попросили Бога, щоб допоміг нам дійти на нашу рідну Україну...

НАЗУСТРІЧ РІДНОМУ СОНЦЮ

Після нашої молитви, ми міцно потиснули один одному руку і присяглися, що в дорозі не залишимо в біді один одного та будемо ділити все пополам — горе і радість.

Від спецпосьолка ми пішли просто на південь. Годин три ми йшли суцільним лісом і жодної дороги нам не трапилося. Вже ранок прийшов і зірок на небі не стало, як ми з мокрими ногами вийшли на лісову дорогу. Із східного лісового обр'ю вже пробивалося соняшне проміння. Дорога, якою ми йшли, провадила півкілометра до першого малого села, нас зустріло весняне сонце і тепле своє проміння кидало нам в обличчя. Дивився я на яскраве сонце, що вже стояло над лісом, і в думці себе питаю: чи зустріну коли весняне сонце, рідне сонце, на рідній землі...?

Обходити село лісом забрало б багато часу, тому ми спробували щастя пройти селом. Коротка вулиця стояла безлюдна, і ми скорим кроком пішли нею. Залишилося нам пройти ще дві чи три хати і вже було б село за нами. Але позад нас, з одного двору, вийшов юнак років вісімнадцяти та криком наказав нам спинитися. Наказ свій він підсилив наганом, якого витяг з кишени. Але в цю хвилину невідома нам сила рвонула нас в один двір. Ріг хати заховав нас. Ми тільки чули крик озброєного комсомольця. Пробігли подвір'я поза хатою та перескочили паркан у друге, потім у третє і в останньому подвір'ї натрапили на господаря, який збирався на поле. Наша раптова поява настрашила його, а він нас. Ми перескочили третій паркан і вже були за селом. Але ліс був від села метрів триста. Михайло біг перший, а я за ним. Із села за нами ніхто не гнався. Ми вскочили у ліс та знов подалися на південь.

Скоро натрапили ми на вузьку лісову дорогу та чимскорше спішили вперед. Михайло йшов спокійний, ніби з ним нічого і не трапилося. Але розмова між нами не в'язалася. Наші думки спрямовані були на одне: щоб найдалше відійти від спецпосьолка. Тому без зупинки ми йшли все далі й далі. По сонцю можна було судити, що вже обідня пора. Та й голод нагадував, що треба поїсти. Звернули ми в густий ліс, щоб трохи відпочити та пообідати.

День стояв прегарний. На сонці було тепло, але в лісі відчувалася свіжість, тому ми вибрали собі місце, хоч і в густому лісі, але на

сонці. Поїли хліба з рибою і напилися води з розбавленим цукром, та домовилися кілька годин відпочати. Крізь сон я відчув холод. Заснув у самій сорочці, тому промерз. Михайло біля мене спав, закутаний у своє пальто. Після доброго відпочинку ми шикувалися у дальшу дорогу. Чоботи на ногах вже були сухі, а онучі теж. З'їли знов по шматку хліба, запили водою та в надії на Бога пішли в дальшу дорогу.

Сонце вже ховалося за обрій, як ми вийшли на шлях, уздовж якого стояли телеграфічні стовпи. Гадаю, що це той самий шлях, котрим нас гнали із станції Вожега. Звернули ми шляхом на захід. Як пройшли з півкілометра нам трапилася знову лісова дорога на південь, на котру ми звернули і йшли лісом далше. Трималися ми маршруту, який був нами обговорений ще у спецпосольку ч. 2, якнайдалі триматися від залізничної лінії, щоб обійти станцію Вожега і Харовську; за Харовською перейти залізницю та податися прямо на захід, бо нам було відомо, що на станціях і взагалі по залізничній дорозі сильно слідкують за утікачами. Крім ГПУ та міліції, полювали за нами також залізничні урядовці і робітники. Для оборони ми мали два ножі та декілька мотузків. Ми були готові боронитися та зв'язати напасника мотузками і занести подаль від дороги в ліс. Рівно ж кожної хвилини ми були готові боронитися і від лісової звірини. Мали ми ще одну поважну перешкоду — незнання місцевости. А без мали втікати лісом це саме, що в темну ніч йти напوماцки.

Ішли ми цілу ніч. Допоміг нам сам Бог. Ніч стояла ясна, й зірки на небі показували дорогу на південь. Перед ранком минули ми маленьке село, в якому з криниці налили води у пляшки, і без перешкоди пішли далі. Мріяли ми летіти вперед, але ноги наші вимагали відпочинку. Знов наламали гілля та постелили для відпочинку. З'їли по кускові хліба, але пройдений шлях наганяв на нас голод, а хліб треба було залишити надалі. Михайло ще мав спокійні нерви. Як ліг, то зразу заснув. Я довго не міг заснути. Думки відганяли сон.

Сонце звернуло вже з обідньої пори, як ми знову вийшли на лісову дорогу та пішли нею вперед. Ішли годин дві, а ліс стояв у цій місцевості ще густіший. Яких кроків двадцять перед нами вийшла із лісу на дорогу звірина. Михайло і я розгубилися, але незнана звірина спокійно перейшла дорогу та знов заховалася у лісі. Мабуть, із ляку ми раптово рушили із місця та скорим кроком пішли в дорогу далше. Надвечір ми вийшли на шлях, вірніше на широку дорогу, але цю місцевість я розпізнав. Це була дорога, якою рік тому нас шестеро втікало із Мішутінського лісу у Харовський ліс до родин. І цією дорогою ми з Михайлом пішли на захід теж у напрямку до Харовської станції. Це вже була третя ніч нашої мандрівки.

СПОКУСА

Зірки на небі показували, що вже ніч звернула на північ, але вночі по дорозі ніхто не зустрівся і тому хотілося пройти якнайдалі.

Проте сон і втома сильніші за наше бажання. Звернули ми в темний ліс, наламали гілля, та знов лягли відпочивати. Цим разом Михайло теж зразу міцно заснув, але мої думки сон відганяли. Мені пригадалося, як цією дорогою я вже втікав з дядьком Трохимом, Р. Скориком, А. Оплачком, та зі старим Пишенином і з його сином Михайлом. Я теж тоді покладав надії, що скоро буду в рідному краю... Рівно ж в моїй уяві вставав мертвий-земляк, що ми тоді вшістьох нашли недалеко цієї місцевості, де я з Михайлом лежу. Лісова звірина теж мене хвилювала. В моїх очах все стояла та звірина, що нам дорогу перейшла. Вигляд її був наче свині, але тулубище коротке, ноги теж; морда гостра і довга, майже звисала до самої землі. Шерсть на ній волохата і довга, сиво-чорного кольору. Мені насувалась думка, що на нас, сплячих, натрапить ця звірина... Розбудив мене цим разом Михайло та радив, щоб ранком іти в дорогу, поки на шляху немає людей. З'їли ми по кускові хліба, запили водою і з новою силою рушили в дорогу.

Третій день нашої мандрівки розпочався щасливо. Погода була чудова. Сонце на небі ніби усміхалося до нас, а вітерець лісової весни лагідно подував. Хотілося не йти, а летіти в рідний край... Проїшли ми знайомим шляхом ще кілометрів двадцять і за цей час ховалися у ліс декілька разів від місцевих пішоходів та від проїзних підвод. По обіді трапилася нам знову лісова дорога на південь і ми пішли нею, щоб обминути Харовську станцію.

Наші нерви були напружені до крайньої межі, бо ми сподівалися зустрічі з міліцією або з озброєними комсомольцями. Крута лісова дорога ще більше нас хвилювала, бо із-за кожного повороту ми сподівалися небажаної зустрічі. Тим часом ми зустрінулись з місцевою селянкою. Із-за лісового повороту вийшла молода селянка, яка спокійно запитала нас — відкіля ми та куди йдемо. Розповідала нам також про себе, що вона вже два роки вдова і має двоє дітей та нарікала на свого небіжчика-мужа, що був п'яниця і розбишака; часто її побивав, а останньо так горілки напився, що від неї помер. Очі гарної вдовиці бігали з Михайла на мене і навпаки. Вона благала нас вернутися з нею в село та зо два дні відпочити в її домі. Запевняла нас, що проведе у свій дім так, що нас ніхто не побачить. Але ми не повірили в її «щире благання» — подякували і пішли. А вродлива молодиця довго стояла на дорозі та махала до нас рукою.

Четверта ніч нашої подорожі була найтяжча. По заході сонця сіро-чорна хмара почала підійматися від Білого моря, а ми з Михайлом спішили вперед, щоб натрапити в лісі на сіновал, або дійти до села. Але хмара швидко затягнула все небо і зірок вже не було видно. Раз, вдруге, втретє прорізала темінь ночі яскрава блискавка. За кожним спалахом гуркотів, наближаючись, грім. Ми з Михайлом крокували вперед.

Гадаю, що вже була пізня ніч, як почав крапати дощ. Ми звернули із темної дороги в ще темніший ліс і натрапили на велику розлогу деревину, котра нас трохи захувала від дощу. Це були тяжкі хвилини, але Бог нам і тут допоміг. Стояли ми під деревиною, на-

кривши голову і плечі мою короткою шкіряною курткою. Дощова злива линула раптово, яскраве світло від блискавки прорізало гробову темноту, а грім десь близько ударив і покотився над лісом. Вже ранок прийшов, і дощ перестав. Але чорні хмари все плвли над лісом. Ми, в мокрій одежі, блукали північними пущами і не могли знайти дороги. Нарікали самі на себе, що не пішли з місцевою вдовицею до неї відпочити. Годин із п'ять, а може і більше, ми так блукали в мокрім і холоднім лісі. До того, ще голодні, бо хліба в нас залишилося менш, як на раз поїсти.

Густий безмежний ліс!.. Ніде не було видно людського сліду. І це наганяло на нас страх. Ми вголос говорили — не дай Бог як ми не найдемо дороги, тоді що будемо робити?.. І мені в тривозі пригадалися Великодні свята на спецпосьолку ч. 2. Ранок Христового воскресіння ніби стояв перед мною. Жінки христилися та гірко плакали. Це були хвилини душевного розпачу... У цей Великодній ранок дивився я на плач матері, і мені здавалось, що вже гіршої біди не може бути. Але порівняв я наше блукання у мокром лісі, то це було на багато гірше, ніж ранок Христового воскресіння на спецпосьолку. Мене опанувала розпука, що ми з Михайлом тут в лісових пущах загинемо, не знайшовши дороги. Раптово мої думки були обірані криком Михайла:

«Кузьма! Кузьма! Дивись! — ліс кінчається!»...

Через кілька хвилин ми вже були коло лісового плоту, який відгороджував ліс від поля, а недалеко за полем стояло невеличке село. Сонце теж ніби змилося над нами і вийшло з-за хмари, кидаючи на нас своє благодійне тепло.

Ціла ніч на дощі і без сну та блукання мокрим лісом нас утомили докраю. І тут на кінці лісу, проти сонця, ми лягли відпочити, а сон, ніби камінь тяжкий, упав на нас. Після доброго сну і відпочинку ми пішли лісом попід плотом, щоби знайти дорогу. І ось перед нами дорога. На схід вона веде в село, а на захід біжить лісовими просторами. Але перед нами була ще одна тяжка проблема. Ми доїли хліб і баньку городини, тому треба було одному йти в село та випросити хліба. Пішов Михайло. Минуло зо дві години, а Михайла з села все не було. У нас була умова: якщо Михайло не повернеться, то я теж повинен піти в село. Хвилина за хвилиною проходили, і моє хвилювання зростало. Прийшла хвилина найтяжча, і я теж подався в село. Але не встиг ще добре вийти із лісу, як побачив, що Михайло скорим кроком спішить до лісу. Відійшли ми далше в ліс, і Михайло розповів мені, що у перших хатах його зустріли вороже, але в середині села старша жінка запросила його до хати та угостила молоком і хлібом. В той час, як Михайло був у хаті, міліціонер проти цієї хати зустрівся з дівчиною і довго з нею розмовляв. Як тільки міліціонер пішов далше вулицею, то господиня хати дала Михайлові окраець хліба і порадила, щоб він скоріше залишив село, бо міліціонер може арештувати. Довідався Михайло від селянки, що ми за двадцять кілометрів на схід від станції Харовської. Для нас, утікачів, ця місцевість була дуже небезпечна, бо на станції містилася влада Харовсь-

кого району, ГПУ і міліція. Тому з великою обережністю пішли ми в дальшу дорогу.

Вже день заступив вечір, як ми почули гудки паротягів. І ці гудки викликали в мені тривогу. Передо мною ніби стояло «селище мук і смерті», а в ньому наші худенькі діти, обірвані дівчата і жінки та старі змарнілі мужчини... А довкола могили і могили... Дві могилки моїх племінниць-немовлят і мій старий батько стоїть коло них на колінах і в скорботі молиться Богу...

Не доходячи зо три кілометри до станції, ми звернули на південь і пішли лісовою дорогою, щоб дальше відійти від станції Харовської, вночі перейти залізницю і податися на захід. Пройшли ми добрий шмат дороги і нам трапилася широка лісова дорога, яка ішла на захід у напрямку залізниці. По боках цієї дороги лежали штабелі лісу, видно залишилися від зими. Гудки паротягів все частіше долітали до нас. І ніби їх голос наказував нам переходити залізницю без всякого вагання... Ми звернули на широку дорогу та скорим кроком, але обережно, пішли на захід, щоб перетяти колючу.

ХВИЛЮЮЧА ЗУСТРІЧ

«Дихання» паротягів і гуркіт коліс почали уже долітати до нас. Напружені нерви стискають дихання. Ось перед нами невелика площа, а на ній стоять високі штабелі лісу. По ліхтарях ми розпізнали, що за штабелями стоїть товарний потяг. Це вже була залізниця.

По хвилині потяг з гуркотом рушив і під стукіт коліс покотився далі. По хвилині все затихло. Ми з Михайлом крадькома розглядали великі завали лісу, щоб між ними прийти до колії та її перейти. Не доходячи кілька кроків, почули ми тихий спів та слова рідної пісні:

Як заб'ється в ній серденько,
Як зідхне вона тяженько,
Як заплачуть карі очі, —
Вертай вітре опівночі.
А як мене позабула
І другого пригорнула,
То розвійся край долини,
Не вертайся з України...!

Обидва ми зупинилися та й здивуванням слухали, а лагідний чоловічий голос тихо і журливо співав далі:

Вітер віє, вітер віє,
Серце в'яне, серце мліє...
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю завмирає...

Слова з пісні «Повій, вітре, на Україну» — Михайла й мене переконали, що співав українець. Тому ми підійшли ближче в напрямку співу і в нічному світлі зірок побачили, що недалеко від нас, коло штабеля, на лежачій деревині, сидить двоє мужчин. Ми

без зупинки попрямували до них. Але після нашого привітання один із них раптово схопився на ноги та на відповідь нашого привітання потиснув мені руку та піднесеним голосом промовив:

«Кузьма, де ти взявся?»

Не менше і я був здивований, але не міг пригадати хто тисне мені руку...

Великий дерев'яний барак, двоповерхові нари, серед бараку збитий з дощок довгий стіл, навкруги ослони. За цим столом ми вчотирьох засіли. Захарій поставив на стіл передо мною і Михайлом вечерю. Нарізавав хліба цілу гору. Поставив маргарину, оселедці, цукор і малиновий чай.

У бараці при світлі ліхтаря я добре роздивився на Захарія і тільки тепер я був певний, що це той юнак, що на спецпосольку ч. 1, на відкритті клубу восьмого березня грав на гітарі, а Петро Плесканюк мене з ним познайомив. Івана я теж не міг пригадати, хоч вони мене обидва запевняли, що були на відкритті клубу разом та що Петро мене знайомив із Іваном.

Просто не вірилося мені, що це була дійсність. Хліб та інша їжа до хліба лежали на столі перед нами. Вже після того, як ми з Михайлом повечеряли мені ще не вірилося, що рядом з нами сиділи наші брати по-крові, які на далекій чужині нас зустріли та прийняли під свій захист. До пізньої ночі Захарій розповідав Михайлові і мені, як він з Іваном прикінці березня утекли з спецпосолька ч. 1, та як вони влаштувалися на праці в Харовському «Лесопункте» на погрузці лісу. З увагою ми слухали, а в душі я був вдячний Богу, що нам після зустрічі із Захарієм та Іваном. Ось, що розповів нам Захарій:

«Наша подорож вдвічі була тяжча за вашу, бо тоді лежав сніг та ще було холодно. Але найгірший день нас спіткав, коли ми доходили до станції Харовської. Сніг почав падати, ніби хтось його сипав крізь рідке решето — лапатий та вогкий. Не доходячи до Харовської, ми звернули ліворуч та пішли в напрямку стодол, де рік тому були наші родини. Ми покладали надію, що в лісових стодолах розпалимо вогнище та обсушимося і трохи відпочинемо. Ледви ми дібралися до стодол, як гірке розчарування нас зустріло. — Стодоли були зруйновані й снігу в них лежало грубо...

Понад наші сили ми пішли вздовж залізниці сніжною дорогою далі. Вже вечоріло, як ми прийшли на цей полустанок, який називають „Разъезд Алдабаш”. Нам здавалося, що ми досить довго йшли від стодол до цього полустанка, але, як ми довідалися, що від станції Харовської до цього роз'їзду несповна десять кілометрів; так ми були втомлені тяжкою дорогою і недоїданням. — Тут Захарій замовк, запалив цигарку з махорки і з газетного паперу і знов продовжував оповідання:

«Наша одежа була мокра і ми були вичерпані докраю. Тому ми були на все готові. Завважили цей барак і прямо пішли до нього. Крізь двері мужеський голос нам відповів, що можна зайти. З голови до ніг ми були покриті водянистим снігом, а з-під шапки по чолі котився піт. Так ми зайшли до середини бараку. „Самі прийшли в ру-

ки!" — подумав я. На нас було спрямовано не менше, як тридцять пар очей. За оцим столом сиділо понад двадцять осіб та грали в карти. Один із них, років п'ятдесят, суворим голосом запитав нас, хто ми такі та чого шукаємо. Без надуми з моїх уст вилетіли слова: „Ми люди і шукаємо добрих людей”. У чоловіка, який нас запитав, раптово обличчя змінилося. Гадаю, що він був заскочений моєю відповіддю. З хвилину дивився на нас обох та намагався усміхнутися, а потім різко промовив, щоб ми роздягалися і погрілися коло печі. У цій залізній печі горіли дрова та кругом неї теж сиділо біля десяти чоловік. Ми з Іваном удавали, що ніби все гаразд, але душа наша була у п'ятах...

Розвісили ми по нарах свою одежу, а самі сіли на ослона коло печі. За столом щось всі чоловіки між собою тихо розмовляли. По розмові один із них устав та приніс на стіл хліба, оселедців, цукру та чайник з окропом. Знов той, що нас перше запитав, попросив нас поїсти та налитися чаю. Під час вечері ми довідалися, що це був бригадир Санко (на півночі росіяни ім'я Олександр змінили на Санко) від Харовського „Лесопункта”, по нагрузці лісу на плятформи, а всі робітники, що були в бараці, належали до його бригади.

Після вечері Санко нам майже наказав, щоб ми лягли на нарах спати, а ранком він нас поведе до начальника „Лесопункта” та влаштує на працю. Говорив нам, що вантаження лісу не є тяжка праця, але добре платна, та що хліба і до хліба будемо отримувати вдосталь і махорки теж. Хоч я головою кивав на знак згоди, але слухав Санка байдуже. Мені хотілося одного — чимскоріше впасти на нари та заснути, бо ми з Іваном вже кілька ночей не спали.

На нарах другого поверху було тепло, а голі дошки ніби притягнули нас до себе. Короткі хвилини я ще думав про моїх самотніх батьків, що залишив на спецпосольку ч. 1. Особливо думав я про маму та сам себе у думці питавав, що їй сниться про мене. Плакала вона бідна, як я їх залишив на спецпосольку і благословила мене, щоб я втікав у рідний край. За думками я не завважив, як заснув».

Захарій на останньому слові замовк та задуманий сидів. Іван коротко до нас промовив:

«Я теж батьків залишив, але із старшим жонатим братом».

Захарій знов почав оповідати:

«Ранком ми з Іваном від гомону прокинулися. Саме робітники виходили до праці і на нас ніхто з них не звертав уваги. Знов поплили думки, що нас тут чекає та що робити... На столі лежало декілька кусків недоїденого хліба. Стояла сіль та недопитий окріп у чайнику. Ми з Іваном трохи з'їли цього хліба і запили теплою водою. У барак зайшов Санко та наказав йти з ним до начальника „Лесопункта”. За цим баракком є ще малий барак, в котрому і міститься контора цього „Лесопункта” та невелика харчова крамниця. Але ми тоді не знали, що в ньому і куди Санко нас вів. А коли переступили поріг барака, то зовсім перелякалися: за столом сиділа якась особа, спиною до нас, на поясі в неї висів кабур, з якого виднілася ручка револьвера. Особа із револьвером обернулася обличчям до нас та за-

питала відкля ми, наші імена і прізвища та чи ми бажаємо працювати на вантаженні лісу. Після нашої відповіді та згоди, начальник „Лесопункта” написав нам розрахункову книжку, в якій було вписано наші імена та зазначено, що ми є робітники Харовського „Лесопункта”.

Того ж дня ми з Іваном приступили до праці і так вже працюємо по сьогодні. Хліба і до хліба маємо досить, але обіцяних грошей не виплачують. Однак, є певність, що гроші отримаємо».

Захарій перервав розмову і ніби прислухувався, а потім стишив голос і мені та Михайлові радив, щоб ми теж залишилися коло них на праці. Запевняв нас, що попрацюємо до липня, замасемося грішми і хлібом та вчотирьох утечемо у рідний край. Аргументи Захарія були переконливі, що без хліба і грошей неможливо тікати. Тому ми з Михайлом погодилися до липня попрацювати на вантаженні лісу. Але ми ще не були певні, чи нас на працю приймуть, хоч Захарій з Іваном нас запевняли, що вони все поладять.

РАНОК РАДІСНИЙ, АЛЕ ТРИВОЖНИЙ

Мене розбудили гудки паротягів. Захарій з Іваном вже встали. В вечі горіло огнище — варився куліш та кипів окріп. На столі теж вже було наготовлено до сніданку. Нарізано хліба та намазано його марґариною, а поруч оселедці і цукор. Боже, яка це була радість... Сіли ми в чотирьох до сніданку. Куліш пшоняний, з картоплею та засмажений олієм. Хліб намазаний, хоч чорний, але добре випечений. А весняне сонце заглядало до нас скрізь вікно у барак і ніби раділо, що ми маємо доволі їсти...

Захарій з Іваном ждали кожної хвилини приходу робітників, які працювали на вантаженні лісу, а вечором розходилися у близькі села додому. Особливо Захарій ждав Санка. Але мене непокоїла думка, що замість на працю, нас відправлять у Харовське ГПУ.

Прийшли робітники, але вони зразу подалися з бараку до праці. Тільки один із них залишився і щось насамоті говорив з Захарієм. По короткій розмові Захарій дістав з торби чотири чи п'ять пачок махорки та з добрий кілограм цукру і передав своєму співрозмовнику. Це був бригадир Санко. Ховаючи взятку, Санко був задоволений та поспішив у контору до начальника «Лесопункта». В напруженні ми ждали повороту Санка. Захарій ще раз мене та Михайла переконавав, щоб ми записалися під чужим ім'ям та прізвищем, тому, що ніби всі бригадири на залізниці є донощиками ГПУ, з тому числі і Санко...

«Але ми з Іваном даємо Санкові тютюну і цукру більше, ніж він за нас отримає би від Харовського ГПУ. Тому Санко не донесе на нас».

Почуте мене ще більше затурбувало, і я в душі вже на себе нарікав, що дав згоду залишитися. Відчинилися двері, Санко зайшов до середини та наказав мені і Михайлові йти з ним до начальника. Санко, відчинивши двері контори, пропустив нас до середини, але сам не зайшов. Коло телефонного апарату стояв начальник і тримав над

ухом слухавку. Потім у трубку промовив «хорошо» та відійшов від апарата. Першого запитав мене: ім'я, прізвище і вік. Я відповів: Кузьма Каздоба 23 роки. Далі запитав те саме Михайла і цей відповів — Михайло Переверзів, 20 років. Поза тим начальник не питав нас ні слова. Діставши дві темносині книжечки в одну записав моє прізвище, а в другу Михайлове, прибив печатку і наказав іти негайно до праці.

НАШІ ДНІ НА ЛЕСОПУНКТІ ТА НЕСПОДІВАНА СМЕРТЬ ЗАХАРІЯ

Грузили ми ліс, котили великі колоди за колодою у відкритий пулмен або на плятформу. Чотири чоловіки стояли на плятформі і шнурками тягли до себе дерево. Два допомагали котити знизу, а шість осіб підкочували дерево за деревом до накотів. Під час нашої праці на залізниці часто проходили товарові поїзди. Одні йшли в напрямку Архангельську, а другі на Вологду. Пасажирський поїзд Архангельськ—Москва ішов раз на добу по обіді, а Москва—Архангельськ ішов по сніданку.

Перший день моєї з Михайлом праці був днем хвилювання. Ніяк ми не могли зрозуміти, чому начальник «Лесопункта» носить зброю, хоч ми працювали між вільними людьми і самі вже ніби вільні були, бо в книжечці було написано: робітник Харовського «Лесопункта». Але в моїй уяві все стояв спецпосьолок ч. 2, і мене турбувала думка, що нас можуть кожної хвилини арештувати. Мрії мої летіли вслід за пасажирським поїздом, котрий на хвилину зупинився на роз'їзді Алдабаш. У вікнах стояли пасажирки і при відході деякі з молодих жінок махали до нас руками. Я уявляв собі, що поїзд цей проходить через Вологду та може і мій батько буде чути гудки цього паротяга, що я чув... Шепотом просив я Бога, щоб допоміг мені виїхати з північного краю, так вільно, як ці люди, що махали до нас руками через вікна вагонів.

Сонце стояло над західнім обрієм, як ми скінчили працю та всі гуртом пішли в крамницю отримувати продукти. Мала крамниця містилася поруч із кімнатою контори в малій комірчині, призначена тільки для робітників «Лесопункта» й відчинялася всього на кілька годин. Вийшли ми з Михайлом із крамниці з повними руками харчів: по два кілограми хлібини, оселедці, олій, маргарина, пшоно, цукор, малиновий чай і тютюн. До пізнього вечора ми вчотирьох сиділи над залізницею. Бувало, Захарій співав тужливі пісні про рідний край, Дніпро та молоду дівчину.

Одного вечора Захарій довірочно мені розповів, що його дівчина залишилася вдома, і він вже три місяці з нею не листується, тому що змінив ім'я та прізвище. Але Захарій ждав липня місяця і мене запрошував, щоб я теж утікав з ним та з Іваном на Харківщину. Обіцяв Захарій, що у своєму рідному селі дістане мені папери та виїдемо у теплий Крим, до його добрих знайомих.

Минали дні, а ми все вантажили ліс. Так і пройшов перший тиждень, другий і третій. Харчі нам давали за рахунок нашого заробітку і

цю суму грошей вписували до синенької книжечки. Частину отриманого тютюну та цукру ми міняли в селян на молоко. Харчувалися ми добре. Поглядав я часто у сторону міста Вологди та думав про мого голудного батька в тюрмі. Ішов червень місяць, і раптомось в половині місяця погода змінилася. Дув холодний вітер і падав дрібний дощик. Але вантаження лісу не припинялося. Ми мусіли працювати, бо простій вагонів оплачувався, тому сам начальник «Лесопункта» весь час був на вантаженні і підглядав нас, щоб ми скоріше вантажили та обіцяв нам скоро виплатити зароблені гроші. Вантаження поданих плятформ, через дощ, ми за день не закінчили, тому прийшлося вантажити увечері, а дощ і вітер не втихав. Ми мусіли скінчити до призначеної години. Вчас вечірньої праці я надів шкіряну куртку, бо почав мерзнути. Але Захарій працював у легкому піджаку і за який би край дерева він не взявся, воно його слухало. На свої літа то Захарій мав велику силу. Це був юнак років двадцяти двох. Темний шатен, міцної будови, вище середнього росту, собою гарний, але на обличчі трохи залишилися сліди вітряної віспи. Мав добрий голос і музикальний слух. Був лагідної вдачі, любив все своє рідне. Найбільше кохався у віршах Тараса Шевченка. Дещо залишилося ще в моїй пам'яті почутого від Захарія:

Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю.
О Господи, як то тяжко
Тії дні минають...

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
І прехорошою такою,
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі... Доле! Доле!

Але найбільше Захарій захоплювався поемою «Гайдамаки». Під час деклямації його голос твердів, а очі блищали і дивилися десь у простір, а слово за словом лилося, як мелодія тужливої пісні:

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?

Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько,
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє,
А унуки? Їм байдуже,
Панам жито сіють.
Багато їх, а хто скаже
Де Гонти могила, —
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко-важко! Кат панує,
А їх не згадають.
Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла...

Просиджували ми насамоті весь вільний час та заслухувалися в тихий рідний спів та зворушливу деклямацію Захарія. Останній вечір ми працювали допізна. Після праці, всі гуртом, пішли у барак. Ніхто з робітників цієї ночі додому не пішов. Не доходячи до бараку, Захарій на самоті сказав, що Санко запевнив його, що ми в кінці червня або на початку липня отримаємо гроші. Будемо запасатися харчами і тютюном і, як тільки отримаємо гроші, зразу будемо втікати всі разом. Захарій на хвилину перервав розмову, а потім зовсім шепотом знову до мене приговорив:

«Але Санко вимагає, щоб ми йому дали частину грошей і я гадаю, що ми мусимо це зробити».

Ми, всі чотири погодилися на вимоги Санка.

Мовчки зайшли до бараку. В печі горіли дрова і було тепло. Всі порозвішували мокру одягу, повечеряли і лягли спати. І ніхто з нас чотирьох в думці не мав, що наступний день принесе нам трагічну подію.

Ранок ми зустріли, як і кожного дня. За сніданком Захарій скаржився, що в нього болить голова та не має смаку до їди. На праці він теж говорив, що з ним щось то зле. Ледве до обіду допрацював і відмовився обідати. Ліг на нари і по обіді на вантаження не пішов. Ми думали, що в нього болить голова і не звернули уваги та пішли всі три на працю. Але після праці ми застали Захарія у гіршому стані, як ми його залишили. Прийшов начальник «Лесопункта» і виписав Захарію направну в Харовську лікарню та наказав йому, щоб зразу пішов, бо в гуртожитку не дозволяється хворим бути. Захарій попро-

сив мене, щоб я ішов з ним. Ішли ми годин зо три до Харовської. Захарія мучила спрага, а води не було де взяти. Він скаржився, що його залишають сили, але намагався йти. Довідалися ми від людей, де лічниця, і пішли до неї. Увійшли на подвір'я, Захарій стурбований розглядав будинок і подвір'я лічниці та ніби до себе приго-ворив:

— Чи відчуває моя кохана Оленка, що мене біда спіткала. — Його виходило від спраги уста промовили ці слова майже шепотом.

Після кількох хвилин медсестра з під руки Захарія витягла термометр і розгублено дивилася на нього, а потім здивовано приговорила, що це не може бути і поставила другий раз і термометр знов показав більше, ніж сорок один. Медсестра до мене приговорила, що хворий залишається в лічниці. Захарій очі спрямував на сестру, а потім на мене та тихим голосом проговорив:

Кузьма, прошу завтра прийди до мене. Якщо зі мною буде гірше, то я дещо маю переказати батькам на спецпосьолок і також додому!

Вже темніло, як я залишив Харовську лічницю та поспішив на полустанок Алдабаш. Проходив недалеко від «селища мук і смерти», але селище було розвалене. Говорили місцеві люди, що там тільки сови вночі літають та ніби темної ночі чути дитячий і материнський підземний плач...

Другого дня після праці я зразу поспішив у лічницю до Захарія. Молода медсестра, років двадцять, на моє запитання про стан хворого, запитала моє ім'я і після моєї відповіді винесла з другої кімнати листок паперу і передала мені. На клаптику паперу було олівцем написано: «Кузьма, напиши моїм батькам, що я...» Далше було написано, ще одно речення, яке я не міг відчитати. На моє прохання, що я хочу побачитися з Захарієм, сестра до мене проговорила:

«Он вас ждал і всё говорил: Кузьма! Кузьма! Вспоминал отца и мать да какую-то Олену и полчасу, как умер».

Сестра провела мене у трутарню і я побачив тіло Захарія. Мені не хотілось вірити, що Захарія вже немає між нами...

Вертався я, горем прибитий. Думка за думкою падала мені, одна гірше другої, а слова Федора Сердюка ніби бриніли в моїх ушах. Часто ми, Зубенко, Скорик, Дешко, Оплачко і я, просиджували до пізньої ночі в землянці Сердюка і дядько Федір переконував нас, що найбільший наш ворог є росіяни. Сердюк говорив, що царі російські зруйнували нашу гетьманську державу, заборонили наші школи і мову, а гетьманів ув'язнювали та безповоротно заслали на Сибір, що нашого національного пророка, Тараса Шевченка, теж кинули у в'язницю, а потім заслали без права писати і малювати за те тільки, що він оспівував у своїх творах нашу минувшину, та закликав свій нарід до визволення з під московського панування. Сердюк говорив з хвилюванням, що Шевченко заплатив своїм життям за свою любов і правду до свого народу. Пробуваючи довгі роки на засланні, що підірвало його молоде здоров'я, по поверті скоро помер. Згадував Сердюк про багатьох наших письменників, поетів та культурно-громадських діячів, котрих теж царська Росія ув'язнювала і нищила.

Говорив далі Сердюк, що демократична Росія Керенського теж продовжувала окупаційну політику царів; уряд Керенського теж намагався зруйнувати нашу молоду державу. При розмові часто Сердюк твердив, що комуністичний провідник Володимир Ленін теж шов їх слідами, а його кривавий наслідник Йосиф Сталін із «руским человеком» нищать нас, українців, мільйонами, включно з дітьми, щоб збудувати могутню російську комуністичну імперію. При згадці про Сталіна голос Сердюка твердів, і він говорив з погордою про нього. Слова Сердюка ніби мені вчувалися, а перед моїми очима лежав мертвий Захарій. Боже, як це було тяжко втратити свою, добру людину. Я прийшов у барак і приніс Михайлові та Іванові сумну вістку. Цілу ніч ми не спали — згадували теплим та добрим словом Захарія...

На другий день в час навантаження лісу Санко сказав мені, що Захарій помер від раптового запалення легенів. Хоч Захарія між нами не було, але все йшло так, як раніше: кожного дня вантажили ліс, отримували харчі. Тільки вечорами ми сумували та покладали надії, що, після отримання грошей, будемо втікати додому...

НЕПЕРЕДБАЧЕНА ПОЇЗДКА В РАДГОСП «НОВОС» ТА ЗУСТРІЧ ІЗ ЯКОВОМ ПЕРЕВЕРЗІВИМ

Через кілька днів після смерти Захарія «Лесопункт» набрав десятків п'ять молоді — дівчат і хлопців. Їх пересічний вік був коло 20 років. Вони працювали на розчистці ліса; більшість з них походили з далеких сіл, тому вони мешкали в бараці.

Дівчата спали на верхніх нарах, а хлопці на нижніх. Це було «виховання» комуністичної молоді... Вона не мала не тільки християнської моралі, але й звичайної пристойности. Більшість хлопців спала на верхніх нарах з дівчатами...

Одного дня ранком Санко з'явився у бараці раніше, як звичайно, та вибравши момент, коли я сам був за баракком, підійшов до мене і тихо проговорив, що має поважну справу до мене, але я мушу відійти з ним трохи далше від бараку. Десяток кроків — і ми вже були в гущавині лісу. Санко раптово витяг ножа (фінку) та загрозив мені, що він мене заріже, якщо я зраджу комусь нашу розмову.

Після мого запевнення про збереження таємниці Санко зажадав від мене мою шкіряну куртку за те, що він мені скаже. Я завагався, але Санко знов до мене промовив, що як я пошкодую куртку, то може статися, що я і куртки позбудуся і сам опинюся у в'язниці. Хвилини для мене були тяжкі... Я мусів дати згоду. Санко подивився довкола та майже шепотом сказав мені, що начальник «Лесопункта» подав Харовському ГПУ наші імена та прізвища, тому нас можуть кожної хвилини заарештувати та відправити до Вологодської тюрми, або туди, відкіля ми втекли. На кінець розмови Санко порадив мені, щоб ми чимскоріше тікали із «Лесопункта»...

Хоч як мені було шкода куртки, але воля ще миліша, а в Санка руки затрусилися, як він перебрав від мене шкірянку. Це сталося так

несподівано, що я цілий день не міг себе опанувати, а з Михайлом та Іваном не можливо було говорити, бо Санкові дав слово.

В час праці я думав, що мені робити. Тікати? — Адже грошей немає. Хліба, тютюну і цукру теж в запасі не було, бо половину тютюну й цукру ми постійно віддавали Санкові, а він, бездушний москаль, ще й куртку забажав.

Надвечір мені впала нова думка, і я за неї схопився, бо бачив тільки в ній наш рятунок. Ледве дідждався кінця праці й зразу пішов у крамницю.

Після отримання харчів та вечері я зібрався в дорогу: без кашкета на голові (бо не мав), в одній сорочці, з засуканими рукавами та з розхристаним комірцем (бо так ходила на півночі молодь), штани колишні військові, галіфе — захисного кольору, котрі теж виміняв за цукор і тютюн. На ногах мав чоботи ще домашні, але посмаровані олією.

Михайло не дуже був радий, що я їду в совхоз «Новое», бо в нього мрія була одна: тікати тільки додому, але він мене проводив до залізниці і ми разом ждали на товаровий поїзд. На другий чи третій мені пощастило сісти. При зупинці на роз'їзді товарового поїзду, кондуктор оглядав вагони. Коли він проходив повз мене і Михайла, я обережно в нього попросився доїхати до станції Сухона, та пояснив, що я маю дівчину в совхозі «Новое». Запропонував від себе дві пачки тютюну.

Кондуктор погодився та дозволив мені сісти в будку, призначену для кондуктора. Перебираючи тютюн, він мені сказав, що по мосту через ріку Сухона поїзд буде йти помалу, а за мостом і станція Сухона. Не доїжджаючи до семафору, я повинен зіскочити. Він запевнив мене, що поїзд буде йти дуже помалу.

Тривожні хвилини... Відчуваю стукіт серця... Дивлюся в щілину крізь двері — Михайло теж стурбований стоїть. Але могутній гудок величезного паровоза обірвав мої думки. Платформи і вагони з тяжким лісом рушили з місця. Гуркіт буферів прокотився вздовж поїзду.

Віддаль між Харовською і станцією Сухона, гадаю, кілометрів 70. Поїзд зупинявся декілька разів, але я боявся виглядати з дверей, бо все чекав, що міліція відчинить будку та заарештує мене...

Відхиливши трохи двері, я побачив не так далеко від залізниці світло електричних лямпочок. Поїзд почав збавляти ходу і я побачив ріку. По мосту поїзд йшов повільно, і я добре завважив мостову озброєну охорону. Я мусів спуститися на нижчу сходку та бути готовим зіскочити. Паровіз подавав гудок за гудком, але семафор стояв закритий. Поїзд майже зупинився, і я зіскочив. У цю хвилину пролунав довгий гудок і поїзд знов почав набирати ходу, бо семафор вже був відкритий.

Повз мене прокотилися платформи під гуркіт коліс, і все довкола стихло. На західній стороні колії був ліс, на схід, поряд мене, стояв чагарник, уздовж залізниці, на південь, за кілька десятків кроків виднілися ліхтарі — це була станція Сухона.

Доріжка поруч колій провадила на станцію. З ложиною в руці я підходив усе ближче. На станції було безлюдно, де-не-де ходили стрілочники. За двадцять кроків до двірця, в мене по спині ніби мороз пройшов, бо з середини двірця вийшов міліціонер та доріжкою, скорим

кроком, ішов мені назустріч. Це був юнак років двадцяти, нижче середнього росту. Я вже йшов у засягу електричного світла і тому мені вже нікуди було тікати. Опанував я себе і теж іду проти нього. Ось, бачу і револьвер у нього збоку теліпається та чути його тихий свист північної мелодії.

Відрухово зривається з моїх уст тиха мелодія нашої рідної пісні. Ляскаю лозиною об халяву чобота. Міліціонер за два вже кроки від мене, але жодного руху не міняє, я теж. Так ми минаємо один одного, як пристойні громадяни, пристойної держави...

Двірець залишився мені по правій руці, і я вийшов на дорогу до радгоспу «Новое». Мені вже було відомо, що від станції Сухона дорога провадить на схід просто до радгоспу.

Вечір був тихий і теплий. На небі світили зірки. По широкій наїздженій дорозі я спішив уперед. Як пізнього вечора розшукати Якова Переверзів, я не уявляв собі. Я знав від Михайла Переверзів, що від станції Сухона кілометрів за три на схід є сільце Нечаєва, а поруч нього, в колишньому графському маєтку, розташований радгосп «Новое». Але де саме мешкає Михайлів рідний дядько, Михайло не знав, а тому і мені не міг сказати. Адреса була: Северный Край, станция Сухона, Совхоз «Новое».

Мені вже було видно на північному березі Сухони вогні міста Сокол та паперової фабрики, теж Сокол, і це мене хвилювало, бо в місті Сокол містилося районне міське ГПУ та районна міліція. Боже, які це були тяжкі хвилини підходити все ближче до радгоспу «Новое». Я часто споглядав на південь, у напрямку міста Вологда, і думав про мого старого батька, ув'язненого у Вологодській тюрмі. Моє серце терзала розпука, що я від батька вже так близько, всього тридцять кілометрів, але допомогти йому, голодному та виснаженому, я не в силі. Мені стояв на перешкоді не простір тридцять кілометрів, а високі стіни Архангельської в'язниці та озброєна варта довкола неї.

Аж тут ніби почувся регіт. Вже й не вірилось, що є люди на світі, які сміються. Я подумав, що зі мною щось недобре... Але тихий вірець від річки Сухони знову приніс відгомін гуртового сміху. З кожним кроком виразніше було мені чути, що десь спереду є гурт дівчат та хлопців. Це мене насторожило, бо частина молоді, зокрема хлопці, з наказу ГПУ і міліції, пильнували за втікачами...

У нічній темноті почали вимальовуватися будівлі. Хвилювання збільшилося, бо я вже входив у село Нечаєва і радгосп «Новое», а веселий гомін та сміх вже чути було зовсім близько. Пройшовши вулицею небагато кроків, я завважив, що дві людські постаті йдуть напроць мене. Удаю, що ніби байдуже йду назустріч незнайомим особам.

На мої слова, де живе Яків Переверзів, я почув несподівану відповідь рідною мовою.

— Дядько Яків?.. Зовсім близько! Я вас проведу.

За крок від мене стояв юнак, біля нього дівчина, теж молода. Вона розгублено здивлялася в моє обличчя. Більше трьох місяців пройшло, як ми з Михайлом не голилися і чуба не стригли, бо на півночі так ходять молоді одружені чоловіки, а ми під них підроблялися,

зово ваязан жано явомеор розоморі розоморі. В коророрі жет им опп 'илвавуу ороп
ім'я: його звали Антін, а дівчину Клава.

Йшли ми вже втрюх вулицею до веселого гурту. На запит Антона, звідкіля я прийшов, я відповів, що з фабрики «Печаткіно». Мусів говорити неправду, щоб заховати сліди втечі. Наперед мені було відомо, що від станції Сухона, на західній стороні залізниці, не так далеко через ліс, є фабрика «Печаткіно», де працюють примусово наші родини. Коли ми підійшли вже близько до гурту, раптово пролунали дівочі голоси:

Із-за гори світ біленький,
Десь поїхав мій миленький,
Десь поїхав та й немає,
Серце ж моє завмирає . . .

Минули ми веселий гурт молоді, а спів наших дівчат все ще лунав у повітрі. Пройшли ми недовго вулицею і зупинилися біля крайньої хати. Антін показав мені на двоє вікон хати та промовив: тут мешкає дядько Яків. Хвилину я ще стояв один та думав собі, як почати розмову з Михайловим дядьком.

Ступив я декілька кроків уперед і постукав у темне вікно. За хвилину в помешканні засвітилася лампа. Чути було тихий гомін в хаті. Скрипнули двері й вийшов до мене мужчина високого росту та міцної будови. Думаю, він був років сорока, сорока п'ять. У вічі мені кинулася його біла сорочка, від котрої я вже відвик за мої два роки ув'язнення. Мужчина твердим голосом запитав мене, хто я такий та яку маю справу до нього? Я вже був певний, що це Михайлів дядько, і тому поспішив йому відповісти:

— Приїхав я від вашого племінника Михайла Переверзів просити вас, щоб ви влаштували нас у радгоспі на працю.

Яків Переверзів хвилюючим голосом запитав мене:

— Де Михайло? . . . Що з ним сталося? . . . Чому він сам не прийшов? . . .

Поки ми на подвір'ї розмовляли, а в хаті вже ждали на мене. Михайлова баба Переверзиха зустріла мене в сльозах і почала розпитувати про свого внука Михайла . . .

Посадили мене до столу і самі сіли довкола: Михайлів дід і баба, дядько Яків та його дружина, а діти Перевезева — донька років чотирнадцять і синок років десять — спали. Уважно всі слухали мене про нашу подорож з Михайлом та про працю в Харовському «Лесопункті». Я їм розповів, що нам загрожує арешт, тому ми мусимо якнайшвидше з Михайлом тікати з «Лесопункту» . . .

Вже стояла пізня ніч. Всі пішли спати, тільки Яків Переверзів сидів біля столу та тихо мені розповідав теж сумні новини, що саме трапилося в радгоспі «Новое». Ось його оповідання:

— Місяців два назад, до мене теж із вашого спецпосьолка прийшли вночі — Ігор із Шурую, Маруся Сінельник та Микола Малюк з двома сестрами і ще три дівчини. На другий день з великими труднощами мені почастило влаштувати їх всіх на працю в радгоспі. Шура з Ігорем залишилися мешкати в нас. Мати моя не пустила Шуру з хати,

бо це ж її наймолодша донька і вона її найдужче з нас любить. Микола Малюк із сестрами та дівчатами пішли мешкати в гуртожиток. Ігор з Миколою працювали конюхами, а всі дівчата доярками і Шура теж, і так минуло тижнів з шість. Всі вони були задоволені працею і платнею, а харчами тим більше, але в кінці травня трапилось неждана лиха. У радгоспі, рядом з головним будинком, є досить великий бульвар. Одного вечора по ньому гуляло багато молоді, були теж і наші дівчата: Маруся, Ліда Малюк із сестрою та тих три дівчини, що прийшли з ними. Отож, несподівано до них підійшов будівельний технік, той, що будував ваші спецпосольки та й почав нахабно залицятися до Ліди. Також по-хамському він звернувся до дівчат на бульварі. Але дівчата удавали, що мов його не знають, бо це ж був вже чоловік до сорока років, до того ще нападпитку і дівчатам було соромно з ним розмовляти. Дівчата зрозуміли, що ця зустріч їм не принесе добра, тому поспішили залишити бульвар та якнайшвидше повернутися в гуртожиток. Але п'яний москаль догнав їх серед дороги та став по-хамському знов приставати до Ліди Малюк, щоб з нею провести вечір. Після Лідиної відмови він загрозив, що донесе у Сокольське ГПУ, що дівчата втекли із спецпосолька...

На другий день директорові радгоспу було вже відомо, звідкіля дівчата втекли. Він викликав усіх дівчат до себе в кабінет; Шуру, Ігоря та Миколу теж докладно розпитав про їх утечу. Також запитав дівчат, хто був будівельним техніком під час будови спецпосолька число один і два.

Це лиха принесло неспокій і в нашу родину. Ми кожної хвилини ждали, що ГПУ може арештувати Шуру, Ігоря, Миколу та всіх дівчат. Мати щодня плакала. Так пройшло тижнів два в нервовому напруженні. Але знайшлися і добрі люди. Шура на чужих паперах поїхала додому з надією, що влаштується на працю та допоможе Ігореві теж утекти з півночі. Кожного дня чекаємо вістки від Шури, чи доїхала вона в рідний край. Бож всі дороги під контролею ГПУ.

Ігор і Микола після цього лиха поїхали на Сухонські низини на покіс сіна, щоб бути далі від ока Сокольського ГПУ. Дівчата теж просилися на покіс сіна, але їх не відпустили з доярок...

Яків Переверзів перервав розмову і кілька хвилин сидів мовчки, а потім, ніби сам до себе, промовив: від того часу директор нікого з наших, що утікають із спецпосольків, на працю не приймає. Але завтра я особисто піду до нього та буду просити, щоб вас обох прийняв на працю...

Другого дня, як я прокинувся, Якова Переверзіва вже не було у хаті. Він пішов зранку на працю, але його дружина і старі батьки турбувалися мною, як рідним сином. Накормили сніданком і мене розважали, а далі розпитували, з якої я місцевості та з ким був висланий...

Перед обідом, неждано, зайшов до хати Яків та наказав мені, щоб я мерщій ішов з ним до директора. Він уже говорив з директором і той хоче бачити мене.

Ось ми вже у воротах радгоспу. Дивлюсь на велике подвір'я і... мені пригадалося, що я вже це подвір'я бачив два роки тому, в сні, ще

дома, перед арештуванням... В північній стороні подвір'я, рядом з бульваром, стоїть великий двоповерховий будинок. Цей будинок і взагалі подвір'я належало раніш якомусь царському міністрові. На першому поверсі ми зайшли в перші двері праворуч: велика кімната із вікнами на південь, ліворуч, біля дверей, сидів, за огорожею мужчина. Проти дверей, біля вікна, сиділа дівчина, років двадцяти і щось писала. У лівій стіні був широкий прохід до другої кімнати, в якій теж сиділи за столами два чи три мужчини та розглядали папери. У правій стіні були високі двері з написом:

Кабинет директора совхоза и начальника спецчасті

Цей напис занепокоїв мене, бо спецвідділ — це права рука комуністичної партії. Це той відділ, що фізично знищив мільйони нашого народу, в тому й дітей-немовлят...

На прохання Якова Переверзіва молода дівчина зайшла до директора по дозвіл, щоб нам зайти. За хвилину ми в кабінеті директора і начальника спецчастини. Вздовж північної стіни стояв великий стіл, за яким сидів директор. Його очі стежили за кожним моїм рухом, а його перше запитання — чи я маю документи. Хвилин п'ять директор розглядав мою темно-синю рахункову книжечку Харовського «Лесопункта». Друге запитання — чи я зробив якийсь злочин за час висилки на північ. Я признався про втечу із спецпосольства ч. 2 і сказав просто, що хочу жити на світі. Директор, незводячи з мене очей, поставив мені третє запитання: чи ми з Михайлом будемо працювати в радгоспі віддано і не будемо більше тікати. Я запевнив, що будемо сумлінно працювати, додав, що люблю господарську працю, бо я з нею виріс, і що тікати теж не будемо.

Під час нашої розмови зайшов до кабінету пристойний мужчина середнього віку, з паперами в руках, та звернувся до директора, щоб він їх підписав. Коли мужчина з паперами виходив, то директор доручив йому покликати секретарку. За хвилину молода дівчина вже стояла поруч стола директора. Директор Мартишев, передаючи мою темно-синю книжечку до рук секретарці, наказав їй вписати мене і Михайла Переверзіва на сезонні праці. По цих словах розмова була скінчена і ми вийшли теж із кабінету директора вслід за його секретаркою.

Яків Переверзів працював у радгоспі бригадиром по ремонту тракторів і польових машин. Радгосп «Новое» був скотарсько-молочарським; тримав кілька тисяч корів та вирощував молодняк. Займався хліборобством лише для своїх потреб. До радгоспу належали Сухонські низини, покоси сіна, що тягнулися на десятки кілометрів понад рікою Сухона. Це був головний корм для худоби.

З головного бюро радгоспу ми пішли в майстерню по напрямі машин. Дядько Яків говорив мені, що я і Михайло повинні вивчити трактор теоретично, а згодом станемо трактористами. Ця порада мене захопила...

У майстерні стояв на ремонті трактор «Фордзон». Тут же був юнак-тракторист, Міша Фьодоров, з котрим і я познайомився. Згодом до майстерні ввійшов ще один тракторист, теж юнак, хоч його чуприна мала вже сліди сивини, і він розмовляв нашою рідною мовою. Він себе назвав Данило Музика.

Другу половину дня я трохи посидів у помешканні Переверзів та слухав сумну розповідь старих батьків дядька Якова, а далі розглядав радгосп «Новое» та найближче оточення.

На захід від подвір'я великий город, за городами декілька величезних дерев'яних коровників (хлівів), не так давно побудованих. Стояло теж кілька новозбудованих силосних башт, і ці башти хвилювали мене, бо виразно нагадували мій домашній сон. Перед моїм арештом в 1929 році я бачив себе в сні, що йду лісною пущею в обірваній одежі і гублю з голови свою улюблену шапку; бачив себе в дерев'яному бараци, але барак був досить дивний — стіни покриті сажею і піч якась дивна, для мене незнана. Сон закінчувався загадково: ніби я стояв у незнаній місцевості між новими дерев'яними довгими сараями та круглими високими баштами, а недалеко від них ніби знаходжу свою шапку, але вже якусь змінену, іншу. Ранком я розказав цей сон моїй молодій дружині. Це був ранок нашої юнацької весни, бо тільки йшов другий місяць, як ми побралися... Ми посміялися та й забули про цей дивний сон. І в думці ми тоді не мали, що через місяць мене чекає ув'язнення на довгі роки, а її шлях — роздоріжжя... Оглядав я подвір'я радгоспу і усвідомив собі, що мій сон був пророчистий...

Від головного будинка радгоспу, сотку кроків від двору на південь, стояло декілька великих бараків-гуртожитків, за словами дядька Якова «перенаселених до краю». Мене цікавило роздивитися і навколо радгоспу. До річки Сухона, від двору радгоспу не більше, як півкілометра. На північному березі, з кілометр від радгоспу, видно місто Сокол з паперовим комбінатом «Сокол». Між радгоспом і містом Сокол, на південному березі річки Сухона, будувався величезний консервний завод вершкового молока.

До речі, на будові цього заводу працював будівельний технік, знаний із будови спецпосьолків ч. 1 і 2. Далі на схід від радгоспу було видно якесь село, а на південь через поле з добрий кілометр, був уже ліс.

З розмови батьків дядька Якова я довідався, що на паперових фабриках «Сокол» і «Печаткіно» працює багато наших родин, що були визнані органами ГПУ, як незаконно вислані, яким дозволили повернутися на рідний край. Але замість додому, їх теж залишили в північному краю під наглядом ГПУ та призначили на працю до фабрик, лісних тартаків, радгоспів та лісопунктів. Старий Переверзів розповів мені, що на фабриках «Сокол» і «Печаткіно» наші люди живуть у поганих умовах; виконують важку працю і з малою платнею, а ще за 15% утримують коменданта ГПУ, за котрим закріплені всі родини. Також з помешканням умови жакливі — бараки з триповерховими нарами, і всі родини сплять покотом.

В душі я порівнював життя і працю родин на спецпосьолку і родин, що визнані як незаконно вислані, та які працюють в радгоспі чи

на фабриці. Вони були набагато щасливіші за тих, що в лісових пушках на спецпосьолках, бо працювали за гроші та кожного дня були між вільними людьми...

Сонце вже котилося за обрій, як я сердечно подякував всій родині Переверзівих, а зокрема дядькові Якову, і пішов на станцію Сухона, щоб повернутися робітничим поїздом на полустанок Алдабаш.

У касі було безлюдно. Купив квиток, діждався робітничого поїзду Вологда—Харовська станція, і повернувся до Михайла та передав йому лист від його діда і баби.

До пізнього вечора я переконував Івана, щоб він теж тікав із «Лесопункта». Але Іван навіть слухати не хотів. Він твердив — отримаю гроші, тоді побачу.

Остання наша ніч була неспокійна. Думки за думками вирували в голові, чи доїдемо без перешкод до радгоспу «Новос»? Тільки почало благословлятися на Божий світанок, я тихенько передав Іванові папірець, недописаний небіжчиком Захарієм, та міцно потиснув йому руку...

Ми з Михайлом вийшли тихим кроком з бараку й поміж штабелями колод пішли до полустанка Алдабаш, що стояв майже захований в лісі. В середині його було вже з десяток осіб, але з Божою допомогою ми без перешкоди купили квитки до станції Сухона та зразу ж вийшли і край лісу сіли, щоб нас ніхто не бачив...

Хвилини здавалися нам годинами... Уже здалека було чути гуркіт робітничого поїзду. Хвилювання збільшувалось. Люди вийшли з вокзалу на площадку. Грюкаючи буферами зупинився поїзд. За хвилину Михайло і я вже в вагоні. Usta мої шепочуть молитву до Бога. Дякую Йому, що їдемо все ближче до рідного краю та до ув'язненого мого старого батька...

НА ПРАЦІ В РАДГОСПІ «НОВОС»

Коли поїзд зупинився на станції Сухона, ми з Михайлом поспішили вийти із вагона і на наше здивування побачили недалеко діда Переверзівіа, бабу та обох дітей дядька Якова. Вони стояли і очима шукали мене і Михайла.

Баба перша підбігла до Михайла і гірко розплакалась... Короткі хвилини, і ми вже вшістьох ішли дорогою в радгосп «Новос». Дід Переверзів перебрав від нас наші вбогі речі та ніс їх на своїх старечих, але міцних плечах.

За кілька хвилин ми були в помешканні Переверзевих і зразу ж вийшли на радгоспне подвір'я, щоб іти на працю. Нас спрямували до старшоробочого, який давав наряд робітникам. Старшоробочий Василь Васильович (так його всі звали) повів нас зразу в їдальню, щоб ми поснідали. В головному будинку, внизу в величезній їдальні, майже нікого вже не було. Нам подали м'ясну страву і досить хліба, другою стравою була молочна пшоняна каша. Дівчата з кухні ще нам добавляли, бо ми мали добрий апетит.

По сніданку Василь Васильович Кармаков (таке було його прізвище) їхав на добрій, осідланій кобилі, щоб показати нам працю, а я з Михайлом ішли поряд нього і несли дерев'яні ноші в руках.

Напівдороги між радгоспом і станцією Сухона, біля зеленого поля, ми зупинилися. Тут була посіяна трава для годування дійних корів. Старшоробочий наказав нам, щоб ми по всьому полі зібрали каміння, а потім ношами перенесли до дороги.

Зелена молода трава ще тільки покривала ступню наших ніг. Ми працювали з Михайлом не розгинаючи спини і над дорогою виростили купа за купою каміння. Зелень поля нагадувала мені наші херсонські степи і моя душа наливалася радістю...

В обідню пору ми прийшли обідати в радгосп. Їдальня була переповнена. Людський гомін нагадував гудіння бджіл у вулику. Більше було жінок і дівчат — усе доярки. Шукав я очима Марусю Сінельник та Лїду Малюк із сестрою, але даремно, бо в їдальні була сила народу.

Сиділи ми з Михайлом за столом. — Обід був із трьох страв, між ними м'ясна і молочна, хліба вдосталь. Тільки тепер я усвідомив, що голод залишився за нами, але не душевні муки. В моїй уяві стояли чорні спецпосольки та голодні і виснажені люди, а також мій старий батько у в'язниці та брат із дружиною і трьома малими синами в холодному Сибіру...

По обіді працювалося веселіше. Я покладав надію, що як зароблю в радгоспі грошей, то зразу допоможу батькові і братові з родиною. Думками я летів в Архангельську тюрму та в далекий Сибір.

За думками я не завважив, як підїхав директор Матишев і весело з нами привітався та запитав, чи було каміння зібране до нас. Після нашої відповіді він сказав:

— Я ще не мав таких робітників як ви, щоб за півдня стільки куп каміння наносили!

Поговорив ще хвилину з нами і поїхав далі.

Директор Матишев не був схожий на москаля, був брюнет, як кавказець. Ходив поважно, при зустрічі зі мною до мене усміхався. Розїжджав завжди на гарній, білій кобилі, котра звалася «Манька».

Перший вечір у радгоспі приніс мені малі клопоти. Михайло залишився на помешканні в свого дядька, а я мусів забирати свої речі та йти спати в повітку, де стояли коні. Але тютюн і тут мені допоміг; конюхи пустили мене спати в повітку на сіно.

На другу ніч я уже мав помешкання, бо один із конюхів мене забрав до себе, хоч його помешкання було досить убоге в головному будинку в підвалі.

Через яких кілька днів нашої праці ми з Михайлом отримали вечером наряд: їхати підводами до радгоспу «Марковское», що був відділом радгоспу «Новое». Підвід з десять нас рушило наніч у дорогу. Поромом ми переїхали через річку Сухона, напроти міста Сокола, переїхали через місто і подались до міста Кадніков, розташованого кілометрів двадцять п'ять від Сокола. Проїхали ми Кадніков та ще кілометрів п'ятнадцять до Марковського. Приїхавши зараз ми вже навантажили на підводи мішки з кормом для корів, трохи дали коням

відпочити і рушили з поворотом. Крім Михайла і мене, ще був один підводчик, спецпереселенець, на прізвище Капінус, з яким я познайомився. Це був свідомий наш селянин, розмовляв тільки рідною мовою, мав років п'ятдесят, був міцної будови і високий ростом. По п'ятихвилинній розмові, ми вже були ніби давні знайомі...

Сонце вийшло із-за східнього обр'ю, як ми доїхали з поворотом до колишнього повітового містечка Каднікова. Я сидів на возі в дядька Капінуса та слухав його оповідання. Кожне слово дядька Капінуса глибоко западало в мою душу, ніби тяжкий камінь. Ось те, що я одного липневого ранку почув від селянина Полтавщини:

— Не від тебе першого, сину, я чую, який жах зустрів наші родини в лісах на спецпосьолках і не тільки в Північному Краю, але і на Уралі, в Сибіру та Казахстані. Особливо наші діти, й немовлята тисячами вимерли в жахливих умовах. Дальше цього містечка я, сину, не був (дядько Капінус показав рукою на місто Кадніков), але той чорний жах, що ходить по наших родин на засланні був і тут. Я тут бачив: нас привезли у березні минулого року. Ще стояла зима і грубо лежало снігу. Великий ешел'юн нас вивантажили на малій станції за Сухоною і пішки погнали до міста Каднікова. Он, сину, бачиш велика поверхова тюрма! Там було набито повно наших родин. Направо стоїть величезний собор. Там у середині побудовано багатопверхові нари і теж було набито від низу до верха наших людей. Ліворуч церква! Вона стоїть на кладовищі... В тій церкві теж по береги заповнено нашими людьми. Також було багато великих будинків заселено нашими родинами. Від холоду і голоду та жахливих житлових умов вимерли тут сотні наших дітей, частина і старших вимерла. Ховали наших мертвих не на кладовищі, а в лісі, у братських могилах. На останньому слові дядько Капінус замовк. Він опустив голову, а уста його щось шепотіли до себе. По хвилині дядько Капінус перехрестився три рази та знов почав оповідати:

— В цьому році, по Великодніх святах, ми з дружиною прийшли у цей ліс, щоб подивитися на могили та помолитися Богу коло них, але і сліду від могил не залишилося. Бандити!.. Зрівняли могили з землею та прикидали ламаним лісом. Це свідчить, що москаль і могол наших боїться.

Їхали ми вже через місто Кадніков, але мої очі були спрямовані в сторону лісу де були братські могили наших померлих людей.

Через кілька днів я з Михайлом знову по денній праці отримали від старшоробочого Кармакова наряд їхати на ніч у радгосп «Марковское»; дядько Капінус теж був між підводчиками.

У радгоспі вже не думав я за їжу, бо харчі були досить добрі, але сну не вистачало, бо щодня працював понад десять годин. Але це була моя надія, — заробити більше грошей, щоб допомогти батькові в тюрмі і братові з родиною на засланні. Тому такі поїздки, як у «Марковское», можна було використати для сну в час подорожі, на возі хоч трохи заснути. І під час цієї подорожі дядько Капінус мені розповів про ту чорну весну, що зустріла наші родини в місті Кадніково. Ось те, що я почув:

— Сьогодні я розповім про нашу зустріч із українцями, котрі ніколи не бачили України, але залишилися українцями і зберегли свою рідну мову та звичаї. Минуло два чи три дні після того, як нашу велику колону, більше тисячі осіб, пригнали у Кадніков. День стояв хороший, зовсім було не холодно, а сонце зрідка показувалося із-за хмари і сніг ще різкіше кидався у вічі. В нашій церкві, саме люди отримували харчі, як хтось крикнув, що знов женуть у церкву багато людей. Ми вийшли із церкви, щоб побачити новопригнаних. Нас дивувало, що женуть до нас людей, бо в церкві було і так уже тісно. Нам було видно із церковного подвір'я, як сніжною дорогою гнали масу наших родин у напрямку собору. Це, сину, було страшне видовище. Ішло більше дітей, і деякі з них несли речі на плечах. Багато було і старших людей, котрі ледве тягнули ноги. Це справді були жахливі дні...

У соборі примістилася тільки частина цих родин, інших погнали до тюрми, але і там не було для всіх місця. Декілька десятків родин пригнали і на наше церковне подвір'я. Тут ми зустрілися — українці з корінної України та українці, що народилися і жили за межами України. Ще їхні діди виїхали з України та оселилися в Росії, на Поволжі. Говорили, що там є наші села. Зустріч наша була братерська і через кілька днів ми зжилися, як одна родина. Але незабаром всіх чоловіків і хлопців, погнали ще далі, за сто кілометрів від Каднікова у глибину ліса на лісну працю. Це був жахливий день, як нас розлучили з родинами. Материнський і дитячий плач доходив до божевілля, ми, батьки, також були в розпачі, бо залишали свої родини на видиму смерть.

В мене родина доросла. Я залишив дружину та чотирнадцятерічну дочку, а мене і сина та всіх чоловіків і хлопців погнали густими лісами до місця праці. Сину, ти не можеш збагнути, яке горе спіткало тих батьків, що мали дітей. Батька забрали від родини та погнали у невідому лісову пущу, а мати залишилася з дітьми на ярусних нарах чи то в церкві чи в соборі, чи в похмурій тюрмі.

Дядько Капінус на останньому слові обірвав розповідь про ті чорні дні та йшов задуманий, мовчазний. На його обличчі відбивалося душевне хвилювання. По перерві полтавський селянин знову почав оповідати:

— Наші умови на праці були каторжними! До того ще ми не мали жадної вісточки від родин. Хворим теж не було допомоги. В лісі ми працювали останній тиждень місяця березня та цілий квітень. Дні нам видавалися тижнями, а тижні місяцями. Першого травня нас не погнали на працю. Десь перед обідом до наших бараків під'їхав з паперами старшина ГПУ та наказав міліціонерам, щоб збрали нас усіх.

Мешкали ми в декількох бараках, розкиданих по лісі. У нас дома худоба стояла в ліпших хлівах. До того ж ще повно блощиць, що не давали нам вночі відпочити.

Збрали нас усіх у величезний гурт, а гепеушник став вичитувати прізвища та наказав, щоб викликані особи відходили на бік. Мене і

сина Юхима теж вчитав у списку і так нас викликав більше двох десятків голів родин та наших синів; разом було нас більше, як півсотні. Наказав нам гепеушник, щоб ми зразу зайшли в бараки та забрали свої речі і якнайшвидше з речами повернулися. Це теж були тяжкі хвилини!.. Ми не знали, що нас чекає.

Нас, уже з речами, повторно перевірили по списку, а потім гепеушник оголосив, що ми, викликані за його списком, незаконно вислані. Головна комісія з Москви нас звільнила та дозволила повернутися додому.

— Спочатку я не вірив почутим словам: «Тату!.. тату!.. ми їдемо додому!» — схвильовано заговорив Юхим. У цю хвилину він не був схожий на двадцятчотирирічного; в радості виглядав, наче школяр.

Викликані були сповнені радості, що повертаємось у рідний край.

Інші наші брати по крові та долі стояли у великому гурті і не зводили з нас очей. Хвилини, і ми відходимо.

Останні слова долітали до нас: «Передайте привіт любій Батьківщині, не забудьте про нас». Я оглянувся разів зо два — гурт наших людей все стояв на місці, а службовець ГПУ щось до них промовляв та вимахував руками.

На другий день ми вже дійшли до міста Каднікова; міліціонер їхав на коні, а ми поспішали за ним. Кожний з нас був виснажений недоїданням та тяжкою працею, але надія, що ми вертаємось додому, додавала нам духових і фізичних сил.

Те, що ми застали в Каднікові, то мені, чоловікові, було тяжко пережити. Що ж тоді говорити про наших нещасних матерів. Багато вимерло дітей, старших людей теж. Деяких дітей, небагато, наші люди, що приїжджали з дому, забрали зі собою. Люди так змарніли, що їх тяжко було впізнати. Моя зустріч із дочкою та дружиною була потрясаюча, — їх вигляд був жахливий.

Але через тиждень чи півтора трапилося ще гірше лихо. ГПУ і міліція вдарили на сполох, щоб всі родини готувалися до вивозу. Матері були в розпуці. Вони не знали, де їх чоловіки на праці та що з ними. В церкві стояв суцільний плач матерів та дітей.

Виходили родини із церковного подвір'я; більшість жінок та дівчат, мало було старших людей, але дітей ще менше. Всі вони благали нас, щоб ми, як повернемося в Україну, розказали про їх муки та масову смерть, особливо дітей.

Цього дня багато сотень наших людей, вірніше родин, погнали із Каднікова до станції Морожкіна (15 кілометрів), а там погрузили у вагони, як худобу, і повезли далі на північ.

Нас, родин з п'ятдесят, котрим дозволили повернутися додому, залишили в Каднікові. Кожного дня ще до Каднікова прибували наші родини, визнані, як незаконно вислані.

За тиждень було в Каднікові знову багато наших родин: в тюрмі, у церквах та в будинках. Ходили чутки про відправлення додому, але нікого не відправляли. Харчі були жахливі, умови теж.

Одного дня заявила нам комендантура ГПУ, що нас додому не відправлять. Ми залишаємось в Північному Краї, як вільні поселенці,

але під зверхністю органів ГПУ. Працювати будемо нарівні із вільними людьми, але з нас будуть стягати 15% нашого заробітку на оплату комендантури ГПУ за її «опіку» над нами.

Розпука знов упала на наших людей. Жінки і дівчата плакали, що наші мрії вернутися до рідного краю залишилися тільки мріями. Не пройшло багато днів, як нас стали розвозити на працю.

У місті Сокол багато наших родин працює на паперовій фабриці, але працю мають найтяжчу: викачування лісу із річки Сухони, розпилення лісу та знімання кори. Працюють теж жінки і дівчата. Праця літом і зимою тяжка, заплата дуже мала, а житлові умови жакливі: бараки, ярусні нари без перегорожок, сплять покотом.

Багато наших родин на фабриці Печаткіно і там теж, як усюди нашому братові, тяжка праця та погані умови.

Нас, більше десяти родин, забрав радгосп «Новое» ч. 5. У радгоспі умови трохи ліпші. До праці на полі ми звикли та й харчі набагато ліпші, ніж у фабриках, а до того ще маємо доброго директора, який нас шанує. Але, сину, про це нікому не говори! У радгоспі є багато таких, як ти, що втекли із спецпосольків. Директор Мартишев про це знає, але він усіх тримає. Раджу тобі, Кузьма, як рідному синові, менше ходи між люди як між наші, так і місцеві, ліпше буде, як тебе менше будуть знати. Будеш працювати та трохи помагатимеш батькові в тюрмі та братові з родиною в Сибіру. Але теж нікому не кажи, що в тебе батько ув'язнений та брат з родиною засланий. За нами і тут стежить ГПУ, тому ми повинні бути обережні.

Головною вулицею міста Сокол ми під'їжджали до річки Сухона, тому дядько Капінус обірвав свою розмову. В цій місцевості річка Сухона досить широка. Її північносхідний берег укритий високими штабелями пиляного лісу. Також велика частина річки попід берегом завалена плотами грубого лісу. Дядько Капінус показав мені рукою та промовив:

— Дивись, Кузьма, то все наші люди викачують ліс із води на берег. На березі теж наші люди розпилюють ліс та знімають кору. Це тяжка праця і мало платна. Дядько Капінус ще знизив голос та далі мовив: гірка доля спіткала і наших учених людей, котрі були організовані в Спільці Визволення України. В минулому році їх судив комуністичний суд у Харкові, і всі вони отримали тяжку кару.

Перепливли ми річку Сухона і вже доїжджали до радгоспу, як дядько Капінус показав мені рукою через поле на поверховий барак, що стояв на березі Сухони:

«Я там мешкаю з родиною. Заходь, Кузьма, до нас, познайомишся з моїм сином Юхимом. Там ще живе наших шість родин».

Дні теплі, липневі, проходили один за одним. Ми з Михайлом все працювали на полі. Одного дня Михайло мене запросив на вечір до Переверзівих. Він переказав, що прийде теж Маруся і Ліда Малюк, та їх бажання зустріти мене.

Ішов четвертий місяць, як Маруся і Ліда утекли із спецпосолька ч. 2 і мене дуже цікавило, як вони тепер виглядають. З такими думками я підходив увечорі до помешкання Якова Переверзіва.

У Переверзіві я зустрів дівчат. Передо мною стояла в повному розквіті весна в образі Марусі і Ліди. Вони мало нагадували мені дівчат, яких я знав на спецпосольку ч. 2. В душі я любувався ними. Це були троянди України. Їхні молоді груди під тонкими блюзками покривали до себе. Тільки перші хвилини нашої зустрічі були радісні. Щодалі ми розмовляли, то відчували тривогу за наше майбутнє, Особливо Ліда Малюк у хвилюванні говорила про випадкову зустріч із будівельним техніком та про його погрози, тільки за те, що вона, Ліда, йому знову відмовила, як і на спецпосольку ч. 2.

Маруся і Ліда говорили мені під секретом, що вони кожного дня ждуть від Шури Марків листа із дому та папери (довідки сілради), бо така була домовка, коли Шура тікала по чужих паперах додому. Дівчата мене запевнили, що по отриманні від Шури паперів, вони теж зразу тікають в Україну, бо в радгоспі сподіваються кожного дня арешту. Радили мені, щоб я теж не засиджувався в радгоспі, а при першій можливості якнайшвидше тікав у рідний край... Майже у сльозах Ліда та Маруся оповідали мені, що будівельний технік, комуніст, по вечорах буває часто в радгоспі і вони гадають, що він розвідує, хто є з утікачів із спецпосольків ч. 1 і ч. 2. Вони (Ліда і Маруся) вже мають готові валізки до утечі. Затурбовано говорили далі, що Шура Марків жадної вісточки про себе не подає, чи вони дійшли додому чи ні? Непевність цього їх дуже хвилювала.

Розійшлися ми в надії на ліпше та з вірою в слова старої Переверзихи. Вона у час нашої розмови сиділа разом з нами та запевняла:

— Шура моя скоро надішле вам всім документи... Я знаю її, вона така, що з-під землі дістане.

Після розмови я довго не міг заснути. Мені вчувалися слова Марусі і Ліди, щоб я менше ходив між люди та готувався до утечі у рідний край. Але думка про ув'язненого батька відганяла такий задум...

На праці я довідався від Михайла, що Маруся і Ліда стурбовані мною, що я не стрижуся та не голю обличчя і тому виглядаю набагато старший. Дівчата побоюються за мене, щоб я душевно не заломився...

У КАБІНЕТІ ДИРЕКТОРА МАРТИШЕВА

Серпень місяць. Праця була в повному розпалі. Ще не закінчили косити трави на сіно, як вже розпочали збирати збіжжя. Тому робочих рук не вистачало, щоб охопити всю працю, а згідно з радгоспним пляном заборонялося набирати більше робітників.

Охочих до праці зверх десяти годин було зовсім мало. Останній час я працював подвійно — денно — двадцять годин, бувало, що й вихідні дні. Мрія моя була, щоб більше заробити і по першій виплаті зразу частину грошей переказати татові в тюрму та братові з родиною в Сибір.

Одного серпневого дня, після праці, старшоробочий Василь Васильович Кармаков доручив мені тимчасово нічне вартування у рад-

госпному подвір'ї. Моїм обов'язком було дбати, щоб ніхто вночі не заходив на подвір'я, та перевіряти конюхів, щоб вони не спали, а годували коней.

Ходив я по подвір'ї і прислухався до співу дівчат, які зібралися недалеко від радгоспного подвір'я на вулиці Нечаєва. Я стояв та кожне слово рідної пісні вдихав разом із повітрям...

На небі зірки показували, що звернуло за північ. Щоб не заснути, я повільним кроком ходив по подвір'ї та ждав світанку.

Крокуючи по подвір'ї, я завважив, що хтось зайшов на нього. Поспішив назустріч і побачив, що чотири мужчини у брезентових плащах ідуть у напрямку головного будинку.

Побачивши мене, один із них запитав мене, де мешкає директор радгоспу товариш Мартишев. Після моєї відповіді вони пішли до мешкання директора.

Поруч головного будинка на схід стояло дерев'яне мешкання директора, побудоване у формі подовгуватого бараку, але з усіма вигодами.

Поява пізньою порою чотирьох осіб мене не здивувала. Я гадав, що до директора радгоспу можуть бути справи і вночі. Через годину з помешкання директора вийшли чотири згадані особи, але і директор Мартишев з ними теж. Проходячи подвір'я, вони щось говорили. До мене долітали звуки слів директора, але я не міг розібрати.

Уже на небі зірок не стало. Ранок заступив ніч. Останній раз я ще пройшовся по подвір'ї, заглянув у повітки і пішов спати. Сон мій був міцний, але я почув, що хтось мене будить. Очей розкрити я не міг, так дуже хотів спати, але чийсь голос уперто мене будив. Біля мене стояв старшоробочий Василь Кармаков. Він просив мене, щоб я пішов на другий поверх головного будинку, забрав в урядовця радгоспу мертве немовлятко та заніс його за сім кілометрів у село Рабанку і там поховав на кладовищі. Я дав згоду, але по виході із помешкання старшоробочого, я знов заснув. Недовго я спав, бо Кармаков повторно мене розбудив та запевнив, що як тільки поховаю мертве немовля, можу спати до вечора, а він, Кармаков, мені запише цілий робочий день.

Надія, що я буду спати цілий день, від мене трохи відігнула сон. Освіжив обличчя водою, надів білу в смужку сорочку та військові захисного кольору галіфе і вийшов на подвір'я. Через кілька хвилин я вже був у коридорі головного будинку на першому поверсі. Минаючи двері головного бюро, щоб піднятися по сходах на другий поверх, крізь двері я почув дзвінкий голос Марусі Сінельник. Мене зацікавило, що може Маруся так рано робити в головному бюро радгоспу. Відкрив двері бюро і — не повірив своїм очам: у кімнаті, біля самих дверей стояв комендант спецпосьолка ч. 2, лейтенант ГПУ Патишов, коло нього два міліціонери, біля огорожі скарбнича декілька наших дівчат. Крайні від дверей стояли Маруся Сінельник та Ліда Малюк із сестрою. Їхні очі були звернені на мене. Але найближче, обличчям до обличчя, я зустрівся з комендантом нашого спецпосьолка. Удаючи, що нібито особливого нічого не трапилося, я повільно

закрив двері бюро, а думка мені блискавкою пройшла, що негайно треба поспішити на другий поверх, а звідти через вікно... тікати. Але не встиг я зробити пару кроків, Патишов вискочив із бюро та крикнув до мене, щоб я став. Перший його запит був, відкіля я. Почувши запит, я вже був певний, що Патишов мене не пізнав. У відповідь я вжив непристойні слова. На півночі, у москалів, ці брудні слова часто вживаються, як ознака незалежності. У цю хвилину я пильно дивився в очі Патишову, а думками шукав виходу — що мені робити?

Далі Патишов запитав мене, чи я сам чи з родиною. В мене вирвалося саме слово, що я самітній. Трете його питання до мене було про документи. Я відповів, що маю документи. Патишов зажадав їх переглянути. Я пояснив, що мої папери на мешканні, в цьому домі що й бюро, але в пивниці.

Несподівано для мене, Патишов відпустив мене та наказав, щоб я йому зразу приніс свої документи. Я сходив із першого поверху і вирішив негайно тікати; вийшов з дверей, звернув направо і майже побіг на радгоспний бульвар. Біг я до річки Сухона та думав, щоб там звернути наліво і податися до порту «Лесорозробки». Але нагло впала мені думка, що в порті працюють тільки місцеві люди і мене можуть скоро завважити.

Невідома сила потягла мене у місто Сокол, на лісну біржу, де працюють наші люди. У мене визріла думка шукати в них порятунку. Завернув направо і побіг бульваром на схід. Через декілька хвилин опинився на відкритім полі і, не зменшуючи ходу, подався до будови заводу вершкового молока, що будувався на віддалі добрих п'ятсот метрів. Через величезну площу заводу я думав дійти до порому, щоб переїхати до міста Сокол.

Я вже був певний, що мені Бог допоміг утекти від Патишова, бо до заводу вже було недалеко. Я вже не біг, а йшов скорим кроком, щоб не звернути на себе увагу будівельних робітників. Але раптово позад мене пролунали постріли — один і другий. По мені ніби електричний струм пробіг. Я вже був певний, що постріли були по мені, але вдавав, що нічого не сталося; прискорив кроку, щоб скоріше ввійти на будівельну площу заводу.

Після пострілів ранкову тишу порушив чоловічий крик десь позаду мене. До заводу залишалося мені коло сто п'ятдесят кроків, але й поперед мене раптово почувся крик. На площі будови заводу декілька робітників щось до мене на весь голос кричали та вимахували руками, щоб я зупинився. Я зупинився та обернувся назад. Це була хвилина розпуки. Наліво недалеко від мене плила річка Сухона, направо виднівся ліс, до якого було кілометрів півтора, попереду робітники кричали, щоб я зупинився, а ззаду комендант ГПУ Патишов біг до мене і теж щось кричав та махав рукою, гадаю, щоб робітники мене ловили.

Я опанував себе і мені ніби хтось підказав, що втеча моя безнадійна... Гадаю, що в цю хвилину керувала мною Божа сила.

Повільним кроком я пішов назустріч лейтенантові ГПУ Патишову. Глухі кроки мною стрепенули, ніби хтось відро зимної води

вилив на мене. На крок передо мною вже був комендант Патишов. Я тільки встиг глянути на його страшне обличчя та зауважив замах його руки над моєю головою. Від різкого удару в голову потемніло мені в очах, і я втратив свідомість.

Прийшов я до пам'яті, але не міг зразу зрозуміти, що сталося зі мною. Комендант ГПУ стояв біля мене та щось кричав, але його крик ніби здалека доходив до мене. За хвилину я цілком прийшов до свідомости. Комендант ГПУ замахнувся ногою, щоб мене, лежачого, копнути, але я швидко схопився на ноги. Москаль вилаявся брудною лайкою, сказав, що я заарештований і маю йти попереду нього на радгоспне подвір'я.

Я тільки тоді відчув біль голови та ніби заблюкований ніс. Задушив пальцями носа, щоб його прочистити, але повітря пішло не через ніс, а через ліве вухо. Від дотику руки ліве вухо і голова вижче нього страшенно боліла, але мене турбувала думка, що вушна перепонка лопнула.

Перед самим бульваром гепеушник Патишов мене попередив: якщо я тікати му то він без попередження застрілить мене. Тікати мені не було жадної можливости, бо Патишов ішов за мною слідом і в руках тримав револьвер.

На головній стежі до бульвара ми зійшлися з гуртом наших людей. Між ними було дві чи три дівчини і минаючи їх я завважив на їх обличчях розгубленість. З усього гурту я знав тільки дядька Капінуса, якого очі гостро стежили за мною.

В дверях головного будинку радгоспу вже стояла черга до їдальні. Між ними був Михайло Переверзів, але зауваживши мене та коменданта Патишова він опустил голову. За пару кроків до дверей Патишов несподівано і голосно запитав мене: ім'я та прізвище? Відповідь сама зірвалася з уст «Іван Соколов».

Комендант наказав мені зайти до будинку, в кабінет директора. Хоч ще була рання пора, але в бюрі службовці сиділи за своєю працею. Особливо молода секретарка розгублено зустріла мій вхід, але, побачивши позад мене лейтенанта ГПУ, вона опустила голову і почала старанно писати.

Переступив я поріг кабінету директора радгоспу Мартишева і в мене за спиною холод пройшов. Праворуч від директора на причілку, коло столу, сидів гепеушник, мені вже знаний із станції Вожега, та два міліціонери.

Рік тому, коли я тікав додому, мене піймав міліціонер та привів на станцію Вожега в районну міліцію і посадив у КПЗ (Камера Предварительно Заключенных). Після моєї голодівки мене викликали з камери. Я ступив пару кроків, земля заколихалася підо мною, і я втратив свідомість. Викликав мене з камери та провадив до начальника ГПУ, ось цей гепеушник, що сидить за столом директора та придивляється до мого обличчя. Він запитав моє ім'я та прізвище, а Патишов відповів ніби за мене — «Іван Соколов». Я вже був певний, що обидва мене не пізнали, бож вони мене знали, але такого, що мав кістки шкірою обтягнуті та глибоко запалі очі. А цей юнак, котрого

комендант ГПУ Патишов завів до кабінету директора, зовсім не був схожий на попереднього Кузьму Каздобу...

Думка, що я знов утрачаю волю, на мене нагнала злість. Я піднесеним голосом заговорив до гепеушників:

— Защо мене побили і заарештували? Я нікому нічого не винен!

Гепеушник, що сидів праворуч від директора, божевільно схопився із крісла, вихопив з кишені револьвер та загрозив мені, що як не замовкну, то він мене застрелить, як собаку. Обличчя лютого чекіста і його очі зраджували, що він справді може це зробити. Біля дверей я зупинився та присів на підвіконнику, але очі мої були скеровані до столу. Перед директором Мартишевим лежала велика книга, коло гепеушника теж лежали папери. Патишов сів ліворуч від директора, теж на припідку коло столу, обидва міліціонери стояли спиною до мене, схилившись до столу; всі п'ятеро шукали в книзі радгоспу мое прізвище — «Іван Соколов», шукали також у списках, що лежали перед робітником ГПУ в цивільному убранні. Дивився я на них і мені видалося, що директор радгоспу по моїй стороні, бо він добре знав, що я — Кузьма Каздоба, засланий у Вожегодський район, спецпосьолок ч. 2.

Невідома мені сила потягнула мою руку до дверей. Двері повільно відхилилися. Очі мої стежили за гепеушниками і міліціонерами, а рука далі відхиляла двері. Я тільки водив очима і мій погляд зупинився із головним бухгалтером радгоспу, Зіменцовим, який сидів у другій кімнаті проти дверей, що я їх відхилив.

Бухгалтер Зіменцов пильно дивився на мене та шепотом говорив, щоб я тікав. Заохочення головного бухгалтера додало мені відваги.

По килимові ступив я кілька кроків до дверей, а очі мої слідували за гепеушниками. Всі вони нагнулись до столу, розглядали книгу та списки. Я вже був у дверях, а Зіменцов до мене махнув рукою, щоб я швидше тікав. Не знаю, чи мене зауважили секретарка і скарбник, бо мої кроки були тихі.

По сходях я збіг вниз, вискочив з будинку та щосили побіг на бульвар. Потім різко повернув направо і побіг попід будинком до рівчака, котрим був обгороджений бульвар та радгоспне подвір'я. Верх рівчака був густо зарослий березою. Ускочив я в рівчак, глибокий на півтора метра, і побіг ним до кінця радгоспного подвір'я. Перебіг дорогу, яка розділяла радгосп «Новое» від села Нечаєва, пробіг одне чи два подвір'я і вискочив на вулицю Нечаєва. На вулиці стояло декілька старших жінок, які перелякались мене. Я знов ускочив у незнане мені подвір'я і хвилин через п'ять вже був на відкритому полі.

До лісу треба було мені пробігти на південь добрий кілометр. Я був свідомий, — якщо мене гепеушники зауважать на полі, то доженуть мене кіньми, і я не встигну до лісу.

Ліс від мене був уже недалеко, але я назад не оглядався. Зібрав останні сили, ускочив у ліс і лісом біг далі. В моїх очах стояв спецпосьолок ч. 2, з жахливими умовами та рабською працею, і я тікав, щоб не потрапити знов до нього...

Пробіг лісом я кілометрів два, і мене охопив розпач. Між густими деревами я впав на землю та простогнав: «Боже, що ж далі?» Я лежав із заплющеними очима, і мені хотілося в цю хвилину крізь землю провалитися, бо іншого виходу я не бачив. Несподівано згадався мені син і я проговорив: «Боже, допоможи мені із синком зустрітися!» — А голос мого старого батька ніби гукав з тюрми до мене «тримайся сину, та не забувай мене, батька старого».

Згадка про малого сінка, що десь у рідному краю, та про тата ув'язненого в вологодській тюрмі, мене ще більше кинуло в розпач... Лежав я зі закритим обличчям та думав який московський окупант жорстокий; відібрав від мене мою молоду дружину та сінка-немовлятко і нас розлучив сотнями кілометрів. А батько мій старенький ось тут, недалеко від мене, тридцять кілометрів, ув'язнений за камінними сірими мурами. А ось я втік з під багнетів та лежу серед північних лісів... У такому стані я й не завважив, як заснув.

Сонце вже стояло в обідній порі, як я прокинувся. Біль голови зразу дав мені про себе знати. Лежав я та думки збирав, що ж мені далі робити. Несподівано до мене, ніби здаля, долетів відгомін дівочого співу. Підвівся я на ноги та прислухався у шелест лісу; знов до мене долетів відгомін пісні. Мені вчувалася рідна мелодія нашої пісні. Тому я без жадної надуми пішов лісом на південний схід, відкіля долітав спів. Щораз виразніше чути, що це гурт наших дівчат десь в лісі співає. Думка за думкою роїлася в моїй голові, чи це правда, чи може мені лише так здається... Пройшов я ще трохи і почув перші слова пісні «Ой при лужку, при лужку...» Радість охопила мою душу, і я майже побіг у напрямі рідної пісні. За кілька десятків кроків я побачив крізь дерева, що вже кінчається ліс.

Ось передо мною величезна лісна галявина сіножаті. По сухій траві видно, що вже давно скошена сінокосаркою. На східній стороні галявини, під самим лісом, стояла підвода і коло неї декілька жінок. Майже на середині галявини в протилежний бік від підводи, верхи поволі їхав старшоробочий Василь Кармаков. Я вийшов на галявину та швидким кроком пішов у його сторону.

Зустрів мене Василь Кармаков здивовано та запитав, яким чудом я опинився на галявині, і чому такий блідий на обличчі. Мені вже було раніше відомо від Якова Переверзіва, що Кармаков любить брати від наших людей хабарі та горілку. Я все розповів Кармакову, що сталося зі мною, та просив його допомогти мені залишитися в радгоспі далі на праці; пообіцяв я йому в подяку мій місячний заробіток.

Кармаков мовчки дивився мені в обличчя та щось зважував у думці. Ці хвилини видавалися мені годинами. Василь Кармаков наказав мені, щоб я йшов під ліс до підводи, і сам теж повернувся назад. Ішов я до гурту жінок, але дуже хвилювався, бо не знав, що зі мною далі буде. Біля підводи стояли дівчата і жінки та отримували обід. Частина вже сиділа на краю лісу й обідала.

Біля воза Василь Кармаков наказав куховарці при кінці роздачі мені теж виділити обід. Ще я не скінчив обідати, як дівчата і жінки

вже відходили гребти сіно. По їх розмові було чути, що місцевих жінок і дівчат було більше, як наших, але гурт молодих дівчат десятків два пройшов зовсім близько мене, вони вголос розмовляли нашою рідною мовою, а очі їх були спрямовані на мене.

Обідав я та вдавав, що ніби не бачу і не чую дівчат, але серце мое від хвилювання гупало в грудях. Мені хотілось схопитися на ноги та обняти їх усіх. Дівчата вже відійшли від мене далі, як голос однієї з них долетів до мене. «Я казала вам, що це не наш, видно ж було здаля, що не голений і не стрижений, я відчувала, що це північне қацапське вовчєня». Гурт наших дівчат весело засміявся, а почуті мною ці слова та гуртовий сміх влили в мою душу трохи радощів...

По обіді старшоробочий наказав мені, щоб я складав валки сіна в копиці, а надвечір він приїде знову на галявину та скаже мені, як виглядає справа мого дальшого перебування в радгоспі.

З тривогою дивився я вслід Кармакову. Думка мене турбувала, щоб старшоробочий не зрадив мене в ГПУ і міліції, що я на галявині...

В час складання сіна в копиці я думкою був у Вологодській тюрмі, в сірій камері переповненій нашими людьми. В уяві я бачив між ними тата, теж худого та змученого, як і всі. Просив думками тата, щоб він благав Бога за мене, щоб допоміг урятувати мені волю та повернутися в рідний край...

Аж тут я почув шелест чийхсь кроків. У страху я повернувся. Біля мене зупинилася дівчина. Перш мені кинувся в очі її вищесередній ріст і молоде обличчя. Вона тримала в руці відро з водою та трохи збентежено заговорила до мене:

Дядьку, може бажаєте напитися води?

Я подякував їй за смачну воду. Дівчина, коли почула мою мову, то аж скрикнула:

«Я ж казала дівчатам, що ви українець, а дехто з них перечив!»!

— По цих словах дівчина ніби ширше розкрила свої очі й тихим голосом до мене проговорила: «У вас на верхній губі кров засохла, сорочка вгорі теж у крові». Вона злила мені води на руки, і я обмив обличчя. Поговорили ми ще кілька хвилин і дівчина понесла воду до гурту, де гребли сіно.

Дивився я вслід, а в моїх вухах бриніли слова дівчини: — «Ім'я мое Клава, прізвище Слива, але... Слива Полтавська».

Далі Клава розповідала мені, що вона вислана з батьками. Тепер мешкає в місті Сокол, на лісній біржі фабрики Сокол, у величезних бараках, як худоба в хліві. На лісній біржі працюють її батьки і вона теж, але комендантура ГПУ тимчасово відправила їх (дівчат) у радгосп на працю. Накінець нашої короткої розмови Клава мене запрошувала, щоб я заходив у бараки на лісній біржі, де багато висланих наших родин з усіх кінців України.

Сонце вже котилося до західнього лісного обрїю і вже надходив кінець праці, але старшоробочий не приїжджав, і я все більше хвилювався, що зі мною буде!..

З протилежної від мене сторони галявини, де дівчата і жінки гребли сіно, долетіли до мене слова пісні:

Розпрягайте хлопці коні,
Та лягайте спочивать...

Розігнув я спину від валка сіна та глянув у сторону співу. Всі, що гребли сіно, вже йшли галявиною з граблями на плечах, у напрямку лісової дороги, але невеликий гурт наших дівчат знов ішов окремо і співав рідну пісню. Крилаті слова нашої пісні розходились по всій галявині та далеко глухли в лісовій пущі. Але мій зір і слух відірвав від гурту дівчат старшоробочий Василь Кармаков, котрий галявиною під'їжджав до мене.

ДНІ РОЗПУКИ

Я сподівався від нього почути жахливі для мене слова, але Кармаков подивився на копиці сіна, що я наклав й попередив мене, щоб я нікому не говорив, що він, Кармаков, знає про мою втечу від ГПУ і міліції. Якщо я хочу далі працювати в радгоспі, то не смію згадувати, що він допоміг мені залишитися. «Неможливо тобі, Кузьма, — говорив Кармаков — з'являтися на радгоспному подвір'ї, коли робітники повертаються з праці. Ранком теж не приходь на наряд, бо ГПУ і міліція Вожегодського району будуть декілька днів приходити на радгоспне подвір'я. Коли робітники повертаються з праці та ранком, коли робітники вирушають з подвір'я на працю, ГПУ та міліція вишукують тих примусово висланих, що втекли із спецпосьолків Вожегодського р-ну. Все радгоспне подвір'я ГПУ і міліція обшукали. В кожний хлів та корівник заглядали, питали корівників і доярок, чи не бачили тебе, але називали тебе — Іван Соколов. Це добре, що твоє ім'я та прізвище переплутали. Ти повинен бути обережний, бо можеш знов потрапити в їхні руки. Тому працуй тут допізна, вертайся на радгоспне подвір'я, як уже стемніє, а ранком, як тільки почне світати, йди на цю галявину і знову складай копиці. Я приїду перед обідом та скажу, що тобі робити другого дня. Але не забудь, що ти мені пообіцяв, і не говори про це ніде жадного слова. Якщо не виконаєш це, що я тобі говорю, тебе чекає подвійна біда».

Василь Кармаков замовк та вперто дивився на мене. Я ще раз його запевнив, що нікому про це не скажу.

Старшоробочий вже повернув коня, щоб від'їхати від мене, але раптово зупинився та звернувся до мене:

«Минулої ночі, дівчат і жінок, котрі втекли із спецпосьолків та працювали в радгоспі доярками, ГПУ і міліція арештували та вже відправили у Вожегодське ГПУ. Будь обережний, бо, крім ГПУ та міліції, є ще люди, котрі викривають таких, як ти».

Мабудь, дівчата вже відійшли лісом далеко від галявини, бо пісні не було чути. Старшоробочий теж поїхав, залишився я серед лісу один, і мені вчувалося, що ніби в лісі навколо галявини стоять гепеушники та міліціонери і ось мають кинутись на мене... В такому хвилюванні я складав сіно до самого вечора. Почало темніти і я зали-

шив галявину та теж лісовою дорогою, але в страху повертався у радгосп...

Горіли вже у селі Нечасва по хатах огні і на радгоспному подвір'ї теж, але що ближче я підходив, то мене ще більше огортав страх, бо я не знав, куди мені йти...

В розпучі надумався обережно зайти до Якова Переверзів та попроситися в них переночувати. З мешкання родини Переверзів крізь дві фіранки закритих вікон пробивалося світло, але зайти до середини я не відважився; лякала мене думка, що може в мешканні міліція на мене чекає.

Кроків сто п'ятдесят я відійшов від хати та ліг на відкритому полі і спостерігав за мешканням родини Переверзівих... Грудьми лежав до землі, але мені було видно, як по річці Сухона пливли пароплави, а на північному березі в огні виднілося місто Сокол... Думки і думки в моїй голові все пливли: що робити?... Голос мій душевний ніби до мене шепотом говорив: «московський окупант ув'язнив нас та розкидав по тюрмах і лісах, щоб нас фізично знищити...»

У розпачі я не зауважив, як і заснув. У сні я почув тривожний голос батька «Кузьма! Кузьма! Кузьма!». Ніби це було в дрімучому лісі і я намагався побачити батька, але густий чорний ліс стояв мені на перешкоді. Наостанку почувся мені тяжкий батьків стогін...

Спросоння здавалося мені, що світ валиться, і чую страшний гул. Я вже сидів і роздивлявся навколо себе, але ще хвилину не міг зрозуміти, що саме гуде.

Біль голови нагадав мені минулий день... і сон від мене зразу відійшов. Тільки батьків голос ще бринів в моїх вухах — «Кузьма! Кузьма! Кузьма!». Як довго я спав, не знаю, бо на небі зірки заволкла легка хмара, і ніч ще дужче стемніла; гул гудків теж затих.

Освітлені буксирні пароплави розминулися і кожний з них поплив своєю дорогою; один на захід проти течії в напрямку Кубінського озера, а другий на схід по течії.

Повільно постукав я в темне вікно мешкання родини Переверзів. На повторний мій стук відхилилася фіранка, і скрізь вікно тихий жіночий голос запитав: «хто там?» Після моєї відповіді фіранка опустилася і знов у помешканні гробова тиша.

Знову хвилювання. У думках я просив Бога, щоб допоміг мені... а хвилини здавалися годинами. Раптова поява у дверях жіночої поста-ті обірвала мої думки. Я розкрив уста, щоб попроситися переночувати, але стара Переверзиха майже шепотом перша до мене заговорила: «прошу, заберіть свої речі та якнайскорше відходьте від нашого мешкання, бо вас шукають». Вона в руках тримала моє домашнє вбрання і намагалася мені передати. Я благав її, щоб моє вбрання залишилося надалі в них, але старечий її голос повторював, щоб я забрав свої речі та негайно відійшов. Хвилини розпуки... я повернувся та й побіг. Стара Переверзиха залишилася в дверях з моїм убранням.

Остання моя надія на родину Переверзівих обірвалася. Михайло

теж не вийшов до мене... Я відчував хвилини божевілля. Обставини примусили мене йти на радгоспне подвір'я й ночувати у повітці.

Сонні конюхи зустріли мою нічну появу, як вияв довгого гуляння. Забрався я в самий кінець величезної повітки та повалився на сіно, але сон був далеко від мене.

Вже ранок надійшов, було чути спів півнів, але я не заснув ані на хвилину. Вийшов непомітно із повітки та полем пішов до лісу. Добрий шмат пройшов лісової дороги і на лісній галявині ліг під копицю сіна та трохи заснув.

Сонце вже стояло над східнім лісним обрієм, як я почав складати сіно в копиці. Незабаром на галявину вийшли з лісу жінки з граблями. Даремно я до них придивлявся, між ними наших учорашніх дівчат не було.

Другий день пройшов без змін. Виростала копиця за копицею. Під кінець праці приїхав старшоробочий та наказав мені, щоб наступного дня я йшов на іншу роботу.

Ночував я цього дня вже на своєму мешканні, але тільки почало світати, я залишив радгоспне подвір'я. Цим разом в мене за поясом була сокира, в руках пилка, а через плече висіла торба з харчами. За наказом старшоробочого Василя Кармакова в ідальні куховарки раненько дали мені сніданок та в торбу обід, але наклали стільки, що мені вистачило і на вечерю.

Один я працював днів три. Направляв загороду із жердок, що відгороджувала радгоспне поле від лісу; цей тин тягнувся кілометрами. Останнього дня цієї праці, надвечір, до мене приїхав старшоробочий та сказав мені, що я вже можу після праці йти на радгоспне подвір'я і ранком другого дня виходити на наряд. Уже другий ранок Вожегодське ПТУ і міліція на наряд не приходять, а йому, Кармакову, відомо, що гепоушники і міліція повернулися до Вожеги.

ЗНОВ НАДІЇ НА ЛІПШЕ

Цю ніч я спав міцно. Надія на ліпше приспала мене. Ранком я вийшов, з півничного мешкання на наряд. Гурт робітників вже стояв на подвір'ї, між ними і дядько Капінус. Завважив він мене і його очі зупинилися на мені, але цього ранку до мене не підійшов.

Розпочався наряд. Кармаков стояв серед подвір'я та за списком давав вказівки, кому на яку працю. Почулися слова «Каздоба, в розпорядження тракторної бригади». Кроків з десять від мене стояв Михайло Переверзів та вперто глядів на мене. Він завважив, що я його теж побачив, і його обличчя зразу почервоніло. На знак привітання я махнув до нього рукою, усміхнувся та скорим кроком пішов у гараж.

У радгоспі з першого дня моєї праці мене вабили трактори. Мене тягнуло вивчити трактор. Про двох трактористів я вже згадував, Данила Музику та Мішку Фьодорова, але тепер, за тиждень моєї праці при тракторній бригаді, я залізнався з головним

механіком радгоспу Ліхарьом, також з тракторним бригадиром Костюковим та ще з двома трактористами — Ванькою Дунаєвим і Яшею Руденським, поляком, який повірив у «радянський рай» і перейшов кордон. Але замість до «раю», його вислали на холодну північ, а пізніше ув'язнили.

Працю в бригаді я виконував таку: підвозив до тракторів на поле воду та паливо (нафту). Я з першого дня здружився з Данилом Музиною і в дальшій розмові він мені розповів, що він походить із Кам'янець-Подільської області, з Шепетівки. В 1927 році, за спробу переходу радянсько-польського кордону, його покарали судом на десять років адміністративної висилки в розпорядження північного ГПУ.

Довірно мені Музика розповів про той жах спецпоселенців у місті Кадніков минулої зими і весни. З дальшого оповідання я довідався, що він кожного тижня, у вільний день, ходив із Мішкою Фйодоровим до Каднікова до батьків Мішки і вони бачили там жахливе життя наших родин-хліборобів. Слухав я його оповідання, про гірку долю наших людей, молодих дівчат, і серце боліло!..

Тракторист Ванька Дунаєв чомусь любив мене з першого дня. Перший почав учити мене керувати трактором та пояснювати механізм. На другий чи третій день забрав мене настало до свого мешкання. До речі, Дунаєв любив випити, як усі тамошні мужчини, але мав родину: дружину і двох синків, чотири і два роки. Його фінансових спроможностей не вистачало на випивку. За їх родинним пляном моя оплата за мешкання належала господарю на горілку. Господиня, пані Дунаєва, була дуже пристойна і добра людина; особливо до мене, пра-ла мою білизну та цирувала.

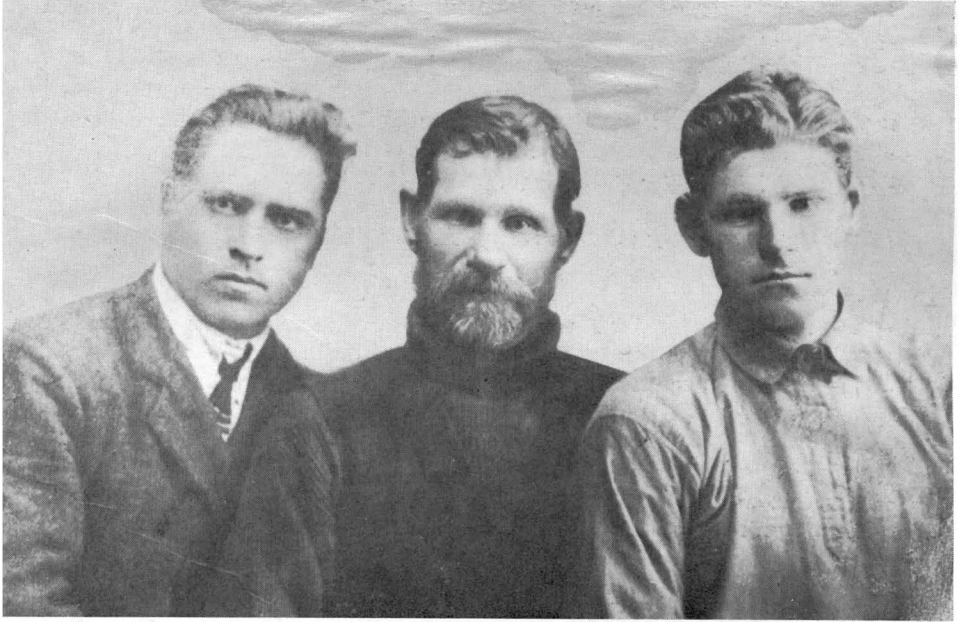
ЗНОВУ СУМНІ ВІСТКИ ТА МОЯ ЗУСТРІЧ ІЗ ДИРЕКТОРОМ МАРТИШЕВИМ

З мешкання Дунаєвих я вислав татові першу посилку в місто Вологда, Архангельська тюрма. Посилка складалася з сухарів, темного хліба, трохи маргарини, цукру та соли. Після здачі пакунку на пошті я легко зітхнув, що мої мрії з Божою допомогою здійснилися — я вислав батькові допомогу...

Дні пробігали в радгоспі, а я працював ще більше годин денно, як раніш, бо плянував вислати і братові з родиною до Сибіру теж пачку харчів, а також сплатити борг старшоробочому Кармакову.

Взаємини мої з родиною Переверзіва наладналися, але я заходив до них досить рідко. Михайло визнав свою вину, що в критичну нічну хвилину не вийшов з хати до мене..., але ми залишилися друзями, як і були.

Одного дня ранком Михайло вийшов на наряд досить сумний. Того ж дня ми працювали на молотьбі збіжжя і в обідню пору на самоті Михайло довірочно мені розповів про болочу новину з дому. Ось що я почув від нього: Кузьма, ти добре знаєш мою тітку Шуру і справді це була добра молода людина. З чоловіком вона теж жила досить

Зліва: Кузьма Каздоба, Николай Відінесев і його син Василь. (Фото зроблене під час подорожі до тюрми в місті Вологда; середина літа 1932 року)

добре. Тобі відомо, що тітка Шура з радгоспу поїхала додому на чужі папери з метою, щоб роздобути дома папери для Ігоря, дужа свого, Миколи Малюка та його обох сестер, також і Марусі, щоб вони теж могли нелегально виїхати з півночі в рідний край.

Михайло урвав розмову і на хвилину замовк. Я бачив по його обличчі, що він хвилюювся. По короткій перерві знов почав оповідати: «Тиждень тому я повернувся з праці і застав свою бабу в сльозах. Дід теж був сумний. Дядько Яків і тітка були розгублені. Того вечора я дізнався від дядька Якова, що з дому прийшов лист і в ньому дуже сумна вістка про тітку Шуру. Але дядько Яків не хотів мені розповісти, що саме, і попередив мене, щоб я мовчав про цей лист. Тому я і тобі, Кузьма, не говорив, бо й сам не знав до вчорашнього вечора, хоч в баби весь тиждень не висихали сльози на очах. Вчора перед вечором я повернувся з праці і застав в помешканні Ігоря. Він сидів коло столу, досить сумний, а баба знов плакала. Хоч я з дядьком Ігорем вже не бачився п'ять місяців, бо вони втекли із спецпосьолка ще в квітні, то моя поява його не звеселила. По короткій хвилині дядько Ігор передав мені листа з дому до читання. Я не вірив у написане! Мені стало соромно перед дядьком Ігорем за свою рідну тітку, Шуру, і я хотів сказати, що це вигадка. Але лист писала бабина добра родичка, і це правда, бо вже є другий лист від наших родичів, і вони теж про це пишуть».

Михайло замовк і почервонів, але по хвилині промовив: тітка Шура зрадила чоловіка!.. Дома злигалася з комуністом і виїхала з ним у Донбас. Даремно ждали від неї допомоги. Вона їх усіх зрадила. Не послала їм паперів, за якими поїхала... Через неї дівчата знову попали на спецпосьолок, бо все ждали від неї, тітки Шури, листа з довідками. Микола Малюк, як довідався про арешт сестер, зразу втік із Сухонських низин. Микола тільки сказав, що тікає додому в надії дістати папери та виручити сестер із заслання. Дядько Ігор на чужі папери теж у цю ніч поїхав додому, щоб розшукати тітку Шуру, й знов жити з нею, бо дядько Ігор її дуже кохав і кохає.

Михайло обірвав розмову і сидів задуманий. Мене прибила ця сумна вістка, а в моїх очах ніби стояла Шура: чорноока, вродлива і молода. Я не міг повірити, щоб вона так легко зрадила свого чоловіка Ігоря.

Обідня перерва закінчилася і ми розходилися до праці. Михайло пошепки, але в гніві, до мене проговорив.

— Таких жінок не любити, а... вішати треба.

Працював я до вечора, але Шура все стояла в моїй уяві, а голос її ніби бринів в моїх вухах, її ласкаві слова до мужа, що я їх часто чув на спецпосьолку ч. 2.

Дні на праці та ночі в напівпідвальному мешканні довгі. Я задумався і дійшов вночовку, що не Шура та Лукерія винні, а московський окупант, який пхнув їх на хистку стежку...

Друга вістка була також сумна. Одного дня я повернувся з праці і на моїй убогій постелі застав пакунок, який я послав татові в тюрму. Пані Дунаєва схвилювано говорить мені, що пакунок повернувся з написом, що такого немає в тюрмі. Знову хвилювання і знову безсон-

ні ночі. Що з татом?.. Другого чи третього дня я збирався переслати цей пакунок братові в Сибір, але на праці мене попередив Кармаков, щоб я з ніким не листувався і нікому нічого не висилав, де було б зазначено моє прізвище. Я покладав надію на Дунаєву, може вона дасть згоду на зворотну адресу, але мої надії показалися марними. Ванька Дунаєв заборонив дружині ставити їх зворотну адресу на пакунок до мого брата в Сибіру. І тут світ зійшовся для мене клином. Я ще пробував просити декого із переселенців, але всі під страхом попасти на спецпосілок — відмовили моему проханню. Дядько Капінус теж радив мені з ніким не листуватися та взагалі на деякий час забути про все, але радив мені готуватися до втечі із радгоспу в рідний край, бо я можу бути арештований кожної хвилини...

Доля моя змусила мене погодитися з цим. Хоч ішов місяць вересень, але день напрочуд був гарний. Небо осіннє, без хмарки, блакитне-блакитне, а сонце із східнього обрію світило яскраво. Робітники готувалися до праці. Запрягали коні в підводи чи то в польовий інвентар. Я запрягав коня у двоколіску з ящиком, возик цей стояв на подвір'ї недалеко головного будинку.

Директор Мартишев йшов із свого помешкання до радгоспного бюра, але завважив мене і раптово звернувся до мене. Його кроки були тверді, обличчя похмурє, він зупинився біля мене та запитав:

— Каздоба, де ти взявся?

Це були критичні хвилини, і я схвильовано відповів:

— Я пішов на поле, сіно в копиці складати і весь час працював у радгоспі.

— Кожного дня працював у радгоспі?

— Так, товариш Мартишев!

Директор ступив кілька кроків у сторону старшоробочого Кармакова. Мої руки тремтіли від хвилювання, що прийшов кінець моєї волі... Але Мартишев на хвилину зупинився, повернувся і знов підійшов до мене. Цим разом на його устах пробивалася легка усмішка. Його руки поправляли хомут на коні, і він тихо до мене промовив:

— Каздоба, не говори ніде, що ти втік із мого кабінету! Ти знаєш, від кого ти втік!

Останні директорові слова дали мені зрозуміти, що він теж боїться органів ГПУ, що я, як ворог народу, працюючи в радгоспі, наражаю і його на небезпеку.

Потягнулися сумні дні і все ждав арешту. Крім праці і мешкання, я не хотів знати нікого. У вільні години від праці я не розлучався з книгою «Тракторное дело». Ванька Дунаєв мені допомагав, але тільки коли в мене для нього була чарка.

ЗМІНА В МОЇЙ ПРАЦІ

Десь наприкінці вересня мене перевели в тракторну бригаду з призначенням на помічника тракториста. Ця подія для мене була святочною, я тішився, як мала дитина, що після розлуки зустрічається

з мамою. Весь час у радгоспі я мріяв, щоб стати трактористом, тому з запалом приступив до праці, а все інше відсунув набік. Кожного дня я був помічником у Ваньки Дунаєва, але більше вже керував трактором на полі, ніж він. Мені здавалися дні на праці короткі. Я так був захоплений трактором, що не помічав, як проходили дні і тижні. Так пройшов жовтень.

У жовтні на адресу Якова Переверзіва прийшов лист від Марусі Сінельник із спецпосьолка ч. 2. Лист був наданий за межами спецпосьолка. В листі Маруся писала, що на спецпосьолку умови такі ж жахливі, як і були, та, що комендант ГПУ Патишов знов вибирається в радгосп «Новое» та на фабрику Сокол і Печаткіно полювати за тими, що втекли із спецпосьолків ч. 1 і ч. 2. Цей лист турбував не тільки мене, але і Михайла. Ми кожного дня ждали коменданта Патишова. Тікати додому, ми теж не відважувалися, бо вістки від Ігоря Маркова не було, і ми не були певні, чи він доїхав у свою рідну Таврію.

Десь наприкінці жовтня прийшли перші приморозки північної холодної зими. Одного дня розсильна головної контори радгоспу, мене попросила з праці йти з нею до директора. По мені ніби струм електричний пробіг, так я схвилювався викликом директора. Перше в мене виникла думка тікати, але... куди тікати? Навколо калюжі води покрилися кригою, а в повітрі пролітають перші зірочки холодного снігу, ліс теж не той, що був літом.

Розсильна, молода дівчина, спішить вперед мене і мене підганяє, щоб я теж поспішав. Ось і головне бюро радгоспу. Я підіймаюсь по сходах, по котрих недавно тікав від органів ГПУ, а думки вирують одна за другою. «Боже! — що мене сьогодні чекає?» Але в цю хвилину мені вчулися позад мене слова. «Кузьма!.. Кузьма!..» Але я не встиг оглянутися, бо розсильна вже відчинила двері і пропустила мене в головне бюро.

В бюрі все по-старому. Всі сиділи за своїми столами. Молода секретарка теж та сама, на її юних устах пробігла легка усмішка. Вона підвелася і постукала в двері директора. Коротка хвилинка, і я в кабінеті Мартишева. За столом сидів директор і бадьоро до мене проговорив:

— Сідай, Кузьма!

Сів я коло столу та вислухав директора Мартишева. Виходячи з головного бюро, мені ще не вірилося, що я знову йду на працю. І не встиг я вийти з будинку, як мене зустрів Яків Переверзів та сказав:

— Хотів я тебе, Кузьма, попередити, щоб ти не хвилювався, але не встиг тебе дігнати...

Більше я довідався від дядька Якова, що в радгосп «Победа» переводять не тільки мене, але й Михайла та ще декілька наших родичів, також і самітних. Згадав дядько Яків і про того юнака Антона, що мене вперше ввечері привів до них та про дівчину Клаву, що була з Антоном. Переконавав дядько Яків, щоб я не сумував та запевняв мене, що в радгоспі «Победа» буде нам ліпше, тому що це но-

воутворений радгосп, а я з Михайлом будемо рахуватися, як робітники прислані з радгоспу «Новое»; радгосп «Победа» є теж підзвітний радгоспу «Новое».

Працював я до вечора, перемивав частини трактора. У моїх вухах все бриніли слова директора:

— Каздоба, поїдеш на нове місце, працювати в радгосп «Победа», там тобі буде ліпше.

Перед кінцем праці старший механік радгоспу Ліхарьов наказав мені, щоб я другого дня вже не виходив до праці, але йшов у бюро радгоспу та одержав заробітню виплату і призначення в радгосп «Победа».

Безсонна ніч. Турботи не давали мені заснути. Що чекає мене в радгоспі «Победа»? Другого дня, по всіх формальностях, збірка на радгоспному подвір'ї. Година часу і ми залишаємо радгосп «Новое» ч. 5.

У РАДГОСПІ «ПОБЕДА»

Дорога йшла прямо на схід. Невеликий наш гурт розтягнувся за двома підводами, що везли наші речі. Ми трималися втрех: Юхим Капінус, Михайло Переверзів та я. Проїшли ми кілометрів три і ввійшли в перше невеличке сільце Борисюкова, далі ми пройшли друге сільце Васютіно і за кілометрів десять дійшли до третього сільця Літяга, місце нашого призначення праці.

Старшоробочий радгоспу «Победа», Василь Епімахов, забрав від мене і Михайла напрямні та призначив нас на мешкання. Ось я з Михайлом в мешканні: дім гарний, з двох половин, але найголовніше — немає блощиць. Родина складається з чотирьох осіб: господар — Николай Епімахов, здоровенний мужик, років сорок п'ять, дуже пив горілку та часто бив жінку; донька Настенька, років п'ятнадцять і син Іллюша, років десять.

Михайло та я були призначені на різні роботи під зверхністю Епімахова; Юхима Капінуса послали молотобійцем у кузню. Антон та ще декілька родин залишились у Васютіно і працювали в корівниках. Було там два чи три великі корівники з дійними коровами.

У перших місяцях я запізнався в радгоспі «Победа» із спецпереселенцями. Родина Сиваків походила з Кубані — батько, два сини, юнаки і дочка років дванадцять. Друга була родина Реченських, що складалася з п'ятнадцяти осіб. Найстарший дід мав більше, як сто десять років і цей старий дід теж працював у Васютіно в корівнику; на праці й помер. Я особисто був знайомий з внуком, Павлом Реченським, та з його дружиною, також з правнучкою Клавою. Вона була ще самотня, віком років з двадцять. Других членів родини вже не пам'ятаю.

Добре ще я приятелював з трьома братами, які теж походили з Кубані та називалися Багачови. Третій був ще самотній, віком років з двадцять п'ять, називався Іван. Одна дівчина, теж із наших, працювала в радгоспній кухні, називалася Уляна, а її батьки працювали і мешкали на фабриці Сокол на лісобіржі.

Найбільше я подружив з Юхимом. Він був доброї вдачі та вмів розганяти сумний настрій, що часто нами опановував. З Михайлом ми залишилися постійно друзями, також із Іваном Багачовим ми теж були друзями надалі.

Різдво пройшло так, як і кожний день від ранку до вечора на праці. Хоч ми були ніби вільні, але духово подвійно закуті... В січні 1932 року до радгоспу «Победа» перевели як тракториста і Данила Музику. Він теж мешкав зі мною і Михайлом. Данило був веселої вдачі, мав добрий голос і знав дуже багато наших старовинних пісень. Любив потанцювати, особливо «Козачка».

Не везло нам із мешканням. Господар наш, Николай Епімахов, все від нас вимагав гроші за два місяці наперед, особливо, як випив. Одної холодної лютневої ночі господар повернувся п'яний та зажадав від нас трьох гроші за наступні два місяці наперед. П'яний господар з криком та московською лайкою вигнав нас із хати. Дякувати Богові, що він п'яний зараз заснув, а господиня впустила нас до хати.

ДРУГЕ МЕШКАННЯ ТА ЗМІНА ПРАЦІ

З допомогою старшоробочого Епімахова ми змінили мешкання, але не в Литягі, а півтора кілометра далі на схід, над самою річкою Сухона. Там стоїть мале сільце Федюкове, всього десять хат. Я з Михайлом влаштувалися на мешкання до Николая Видинейова, а Данило в Івана Видинейова. Вони були кривняки, і їх двори стояли рядом. Родина Николая Видинейова складалася з трьох осіб: батьків, років по шістдесят, та сина Василя років двадцять два. Син і батько працювали на фабриці Сокол; кожного дня ходили пішки майже дванадцять кілометрів в один бік.

В кінці лютого або на початку березня масово почали хворіти корови, деякі вже не могли стояти на ногах, тому вимагалася збільшення складу санітарів, але мало було охочих до такої тяжкої праці. Тому було дозволено і спецпереселенцям теж проходити спішні курси ветеринарного санітара, але вимагалася довідка від коменданта ГПУ, що признаний, є незаконно висланий, а також освіта не нижче восьми класів.

Одного дня вечером Юхим зайшов до нас на мешкання та став мене намовляти, щоб я погодився працювати в кузні молотобійцем на місце його, бо він, Юхим Капінус, подав заяву на курси санітарів. Також Юхим мені розповів, що в кузні два ковалі, але молотобієць один, і йому тяжко. Переконував мене Юхим, що в кузні тепло і більший заробіток, ніж на інших працях, але найсильніший аргумент Юхима був, що набуду фаху.

Північна люта зима дошкуляла холодом, особливо на надвірних працях. Одежа в мене і в Михайла була не зовсім відповідна до холодної зими, тому працювати в кузні, в теплі та ще стати з часом ковалем, мене манило. Але не все залежало від мене, хоч Юхим був певний, що він мені допоможе.

Думаю, що пройшло кілька днів, як старшоробочий радгоспу Епімахов у час наряду до праці сказав мені, що я призначений в кузню молотобійцем і більше ранком на наряд не приходити.

Від села Литяга метрів до двохсот на схід, через неглибоку балку, стояла на самому березі річки Сухони похила кузня. З тривогою в душі я підходив до неї, чи потраплю працювати молотобійцем.

Зустріли мене в кузні Юхим та два ковалі. Один із них мав років шістдесят сім, називався Николай Николаевич Кузнецов; він раніше був власником кузні. Другий коваль мав років п'ятдесят, був міцної будови, називався Димитрій Мошкін; він був і відповідальний коваль. Цей ранок, як виявилось, був прощальний. Юхим приніс півлітри горілки, щоб почастувати ковалів. В трьох горнятках стояв чай, на ковадлі лежали кусочки сальця і шматки хліба. Добра чарка горілки і мені попала, підкріплена словами Юхима: «Кузьма, ця чарка горілки — твої уходини в кузню». По короткому, але веселому сніданку, Юхим залишив нас.

Надворі стояв зимовий холод. На високому березі, навколо кузні завивав лютий вітер північної зими, але в кузні при закритих дверях було тепло, а випита горілка додала мені ще більше тепла.

Я взяв до рук молот молотобійця та за порадою Юхима почав ним ударяти. Перші удари молота обидва ковалі зустріли прихильно. Мабуть, чарка горілки додала мені відваги до нової праці.

У ковальській праці найліпше пощастило мені за цей час праці в обидвох радгоспах. Обидва ковалі до мене ставилися досить прихильно. Особливо колишній власник кузні, Кузнецов. Хоч він вже був слабкого здоров'я, але намагався працювати, а я як молотобієць, йому постійно допомагав. Він відчував мою допомогу і в подяку за це навчав мене ковальського ремесла. Його син, Олександр Николаевич, мав років тридцять; був хворий на ноги, тому постійно ходив з допомогою ціпка. Але він був освічений і працював у радгоспі «Победа» головним бухгалтером. До мене ставився досить прихильно. Старший коваль, Димитрій Мошкін, на праці був до мене вибагливий, але справедливий. Походив він із міста Череповець, на південь від міста Вологда.

Ковальська праця подобалася мені ще й тому, що я кожного дня працював не більше десятих годин. А в неділю мав вільний день від праці, і це давало мені можливість продовжувати вивчати теоретично трактор та автомашину. На різних працях мене ганяли, як «сірого зайця», не тільки в робочий день, але часто й по вихідних днях, тому заглянути до книжки чи то взяти зошит до рук за працюю не було часу.

СУМНІ ВІСТКИ

Одного вільного дня увечері Михайло повернувся з радгоспу «Новое» і приніс від дядька Якова сумну вістку. Кожне Михайлове слово глибоко западало в мою душу. Ось що почув я від Михайла:

— «Кузьма, добре, що ми залишили радгосп „Новое”. Там знов неспокій. Дядько Яків мені довірочно розповів, що ще в січні Маруся і Малюкові обидві сестри та ще три дівчини втекли знову із спецпосолька ч. 2., але їх у радгоспі „Новое” не прийняли на працю. Маруся і Ліда ходили до самого директора, але Мартишев їм відмовив та попередив їх, щоб залишили радгосп, бо можуть їх заарештувати. Маруся декілька днів і ночей крадькома перебувала в дядька Якова, але після того, як міліція із міста Сокол зробила в радгоспі нічну перевірку по гуртожитках, то дядько Яків відмовив Марусі в мешканні. Баба пробувала стати в обороні Марусі, і це спричинило родинну сварку. Маруся таки мусіла серед ночі залишити їхнє мешкання».

Михайло стурбований перервав розмову і хвилину сидів мовчки, потім знову почав оповідати.

— «Дядько Яків мені говорив, що Маруся в нього просила нашу адресу, але він сказав, що не знає. Боявся, щоб і нас не заарештували».

В дальшій розмові Михайло нарікав на свого дядька, що не дав Марусі нашої адреси...

Мене хвилювали думки про дівчат. Де вони зимою пригорнулися? Пройшов тиждень чи може більше, як Данило Музика приніс із радгоспу «Новое» ще сумніші вістки:

— «У радгоспі поміж нашими людьми ходять чутки, ніби знову дівчата втекли із Вожегодського лісу і були в радгоспі: Маруся Сіпельник, Ліда Малюк та ще декілька наших дівчат, але їх на працю не прийняли. Говорять, що органи ГПУ заборонили директорові Мартишеву приймати втікачів із примусового поселення».

Данило обірвав оповідання та дивився мені в обличчя, а по хвилині він раптово обняв мене та схвилюваний промовив:

— «Повір, Кузьма, я гордий був за Ліду, що вона на спецпосольку в такій біді, але відмовила тому московському п'яниці-комуністові в коханні. Взяла сокиру і пілку до рук та пішла із братом Миколою в пущі, ліс пиляти... Тепер це ганьба для нас, але не вона винна, а той же московський окупант...»

Данило замовк, але його обличчя зраджувало душевні хвилювання...

Минав час. Михайло кожного вільного дня ходив у радгосп «Новое» до дядька Якова, щоб довідатися про Марусю або дівчат, що прийшли з нею. Але Михайлові намагання були даремні; ніхто не знав, де поділася Маруся.

Прийшов сніжний березень, бо того року, особливо в березні, падало багато снігу. Одного дня трапилася мені непередбачена зустріч. Михайло по праці пішов у радгосп «Новое» до дядька Якова та до діда і баби, все в надії розшукати хоч сліди, куди поділася Маруся.

Кожного дня по праці вечором я просиджував над книжкою «Тракторное дело». Через Ваньку Дунаєва я теж дістав книжку про автомашину. Правда, дорого заплатив, проте вечорами та в вільні дні наполегливо теоретично вивчав справу автомашини.

Після того як Михайло ввечері пішов у радгосп, я сидів у теплій кімнаті над книжкою. Крізь двері почув я, що хтось чужий зайшов до передньої кімнати господарів — ця кімната служила за кухню, їдальню і кімнату для сина Василя. Із цієї кімнати-кухні йшли двері в нашу кімнату та покою господарів і вихід до малих сіней. Крізь двері долетіли до мене слова жіночого голосу, але мова була місцева. Я виразно чув, що питає за Михайлом Переверзівим. Господиня відповіла, що Михайло пішов у радгосп «Новое», тоді повторне питання прибулої особи було про мене, чи я є дома. Від почутих слів «Кузьма Каздоба» по мені пробіг холод, бо цим разом в голосі я відчув щось знайоме.

Не встиг я відійти від столу, як почув тихий стук і в дверях уже стояла Маруся Сінельник. Мої уста тільки шепотом промовили «Боже!..» — Я просто не вірив, що це вона. Маруся поволі підійшла до столу, опустилася на «табуретку», схилилась на стіл і гірко заплакала. Плач її був тихий, плечі здригалися від душевного розпачу.

З першого дня, як я пізнав Марусю на спецпосольку ч. 2, залишилися в глибині мого серця сліди. Крім юної краси я ще шанував її за гірку долю, що спіткала її на засланні.

Поява Марусі мене розгубила, а плач збентежив. Одежа була на ній легко покрита снігом, і від цього Маруся ще гарніша видавалася мені. Хвилину я стояв розгублений, але швидко оволодів собою.

В поспіху я вийшов з кімнати та сказав господині, що це Михайлова сестра, яка працює в радгоспі «Новое», прийшла побачитись із братом. Через великий сніг вона збилася з дороги, трохи блудила. Це її настрашило, тому плаче. Я попросив господиню зварити окропу, щоб угостити дівчину.

Маруся почула мою розмову і це її підбадьорило. Вона тихо до мене промовила:

— Кузьма, я рада, що ви з Михайлом щасливо влаштувалися. Працю, мешкання і кусок хліба маєте, а це для нас сьогодні головне.

Стояв на столі чай, хліб і маргарини теж удоволь. Маруся їла з великою жадобою — голодна була. В час вечері розглядала нашу убогу кімнату: чотири стіни, два дощані ліжка, невеликий стіл, на ньому гасова лампа, і поруч столу дві «табуретки». Але Маруся була і цим захоплена та декілька разів повторяла:

«Кузьма, ви з братом повинні Богу дякувати! Вам повезло!... На столі бачу книжки і зошити. Це добре, що дбаєте про себе»...

Надворі падав сніг все густіший, але Маруся збиралася йти. Господиня та я здержували, щоб залишилася ночувати на Михайловій постелі. Не встигла господиня вийти з нашої кімнати, як Маруся гірко заплакала. Її плач знову був тихий, але ще більше хвилюючий, ніж перший. Я не міг зрозуміти, що сталося з нею, і просив її заспокоїтись. Маруся звела на мене очі та промовила:

— «Кузьма, я хотіла йти, але запитайте мене: куди? Я й сама не знаю!... Вже більше двох місяців я так тиняюся та все чекаю, коли мене заарештують.

Сьогодні прийшла я до брата просити грошей, хочу виїхати, але не додому, а далі на північ, трохи працювати. Потім поїду додому.

Я дістала місцеву довідку на самотню дівчину і хочу з нею виїхати в Архангельськ, щоб там улаштуватися на працю».

Після короткої мовчанки Маруся говорила далі:

— «Нас утекло шість дівчат із спецпосьолку. Ми покладали надію, що нас знову зізьмуть на працю в радгоспі „Новое”, але нам відмовили. Сестра Ліди Малюк, Катерина та ще дві з ними зразу пішли з радгоспу, а я залишилась кілька днів у Переверзівих. Але одного дня дядько Яків наказав мені, щоб я негайно залишила їхнє мешкання. Це було в січні, день стояв холодний, і вже був вечір. Я зібралася виходити з помешкання, але не знала куди йти. Баба Переверзівна намагалася залишити мене ще хоч переночувати, і це викликало родинну сварку».

Маруся на останньому слові обірвала своє оповідання та знову заплакала. І я в душі плакав з нею...

По короткій перерві Маруся говорила:

— «Кузьма, мене спіткала гірка доля, але Ліду Малюк ще гірша доля чекає. Але прошу нікому не говорити про це. Вийшла я з помешкання Переверзевих так схвильована, що не відчувала куди йду і без думки пішла по кризі через річку Сухона. На вулицях міста Сокол багато людей, думаю, що йшли в кіно. Вийшла я за місто в напрямку бараків, де мешкають наші вислані родини. В бараці 8 мене зустріла Маруся Желябіна, моя подруга ще з дому. Вона здивовано дивилася на мене, батьки її теж, бо їм було відомо, що мене та інших дівчат було заарештовано в радгоспі „Новое” та з поворотом відправлено на спецпосьолок.

Довго мені не прийшлося там бути, тільки до ранку. В бараці подвійні нари і родини сплять покотом у тісноті. Комендант бараків, Бережний, дуже нелюдяний і продажний; як тільки кого завважить, то зразу доносить до ГПУ. Але дякувати Богу і добрим людям я по сьогодні ще не попала в руки ГПУ. Тепер мені залишилося тільки в брата випросити грошей, щоб оплатити квиток до Архангельська, а там один Бог знає, що мене жде.

— Гірша доля спіткала Ліду. Як в січні ми прийшли до радгоспу „Новое”, то Ліда була простуджена. В неї був страшний кашель та хрипіло в грудях, але нам відмовили в праці. В цей день Ліда зустріла старшого корівника. Ми покладали надію, що може він нам допоможе у праці, бо до арешту ми працювали доярками під його керівництвом. Але замість праці він заманив Ліду до свого мешкання, і вона в нього залишилась по сьогодні. Про це ніхто не знає, але Ліди руки вже зв'язані».

Маруся замовкла й голову похилила ще нижче. Я думками перенісся на спецпосьолок і в моїй уяві ніби стояла Ліда Малюк: молода, струнка, гарна. Не скорилася москалеві-комуністові, і це була наша гордість. Під кінець цієї розмови мені Маруся розповіла, що старший корівник є самотній і ще молода людина, але п'яниця і взагалі лю-

дина поганої поведінки. Ліду спіткала не тільки сумна, але трагічна доля...

В дальшій розмові Маруся розповіла мені про долю спецпосьолків ч. 2 і ч. 1. Нічого не змінилося на краще — недоїдання, холод, нужда та тяжка праця. Найсумніша вістка для мене була, що мій другий земляк, Василь Дешко, помер. Федір Зубенко дуже хворіє. Маруся запевнила мене: хто хоче жити, мусить тікати із спецпосьолків, бо від жахливих умов усіх чекає смерть.

Перед самим світанком Маруся трохи заснула. По сніданку спішила вона зайти до Переверзівих у радгосп «Новое», щоб застати там Михайла і турбувалася, щоб удруге не розминутися з братом. Була неділя, мій вільний день від праці, тому я Марусю проводив півдороги до радгоспу «Новое». Ми востаннє взаємно бажаємо собі діждатися щасливого дня, щоб повернутися в рідний край. У Марусі знову сльози на обличчі. Ми взаємно тиснемо руки і... розходимось.

Стояв я хвилину та дивився вслід Марусі. По зимовій сніжній дорозі Маруся все далі й далі від мене віддалялася. Це було в останнє, як я її бачив. Проте образ Марусі ще довго стояв у моїй уяві і я часто себе запитував: «Що ж винувата вона, юначка, донька батьків-хліборобів таврійських степів? — За що ж московський окупант її так жорстоко покарав!» — У Марусі я бачив весь мій народ...

Безсонні ночі знов потягнулися для мене, а сумне розповідання Марусі все вчувалося мені. В моїй уяві поставали жахливі умови на спецпосьолках, виснажені люди та їх майбутнє... Також упліталася думка і про батька старого в тюрмі, про брата в Сибірі та його родину. Часто й синка малого я згадував і серце мое боліло ще дужче.

Пройшов березень і добігав уже кінець квітня. Сонце все більше нагадувало скорий прихід тепла. Не тільки сніг, але і крига на річці Сухона вже були в половині весни.

В один із таких днів облетіла радгосп «Победа» сумна вістка. Особливо вона вразила нас спецпереселенців. Минулого тижня на території фабрики Сокол, у час праці на лісній біржі, молода дівчина із наших спецпереселенців зійшла до річки Сухона та скорим кроком пішла по ломаній вже кризі. Говорили, що наші люди з берега кричали до неї, щоб вона не жартувала, бо може втопитися. Молода дівчина відбігла далі від берега, обернулася до людей, що працювали на березі, і в розпачі закричала:

— «Я вже не можу зносити довше ці муки! Ліпше вмерти!»

Після цих слів дівчина закрила обличчя руками і кинулась між дві криги в воду.

На березі зчинилася метушня, і наші люди збігли вниз до річки. Молоді хлопці і мужчини з баграми в руках спішили по ламаній кризі, щоб урятувати молоду дівчину. Але було даремно. Пізніше приїхала і пожежна команда, одначе не знайшли тіла молодої українки.

Найбільше між нами хвилювався Михайло Переверзів; він думав про сестру Марусю. Після праці Михайло пішов у радгосп «Новое». Ранком повернувся і розповів, що втопилася уродлива молода дівчина,

котра залишила батьків з родиною. Більше Михайло не міг дізнатися. Місцева газета промовчала цей випадок, ніби нічого й не сталося.

По закінченні санітарних курсів Юхим Капінус і Клава Реченська повернулися знов у радгосп «Победа». Від Юхима ми довідалися про цей випадок із дівчиною. Він особисто знав дівчину і дуже жалів за нею. Юхим розповів нам, що дівчина називалася Дуся Яркіна і походила з Мелітопільщини. Дуся була дуже розумна, уродлива і начитана, вона закінчувала останній рік технікуму, але в 1930 році органи ГПУ арештували Дусю, її матір, дві сестри, брата з дружиною та малим синком, і в лютому вивезли на північ. Спочатку були в тюрмі міста Кадніков, а навесні паперова фабрика «Сокол» забрала багато наших родин на працю лісної біржі, куди попала і родина Яркіних. Дуся відпрацювала два роки тяжкої праці; викорчування лісу із річки Сухона на берег. Говорив Юхим, що їх батько був арештований раніше за них. Довідалися ми теж від Юхима, що тіло Дусі на третій день витягнули з річки нижче фабрики. Довго ми ще згадували жахливу смерть Дусі Яркіної...

ПІДГОТОВА ДО ЗУСТРІЧІ З БАТЬКОМ

Минула холодна зима, і прийшла вже третя весна мого заслання. По річці Сухона з криги і сліду не стало. Буксирні пароплави часто пропливають, тягнучи за собою великі плоти лісу. Пасажирський пароплав проходив раз на добу; ранком плив до міста Вологда, вечером повертався.

На Великодні Свята Юхим запросив мене до своїх батьків у радгосп «Новое». Свята припали, як мені пригадується, на першого травня. Тому всі були вільні від праці. День Воскресіння нічим не різнився від звичайної неділі: — та же похмурна північ, гуртожиток з двоповерховими нарами. Обід як і кожного дня: чорний хліб, солена риба та суп. У радгоспній їдальні обіди були добрі, але дорогі, тому родини харчувались кожна собі. Таким же обідом батьки угощали Юхима і мене.

В час обіду згадували про рідний край та про святкування Великодніх Свят дома, але ця згадка викликала ще сумніший настрій. Мати Юхима і майже всі жінки в бараці плакали...

Сердечно подякував я п-ву Капінус за святочну гостину, а особливо дядькові Капінусові за його пораду, щоб відвідати батька в тюрмі. Вертався я знов у Федюкове і все думав з ким же поїхати у Вологодську тюрму, щоб з батьком побачитися...

День на праці проходив швидко, але ночі здавалися довгі, бо я не міг заснути; думав про тата, що він тридцять кілометрів всього від мене, а я йому нічим не поміг. Слова дядька Капінуса все бриніли в моїх вухах.

— «Кузьма, не пожалій нічого, але батька відвідай! Місцеві мужики люблять горілку! Купи хоч десять літрів, і тебе кацап до самого

чорта запровадить, не то в тюрму! Ти знаєш умови в тюрмі — не тільки харчів, але й повітря бракує» . . .

Говорив дядько Капінус, що попробує підшукати мені особу, щоб поїхала зі мною. Також умовилися ми, що це має відбутися довірочно. Але пройшло більше місяця, і дядько Капінус не міг нікого знайти. Я теж боявся будь-кому довіритися, що мій тато за втечу вже другий рік сидить у Вологді, в Архангельській тюрмі.

Ішов червень. Літня пора була в повній силі. Береги річки Сухони покрилися зеленою травою. Я часто вечорами, на самоті, просиджував на зеленому березі з книжкою та зошитом. В один із таких вечорів я дивився на пароплав, і мені пригадалося, як я із мамою весною 1921 року плвли пароплавом по річці Буг із міста Вознесенська до Одеси, щоб відвідати тата в Одеській тюрмі. Тоді вперше в моїх хлоп'ячих роках я побачив тюрму. Ми з татом розмовляли через залізні ґрати, які наганяли страх на мою хлоп'ячу душу. Мама гірко плакала та розповідала татові про наше життя на голому подвір'ї та в порожній хаті . . .

В моїй уяві пролітали ці сумні спогади, але здавалося мені ніби це було минулого дня. Думка за думкою знов падала мені, як же тепер побачитися і поговорити з татом у Вологодській тюрмі та допомогти йому.

Просив я Михайлового дядька Якова, діда теж і дядька Капінуса, але ніхто не погодився поїхати зі мною до тата. Мені одному було іхати досить ризиковно, бо я не мав відповідних паперів.

Минув червень, ішов липень. Я вже почав втрачати надію поїхати до тата. Одного дня зайшов в кузню старшоробочий Епімахов та з ним юнак років двадцятькілька. Старшоробочий наказав мені переговорити з моїм господарем, щоб цей юнак міг мешкати разом зі мною та Михайлом.

За коротку дорогу від Літяги до Федюково ми вже були ніби родичі, бо це ж був близький мій земляк із дому. Називався Семен Позіхун і походив з-під Кривого Рога, але далі на захід від міста.

Заки ми дійшли до Видинесвих, то Семен мені розказав, як він попав на північ, зокрема в радгосп «Победа». Ось, слова, що я почув від нього:

— Мої далекі родичі вислані в лютому 1930 року на північ. Але комісія ГПУ їх визнала як незаконно висланих і тому їх призначено на працю на лісобіржжі фабрики «Сокол». Дома в нас, в Україні, що далі, то все гірші умови життя. Я закінчив минулого року в місті Кривий Ріг курси трактористів, але тракторів немає, тому я весною приїхав до родичів на фабрику «Сокол» і працював при викочуванні ліса. Випадково я довідався, що радгосп «Новое» потребує трактористів, і мене прийняли. Але я мусів відпрацювати чотири тижні при викочуванні лісу, щоб одержати звільнення з фабрики. А сьогодні радгосп «Новое» мене направив трактористом у радгосп «Победа». Семен цікавився, як я попав на північ, які умови в радгоспі та чи багато там наших людей.

Господар дому зустрів Семена досить нерадо, нарікав, що три особи забагато, і радив Семенові пошукати інше мешкання. Але дозволив Семенові перебути одну ніч у нашій кімнаті.

Цілий вечір Семен не міг відірватися від моєї книжки тракторної справи та зошиту, в якому я графічно зображував взаємодію частин мотора, ходової системи та взагалі принципи побудови трактора.

Семен благав мене, щоб я просив господаря дозволу залишитися йому мешкати разом зі мною і Михайлом. Семен говорив далі, що він має велике бажання вивчати трактор разом зі мною. Господар, хитрий мужик, дозволив Семенові залишитися, але зажадав крім платні, як подарунок, два чи три кілограми цукру. До речі, на півночі було дуже тяжко дістати цукру. Очевидно, господар помітив, що я і Михайло постійно пили солодкий чай. Із цукром справу було покладжено. Господар був так захоплений одержаним цукром, що не знав, де мене посадити. Він десяток разів повторював, «благодарим очень». Від цього дня відношення Видинеевих до мене набагато поліпшало.

В теплі дні вечорами ми з Михайлом купалися в річці Сухона. Семен на воді був справжній мистець. Він легко перепливав річку туди й назад без зупинки і взагалі Семен любив не тільки купатися, але й сидіти на березі та дивитися на пароплави. Одного дня ми сиділи вдвох на березі. Семен щось був замріяний і довго дивився вслід пароплавові, що все далі плыв від нас. Він був мовчазливий і сумний, як ми повернулись додому. Ми вже лягали спати, як він заговорив:

— Ще з дитинства я мріяв про море та великі пароплави, але життя принесло щось інше!

Семен замовк, Михайло мовчав теж, а в мене зародилася думка, що Семен теж утік із лісу...

Гадаю, що це було в середині липня. Старшоробочий Епімахов зайшов у кузню та повідомив, що я маю платну відпустку на два тижні. Боже! — яка це була радість для мене, що я теж увійшов у борозну людського життя. Тут же я постановив, що в час відпустки відвідаю батька.

Вернувся я з праці до мешкання, а батько в тюрмі ніби весь час стояв передо мною... Вечором я вирішив порадитися з господарем і просити його допомогти мені відвідати батька.

Видинеев уважно мене слухав та зрідка кивав головою. В мене ніби хтось у грудях повітря спинив після того, як я почув, що господар поїде зі мною у Вологду. Але він взяв від мене слово, що це буде в таємниці. Боже! — я так розхвилювався при згадці на побачення з батьком, що побоявся, чи мое серце витримає...

Через два дні я приніс господареві обіцяний подарунок — добрий мішечок цукру. Господар мені нагадав, що я мушу йому оплатити й подорож. На що я, очевидно, погодився. В мене були на думці не видатки, а зустріч з татом, бо вже йшов третій рік, як я з ним не бачився. А за цей час тато пройшов повторно Первомайську, далі Харовську, Московську і Вологодську тюрми.

Стояв літній теплий світанок. На вулиці ще нікого не було видно, як ми втрюх спішили із Федюкова до малої пристані в селі Рабанка, на північному березі річки Сухони. На відкритій малій платформі-пристані вже стояло з десяток осіб, переважно молодь. В думці я сам до себе говорив: «сьогодні побачуся з татом» і просив Всевишнього: «Боже! скріпи на силах мене і тата при зустрічі зі мною!..» Мої думки раптово були обірвані гудком пароплава. Він, ніби велетенський білий птах, грудьми розрізав воду та легко підпливав до причалу.

Я піднявся на сходах палубу і за хвилину, знову під шум великих крил-коліс, пароплав поплив далі. Ось проти нас на південному березі мале сільце Літтяга, пропливаємо трохи далі, і Федюково залишається за нами. Останнє минаємо сільце Калітіно, яке теж розташувалось на березі Сухони, як і Федюково, але півтора кілометра на схід, під самим лісом.

На палубі стояв гомін пасажирів. Мій господар, Видинеев, та його син Василь теж у гурті про щось бадьоро розмовляли, але мені було невесело, хоч я їхав до тата. Мене ніби душив густий ліс, що покрив обидва береги річки Сухони...

Погляд моїх очей зупинився на «кабілці», що лежала поряд мене і мені знову пригадалась подорож річкою Бутом до тата в Одеську тюрму. Тоді я їхав з мамою, між своїми людьми і в своєму краю. Ми везли татові не тільки харчі, але й одягу. А тепер я на чужині, між чужими людьми і кожного дня під страхом, чекаючи арешту за втечу із спецпосьолка ч. 2. Але зустріч із татом, що мала відбутися за кілька годин, ще більше мене хвилювала: «Що мені робити? — чи сказати татові, що дома маю я малого синка?» А інший голос ніби вчувався мені: «Не говори батькові про те, бо його серце і так дуже зранене...»

Наш пароплав зустрів декілька буксирних пароплавів, котрі тягнули за собою великі плоти лісу. Також один чи два пасажирські попливли нам назустріч. Однак, я весь час був у полоні думок, аж почув голосні слова: «Вологда!.. Вологда!..»

Здаля мені перше всього кинулися в вічі бані церков, а на деяких ще стояли хрести. І ці церкви пригадали мені батькову розповідь, що багато тисяч наших людей і дітей вимерли у вологодських церквах — від холоду, голоду та жадливих умов...

Ось Вологодська пристань. Стоять декілька пасажирських пароплавів. Людський гомін і рух. Заходимо в голярню, бо вже більше року не голився, а чуприна звисала на шию і вуха. На Архангельщині так ходять жонаті мужчини. Я сів у крісло, а голяр з повагою приступив до роботи. Ось вже моя чуприна підстрижена та пів лиця обголено. Із дзеркала дивився на мене незнайомий мені юнак; я сам себе не впізнавав. Очі не ті, що сиділи глибоко в чолі, ні, вони тепер сміялися, як весняне сонце. Обличчя теж не те, землянисте і дуже худе, ні, тепер воно було як квітка, що на весні розквітнула...

Спішимо до тюрми. Я намагаюся опанувати себе, але не в силі. Хвилююся, бо хвилини пораховані до зустрічі з татом... У душі дя-

кую Всевишньому, що стану перед татом не як жебрак, а як людина; одягнений ще в домашнє убрання, що мені прислали на спецпосьолок, поголений, пострижений і на вигляд такий, як належить юнакові.

Ніби хто прикував мій погляд очей, я не міг відірвати їх від величезної сірої будови, котру здаля господар показав мені. Ніби стороння сила тягне мене глянути наверх височезної стіни. Кидаю один, другий погляд, але Видинєєв тихо омене попереджує, щоб я не дивився в верх тюремної стіни. Зуби стискаю і намагаюся собою опанувати... Темно-сіра височезна стіна, метрів десять, а за нею видно поверхові корпуси Архангельської тюрми, теж похмурі, темносірі. Над вікнами стирчать до гори козирки. Ось пропускний вхід, і біля нього вже стоїть зо два десятки місцевих людей. Прийшли так, як і ми.

Стоїмо всі мовчазливо. Дивлюся на свого господаря і бачу по обличчю, що він теж хвилюється. Не могу спокійно стояти, очі мої упираються в масивну чорносіру стіну...

З гуркотом відчиняються тюремні пропускні двері, й особа в мундирі ГПУ записує ім'я і прізвище кожного з нас та в'язня, до котрого прийшли на побачення.

Перший гурт відвідувачів вже в другі двері пропустили на побачення. Я страшенно хвилююся, чекаючи зустрічі з татом... Ось викликають по списку другий і третій гурт. Залишилось нас небагато. Хвилини видаються годинами. Очей не зводжу з дверей, бо вже певний, що нас пропустять в одному гурті разом. Хвилююся, притискую ближче до себе в «кабілці» передачу для тата: сухарі, цукор, маргарину, кусок мила та трохи одежі. Четвертий гуркіт дверей, а мої уста тихо промовляли: «Боже! Допоможи мені міцно триматися». Четвертий гуркіт і вже останній гурт пішов на побачення. Залишилися тільки я і Видинєєв. Не встиг я зібрати думок, як упали слова урядовця тюрми:

— Прохора Каздобы здесь нет!..

На прохання моє і Видинєєва урядовець ГПУ пішов в'яснити, куди вивезли мого тата. Може тата відправили на спецпосьолок ч. 2? Думки напливали одна за одною, і я не міг себе опанувати.

Вийшов знову урядовець з тюрми і його слова поразили мене, наче громом:

— Каздоба Прохор минулого тижня помер тут, у тюрмі.

Це були хвилини душевного розпачу: всі мої мрії зустрітися з татом обернулися на велике горе. Мене хвилювала не тільки смерть батька, але й те, що мій тато помер у тюремних муках. Душевно я плакав і нарікав на себе, що раніш не приїхав у тюрму відвідати тата...

Ждав я тільки, щоб скоріше попасти на паролав та вернутися «додому».

На палубі пароплава було багато пасажирів, і гомін не утихав. Але думками я був далеко: мені пригадалося, як тата перший раз арештували пізньої осени в 1920 році, а в січні 1921 року ревтрибунал засудив його на кару смерті, із заміною на десять років тюрми. Пе-

редо мною ніби стояла Одеська тюрма, як я їздив із мамою до тата, а тато за залізними ґратами . . . Ніби це вчора було . . .

Ось Первомайська тюрма — 1929 рік. Вже я з татом сиджу. Березень 1930 року, присуд Первомайського окружного суду: тата і мене висилають у спецзаслання на далеку північ Росії.

Жахлива подорож на північ. Вологда — і мене силою розлучають з татом. Татові слова пробриніли в моїх ухах: «Держися, сину, не забувай мене, батька старого!» Я сидів на палубі, закривши руками обличчя, та думав про минуле і про смерть тата . . .

Поруч зі мною пролунали антирадянські слова: «пароход їдьот, вода кольцями, будем рибу кормить комсомольцями». Недалеко від мене на палубі сиділо кілька місцевих юнаків, а коло них дві чи три пляшки з недопитою горілкою. В мене було велике бажання, не тільки почути антирадянські слова, але й скинути комсомольців у воду. Я був свідомий, двічі свідомий, що Москва з допомогою ГПУ, комсомольців і комуністів кинула мою батьківщину, мій народ у чорне страхіття . . . Я проклинав усю московську націю, та просив Бога, щоб послав на Московщину найжорстокіші кари за ті кривди і муки, що їх переживають поневолені народи, зокрема наш народ.

З такими думками я повернувся до Федюково, а два тижні моєї відпустки проходили в душевному болю . . . На моє прохання був посланий лист до спецпосьолка ч. 2, щоб узнати чи, може, тата там немає. Також дядько Капінус написав листа до тата в тюрму. А я з неспокоєм ждав вістки із спецпосьолка і з тюрми.

БОЛЮЧА ЗУСТРІЧ

Відпустка закінчилася, і я знов у кузні молотом б'ю та намагаюся удавати, ніби нічого й не трапилось. Але гірка моя доля голову хилить донизу. Обидва ковалі жартували надо мною, що я закоханий у дівчину, тому й сумую, а мені від їхніх жартів хотілося плакати . . .

Одного вихідного дня Юхим Капінус знову запросив мене до своїх батьків. За обідом ішла розмова про тата . . . Цього ж дня я вперше пішов із Юхимом до міста Сокол до новозбудованого поверхового бараку — Конного двора, в котрому мешкали наші вислані родини, але Юхим довідався в бараці, що вся молодь пішла в восьмий барак і так ми повернулися, не побачивши тих осіб, до котрих ішли. До восьмого бараку Юхим не бажав іти зі мною, бо там мешкав комендант Бережний. За словами Юхима, Бережний це наш ренегат. Як тільки зауважить серед наших йому незнану особу, то зразу донесе до ГПУ. Юхим радив не показуватися на очі Бережному.

Цього дня Юхим розповів мені, що багато є нашої молоді на фабриці Сокол, та що між ними є частина дівчат і хлопців, які втекли з лісу, з примусового поселення та праці . . .

Хотілося мені побачитись із молоддю та родинами в надії, що може здибаю кого знайомого з дому, але страх знову потрапити на спецпосьолок, або в тюрму спонукав мене триматися далеко від молодого життя.

Гадаю, був початок вересня, але день стояв гарний. Небо було без жадної хмарки, тільки яскраве сонце по ньому пливло та посилало на землю останнє літнє тепло. Одного такого хорошого дня старшоробочий Епімахов наказав мені поїхати підводою в радгосп «Новое» та привезти вугілля для нашої кузні. Нарікав, що він не має кого послати, тому я мушу це зробити.

Виділена була мені для поїздки по вугілля двоколіска, запряжена в одну коняку з глибоким, квадратним ящиком. Проїхавши сільце Васютіно і Бересюково, я зауважив на дорозі поперед себе постать, котра йшла в напрямку радгоспу «Новое».

По сухій дорозі коняка легко бігла вперед, а двоколісний возик гладко котився битою дорогою. Ось жіноча постать вже недалеко від мене та ніби прикувала до себе зір моїх очей. Щось мені в пам'яті ворушилося, ніби я десь бачив її. Біла хустка лежала на її плечах, а пишні світло-шатові коси були обмотані довкола голови. В мене блискавкою прорізалася думка, — Ліда! Я вже уста розкрив, щоб гукнути, але глянув на її талію і сам до себе тихо промовив: «ні, це не вона, . . . Ліда висока струнка, дівчина з гнучкою талією, а це ж вагітна жінка». Тим часом мій возик порівнявся з прохожою, і я відчув ніби щось в мене в середині обірвалося. Прохожа теж глянула на мене й її обличчя зблідло, вона закрила його руками і вголос крикнула: — «Кузьма! . . .»

Це були хвилини душевного розпачу для нас обох. Передо мною стояла Ліда Малюк, але вона вже була не одна . . . З мою допомогою Ліда сіла теж у двоколісний возик і за цей короткий шмат дороги вона мені розказала про холодний минулий січень місяць, про її простуду та зустріч із коровником . . .

— «Кузьма, ми з Марусею намагалися розшукати тебе і Михайла, але нам не хотіли дати вашої адреси . . . Не засуди мене, Кузьма! . . . Я не мала де, подітися зимою, а тепер я проклинаю ті хвилини і сама себе». Ліда замовкла, гірко заплакала, а по хвилині шепотом додала: «Він мене тепер прогнав».

На кінець нашої зустрічі Ліда мені розповіла, що поспішає якнайшвидше виїхати в рідний край. Своє оповідання закінчила в сльозах, бо їй ходити залишилося місяць з днями.

Біла радгоспного подвір'я схвильована Ліда злізла із підводи, її обличчя червоніло від сорому. Ще раз попросила, щоб я її не осудив . . .

Ліда повільно пішла в сільце Нечаєво, а я дивився їй вслід. Мені пригадалася поема Тараса Шевченка «Катерина», і в мене ще дужче серце заболіло . . .

РОСІЙСЬКА ЖОРСТОКІСТЬ

На півночі Росії я не раз зустрічався з дикістю москалів. Згвалтувати невинну дівчину в них вважається великою гордістю. Якщо цей злочин виконав молодий юнак, то всі місцеві люди цього юнака-злочинця ще й розхвалюють: «О, бойкий парень! О, бойкий парень!».

А якщо цей гідкий злочин виконав одружений мужчина, то теж з гордістю розхвалюють: «О, бойкий мужик! О, бойкий!».

Храмові свята на півночі Росії зветься «богомолья» і вони в них теж окутані дикунством. У такий день в обідню пору розпочинає молодь ходити по вулиці від хати до хати та пити біля столу горілку, але нашвидку-стоячи. Після того, як уже очі залиті горілкою, малими гуртками йдуть по вулиці та вимахують фінками (ножами) і божевільно викрикують частушки, пов'язані з сороміцьким матюканням. При зустрічі з ворожими гуртами ці викрики виходять за межі людського. Проте місцеві люди, рівно ж і батьки цих хуліганів, повторюють те саме: «О, бойкі парні! О, бойкі парні!». Вершиною їх «бойкої слави» є поножовщина. Часто на таких «богомольях» ріжуть чи колють один одного. Бувають і смертельні випадки. Тоді про це говорять в селі, де це трапилось, і в сусідніх селах: «О, бойкий був парень! Фінку загнав по саму ручку, а той зразу дуба дав!». Тижнями говорять про цей бандитський вчинок, але більшість з якоюсь дивною душевною насолодою...

Ці їхні дикі звичаї тривають від поколінь і жадоба відплати живе постійно в крові кожного нового покоління.

Варто описати одне таке «богомілья», на котрому я був свідком, правда, через річку Сухону, але на власні очі бачив та чув ті крики, від котрих в мене за спиною холод пробігав.

На північному березі річки Сухони, далше від Рабанки на схід, майже напроти села Літяги стоїть село Єршово. Там і відбувалося це жакливе храмове свято «богомолья». Була неділя. Стояв гарний осінній день і до Єршово зійшлося на «богомолья» багато молоді. Проте вже за тиждень наперед говорили молодь і старші мужики, що «Єршовское то богомолья будет большое». Пояснювали мені, що в Єршово є група юнаків з якимсь Токарем (так називався юнак) на чолі, яка нікого не боїться та по всіх «богомольях» верховодить. Говорили мені, що ця хуліганська група має звичку битися короткими, кріпкими киями. Місцеве населення говорило: «В деревне Єршово то бойкие парни». В росіян на півночі вважається найбільшим героїзмом, якщо «бойкого парня», чи групу «бойких парнів» поб'ють і поколють в їхньому таки селі. Тому ждали на богомілья в Єршово, надіючись, що поколотять єршовських «бойких парнів».

Це, що тоді відбулося, назвати храмовим святом не можна. Насправді відбулася жаклива подія, котра продемонструвала російську жорстокість. На крилах повітря розліталось на всі боки — матюкання, дикий крик, стогін та прокльони. З Єршово до річки Сухони поспішали люди, несучи на руках порізаних ножами чи то побитих киями юнаків, серед побитих траплялися й одружені, а позад них бігли і вголос плакали матері, жінки й молоді дівчата. Поколених ножами і побитих киями клали до веслових човнів та відпливали до міста Сокол, щоб подати медичну допомогу. В Єршово храмове свято в 1932 році мало такі наслідки: заколено ножами на смерть двох мільйонерів і чотирьох юнаків. Більше як сімдесят осіб, порізаних ножами або побитих киями, було відправлено човнами в лікарню. Скільки з них

ще в лікарні віддало Богові душу, про це не знаю. Але знаю від Василя Видинеева, учасника цього «богомільля», що ще було багато людей, легко порізаних та побитих, яких до лікарні не відправляли.

Я подав тільки один епізод російської «культури». Нам часто оповідав Федір Сердюк, живучи у «гумні» та на спецпосольку ч. 2, про російську духову дикість, примітивність та повну відсутність людяности.

Після згаданого «богомільля» я ще більше проїнявся думкою, що треба якнайшвидше тікати в рідний край. Цю думку ще мені утвердив лист із спецпосолька ч. 2, від Марії Переверзевої. Вона писала, що мого тата у спецпосольку не було і немає. Одна ще надія була в мене — може отримаю від тата лист з Архангельської в'язниці міста Вологди, але і ця надія обірвалася, жодної вістки з тюрми не було...

АРЕШТ СЕМЕНА ПОЗІХУНА ТА МОЯ ХВОРОБА

Минула осінь, прийшла холодна зима і знову все покритлося глибоким снігом. Моя ковальська праця посувалася вперед. Я вже почав робити початкові ковальські речі, але виконував працю і молотобійця.

Семен Позіхун працював на ремонті господарських машин і тракторів; Данило Музика теж. Лише Михайло нарікав, що знову на різних працях, де дуже холодно.

Хочу коротко описати історію короткого кохання між Данилом Музикою і молодою комсомолкою. Хоча Федюково мале сільце, але народна школа в ньому була побудована ще до першої світової війни; мабуть тому, що Федюково розташувалось в середині між іншими селами. В цій школі було три молоденькі вчительки. Одна з них, старша вчителька, на ім'я Шура Морашкіна, мала не більше як вісімнадцять років. Другі дві були рідні сестри. Всі три вчительки були комсомолками.

Шура Морашкіна закохалася в Данила Музику. Данило, як юнак двадцятчотирирічний, відповів Шурі теж коханням і весь свій вільний від праці час проводив у школі, вірніше із Шурою. Але їхнє палке кохання закінчилося для них обох досить сумно. Шура Морашкіна отримала від вищої шкільної влади сувору догану з попередженням та була відкликана із посади старшої учительки тільки за те, що Данило Музика був українець і політично висланий, політично ненадійний.

Отримав кару і Данило Музика за кохання із комсомолкою. Його звільнили із праці в радгоспі та погнали на лісопояс.

Це кохання мало погані наслідки і для нас українців. Керівництво радгоспу «Победа» наказало комсомолкам і комсомольцям не товаришувати з українцями та українками-спецвиселенцями.

Але несподівано прийшов щасливий день і для Данила Музики. Він повернувся в радгосп «Победа» та знов замешкав у Івана Видинеева, але як вільна людина з правом повернутись в Україну. Це був січень 1933 року. Шури Мурашкіної вже не було. Вона за кілька тижнів до

повернення Данила одружилася і виїхала з Федюково. Данило трохи посумував, але вирішив якнайшвидше виїхати в рідний край. Звільнення Данила було дострокове і він знову став вільною людиною...

Ще в 1932 році почали надходити тривожні вістки з рідного краю. По всій Україні великі харчові труднощі, зокрема в селах. У листах з дому обережно писалося до наших людей, що в усіх селах України ходять комуністичні бригади з так званими «двадцятип'ятитисячниками», «викачують» останній хліб у наших людей і відправляють в Росію. Говорив і дядько Капінус про сумні вістки з Полтавщини, що там передбачають голод... Чутки про голод і мене турбували; я думав про малого синка та сестру Ліду...

Одного січневого вечора я повернувся з праці. Семен уже був у помешканні і креслив якусь частину трактора. Побувши трохи в кімнаті, я зібрався зайти до Данила, бо він мав днями виїхати в рідний край... Але не встиг я ще вийти з сіней на ганок, як перед двором мого господаря Видинесва зупинилися сани, в яких сиділи дві особи. Я пильніше придивився і по мені пробіг холод — це були міліціонери. Вони обидва вже йшли до хати мого господаря. В поспіху я ступив назад до сіней, але не в помешкання, а по сходах зійшов униз у хлів. Я почув кроки міліціонерів, як вони піднімалися на ганок. Ось у сінях вони постукали в двері й зайшли в хату господаря.

Хвилююча думка — вони напевно за мною! В темноті відчиняю двері хліва та скільки маю сили біжу до річки Сухони. Сніг підо мною провалюється, падаю, піднімаюся і знову через крок падаю... Пробігаю огород господаря і тут вже високий берег Сухони. Скачу вниз і натрапляю на стежку по кризі. Не йду, а біжу в «деревню» Літяга. Тільки тоді я відчув холод, як вже знеміг так швидко бігти — був без шапки та мав на собі тільки легенький піджак. Ось сельце Літяга і мені залишилося кілька кроків до дверей повітки. Але в цю хвилину долетів до моїх вух скрип саней та глухі удари копит. Я глянув у бік скрипу саней і мої ноги ніби хто прикував до снігу. Ті ж самі сани бігли просто на мене. Я розгубився і не знав, що робити... Сніжною дорогою пробігли вже мені «знайомі сани». Крім двох міліціонерів на санях сиділа ще третя особа.

Я декілька хвилин дивився вслід за саннями та думав: — когось це міліція арештувала...?

Знову беру снігу до рук і натираю руки та вуха снігом і по короткому ваганні повернувся до Федюково.

Господарі мешкання були стурбовані арештом Семена Позіхуна, а мене ця подія дуже прибила. В нашому мешканні на столі все залишилося — зошити та книжки тракторної справи, але валізки і одяжі Семенової в помешканні вже не було.

Ця сумна подія вплинула і на Данила. Цього вечора він зібрався в дорогу. Другого дня ранком я проводив його... і ми в хвилюванні розсталися. Данило Музика пішов на станцію Сухона з надією, що за кілька діб вже буде в рідному краю, а я повернувся до Федюково...

На праці я відчував різкий біль голови вище лівої брови (це вперше було в моєму житті), але я намагався перемогти його і справді надвечір біль голови перестав.

Цей вечір приніс мені сумні вістки: Михайло повернувся із радгоспу «Новое» та розповів, що в радгоспі і в місті Сокол, органи ГПУ і міліція перевели між спецвиселенцями масові арешти, ніби тих, що втекли із спецпосьолків. Арештовано всіх самотніх хлопців і дівчат, що жили без родин, а також самотні молоді подружжя. Михайло запевняв мене, що це робота коменданта Бережного... Я і Михайло теж кожної хвилини ждали арешту...

Біль голови зростав, повторювався і по ночах. Я мусів залишити працо і поїхав із Воробйовим до міста Сокол у клініку. До кожного лікаря була черга, і мені теж прийшлося чекати до лікаря Нікітіна, але біль голови не давав мені терпіння ждати. Два рази лікарка просила мене вийти з її кабінету та ждати черги, але я відчув, що втрачаю свідомість, й «увірвався» до кабінету лікарки третій раз. Бла-гав, щоб мене зразу прийняла. Під час огляду я втратив свідомість.

Ніби кризь сон я відчув, що хтось доторкнувся мого обличчя. Я розкрив очі і не знав, що зі мною; біля мене стояли лікар і молода медсестра. Щойно тоді я зрозумів, що я в лікарні та вже переодягнутий. Надвечір медсестра сказала мені, що я лежу в «городской боль-нище» та маю високу гарячку. Вечором сестра попередила мене, що до мене зайде головний лікар, д-р Нікітін, якому маю розповісти істо-рію моєї хвороби.

Чекаю лікаря і Бога молю, щоб допоміг мені залишитися при жит-ті, я думкою полинув — далеко, далеко в рідний край...

Раптові кроки, і біля мене стоять лікарка-невропатолог Нікітіна і головний лікар д-р Нікітін. Лікарка взяла мене за руку та почала мене розпитувати про мою хворобу. Доктор Нікітін стежив за моїм обличчям і щось нотував у свій записник. Наприкінці візиту він роз-питав звідкіля я, та як попав на північ?

Більше двох тижнів я пролежав важко хворий. Біль голови пов-торювався вдень і вночі. Час приступу тривав до трьох годин, і я втра-чав свідомість. Щоденно заходив д-р Нікітін; він був похмурий при огляді моєї картки та наказував медсестрі, щоб лід постійно лежав на моєму чолі і щоб я три рази денно приймав таблетки. На моєму чолі лежав безперервно рушник, а зверх нього гумовий бальон з потовченим льодом. Так я пролежав більш місяця, в самотній кімнаті; до мене не пускали нікого.

Одного вечора зайшов д-р Нікітін, сів на мое ліжко і цим разом розповів мені про мою хворобу: маю запалення чолової пазухи. Він побоювався, щоб запалення не поширилося на мозок. Моя хвороба вимагала операції, але він пошанував мое юнацьке обличчя (бо по операції залишився б на обличчі великий рубець-шрам), тому засто-сував новий метод лікування за допомогою льодового компресу. Пояс-нив, що лікування льодом забирає більше часу, ніж операція.

Десь наприкінці лютого, біль голови в мене значно зменшився, тому мене перевели в іншу кімнату, ч. 2, на тому ж поверсі. Кімната досить велика, з трьома вікнами на південь, і в ній лежали понад двадцять хворих — до операції, або вже після операції. Ліжко мое стояло біля вікна і я міг, якщо не боліла голова, дивитися на вели-

чезний майдан покритий снігом. Майданом проходили люди, проїжджали саньми, і мені дуже хотілося якнайшвидше вийти з лікарні. Проте моя хвороба не дозволяла.

В цій же кімнаті відвідав мене Михайло. Він був стурбований та нарікав, що був декілька разів, але його не пустили до мене. Михайло шепотом розповів мені, що арешти наших людей продовжуються, особливо самотніх. Ця вістка мене ще більше схвилювала...

Найсумніші дні для мене були дні відвідин. До хворих приходили по декілька осіб, а я лежав самотній без жадних відвідин. У такі дні я ще більше відчував, що я на чужині...

Ішов уже третій рік, як я не мав жодної вістки з рідного краю; також і від себе нікому не писав. А так хотілося знати, що діється дома, яка доля близьких і рідних. Синочок мій маленький щоденно в моїй уяві стояв... Були хвилини, що я брав до рук олівець з наміром написати листа, але водночас надходило вагання; руки мої опускалися, голова безсило хилилася на подушку і я думав собі: краще нічого не писати в такий неспокійний час.

Із хворими я теж не говорив, бо так наказав д-р Нікітін; спокійно лежати і якнайменше думати, так вимагає моє лікування.

Вже минав березень, але лід все ще лежав на моєму чолі і біль голови ще давав про себе знати. Десь у половині квітня д-р Нікітін у час обходу неждано сказав, що я таки мушу піддатися легкій операції.

Знову сумні думки та безсонні ночі...

Проїшли три дні в очікуванні операції. Доктор Нікітін був відомий хірург. Кожного дня підбадьорював мене, що буде все гаразд. Ось і прийшов жданий день: мені зголили ліву брову, чоло витерли спиртом, поклали мене на візок-ліжко і повезли в операційну кімнату. Я хвилювався, але намагався нічого не думати.

Світла велика операційна кімната на першому поверсі. На мене вже чекали д-р Нікітін, його асистент Алексеев та медсестри; всі із зав'язаними обличчями, а на столі я завважив сліди крові. Хвилина і я вже лежав на операційному столі з прив'язаними руками і ногами; ніхто і слова не промовив. Мене покрили білим простиралом, обличчя теж, і хтось з присутніх почав міцно натирати мені чоло, зокрема ліву сторону. Відчув я, що груди теж до столу прив'язані, та хтось міцно тримав мене за голову. Чую гострий дотик до чола та раптовий укол. Я від болю крикнув, але ворухнутися не міг, бо ніби кругом залізом закутий. В моїй голові загуло і я відчув, що втрачаю свідомість. В мої уста налили рідини і я відчув смак алькоголю. Це повернуло мені духові і фізичні сили...

Чоло моє було міцно обв'язане і мене повернули до кімнати ч. 2, але біля мене залишилася медсестра аж до ранку. Другого дня д-р Нікітін строго мені наказав, що я не смію ворухнутися головою навіть ледь-ледь. Голова боліла і я не міг довго заснути; аж світанком заснув і до вечора проспав. Під час вечірнього обходу доктор Нікітін затримався біля мене та розповів, що мені дано вливання

зверх лівої брови і він покладає велику надію, що моя хвороба вже скоро буде вилікувана.

Пройшов квітень і десь у половині травня д-р Нікітін мені сказав, що я днями вийду з лікарні. Думкою я дякував Богу та д-рові Нікітіну, що залишився живий. Д-р Нікітін, нащадок кубанських козаків, діда якого заслали на північ як політично неблагонадійного.

Мене далі турбували сумні вістки з дому, з рідного краю. Юхим Капінус при відвідуванні приніс мені кілька листів з Полтавщини, в яких дуже обережно писалося, що по всій Україні ходить чорне мариво голоду... Михайло теж у час відвідин говорив мені, що в кожному листі до діда Переверзіва і дядька Якова згадують про голод у рідному краю.

Я ЗНОВУ В РАДГОСПІ «ПОБЕДА»

В кінці травня мене виписали з лікарні, як уже здорову людину. Це були хвилини радості, після чотирьох місяців хвороби... Але радість моя тривала недовго. В кузню до праці мене вже не призначили. Всі спецпереселенці були перевезені на найгірші праці, також погіршало ставлення до нас місцевих робітників радгоспу. На доказ цього наведу приклад: — Два молоді брати, Мильохини, жили в «деревні» Калітіно. Альоша працював трактористом, а Шура, активний комсомолец, працював короткий час завідувачем їдальні, потім виконував різні адміністративні доручення. Обидва брати були в добрих відношеннях з Данилом Музикою, навіть були друзями. Тому й мені теж приходилось зустрічатися з братами Мильохиними. Раз чи два був з Данилом у них у хаті.

Відмовлено мені було в ковальській праці, то я робив заходи, щоб потрапити в тракторну бригаду трактористом. Я звернувся до братів Мильохиних за допомогою, але як Альоша, так і Шура відмовилися допомогти мені.

Гірка доля примусила мене працювати знову на різних, найгірших працях. А найгірша праця була косити траву на болотистих місцях і на купині. Треба було стояти до колін у багнюці і на купині косити траву, а голова моя ще потребувала якнайбільше спокою...

Через кілька тижнів після повернення з лікарні я з Михайлом змінили мешкання. Побудувався великий барак, в якому примістилася радгоспна кухня та їдальня і ще було кілька кімнат для робітників. В одну з них старшоробочий Воробйов поселив Михайла, мене та тракториста Василя Шевченка. Він теж українець, але ніхто його в радгоспі не знав. Він тільки на весні появився і мав папери з Полтавщини, включно з комсомольським квитком. Як людина він був досить несвідомий і часто очорнював своїх...

Десь у червні до нашої кімнати примістили четверту особу. Це був новоприйнятий тракторист, народжений десь за сто кілометрів від радгоспу. Мав років тридцять, називався Дмитрій Курилов. Він з першого дня поставився до мене досить прихильно. Я далі вечорами

вивчав трактор і автомашину. Курилов мені по-дружньому розповів, що він працював мотористом на моторовому човні, також пройшов короткий курс тракториста, але трактор дуже слабо знає, тому він кожного вечора мене розпитував про трактор. Це була причина ніби нашої дружби, але в Дмитрія виявилася друга слабкість — любив заглядати у чарку. Крім того йому не везло в праці. Майже кожного дня трактор мав простої, і то з його вини, бо слабо знав трактор. Одного дня трапилось поважне ушкодження трактора з вини Курилова. Тільки тому, що він був батраком і служив декілька років у Червоній Армії, його не віддали під суд. Але того ж дня звільнили його з праці та наказали негайно залишити радгосп; всю його заробітню платню затримали за ушкодження трактора.

Вечором Курилов злився на всю адміністрацію радгоспу «Победа» та нарікав, що немає ні копійки. Ранком другого дня випросив у мене кілька карбованців, а за те залишив мені в залог валізку з одягом і кудись пішов.

Другого чи третього дня з'явилися в радгоспі органи ГПУ та арештували коваля Дмитрія Мошкіна, пильно переглянули його речі та папери, і частину з них забрали з собою.

Цей арешт мене дуже стурбував, бо для мене «дядя Мітя» (так всі називали старшого коваля) робив заходи перед керівниками радгоспу «Победа», щоб я повернувся знову до праці в кузню, тим більше, що після арешту в радгоспі «Победа» поширювалися чутки, що ніби «кузнец» Мошкін є політичний ворог радянської влади. Ці чутки мене не тільки хвилювали, але й страшили, і я ждав теж кожного дня арешту...

Проминуло кілька днів і одного вечора ми всі три сиділи в кімнаті. По коридору почулися тверді кроки та голосний стук в наші двері. Раптом відчинилися двері, і до кімнати ввійшов Дмитрій Курилов.

Цим разом був він у гуморі та почав розповідати, що він тепер не тракторист, а є товариш механік Курилов. Його оповідання було більше подібне на жарти, як на дійсність. По розмові Курилов повернув мені гроші, забрав свою валізку та ще раз мене запевнив, що я можу приходити до нього на працю трактористом.

З валізкою в руках я проводив Курилова аж за Літягу, і він мені вже поважно розповів, що по звільненні його із радгоспу «Победа» він пішов на фабрику Сокол шукати працю, як тракторист. (Ця фабрика мала декілька тракторів-тягарів на гумових колесах, які тягали вагонетки з деревом). Там його спрямували в фабричний гараж тракторів і автомашин (а їх було тільки дві). Виявилось, що головний механік гаражу Коновалов є давній приятель Курилова ще з Червоної Армії, тому Курилова прийнято на працю з призначенням механіком торфорозробок фабрики Сокол. Курилов говорив мені далі, що торф копають серед лісу, сім кілометрів від міста Сокол на північ. Місцевість називалася — Михайловські болота. На уборці торфу є багато спецпереселенців. Курилов радив мені залишити радгосп і якнайшвидше перейти до нього на торфорозробку трактористом. Наприкінці нашої розмови Курилов дав мені адресу торфорозробок та запевнив мене, що я буду прийнятий на працю.

До пізньої ночі ми втрьох гомоніли про цю справу, а Василь Шевченко мене переконував, що Курилов говорить неправду. Також Михайло Переверзів мені радив не слухати Курилова і залишитися надалі в радгоспі «Победа».

З МОЛИТВОЮ НА УСТАХ ШУКАЮ ЩАСТЯ...

Бажання працювати трактористом тягнуло мене на торфорозробки. Штовхало мене із радгоспу й те, що кожного дня посилали на найгірші праці, нарешті, мою уяву переслідував арешт «кузнєца» Мошкіна. Ранком другого дня я вже був у конторі тов. Єршова, в відділі директора радгоспу «Победа». Директор вислухав моє прохання, але відмовив відпустити мене, бо я можу звільнитися тільки через радгосп «Новое».

Не іду, я лечу в радгосп «Новое». Ось величезне подвір'я радгоспу, і я вже стою перед молодою секретаркою. Хоча пройшло вже більше як півтора року, то вона впізнала мене та зустріла з усмішкою на юних устах.

Директор Мартишев вислухав мене, двічі прочитав адресу, що її написав мені механік Курилов і телефонічно зв'язався з торфорозробками. Я відчув страх, бо був певний, що доля моя залежить від розмови директора Мартишева. Але моє хвилювання було даремне.

Направду я не відчував під собою землі, як повертався у радгосп «Победа». Ніби я мав крила і вони мене несли. Довідка (удостоверення), яку я отримав, ніби мені влила духові і фізичні сили. Довідка стверджувала, що я з 1930-го до липня 1933 року працював у радгоспі та виконував сумлінно всі доручені мені праці, також стверджувала моє звільнення тому, що на торфорозробках потребують тракториста.

Під час подорожі я кілька разів витягав з кишені цю довідку та прочитував її. Мені самому не вірилося, що я маю таке важливе ствердження за підписом директора і секретаря радгоспу та затверджене печаткою. Надія в мене снувалася на ліпше, бо я мав доказ, що в 1930 році був теж в радгоспі «Новое»...

Більше двох років доля мене і Михайла міцно в'язала, але непередбачено прийшов час нам розійтися; Михайло сумував, що залишається один, а й мені не весело було. Ще всі спали, як мене Михайло ранком проводив; ми попрощалися та розійшлися як рідні брати.

Перейшов я річку Сухону і лісовою дорогою подався на північ, в напрямку торфорозробок. Але це йшов уже не жебрак, що тікав із спецпосьолка ч. 2, — це йшов юнак одягнений, обутий, з грішми в кишені та ще й з «довідкою» радгоспу...

НА НОВІЙ ПРАЦІ

Десь перед обідом я вже був на торфорозробках. Велика лісова галявина і все так, як говорить мені Курилов: наліво від дороги будувється їдальня, направо будови — лазні, пожежне депо, далі кузня

і гараж. Дорога мене привела прямо до поверхового будинку на три виходи, трохи наліво гуртожитки, далі під самим лісом, теж наліво, невеликий будинок лікаря.

Заходжу я в контору, де скерували мене в другу кімнату до товариша Громова, торфмайстра. За п'ять хвилин я вже був прийнятий на працю — трактористом. Сам торфмайстер, технічний директор, привів мене коридором в одну з кімнат, де мені було призначене мешкання. Там залишив я свої речі та йшов далі з тов. Громовим на торфові розробки. Пройшли ми з кілометр і я побачив десятки гектарів торфового поля, перехрещеного вздовж і впоперек канавами; на кожному полі насипані купи торфу. Підійшовши ближче, я побачив бригади дівчат і молодих жінок, які збирали торф. Одні згортали у валки, інші носили носилками до великих куп, ще інші лопатами скидали в продовгуваті так звані «штабелі». Дівчата і жінки були покриті торфом, як у млині мірошник мукою. Мої очі сягали далше, бо на другій половині торфового поля бігають три трактори, а за ними і над ними торфова курава.

Механік Курилов спішив нам назустріч та приязно привітався зі мною. Прислухався я до розмови механіка і торфмайстра і для мене стало зрозумілим, що вони обидва покладають на мене, як на тракториста, велику надію. Ми почали спостерігати за працею тракторів: один із них тягнув три борони, що зривали торф глибиною з п'ять сантиметрів; два інші тягли ворушилку на двох колесах, досить легкої конструкції. Її завданням було обертати торф, уже зірваний боронами, щоб швидше сох, і щоб грудки торфу розсипалися на найменші крупинки. Тоді торф лежав уже готовий до збирання. Більше всього я приглядався до трактористів. Їх уся одежа та обличчя були покриті пилом торфу, тільки через окуляри світилися їхні очі. Аж тепер я усвідомив, що передо мною тяжка праця...

Цього дня після праці я познайомився з двома трактористами — Анатолієм Кругловим із міста Сокол і Василем Марковим із міста Кадніков; третій тракторист цього ж дня звільнився і я наступного дня мав його заступити.

У гаражі працював коваль Круглов та слюсар Ніколай Тітов; його старший брат Міша Тітов був головним бухгалтером торфорозробок. Адміністрація торфорозробок була невелика числом: директор Ніколай Іванович Біляєв, торфмайстер тов. Громов, парторг Іван Ніколаєвич Черяков і він же старший кладовщик, його заступник тов. Курочкин, десятник Алексей Палій, лікар Григорій Лошкар'єв. Не пам'ятаю прізвищ продавця в крамниці і старшого пожежника та ще двох рахівників. Секретарка Валя (пізніше одружилася із Мішею Тітовим) та механік теж зараховувалися до адміністрації.

Увечорі, по праці, механік та я пішли в їдальню вечеряти. Їдальня містилася з кілометр на північ, серед лісу, в старому бараці. Крім кухні, їдальні, ще був гуртожиток, в якому мешкали декілька наших висланих родин.

За вечерею майже самі дівчата. По мові чую, що більшість — наші. Є й декілька юнаків, і здалеку пізнаю, що брати по крові і долі. Від-

чуваю, що десятки очей стежать за мною. Вгадую їхні думки; намагаються відгадати, хто я. Харчі трохи ліпші, ніж в радгоспі, але хліба теж 800 грамів денно на картки; сніданок, обід і вечера теж на картки.

Мене приділили на мешкання в кімнату трактористів, слюсарів і ковалів, але ночували тільки я та В. Марков. А. Круглов, його батько Н. Круглов і Н. Тітов поверталися ночувати додому в м. Сокол.

Перший вечір я багато дечого довідався від тракториста Василя. Він нарікав на працю, що торфова курява спричиняється до захворювань на легені, тому трактористи на торфорозробках не хочуть працювати. Також нарікав, що трактори технічно несправні, тому часті простої.

Оповідав мені теж Василь, що торфорозробки експлуатувалися ще до першої світової війни. До 1930 року торфові поля були забуті. Повторно почалася експлуатація в 1932 році. Торф у перемішку з стружками зуживається в головних печах фабрики Сокол.

Розповідь Василя мене турбувала, щоб не захворіти від торфової куряви. Проте я теж розумів, що це нагода досконало опанувати трактор — теоретично і практично.

Другого дня ще всі спали, а я вже був у гаражі біля трактора «Фордзон». Переглянув, витер, вимазав і трактор був готовий до праці.

Широкою лісовою дорогою, поряд гаражу, проходили гуртами дівчата і майже від кожної я чув рідну мову. Коли я чув рідне слово, мене тягнуло до них, хотілося бути між ними і говорити, бо вже добігав четвертий рік, як я був вирваний із рідного краю . . .

Ось прийшла для мене хвилююча хвилинка — механік наказав виїжджати із гаражу на торфові карти (кожне торфове поле звалось «карта», яка мала свій номер). А. Круглов та В. Марков виїжджають перші і женуть трактори, щоб догнати дівчат.

З молитвою на устах я розпочав працю. Трактор котився повільно та тягнув за собою ворошилку, і так «торфова карта за картою» залишалися за мною вже з переверненим торфом. По обіді повторно вернувшись торф на тих самих картах.

Перший день моєї праці пройшов успішно. Трохи мене турбувала торфова курява, але я часто поглядав у бік наших дівчат і від того міцнів на силах.

Спішу з праці прямо в лазню і тут непередбачена зустріч; неходячи до лазні десяток кроків, я завважив, що під могутньою сосною сиділа в задумі бабуся. Її одяга вказувала, що вона українка, і мене якась сила потягнула до неї, щоб поговорити. В розмові виявилося, що бабуся походить з Полтавщини, вислана вдвох із дочкою; чоловіка дочки раніш заарештували органи ГПУ і його засудили на довгі роки концтабору без прав листування. Бабуся в сльозах розповіла, що також її два сини з родинами вислані кудись у Сибір, а старша донька з родиною на Урал. — Я Бога молю, сину, щоб поміг мені повернутися в рідний край та вмерти на своїй землі — говорила бабуся. Ти, сину, молодий і не відчуваєш того, як старому тяжко на чужині

та ще в засланні. Я ночами не можу спати та все думаю про дітей та малих унуків.

У хвилюванні я відійшов від старенької бабусі й думав: мабуть, немає й клаптика вільної землі в лісових північних пущах, де б українська людина не оплачувала свою гірку невідільничу долю та тужила за рідним краєм.

Пройшло кілька днів моєї праці на торфорозробках. Я весь час думав про працю і запропонував механікові, що треба зробити причеп, до котрого будуть чіплятися дві ворушилки, а сам причеп виконував би працю ще за півворушилки. Механік Курилов був дуже захоплений моїми плянами. Через кілька годин після розмови він вже був біля мене разом з Біляєвим та торфмайстром Громовим. Мій плян зразу ж схвалили, і того самого дня розпочалася праця над причепом. Коваль Круглов, слюсар Тітов та тесля були призначені реалізувати мій плян. Гадаю, що вже третього дня за моїм трактором бігали дві ворушилки, а одну четверту ворушилку виконував сам причеп, бо до нього були прикріплені декілька залізних лап, що перевертали торф. Мій трактор став виконувати майже потрібну норму. Директор Біляєв, Громов, Черв'яков та Курилов були захоплені моєю працею. Направду, з першого дня праці трактористом мені щастило; приходилося навіть виручати механіка в напрямі різних технічних перешкод.

Одного дня приїхали на торфові поля особовою автомашиною два, як говорили, «великі достойники» фабрики Сокол (вірніше «Паперового Комбінату ім. В. В. Куйбишева»). В супроводі директора Біляєва і парторга Черв'якова, згадані достойники оглянули мою працю і один із них запитав мене, де я вчився на тракториста. — Моя відповідь була, що в радгоспі «Новое».

Приїзд двох згаданих представників комуністичної бюрократії набрав великого розголосу: на торфорозробках стало відомо, що мій трактор виконує працю на 300% і що я незамінний тракторист.

І мене самого тішило, що маю великий успіх, як тракторист з «поважною» і практичною підготовою. Але ці розмови та похвали в мою сторону мене й турбували, щоб не виявили моєї втечі з спецпосьолка ч. 2.

ЗУСТРІЧ З ДІВЧАТАМИ

Сезон збирання торфу досить короткий, можна рахувати до чотирьох місяців, хоча сама праця на торфових полях продовжується цілий рік. Весною і восени дівчата і жінки розчищують нові «торфові карти». Грубі шари моху знімають та корчують трухлі пні. Хлопці копають канаву для осушення нового, очищеного торфового поля та будують через канави переїзд для тракторів на кожному карті. Зимом залишали тільки частину дівчат, і вони розчищували сніг для під'їзду до торфових «штабелів» та нагромаджували торф на санки з великим ящиком. Ця праця була для жінок тяжка; цілий день на

холоді, а морози доходять до 40 градусів і більше. Літня сезонна праця була теж досить тяжка. Працювали по десять годин денно, шість днів тижнево. Умови праці були примітивні, а харчі на тяжку торфову роботу невідповідні та недостатні. А нашим людям тільки тяжка праця була доступна, не зважаючи на те, що були признані, як незаконно вислані; однак далі підлягали комендантові ГПУ.

Добування торфу — місяці «ударної» праці. Дівчата і жінки не відгинали спини, згортали та зносили торф в кучі. Від трактористів теж вимагалось все більше і більше праці. Так минув липень і настав серпень; сезон добігав свого кінця. За цей час я запізнався із хлопцями, які теж працювали на торфорозробках: Петро Левченко, Іван Шкіра, Іван Кривошия та Федір Степовий. З них пізніше залишилися моїми добрими друзями Петро і Федір. Часто ми втрьох мріяли, як би то повернутися в рідний край.

Одного серпневого дня ми верталися із торфової праці. Лісова стежка, по котрій ми йшли, сходиться з іншою і нею йшов невеликий гурт дівчат (теж спецпереселенців). Це була перша моя зустріч з ними, всі обличчя незнані мені. Спочатку ми йшли мовчки, але по хвилині розмова сама нав'язалася. Звичайно, як зустрічаються земляки на чужині та ще в неволі, то перше запитання — «відкіля з дому?» Так і цим разом. По короткій розмові молода струнка дівчина назвала своє ім'я Тіна Клей і по хвилині ми вже були ніби знайомі (виявилось, що Тіна Клей походила теж з Херсонщини і наші батьки жили кілометрів сімдесят п'ять один від одного). Несподівано для мене Тіна сказала:

Почекайте, Кузьма, я вас зараз познайомлю з мою доброю приятелькою... — Віра, Віра!, прошу підійди до мене!.. — гукнула вона.

Це теж була дівчина молода і струнка. Її синьо-сірі очі були трохи збентежені, а гарне обличчя від легкого хвилювання було ще гарніше. Ця друга дівчина, подаючи мені руку, промовила — Віра Писаревська.

Чотири роки минало, як мене силою вирвано з рідної батьківської хати та разом із батьком вкинуто до в'язниці. Через вісім місяців мене разом з татом вивезти з рідного краю — на холодну російську північ, на Архангельщину.

На порозі п'ятого року мого невільничого скитання я глянув молодій дівчині глибоко в її очі, з якимсь особливо приємно-хвилюючим поглядом.

ДОЛЯ УКРАЇНЦІВ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Раніше я чув від дядька Катінуса, що тут є вислані родини, які поколіннями жили в Росії. В час колективізації росіяни пригадали, що є ще українці на Поволжі, і цих українців спіткала також доля, що й українців на Україні — «ліквідація куркульства, як кляси».

Працюючи в радгоспах «Новое» і «Победа», за два роки я нікого не зустрів із згаданих родин. Під час зустрічі з дівчатами, з Тіною Клей

і Вірою Писаревською, я й в думці не мав, що остання з них родилася і росла на Поволжі, в Росії.

Через кілька днів я знов зустрівся із згаданими дівчатами, але в ідальні. Тіна і Віра познайомили мене з іними приятельками. Це були: Віри молодша сестра Ніна, Руденко Оля та її молодша сестра, Гарбач Галя та Поля Яркіна. Останнє ім'я мене схвилювало. Я пригадав жакхливий випадок із Дусею Яркіною, що весною сама собі відібрала життя — втопилася в річці Сухоні. Моя думка підтвердилася, це справді була Дусі Яркіної сестра Поля.

Під час нашої розмови в ідальні раптово вискочила з кухні куховарка і голосно крикнула в нашу сторону:

— Товариш Зубченко, — але побачивши, що я розмовляю з дівчатами, куховарка розгубилася. Потім на своє оправдання промовила — мені причувся голос Леонтія Зубченка — і по цих словах куховарка знову повернулася у кухню. Куховарка Шура була місцева і семітня, років тридцять п'ять. Ми їх поміж собою називали — руда куховарка, або руда Шура, бо вона була вся руда: коси, брови і обличчя.

Цей випадок з куховаркою мене схвилював. Передо мною постав Мішутінський лісопункт та червона каторга в Мішутінському лісі і спецбарак, бо на цій чорній каторзі я познайомився із Левком Зубченком. Хоч Левко з дому був близький мій земляк, але дома ми не зналися (його батько жив від мого батька кілометрів сорок у бік Первомайськ—Ольвіопіль).

Левко мав років двадцять сім та був добре освічений, як на сина хлібороба. У Мішутінському лісі був Левко з батьком та молодшим братом (гадаю, мав років вісімнадцять). Мешкали вони у спецбараци по правій стороні, а також працював в одній бригаді. Я декілька разів розмовляв із Левком і мав добру опінію про нього як людину, а зокрема як українця. Хоч від того часу вже ішов четвертий рік, як я утік з Мішутінського лісопункту, але Левко Зубченко в моїй пам'яті уявлявся дуже виразно. Коли я почув його ім'я від куховарки, мене стурбувало, відкіля вона його знає. Адже ще двічі мене запевнила, що мій голос і мова така, як у Левка Зубченка.

Час проходив, а моє знайомство з Вірою Писаревською що день, то все міцніло. Місяця за півтора воно перетворилося в добре приятельство. У вересні почали падати дощі, тому дівчата залишилися ночувати на торфообробках у гуртожитку. І в один із таких вечорів, я довідався від Віри про той тернистий шлях українців за межами батьківщини, який їм довелося пройти. Ось її оповідання:

— Мій прадід Іван Писаревський з одним сином Іваном (моїм дідом) виїхав із Запоріжжя (тодішня назва Олександрівське) в Росію на Поволжя, по той бік річки Волги. Недалеко містечка Балаково заснували українці село Григорівку, бо в той час з України багато виїхало родин, і вони трималися разом.

— Дід Іван Писаревський мав п'ять синів та одну доньку. Тато мій був найстарший. Як я ходила до школи, мені часто моя бабуся оповідала про Запоріжжя та річку Дніпро. Тато теж не раз мені опо-

відав, що, як йому було вже двадцять років, то дід Іван посилав його на відвідини в Запоріжжя. Тато часто згадував про його подорож на Україну і про Запоріжжя і про річку Дніпро, як він в ньому купався із своїми двоюрідними братами і сестрами. Обіцяв тато і мені, як буду доросла, то теж поїду на відвідини до Писаревських у Запоріжжя. Мене найдужче манило проплисти човном по Дніпрі, бо тато мені часто про це оповідав.

— Моя мама теж мені обіцяла, — як закінчу школу і мені буде шістнадцять років, то поїду на Україну до маминих родичів, Жирирів. Мама оповідала, що теж мій прадід, Жир, виїхав з України в той рік, що й Писаревські. Далі мама говорила, що заїду до її родичів по дорозі, як буду їхати в Запоріжжя та переїжджати станцію Барвінкове; там же і село Барвінкове, де живуть її родичі.

— Дуже я захоплювалася оповіданням тата про Запоріжжя та річку Дніпро, але не менше цікавило оповідання і мами, що Барвінкове потопає в садах. А до того ще мамин найстарший брат, мій дядько Федосій, не схотів жити на Поволжі в Росії й виїхав на Україну в м. Харків. Я поклала надію, що буду в нього довго гостювати.

— І так я ждала мого шістнадцятого року, і в думці ніхто з нас не мав, що він принесе нашій родині і всім Писаревським велике горе. Тато мав чотирьох молодших братів та одну сестру; всі вони теж мали родини.

— На початку березня 1930 року, як трім загримів з ясного неба, так одної ночі міліція і комсомол силою вломилися в наш дім та всіх нас арештували. Це була страшна ніч!.. Наказали якнайшвидше вратися і виходити з хати. Батько в розпуці, мати плаче, а ми теж всі четверо голосимо. Сестра Ніна тоді мала тринадцять років, менший брат дев'ять і найменший брат, Микола, шість.

— Посадили нас на двоє саней, батькам дозволили взяти стару скриню і деяку одягу. Долучили до нас ще п'ятеро чи шестеро саней, також арештовані дві родини Акименкових та Черкасів, теж двох братів з родинами, і повезли нас в районове м. Балаков. В Балакові нас примістили в великій школі. Звідси нас не випускали, але санки за санками підвозили до школи арештованих, і все тих, що їх прадіди та діди приїхали з України.

— Як тільки почало темніти, нас випустили на подвір'я і почали знову садовити на сани. Тут нашій родині трапився болючий випадок. Наша скриня повторно переглядалася робітниками ГПУ. Викинули з неї все, і що ліпше забрали. Найболючіше для нас було те, що два святі образи, благословення тата і мами в час їх одруження, викинули зі скрині і потоптали в снігу ногами. Це маму дуже вразило і вона гірко плакала.

— Багато саней із родинами виїхали з Балаково, переїхали кригою через річку Волгу і пізньою ніччю прибули до м. Вольськ. Ця подорож була верст п'ятдесят. Ще була зимова холодна ніч, нас везли під арештом, і ми не знали куди. Всі матері плакали та пригортали своїх дітей до себе.

— В м. Вольськ на товарній станції вже було багато родин. Стояв довгий ешелюон товарних вагонів, і туди вивантажували родини. Прийшла черга і на нас. Загнали, як худобу. Матері і діти плакали, а в мене вже й сліз не вистачало плакати.

— Перед ранком закінчили вивантажування родин. В кожному вагоні було набито, дорослими людьми, а також дітьми і немовлятами, яких було більше, ніж дорослих.

— Везли нас цілий день з закритими дверима. Люки теж були забиті, тому з нас ніхто не знав, куди нас везуть. У вагоні було жахливо! Я не в силі тобі, Кузьма, переказати.

Віра в хвилюванні замовкла. Хоча ніч була вже осіння, але зрідка на небі світили зірки, а довкола нас чути було тихий шелест північного лісу. Я спостерігав сумне обличчя Віри і передо мною ніби постали картини подорожі, як нас везли під багнетами на північ і той жах у вагоні... і те страждання матерів, дівчат і дітей... Я відчув переживання Віри.

За кілька хвилин Віра знову почала оповідати:

— Нас вивезли з дому і про це ніхто не знав з наших навіть близьких родичів. Моя старша сестра, Дуня, півроку як вийшла заміж та жила недалеко нас, теж не знала, що нас спіткало таке горе. Чотири дядьки і тітка Марія, родичі по матері, також не знали нічого.

— Третього дня вночі наш транспорт зупинився в Москві, де ми отримали вперше теплу страву — суп та по шматочку хліба — і відро води на вагон. І знов, із закритими дверима, повезли нас далі на північ. У вагоні була тіснота і бракувало повітря; голодні були і не вистачало води. Найгірше мучилися діти і немовлята, але ніхто з нас не думав, що дітей спіткає ще більше горе.

— Десятого дня поїзд зупинився, і охорона ГПУ наказала нам готуватися до вивантажування. Знову материнський і дитячий плач, до того ще діти були і хворі; говорили, що в інших вагонах діти дорогою вмирали. Нас вивантажили на малій станції Морожанка, це від ст. Сухона недалеко на північ. Дітей, матерів і старших людей перевозили саньми до міста Кадніков, а нас погнали пішки. Падав сніг, і наша подорож була тяжка, але холод гнав нас вперед.

— Ждало нас лихо і в Каднікові. Нас загнали у велику церкву-собор, але це вже була не церква. Від неї залишились тільки стіни та понищені на стінах образи. Нарі сягали до верху і на них набили повно людей. Велика нужда, голод і холод, від чого масово стали умирати діти, немовлята і старі люди. В таких муках ми дочекалися весни. Весною почали кудись вивозити родинами далі на північ, у ліс. Наша й інші родини були признані комісією, як незаконно вислані і нас перевезли в м. Сокол на лісну біржу в бараки, які виглядали як стодоли. Там були поверхові нари, і всі спали покотом один біля одного, а лісова праця була надзвичайно тяжка. Минуло три роки, пішов четвертий, а нас не звільнили і досі.

— Зла доля зустріла мою сестру Дуню. Вона з мужем та малим синком-немовлятком втекли на Кавказ, щоб не попасти на заслання.

Але дорогою простудилися; помер синок, а перегодя і сестра. Боже!.. Вона ще зовсім була молода, тільки двадцять років мала!

Віра умовкла і тихо заплакала, декілька хвилин сиділа задумана, потім знову заговорила:

— Жахлива доля зустрінула і діда Івана та всіх чотирьох дядьків Писаревських і тітку Марію та їх родини. Після нас їх теж арештували і вислали в Казахстан, у Караганду.

— Мій тато багато листів писав додому і ми покладали надію, що нам допоможуть харчами і одежею, але майже рік ми жодної вісточки не мали і не знали про долю рідних. Десь уже напочатку 1931 року ми отримали перший лист, але не з дому, а з Казахстану і цей лист приніс нам болючу вістку, що Дуня та її синок умерли, а всі чотири дядьки з родинами і тітка Марія, по чоловікові Сидоренко, з родиною та дід Писаревський вислані в пустельні степи Казахстану. Голод і холод там ще гірший, як тут на півночі, але кінець листа був найжахливіший. Одної ночі дід Писаревський попрощався з усіма своїми рідними та сказав, що тікає додому. Дідові не радили, але дід Іван помолився Богу і пішов. Наймолодший брат тата, дядько Іван, мав всього тридцять років. Працював на будові залізниці, простудився і обморозив ноги. Декілька днів ще пожив і теж помер. Залишилися на засланні дружина та трое малих дітей. Всі дядьки і тітка мали малих дітей, разом двадцять трое. Найстарші діти по п'ятнадцять років, а то всі малі та немовлята.

— Мого діда Писаревського теж спіткала трагічна доля. Весною, як сніг розтав, діда знайшли в степу мертвого, кілометрів шістдесят від посьолка Мойкодук. У листі дядьки писали, що як дід утік, то другого дня почав падати густий сніг і, мабуть, дід Іван зблудився в пустинному степу і там застала його смерть.

Віра умовкла. «Кузьма, я далі не маю сил оповідати!»... В її словах бринів розпач. Згодом попросила мене, щоб я розказав про себе, й чому я самотній у засланні.

Мое оповідання забрало багато часу... Вже зірки показували скорий прихід ранку, а ми все сиділи, не хотілося спати, одне бажання було-висловити все, що наболіло за довгі роки в неволі, на чужині...

МИ СТАЛИ ДРУЗЬМИ

Після того як я довідався, що Левко Зубченко був на торфорозробках завідуючим ідальнею, а потім перейшов до міста Сокол і працює в «Отделе Городского Снабжения». Мені хотілося якнайшвидше з ним побачитися, бо я був вже певний, що це той Зубченко, що був в Мішутінському лісі на червоній каторзі. Але адреси мешкання в той час не знали ні Віра, ні Тіна Клей.

Вересень приніс нові події. Для всіх спецпереселенців була радісна вістка, тільки для мене був смуток. Комендант ГПУ подав до відома всім спецвиселенцям, котрі були признані як незаконно вис-

лані, що до кінця жовтня отримують паспорт. Після цього на торфорозробках був вивішений список, але в ньому бракувало мого прізвища — Кузьми Каздоби. Отримати паспорт, бути вільним і вернутися на Україну — це була мрія кожного з нас. Але вістки з України подавали, що цілі села вмирають з голоду, що голод утворений плявно московським окупантом.

Цим разом комендантура ІПУ дотримала слова. Паспорти отримали всі, в тому числі і родина Писаревських. Це ще більше мене затурбувало, хоч Віра мені співчувала. Я намагався триматися бадьоро, але думки все напливали мені: що ж Кузьма з тобою буде?

На торфорозробках було всього дві криниці для пиття води. Одна з них викопана зовсім недавно в час будівництва гуртожитків та поверхового будинку. Ця криниця досить глибока, до води більше десяти метрів, а воду тягли вручну бараном. Одного дня завважив я біля кузні в залізному ломі ручну помпу, що вже рахувалася як залізний утиль. У мене зродилася думка відремонтувати цю помпу та поставити на криницю замість барана. Прийшлося мені добре попрацювати коло цієї помпи, заки привів її в дію. Одного вечора водяна помпа разом із трубою була поставлена. Не тільки робітники торфорозробок, але й директор Н. І. Біляєв, парторг Черв'яков та торфмайстер Громов, як хлопчики, стояли біля криниці і кожний з них пробував помпувати воду. А помпа, на диво, працювала як нова; за декілька секунд відро води. Задоволений працею був не тільки я, але й всі, хто користувався водою із криниці. Мене це дуже тішило, що вдалося зробити добре діло для загального користування.

Одного дня викликав мене директор до бюро торфорозробок, запитав, чому я ніде не приписаний та сказав мені, що в цій справі викликає мене Сокольська міська міліція. Цим разом директор Біляєв розмовляв зі мною досить коротко.

Дуже хвилювався я тим, що мене викликає міська міліція та ще й на вечір. Турбувалася за мною і Віра Писаревська та увечорі провела мене до міста Сокол аж до будинку міліції. Черговий міліціонер забрав від мене виклик міської міліції та спрямував мене коридором до дверей на яких був напис «О. О.». Я зрозумів, що це є «Особий Отдел» і мені стало моторошно. Вже доходила північ, а я все ще сидів біля дверей «О. О.», і ніхто мене не викликав. Це були хвилини розпачу, бо я втрачав вже надію на волю.

Раптово відкрилися двері і старшина міліції наказав мені заходити. Два чи три рази він переглянув мою справку із радгоспу «Новое», що я працював там з 1930 до 1933 року, та справку, що я працюю на торфорозробках трактористом. Коротке запитання. Де я був висланий, та чому ніде не приписаний? Я відповів, що крім монастиря Прилуки, м. Кадніков, радгоспів «Новое» і «Победа» ніде не був, а в справі припису вдавав, що взагалі нічого не знаю про такі речі.

Напружені хвилини. Старшина міліції вперто дивиться на мої обидві справки і щось думає. В тиші чую стукіт мого серця і думками я вже у в'язниці. В моїй уяві постав спецпосьолок ч. 2 та жахливі умови в ньому...

Старшина міліції повільно простягає руку до пера і так же повільно щось пише на моїх справках. Моє хвилювання подвоюється. Старшина міліції, повертаючи мені обидві справки, проговорив, що я приписаний на торфорозробках і залишаюся там даліше.

Хоч я вже був декілька десятків кроків від будинку міської міліції, але мені це не вірилося, що я знову на волі...

Ніч стояла темна і вулиця була безлюдна. Я обережно розглядався в надії, що Віра Писаревська і досі десь чекає на мене. Потихенько гукаю: Віра! Віра! Мені ніби вчуваються останні слова Віри: Кузьма, не дай Боже міліція тебе затримає, я тобі допомагатиму, де б ти не був...

Пішов я скорим ходом до поверхового барака — кінного двору (барак називався кінний, бо він належав до кінного двору і також рядом побудований). Мені хотілося побачити Віру, але у вікнах було темно і тихо. Мої очі були спрямовані на верхні вікна бараку і хотілося мені гукнути Віру. Але не знав, де саме мешкає її родина.

Це була глибока осінь, вірніше коли осінь кінчається і починається зима. Небо заволокло густими жмарами, і ніч була дуже темна. Вітер холодний від Білого моря дув мені в обличчя, зрідка пролітав перший сніг. В лісі темнота подвійна. Я поспішав, щоб скоріше дійти на торфорозробки. Хоча було недалеко, всього сім кілометрів від міста Сокол до Михайловського болота торфорозробок, але в темну ніч, лісовою дорогою видавалося мені, що я йду дуже довго...

В ГОСТИНАХ

Пробігли дні моїх турбот і знову життя ввійшло в стару борозну. Праця та ще й яка праця. Ще більше мене цікавив ремонт тракторів у гаражі. Мене захоплювало — розбирати, перемивати, замінювати частини та знов докупити збирати трактор. Ця праця була для мене механічною школою. Кожну частину трактора я міг бачити і пізнавати її працю. Було вигідно для мене працювати в теплому гаражі, в той час, як всі спецпереселенці виконували працю на холоді; зокрема дівчата і жінки розкидали сніг та навалювали торф на санки.

Від вечора, коли мене викликала міліція, мої взаємини з Вірою Писаревською подвійно скріпилися. Ми стали не тільки друзями, але й ніби близькими родичами. Віра запрошувала мене в гостину до своїх батьків. Моє бажання також було зацізнатися з родиною Писаревських.

Стояв зимовий ранок. День був вільний від праці, неділя. Я пообіцяв Вірі виконати її прохання. Сніговою дорогою ми йшли вдвох сім кілометрів. Здавалося мені, ніби ми пройшли їх із Вірою за десять хвилин. Ось і кінний барак ч. 2. Віра хвилювалася, що ми обоє вперше входимо до мешкання її батьків.

Дерев'яними сходами піднімаємося на поверх і заходимо в довгий барак, перегородками (до речі, перегородки трохи вище людської голови) розділений на малі кімнати. Посередині бараку вузький кори-

дор. Зайшли в одну із кімнат. Ніна перша нас весело зустріла та мене зразу представила батькам. Віра була збентежена, і обличчя зраджувало її хвилювання.

Батьки Віри гостинно мене прийняли. Під час родинного обіду Вірин батько розповідав про Писаревський рід, які то вони були аматори-музиканти. Вірина мама турбувалася мною, як рідним сином. Журилася, що я сиротою на чужині.

По обіді для мене трапилася несподіванка. У кімнату Писаревських зайшла сусідська родина Шкуренко. Батьки та два їхні сини, як виявилось, мої земляки з дому. Вони знали моїх батьків і оповідали про моїх дядьків та діда Сергія Каздобу. Найбільше мене схвилювало, коли старий Шкуренко запитав, де мій тато тепер. Старший син Шкуренка, Григорій, мав років з тридцять, був людиною шляхетної вдачі і мистецького хисту. Прекрасно грав на скрипці, але на півночі його спіткала сумна доля. Він застудився, і хвороба на довгий час прикувала його до ліжка. Молодший син, Микола, мав років десять.

До вечора я гостював у Віриних батьків. Вертався сніжною дорогою на торфорозробки сам, але в душі відчував радість від проведених годин в родині Писаревських. Ці гостини ще більше зміцнили мої добрі взаємини з Вірою.

Одного дня, несподівано для мене, в гараж зайшла Віра з Тіною та принесла мені адресу Левка Зубченка. Я тишився, що зустрінуся з бажаною мені особою. Діждався суботи і по праці зразу подався до міста Сокол, щоб розішукати мешкання мого близького земляка.

На окраїні міста Сокол, в західній стороні, в малій вулиці, стояли похилені дерев'яні хатки, ніби осівши в землю. В одну з них я постукав у двері. На поріг вийшла молода пані років двадцять п'ять. Чи тут мешкає Левко Зубченко? — запитав я.

Хвилина мовчанки. Пані подивилась на мене і відповіла — так. Залишивши відкриті двері, повернулась до кімнати. Крізь двері долітав до мене її тихий голос, і я виразно чув кашель якоїсь старшої пані та її старечий стогін. Знову стало тихо. Хвилини через п'ять відкрилися двері, і до мене вийшов Левко Зубченко. Його ясне волосся старанно зачесане, обличчя свіже, виголений, одягнений прекрасно. Очі його сірі пильно вдивлялися в мене. Я вагався, чи це справді Левко Зубченко? Левко перший заговорив: Кузьма, відкіля ти взявся?

З Михайлівського болота, — відповів я.

— Хто тобі дав мою адресу?

— Тіна Клей та Віра Писаревська.

Як виявилось, Левко з дружиною вже мали квитки в кіно перед моїм приходом зібралися виходити з хати. При мені зайшла до них молода сусідка, і дружина Левка пішла з нею, а Левко залишився зі мною.

Ми зустрілись у відмінних обставинах від тих, при яких зазналися. Три місяці ми разом працювали на лісовій каторзі в Мішутінському лісі. Через три з половиною роки ми знову зустрілися, але вже не як каторжани, а вільні люди, в теплій кімнаті, одягнуті й не

голодні. Але розмова наша була набагато болочіша, ніж в спец-бараці в лісових пуцах.

Після того, як ми лишилися з Левком удвох у кімнаті, ми протягом кількох хвилин відчували недовір'я один до одного. Але я розповів Левкові своє горе, а він мені своє, яке завело нас до міста Сокол. І по розмові про наше минуле, про наші подібні шляхи недовір'я зникло.

Закінчивши свою розповідь про пережите на півночі, Левко запитав мене, чи я листуюся з кимсь із дому, рідного краю. Я відповів, що майже три роки не маю жадної вістки.

Я вже чув раніше від дядька Капінуса та інших висланих наших людей про голод в Україні, але те, що я почув від Левка Зубченка, було набагато жахливіше. Схвильований Левко оповідав мені шепотом, мабуть, і стін своїх боявся, а я слухав, затамувавши подих:

— «На початку цього року московсько-комуністичні бригади приїжджали до нас в Україну та забирали в наших селян останній хліб та все, що можна було їсти. Люди ховали що і де могли. Однак москалі разом з нашими перевертнями ходили із залізними ціпками та нищпорили по всьому подвір'ї і хатах. Якщо знаходили в когось щось заховане, то жорстоко карали. Весна принесла жахливий голод. Наші люди їли все, що було: псів, котів, на полі ловили ховрашків, варили кропиву, буряни та листя з дерев. Але це їх не рятувало. Люди масово мерли з голоду. Вимирали цілі села. По містах України наші селяни-хлібороби вмирали попід тинами. Коли стали на полі наливатися колоски пшениці та жита, нещасні люди вночі тихесенько йшли зривали колоски, терли їх та їли неварене зерно; хто мав більше сили, то й варив. Так матері рятували своїх дітей. Московські бригади довідалися про колоски і вночі на полі стали вартувати. Ловили наших людей з колосками, головою матерів, і декого з них живцем закопували в землю. Люди пухлі і мертві лежали по хатах, вулицях, дорогах. До мене приїжджали в Сокол, і я доставав їм житнього борошна, крупи і маргарину. Розповідали мені очевидці цього жахливого голоду та запевняли мене, що голод Москва створила штучно на нашій Батьківщині, щоб знищити більше нашого народу. В листах з дому цього не писали, бо цензура на наші листи діє й тепер. Будь обережний, Кузьма, якщо будеш листуватися. Останній раз з дому приїжджали за борошном і маргариною в кінці липня і привезли мені найжахливіші вістки — в нас дома є випадки людоїдства. За цей жахливий стан мусять колись судити тяжкою карою московського окупанта».

Левко, схвильований, замовк. Я теж мовчав, але думками линув далеко-далеко в рідний край. Мені так хотілося знати про долю наймолодшої сестри Ліди. Що її спіткало в час голоду? Ліда ніби стояла в моїх очах така молода, якою я бачив її останній раз у вересні 1929 року в час мого і татового арешту. Її плач за татом і мною ніби вчувався мені. Також турбувала думка і про сінка малого...

Далі ми говорили про нашу працю та про наше майбутнє. Левко радив мені виїхати з північного краю. Рано чи пізно нас можуть розшукати та знову загнати в лісові пуці...

Пізно лягли ми спати. Левкова дружина вже вернулася з кіна, але я до ранку не міг заснути. Думки летіли в рідний край та відга-няли сон. Ранком я сердечно подякував Левкові і його дружині за гостинність і вибрався у своє болото. Вони мене просили, щоб я не спішив іти, але мені було душно в їхній хаті від жахливої розповіді Левка. У дверях міцно потиснули один одному руки, і я пішов. Місто Сокол вже залишилося за мною, і я спішив лісовою засніженою до-рогою.

Пам'ятаю, тижнів через три я отримав вістку, що Левко із дружи-ною виїхали із міста Сокол, але ніхто не знав, куди. Також залиши-лося для нас невідомим, з ким і коли Левко одружився.

АРЕШТ

Скільки було вислано українських родин в межі міста Сокол, мені важко сказати. Але їх було багато. Про це свідчили нові будови. Не-далеко від величезної лісної біржі, вже за містом на галявині було побудовано п'ять великих поверхових бараків, набитих нашими людь-ми. Коло млина, на окраїні міста Сокол був теж барак ч. 7 і теж поверхові нари; покотом лежали родина коло родини. Барак ч. 2, по-біч кінного двору, вже згаданий мною, був найліпший. У ньому були відгороджені малі кімнати, правда, декотрі з них без вікон.

Харчі видавалися на картки і були дуже скромні, але люди не голодували. Хліб чорний — 800 грамів на робочого, 500 грамів на чле-на родини. Найгірше було з городиною. Тільки деколи можна було ку-пити картоплю та квашену капусту. Про свіжі овочі тільки мріяти можна було. В крамницях траплялись тільки сушені, за цінами для нас недосяжні. Справжня трагедія з харчами була для хворих на шлу-нок, а їх все збільшувалося. Причини захворювання: умови життя та харчі. Про діету можна було тільки мріяти, бо молока, білого хліба, яєць та взагалі дієтних харчів купити нам не було можливости. Зреш-тою, родини жили бідно; чорний хліб, солена риба, квашена капуста, зрідка картопля, яшна крупа. Якщо гроші залишилися, то купували маргарину та олію. У величезному бараці була лише одна кухня на кож-ному поверсі. Приготувати для родини обід чи вечерю не було легко. А кухня служила для молоді як кімната розваги. Там співали рідні пісні, танцювали, але молодь зустрічалась не часто. Один із таких вечорів, про котрий розповіла мені Віра Писаревська, приніс трагічні наслідки у восьмому бараці — це трапилось зимою, на початку 1931 року. Увечорі в кухні зібралось багато молоді. Несподівано дві сес-три та ще їхня добра приятелька заспівали втрьох пісню. Пісня була нова, почута вперше. Наведу декілька слів цієї пісні:

Із-за лісу сонце світить, світить, та не гріє,
Як згадаю про Україну, аж серденько мліє.
На Україні сади цвітуть, трави зеленіють,
Нас пригнали на чужину, де сніги біліють.

Нас пригнали з України великими гуртами,
Розлучили батьків з дітьми, декого з жінками...

Дівчата проспівали цю пісню та й розплакалися. Невесело стало й іншим, але ніхто не сподівався, які жахливі наслідки трьом молодим українкам принесе наступний ранок.

Другого дня ранком, коли всі з бараку збиралися виходити до праці на лісобіржу, з'явилися два агенти ГПУ. Вони зробили обшук у двох родин і заарештували згаданих трьох дівчат. Говорила Віра, що агенти ГПУ знайшли текст згаданої пісні та ще декілька віршів про страждання матерів, масову смерть, особливо дітей і немовлят. Три дівчини були студентки технікуму. Органи ГПУ на початку 1930 року арештували їхніх батьків з родинами та вислали на північ, до Вологди. Там вони були свідками жахливих картин, як вмирали тисячі дітей та мучениць-матерів...

Після арешту дівчат їхні батьки декілька разів намагалися довідатися про їхню долю, але органи ГПУ не тільки не дали жодного wyjaснення батькам, але й заборонили навіть запитувати про арештованих доньок. Про цю подію Віра розповіла мені вже на початку 1934 року. І вже добігав третій рік після арешту, а про долю цих дівчат не було вісток. Були тільки здогади, що їх покарали на смерть...

Після отримання паспортів настало деяке полегшення для спецпереселенців; слово «спецпереселенці» було замінено на «переселенці». Згаданий мною раніше комендант бараків, перевертень Бережний, зразу виїхав із восьмого бараку і його вже ніхто більше не бачив у місті Сокол. Говорили, що на його сумлінні лежить доля трьох свідомих дівчат.

ЗУСТРІЧ ІЗ ЗЕМЛЯКАМИ

Перші з наших родин, з якими я познайомився в місті Сокол, як вже згадано, були Писаревські та Шкуренко. Також ближче я знав родини з такими прізвищами: Клей, Манжосів, Бережний, Полудьонько, Ямчук, Акименко, Руденко, Вовк, Твердохліб, Щербань, Онуфрієнко, Желябин, Лабоч, Слива, Насипайко, Піднебесний, Горбань і Сухомлин. Це тільки ті, які залишилися в моїй пам'яті.

На Різдвяні свята Віра запросила мене в товариство молоді. Була молодь з інших бараків, але вечірка відбулася в бараці кінного двору, або ч. 2, як його часто називали. Молодь зустрілася, щоб відпроводити старий та зустріти новий 1934 рік. Це перший раз, за два з половиною роки мого нелегального перебування в радгоспі, точніше в Сокольському районі, я був у товаристві рідної молоді.

Була мала перекуса та «гаряча» випивка, але в малій кількості. Молодь мене гостинно привітала, і я відчув душевну теплоту рідного оточення, якого роками був позбавлений і за яким стужилася моя душа. Згадую тут про молодь, яка залишила світлу згадку в моїй пам'яті. Це були сини й доньки селян-хліборобів з різних областей нашої знедаленої Батьківщини. Пригадую таких хлопців: Г. Шку-

ренко, М. Нищенко, А. Клей (Тіни брат), А. Манжосів, С., В., і І. Піднебесні (три брати), І. Вовк, І. Твердохліб, І. Лобач, І. Бережний, Г. Сухомлин, І. Щербань, Ш., Б., і Ю. Полудьонні (три брати) і Ю. Капінус (він теж був у цьому товаристві); з дівчат пригадую: Віра Ямчук, Тіна Клей (обидві були мої близькі землячки з дому), Віра і Ніна Писаревські, Оля і Наталка Руденко, Надія і Поля Яркіні, Шура Піднебесна, Ліза Акименко, Марія Желябин, Марія і Нюра Лобач, Клава Слива, Марія Онуфрієнко, Груша Манжосіва, Поля Горбань і Ніна Полудьонна.

Новий 1934 рік я зустрічав в інших обставинах, ніж минулі роки мого заслання. І так мої душевні рани повільно почали заживати. Йшов п'ятий рік, як мене вирвали з-під батьківської рідної стріхи; за останні три роки я не мав жадної вісточки з рідного краю. Проте душевні рани, що так боліли у перші роки, — я почав менше і менше відчувати... Частіше я зустрічався з Григорієм Шкуренком і Максимом Нищенком, зрідка з Юхимом Капінусом і Михайлом Переверзівим. Говорити я міг з ними про все, що наболіло на душі, про злочини московського окупанта на нашій Батьківщині, про тисячі нещасних наших родин у лісовій глуші на засланні...

Мені теж було мило зустрічатись із двома безжурними юнаками — Іваном Вовком та Іваном Твердохлібом. Обидва були міцної будови і веселої вдачі; вони не знали, що таке смуток, завжди були готові до жартів.

Найбільшим моїм приятелем стала Віра Писаревська. Майже щодня ми зустрічалися. Віра запрошувала мене часто в гостини до своїх батьків. А вони були дуже гостинні, особливо її мама. Вона зберігала наші звичаї і старалася завжди приготувати нашу страву. Батько Віри був добрий не тільки, як батько, але й як людина. Він носив козацькі вуса і частенько говорив: — Ми нащадки Запоріжжя і маємо носити вуса!

Молодша сестра Віри, Ніна, була наче квітка, що тільки розцвітає, до того тиха, лагідна і добра. Брат, Олекса, кінчив семирічку і його всі думки були в науці. Молодший брат, Микола, мав десять років, був безмежно закоханий у музику — вже добре грав на гітарі, мандоліні і балалайці, ходив до початкової школи. Вся родина Писаревських кожного разу тепло вітала мене в своєму «домі».

Минула холодна зима і прийшла на зміну тепла і радісна весна... Мені знову хотілося жити, і жити якнайдовше...

БЛАГОСЛОВЕННЯ

Зелені Свята — Трійця. Знов я був у гостинах батьків Віри. Цим разом Віра хвилювалася, мама її була із сльозами на очах, тато сидів зосереджений, Олекси і Миколи ніби і в помешканні не було — мовчали. Віра з Ніною щось перешіптувалися.

Ось прийшла та хвилина, що нас усіх хвилювала. Ми з Вірою міцно взялися за руки і стали перед її батьками та просили їх благословення на довгі і щасливі роки нашого спільного життя...

Хвилини були урочисті. Батьки нас благословили малим образом Матері Божої, але мама гірко плакала, а її уста пошепки промовляли слова Святого письма. Потім, передаючи нам святий образ, мама наказувала, щоб ми постійно з собою тримали образ і не порушували батьківського благословення...

Мама обняла Віру і в сльозах промовила:

— Доню! Моя доню! — я ніколи не думала, що доведеться в таких умовах тебе одружувати! Не нарікай на мене, не нарікай і на тата, бо не наша воля!

Надвечір вся родина проводила мене з Вірою до зупинки поїзду (котрий ходив від фабрики Сокол до фабрики Печаткіно). Останні тещині слова:

— Прошу вас, діти, шануйте одне одного!

Підходить поїзд і в поспіху ми прощаємося. Ніна усміхнена, рукою махає нам услід, за нею вся родина. Гуркіт трьох вагонів і паротяжкушка покотився вперед...

Другого дня я з Вірою зайшли в бюро директора торфорозробок Н. І. Біляєва та просили його бути нашим свідком під час цивільного шлюбу; також просили окреме мешкання. До речі тут нагадати, що Віра весь час працювала бригадиром однієї з передових бригад на торфовому полі, вона вважалася однією з ліпших робітниць і тому Біляєв на наше прохання дав свою згоду та побажав нам щасливого подружжя. Але в ЗАГС-і (відділ, котрий реєструє народження, смерть і шлюби) нас спіткав непередбачений клопіт. Віра мала вже паспорт, а я рахувався спецвиселенцем і підлягав органам ГПУ. Дякувати Богові, що був Біляєв та ствердження міліції на моїй довідці, що я приписаний на торфорозробках. Проте Віра залишалася на своїйому прізвищі, тому, що я не мав паспорта. Але нас таки зареєстрували завдяки авторитету директора торфорозробок.

Із ЗАГС-у ми прийшли в барак кінного двору. Мама вітала вже нас, як новозасновану родину та намагалася бути веселою. Тато повернувся з праці і знову був мовчазливий. Вітали нас і мешканці бараку, як новоодружених та бажали нам повернутися в рідний край...

Директор своє слово дотримав. Була нам відгороджена мала кімната (за рахунок кухні вниз) в двоповерховому будинку. В цій частині будинку містилося бюро, вечором всі службовці поверталися до м. Сокол і тут вечором і ніччю панував спокій. Мешкання було мале, але затишне. Затишок створила Віра, і вона виявилася доброю господинею та поважною дружиною. З кожним днем наше помешкання збагачувалося різними речами — ліжка, стіл, крісла та мала шафа для посуду — зробленими одним теслею на торфорозробках за дозволом директора.

Пам'ятаю, що через кілька тижнів у нас гостювали Вірині батьки, і тато попросив мене літи з ним на торфове поле. Довкола нас видно, як на долоні, всі торфові карти, але ні одної людської душі. Тут уперше до мене відверто промовив Вірин тато.

— «Кузьма! В теперішній час прийшов безбожний, і правду потоптали ногами. Я не знаю тебе, але я знаю свою доню Віру. Вона вихо-

вана в страху Божому, як і ми виховані своїми батьками. Подружжя — це основа людського життя. Воно скріплюється батьківським благословенням та Церквою. Але тепер Церква заборонена. Одначе в родині, котра вихована в добрій родині, Церква постійно живе в душі. Так і досьогодні вихована моя Віра. Отже, Кузьма, в нашому роді з давніх часів і досьогодні подружжя розлучає тільки смерть! Отже прощу тебе — шануй Віру, а вона тебе подвійно буде шанувати. Теперішнє життя вимагає мовчати та вдавати, що нічим не цікавишся, бо за нами і тут слідкують. Якнайменше треба мати друзів та уникати чужого товариства. Наш єдиний вихід — треба працювати та ще більше удавати, що працю любиш. На це тільки є надія вирватися зі заслання. Якщо ми будемо тут довше, то наше здоров'я з кожним роком буде гіршати, через те, що свіжих фруктів і городини ми вже роками не вживаємо, а це для здоров'я потрібно, як повітря. Маю родичів в Запоріжжі та Харкові, часом листуюся з ними. Хотілося б виїхати на Україну, звідкіля й походить наш рід. Але пишуть мені, що там дуже погано та ще й переслідують таких, що повернулися із заслання. Тому радять мені деякий час бути тут. На Поволжя вертатися не думаю, бо там теж переслідують українців, а зокрема тих, що трималися своєї мови, звичаїв та жили в українських селах. Москалі показали свою жорстоку натуру в час нашого арешту 1930 року та заслання. Мій старий батько загинув у снігах казахстанських степів. Наймолодший брат мій, Іван, там же відморозив ноги, сильно застудився і за кілька днів помер. Весь наш Писаревський рід на Поволжі зазнав розпрому і заслання, як й інші українські родини в 1930 році. У моїй родині залишилися теж тяжкі наслідки від знуцань, яких ми зазнали під час арешту. Це трапилося в нашому районному місті Балаково, куди звезли арештовані родини. Там же забрали в нас останнє, що ми ще мали з собою, та побили святі образи — батьківське благословення для мене та моєї дружини. І не тільки побили, а ще й потоптали ногами. Цей нелюдський вчинок так душевно потряс мою дружину, що вона і досьогодні хворіє. Бувають дні, що біль голови стає дуже дошкульний. Лікарі ствердили хворобу нервів...»

Тесть обірвав розмову і йшов задуманий.

На прохання Віриних батьків я розповів про мого прадіда Корнія Каздобу та діда Сергія, про його величезну родину, про родину мого батька та про її жахливу долю. Також розповів про спецпосьолок ч. 2, мою втечу з нього та про пошуки батька у Вологодській тюрмі. Слухаючи моє розповідання, теща декілька разів розплакалася.

Батьки Віри були здивовані, що я вже четвертий рік не маю з дому жодної вістки. Тесть цього дня намовив мене, щоб я таки написав листа додому, до сестер Анни і Ліди.

— Кузьма, ти повинен знати, яка доля спіткала твоїх сестер у час жахливого голоду 1933 року. Тому мусиш написати до них і дай їм знати, що ти живий і здоровий; вони теж сумують і згадують тебе.

Писав я лист і хвилювався, але не про свою долю, а про долю моїх найближчих у рідному краю — сестер, їх дітей та малого сінка. На-

писав я, що вже не сам, а живу з молодою і доброю дружиною.. Запрошував я сестер, щоб приїхали на північ відвідати мене.

Хвилювання мое зростало при гадці, що скоро одержу вістку з дому. Але минали дні і тижні, а відповіді від сестер не було...

НЕСПОДІВАНИЙ ЛИСТ

Досить часто в розмові з Вірою я згадував сестру Ліду. Мені пригадувалися мамині слова. В 1927 році мамина серцева хвороба збільшилася, і вона найбільше турбувалася за Ліду. Хоча Ліда вже мала 16 років, то мама часто в розмові висловлювалася:

«Я певна, що Кузьма дасть собі раду, але Лідочка потребуватиме постійної родинної допомоги. Тому я за неї найдужче журюся. Моє серце передчуває лихо, яке вам, діти мої, доля готує».

Мамині передбачення здійснилися. Мама померла влітку 1927 р. на серцеву недугу. В 1929 р., після арешту тата і мене, наше майно і подвір'я перейшло в державну власність, а Ліді місцева влада наказала залишити хату і подвір'я...

Одруження Ліди теж принесло їй болючу рану в її молоде серце. Чутки про голод на Україні в 1933 р. мене найбільше хвилювали. Я дуже непокоївся про долю Ліди, тому ждав із страхом відповіді на мій лист.

Пам'ятаю, що це було вже восени 1934 р., як однієї неділі несподівано для мене прийшов Михайло Переверзів. Зустрілися ми з ним після нашої розлуки через рік. Декілька годин ми з Михайлом сиділи та згадували про пережите на спецпосьолку ч. 2, про нашу втечу з нього...

Я завважив, що Михайло чимось занепокоєний, але не думав, що він приніс мені сумну і болючу вістку.

Говорили ми і про радгосп «Новое» та радгосп «Победа». Михайло розповів Вірі про мою втечу від ГПУ і міліції. Журилися ми і за арешт Семена Позіхуна в радгоспі «Победа». Віра розповіла нам, що в цей час багато було теж заарештовано наших людей у бараках фабрики Сокол і то переважно молодь. Вивезли їх знову в лісову пущу, а декого ув'язнено. Михайло та я дякували Богові, що уникнули арешту...

Михайло вже збирався відходити, як несподівано для мене промовив:

«Кузьма, не гнівайся на мене, що приніс тобі недобру вістку» — і передав мені лист.

Раптово мені впала думка, що лист із дому приніс для мене вісті про наслідки жакливого голоду... Не тільки моє серце, але й руки тремтіли...

Ми з Вірою довго сиділи над листом та декілька разів його перечитували, щоб збагнути кожне слово.

Четвертий рік ішов, як я залишив спецпосьолок ч. 2, і за цей час це був перший лист до мене, в якому було описано долю моїх найближчих земляків. Лист був від дядька Федора Сердюка, заадресова-

ний на адресу Якова Переверзіва в радгоспі «Новое», але лист був писаний не на спецпосольку ч. 2, а з дороги до рідного краю. Лист був короткий і досить обережно написаний. Передаю тільки те, що збереглося в моїй пам'яті. — Я Богові вдячний, що тобі, Кузьма, хоч трохи доля допомогла. Ми ці роки прожили ще гірше. Відійшов на вічний спочинок Роман Скорик, Василь Дешко, Федір Зубенко, Григорій Плєсканюк і багато інших. Рік тому Оплачка, зовсім хворий, пішов світ-заочі. Й досі нічого не знаю про його долю. Я ще рік терпів, але далі не мав сили і теж пішов слідами А. Оплачка.

Бажаю тобі всього доброго та молю Бога, щоб тобі допоміг.

Твій дядько Ф. С.

Я певний був, що це лист від Федора Сердюка, бо я знав його почерк і мене горе душило, що фізична і передчасна смерть обірвала життя моїм чотирьом односельчанам та багатьом землякам по крові і долі...

Але серце моє відчувало радість, що дядько Федір поїхав у рідний край. Він розповість про наше невільне життя в лісових пущах, про смерть багатьох тисяч дітей-немовлят і людей старшого віку...

НАДІЇ НА ЛІПШЕ

Проходив час, а відповіді на мій лист з дому все не було. Найбільше мене турбувала думка про долю сестри Ліди, бо нам було відомо, що голод в рідному краю в 1933 році поклав у могили мільйони нашого народу...

Минув другий сезон моєї праці на торфорозробках. Успіх мій був великий; норми виконував потрійно, директор Біляев був мною як трактористом задоволений. В таких умовах застав мене прихід п'ятої зими мого заслання.

Одного дня директор Біляев викликав мене до свого кабінету та порадив мені написати прохання до Москви про моє звільнення. Він запропонував мені свою допомогу в написанні прохання та приобіцяв дати мені від бюро торфорозробок добру характеристику про мою працю.

Моє прохання було заадресоване Головному Управлінню НКВД — Москва. Що директор писав туди про мене і чи взагалі він щось написав, мені було невідомо. І так на початку 6-го року мого невільного життя, в жовтні 1934 року було написане перше моє прохання про звільнення із заслання. В проханні писалося, що я нічим не завинив перед радянською владою, а був заарештований і висланий на північ без власної вини, згідно з вироком суду, за звинувачення батька. Також описав, що я працював у радгоспі «Новое» ч. 5, працюю на торфорозробках сумлінно та перевиконую норми, що я вже одружений і дружина готується стати матір'ю.

Надія на звільнення захопила мене з Вірою. Ми, як малі діти, день і ніч снували пляни, що поїдемо з холодної і похмурої півночі в рід-

ну соняшну Україну. Минув 1934 рік і вже йшов 1935, але відповіді ні з дому, ні з Москви не було...

Стояв холодний лютневий день, і в цей холодний день я проводив Віру в «больницю» м. Сокол. Проходили тривожні дні. Минав день, другий і третій. Щойно 8-го березня прийшла на торфорозробки Вірина мама і проговорила:

— Кузьма, вітаю тебе з народженням доні та бажаю, щоб вона мала в житті більше щастя, ніж ми! Далі теща оповідала, що Віра і доня почувують себе добре.

Надвечір теща пішла до м. Сокол, а я ще довго сидів замислений в кімнаті. Я вже не один, а на випадок арешту, яка ж жахлива доля чекає на дружину і дитину! Умови життя в північному краю взагалі тяжкі для немовлят, а для висланих вони нестерпні. А далі мої думки летіли в рідний край. Мені так хотілося знати про долю сестри Ліди, і про малого сінка.

Пам'ятаю, вже над ранком, мені спало на думку назвати доню Лідою. З цими думками я заснув.

У ЛІКАРНІ

Другого дня я спішив сніжною дорогою до м. Сокола, щоб відвідати дружину і доню-немовлятку. Лісова дорога була грубо покрита снігом і дув зимний вітер, але я не відчував ні снігу під ногами, ні холоду лютого. Я не йшов, а ніби крила мав і летів.

Ось передо мною «Городская больница» матері і новонародженої дитини. Відчуваю хвилювання...

Дружина зустріла мене радісно і почувала себе бадьоро. Перше мое прохання було, щоб назвати доню Ліда. Віра з першого слова дала згоду. Дивлюся на доню-немовлятку і ніби вона відчула: розкрила вії й оченятка глянули мені в обличчя. В розмові дружина покладала надію, що мене скоро звільнять і зразу поїдемо в рідний край — на Україну. Дитині потрібна городина, фрукти та молоко, — говорила Віра. На півночі про такі харчі можна було лише мріяти.

Хвилини зустрічі з молодою дружиною не пройшли, а пролетіли, і я був щасливий, що Віра почувала себе добре та покладала надію днями вернутися із Лідою на торфорозробки...

Лікарня вже була за мною, як мені ніби хтось до вуха шептав: «Кузьма! — чи добре ти зробив?» Мені хотілося заглянути в глибину моєї душі і почути власне сумління. І те сумління говорило: «Ти ж людина і маєш право на життя!»

ДУШЕВНА РАДІСТЬ

По виході із лікарні Віра з немовлятком залишилися на декілька днів у батьків. Боже, які це були жахливі умови, особливо для немовлятка. Кімната три метри ширини та чотири метри довжини, а висота

переборок біля двох метрів, півметра до стелі відкрито. Якщо в других кімнатах курять, то дим розходитьс'я і в інші кімнати. А в кімнаті шість осіб дорослих та сьоме немовля. Це «осяги» комуністичної влади на вісімнадцятому році панування... Але іншого виходу не було, бо нам, спецпереселенцям, було владою заборонено мешкати на приватних квартирах.

Дочекався я вільного дня, неділі, і зранку пішов у м. Сокол з думкою, щоб надвечір забрати Віру і Ліду на торфорозробки. Цим разом Віра була в доброму настрої та щаслива донею. Батьки теж були захоплені внучкою. Радили Вірі і мені, як тільки мене звільнять, щоб ми зразу поїхали на Україну. Зокрема наполягав на це Вірин тато, який захоплювався Дніпром і Запоріжжям. Тесть говорив:

— «Скільки вовка не годуй, а вовк все дивиться в ліс. Так і москаль, скільки йому не годи, але він постійно залишається нашим ворогом. Тому треба виїхати в рідний край, бо між своїми людьми, як у своїй родині. Отож, Кузьма, раджу тобі як рідному синові, — намагайтеся якнайшвидше Ліду вивести із лісових пуцц, бо на цих харчах дитина не може нормально рости...»

Десь перед обідом хтось постукав у двері. На порозі з'явився юнак коло 24 років. Його вигляд був досить підозрілий, скидався на агента ГПУ чи то НКВД. Добре вигодований, одягнутий у шкіряне пальто і весь одяг був на ньому добрий. Не вітаючись, він проговорив:

«Шукаю земляків з Миколаєва. Може, ви знаєте кого?»

В мене саме слово вирвалося:

«Я є недалеко Миколаєва, із Вознесенська».

«Я часто буваю в Вознесенську під час обкатки моторових човнів з Миколаєва до Вознесенська — сказав юнак — люблю цю водяну подорож по річці Буг».

Після цього ми вже розмовляли, як близькі земляки з дому, хоча я все ще відчував недовір'я до нього. По хвилині Петро (так себе юнак назвав) вибачився і вийшов. Хвилювався найбільше тесть появою цього юнака. Десь через годину повернувся Петро та приніс з собою білий домашній калач, консервовану рибу, і пляшку горілки, все з рідного краю.

У розмові ми довідалися від Петра, що фабрика Сокол закупила в Миколаєві моторовий човен, і Петро приїхав в м. Сокол для передачі цього човна. Петро цікавився умовами на засланні.

— «Ваше мешкання, як стайня для худоби!» — А взагалі Петро нарікав на відсталу північ.

Шостий рік вже йшов, як я не тримав у руках білого хліба. Петро гостив нас білим хлібом, рибою та горілкою. Проте мене схвилювали найбільше Петрові слова:

«Це, Кузьма, хліб з рідної землі!» Розмовляли ми зо дві години. Врешті Петро подякував нам за товариство і пішов на своє мешкання, а я з дружиною і донею-немовлятком поїхали на торфорозробки Михайлівського болота.

*

По річці Сухона, вниз від м. Сокол кілометрів із сім, стоїть невелике сельце Рабанка і тут ще збереглася церква з хрестом на бані. В цій церкві служив старенький священик, але дітей христив так, щоб ніхто не бачив, бо влада заборонила.

Вірині батьки багато клопотались заки священик дав згоду охристити Ліду. Ховаючись від людей, увечорі Ніна з тестем понесли Ліду до священика в Рабанку. Ми всі ждали повороту з церкви і ніхто з нас не лягав спати, бо це ж було родинне свято — христини нашої доні, а наших батьків першої внучки. Темної ночі повернулися від священика. Ніна була хресна мати, Андрій Черемуха був хресний батько.

І так день-за-днем минали в родиннім щасті. Віра віддавала увесь час родині; дбала про маленьку Ліду, але і про мене. Це мені давало душевну радість.

В ПРИГОРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Паперова фабрика Сокол (за новою назвою «Бумажный комбинат им. В. В. Куйбишева»), крім торфорозробок мала ще «Пригородное хозяйство». Це господарство було від м. Сокол кілометрів два на захід, поруч залізничої «вітки», що йшла із фабрики Сокол через станцію Печаткіно (на залізниці Вологда—Архангельськ) далі на захід до целюльозної фабрики Печаткіно кілометрів з п'ять. Згадане господарство мало велике посівне поле і крім збіжжя вирощувало картоплю, буряки, брукву та капусту, яка на півночі вимагала доброго догляду; тримали також корови і свині. В цьому господарстві було лише кілька наших родин, переважно були місцеві, бо умови тут ліпші, ніж деінде. Часто із фабрики і торфорозробок посилали дівчат і жінок, зокрема восени, на збирання городини.

Надійшла шоста весна мого заслання на далекій чужині. Шість років я не бачив рідних моїх херсонських степів, як вони убиралися кожної весни різнобарвними квітами, а широкі лани чорнозему покривались свіжою зеленню, наче пухким килимом.

Десь в половині травня мене покликали до бюро. Директор Біляев наказав мені їхати трактором в «Пригородное хозяйство» в розпорядження директора товарища Іванова.

Трактор був з капітального ремонту, і я вже другого дня відправився трактором у пригородне господарство. Директор тов. Іванов зустрів мене ввічливо, показав мені плуг і призначив поле до орання.

Перший день трактор працював, як добрий годинник. Разів два навідувався директор тов. Іванов і тільки усміхався. Було видно по його обличчі, що був задоволений моєю працею. Поле все більше і більше чорніло від виораної землі.

Надвечір прийшов на поле, де я орав, юнак років двадцяти. Це був представник комсомолу м. Сокола. Згодом виявилось, він мав завдання підганяти не тільки трактористів, а й інших робітників, щоб швидше працювали. Цей комсомолец поставився до мене досить

офіційно, а вираз його обличчя зраджував ненависть до спецвиступів.

Мені довелося спати в малому гуртожитку, але крім мене нікого там не було. Зранку другого дня я знов орав те саме поле. Раптом почувся глухий стукіт в моторі трактора і цей стукіт збільшувався. Я, стурбований, зупинив трактор. Хвилину через двадцять вже був біля мене представник комсомолу і на його вимогу я завів трактор. Хоча комсомолец намагався криком заставити мене далі орати, я відмовився.

Розлючений представник комсомолу залишив мене і подався в напрямку бюро пригородного господарства. Я в тій хвилині не міг збагнути, що трапилося із мотором.

По короткому часі розсильна з бюро прийшла до мене на поле та переказала, щоб я швидко пішов до бюро.

В кабінеті директора сидів за столом комсомолец і перед ним вже лежав написаний ним акт звинувачення мене за пошкодження трактора. Комсомолец («машиноведом» він себе називав) писав, що він почув стук трактора за півкілометра, прибіг до мене та наказав, щоб я трактор, зупинив, бо мотор трактора мною був дуже перегрітий. «Машиновед» звинувачував мене в зриві посівної кампанії через поломку трактора.

Прочитавши цей акт, «машиновед» намагався примусити мене підписати його, але я рішуче відмовлявся.

«Сволочь вредительская!» — кричав на мене комсомолец і кидав актом об стіл.

Я розхвилювався і думав, що вже не повернуся до дружини Віри і доні Ліди. Я був свідомий, що такий акт звинувачення в комуністичній дійсності означає до десяти років ув'язнення.

Раптово відкрилися двері кабінету і до середини швидким кроком увійшов директор, тов. Іванов. Директор гнівно кинув погляд на мене і на «машиноведа» та запитав у нього:

«Що трапилося?»

Комсомолец піднесеним голосом зачитав акт звинувачення, що я пошкодив трактор, а ще й відмовився підписати акт. Тов. Іванов став ще більше лютий, і він раптово вибухнув криком на комсомольця:

— «Кто тебе приказал писать акт?! Вон из кабинета... На поле твоя работа!»

Комсомолец, як той школяр, поспішив вийти із кабінету, залишивши акт на столі.

Стояв я ніби прикутий до підлоги і не в силі був зрозуміти, що робиться довкола мене. Мені не вірилося, що директор Іванов вигнав комсомольця-«машиноведа» із свого кабінету. «Що ж мені буде?» — подумав я.

Голос директора обірвав мої тривожні думки. — «Каздоба, садись!» — показав рукою на стілець біля стола. — «Что случилось с трактором?» — Я пояснив, що мотор почав стукати, але не знаю причини. «Машиновед» намагався примусити орати далі із стужком.

Директор Іванов схопив акт, подер його і вкинув до коша. Наказав мені, щоб я заспокоївся, негайно йшов на поле до трактора та ждав на нього.

Я вже був біля трактора, а директор все ще стояв в моїх очах: вище середнього росту, добре збудований, гарно одягнутий, років сорок. Мені не вірилося, щоб директор і він же секретар партійної організації пригородного господарства боронив мене перед комсомольцем. Ця думка родила в мені і надії і сумніви.

Через деякий час приїхав другий трактор і буксиром потяг мій трактор до гаражу пригородного господарства. В гаражі вже ждала на мене комісія з чотирьох осіб: директор Іванов, механік Коновалов та два представники партійної організації фабрики Сокола.

Механік Коновалов наказав мені випустити воду із трактора та олію з мотора. При дальшому огляді було встановлено, що розплавився середній корінний підшипник мотора. Причиною того було те, що прокладка металева між кришкою і бльоком мотора прогоріла; вода попадала в картер мотора в олію, що й викликало розплавлення бабітового підшипника. Таким був висновок механіка Коновалова. Його записано до акту, і я не мав жадної відповідальности за поламку трактора. Один Бог знає, що я пережив в цей день.

На другий чи третій день трактор вже був направлений і я знов орав поле.

Дочекався свого вільного дня і якнайшвидше пішов до родини.

Віра зустріла мене із радости, що все скінчилося добре. Ніч, вільний день і друга ніч пролетіли скоро. Встав я раненько та збирався в пригородне господарство.

— Кузьма! — сказала Віра — мені снівся в цю ніч дивний сон. Я чула у сні звуки музики, але ніби десятки оркестр грало, Вважай, щоб знов якась біда не притрапилась!

Молоде обличчя Віри говорило без слів, як глибоко вона переживає зі мною невільничу долю. Схилився я до колиски, поцілував сплячу маленьку Ліду, перехрестив її і вийшов з Вірою з кімнати. За кілька десятків кроків уже починався суцільний ліс. Дружина вернула, а я пішов якнайшвидше лісною дорогою в напрямку пригородного господарства фабрики Сокол.

Це було в другій половині травня 1935 року. Шоста весна на чужині. Весна північна, чужа, відмінна від нашої. Наших квітів і сліду немає на полі, садків квітучих теж ніде не побачиш, тільки лісові простори довкола і серед них зрідка хліборобні вузькі поля.

Знов я трактором орю поле, але мрії мої літають на широких зеленних херсонських степах. А з дому жадної вісточки не маю... Так я орав чуже поле, а думки мої линули в рідний край. Я думав про сестер, про небаченого сина. Думки мої теж летіли в далекий і холодний Сибір до брата Михайла і його дружини Марини та трьох малих синків — Йосипа, Михайла та Івана. Думав я про тата та про його долю — не вірилося, що він у в'язниці помер. Під гуркіт трактора мої сумні думки линули і на холодний Урал, де був засланий із родиною мій двоюрідний брат Пилип Дойниченко (моєї тітки Ярини

найстарший син). Але за татом я сумував найбільше, бо це так близько від мене, а я не мав змоги докладно довідатись про його долю у в'язниці...

Раптово причвалав директор Іванов. Він рукою махнув до мене, щоб я зупинив трактор і, не злізаючи з коня, запитав, чи давно я мав лист із дому.

— Більше чотирьох років — відповів я.

— А чи давно я писав листа додому? — запитав мене директор.

Я відповів, що минулого року. Тоді директор вийняв з кишені згорнутий аркуш паперу та, передаючи мені, промовив:

— Каздоба, ти звільнений на тиждень від праці. До тебе приїхала на торфорозробки твоя сестра з чоловіком. Твій директор Біляев телефонічно повідомив мене, але відпустку даю я, і вона буде оплачена.

Це для мене була хвилююча несподіванка. Перші слова мене приголомшили — я звільнений з праці (так мені вчулося). А ще більше. А тут сестра мене чекає. Я просто не вірив у почуте. Але директор Іванов спокійно сказав:

— Негайно лишай працю та спіши до залізничної колії, що проти гаражу. Туди має прийти «кукушка» (малий паротяг, що обслуговує фабрику Сокол) і тебе підвезуть до станції Печаткіно. Бажаю тобі доброї зустрічі із сестрою!

З останніми словами Іванов міцно потиснув мою руку.

Кілометрів два до гаражу я біг, ніби якась сила мене підганяла. Хвилювання мене полонило, і я не міг послідовно думати. «Котра сестра приїхала? Боже, невже це правда?..» Раптово мене охопив страх. А може це підступ і мене мають заарештувати? Я глянув ще раз у сторону «кукушки» і почув крик машиніста, щоб я швидше йшов, бо він на мене чекає.

Стояв я поряд машиніста і кочегара, а паровозик повною парою котився до станції Печаткіно. Ось і станція.

Паровозик покотився назад, а я через станцію ввійшов у ліс і подався в напрямку старих бараків. Минув вже бараки і раптом я почув голос — «Кузя!» Напроти мене, кілька кроків від повороту лісової дороги, вийшли три особи. В голосі я пізнав не тільки близьке, але й рідне. Ніби хтось стиснув мені груди, я відчув брак повітря, а очі налилися сльозами. Я зрозумів, що це не сон і не мрія, а правда. Напроти мене йшла моя дружина з немовлятком на руках, рядом з нею сестра Ліда, третій був зовсім молодий чоловік, котрого я бачив перший раз. Я побіг їм назустріч і, не добігаючи до них, схвильовано запитав:

«Ліда, від тата вістки маєш?»

Сестра мене схопила за шию, і я відчув її сльози на своєму обличчі.

«Кузьма, вже два роки, як тато помер у в'язниці. А я так боялася, брате, що й тебе не знайду»...

ЗУСТРІЧ ІЗ СЕСТРОЮ ТА ЇЇ ОПОВІДАННЯ

Із сестрою зустріч сталася так несподівано, аж мені ще не вірилось, що ми зустрілися. Ліда перша опанувала себе, і ми міцно потиснули руки.

«Кузьма, це мій муж Андрій, прошу знайомтеся».

Андрій простягнув мені руку та промовив — «Андрій Шалиган».

Дивився я на нього і в душі любувався ним. Це був радше юнак, ніж молодий чоловік. Середнього росту, гарно збудований, світлий шатен і мав миле обличчя.

— Я радий, що з вами зустрівся — заговорив Андрій. Ліда завжди за вами турбувалася та мені про вас оповідала, але ми і в думці не мали, що цієї весни зустрінемося з вами.

Тут же на лісовій дорозі Ліда розповіла мені про їх подорож. Мій лист прийшов в Арбузинку, але ні її, ні сестри Анни вже в Арбузинці не було, тому мій лист листоноша Іван Дахно тримав у себе. Наприкінці квітня 1935 року Анна на короткий час приїхала з Донбасу в Арбузинку й зайшла до Івана Дахна, і там чекала її несподіванка. Сестра вже втратила надію, що я живий, бо йшов п'ятий рік, як від мене жадної вістки не було. Ліда говорила далі, що Анна прочитала мій лист, з якого дізналася, що я живий і здоровий, маю молоду і добру дружину, ще й запрошуюю їх (сестер) на північ мене відвідати. Анна зразу залишила Арбузинку і приїхала до неї в Жуковку (кілометрів 15 від Арбузинки), де читали мій лист, і обидві плакали. Цього ж дня Анна упросила Ліду, щоб вона з чоловіком поїхала до мене.

Андрій Шалиган працював на залізниці — станція Людмилівка, тому він мав безкоштовний проїзд на час відпустки. І так, не подаючи мені жадної вісточки, Ліда з Андрієм приїхали до мене.

Тихим кроком, ідучи лісовою дорогою до нашого мешкання, Ліда мені оповідала про сумну долю Михайла та його родини в засланні холодного Сибіру. Там умови жакливі і вже померло багато наших родин.

Вже перед самими дверима сестра вибрала хвилину і шепотом до мене проговорила:

— Кузьма, твій син Іван дуже гарний хлопець. Але він росте без матері. Лукерія пішла дуже ганебним шляхом. Вона негідна бути матір'ю твого сина. Добре ти зробив, що одружився. Гарну і добру дружину маєш — Віра зразу мені сподобалася.

Зайшли ми в нашу кімнату. На столі лежав білий хліб з нашого чорнозему, сало і ковбаса у смальцеві, стояла пляшка нашої горілки...

Ліда почала мені оповідати, як вона з Андрієм найшла наше мешкання:

— «Кузьма, йшла я із станції лісовою дорогою. В старих бараках ми довідалися від старенької бабусі, що ти мешкаєш в новому, поверховому бараці та працюєш трактористом. Бабуся, як почула від нас, що ми приїхали з України, почала плакати і цілувати нас обох. Я теж була розплакалась, але з радощів, що ми тебе знайшли. Бабуся розпитувала нас про життя вдома. Провела нас трохи від бараків, говорила, що вона з Чернігівщини і дуже хоче повернутися додому. І знов бабуся цілувала нас на прощання.

Прийшли ми до вашого поверхового бараку і перший назустріч попався нам малий хлопець років семи. Я його запитала про ваше мешкання, а він оченята широко розкрив і дивиться на мене.

Андрій перший усвідомив, що хлопець не розуміє нашої мови. Ми ледве домовилися з ним і він повів нас у ваш коридор та показав на ваші двері. Я почула стукіт мого серця, так хвилювалася як постукала в ваші двері. Крізь двері я почула тихий голос: „зайдіть!“ Відкрила я двері і відразу побачила напроти дверей над ліжком твоє, Кузьма, ще домашнє убрання. В ту хвилину я втратила контроль над собою. Охопила твоє убрання і притиснула до обличчя. Убрання зірвалося, і я зним похилилась на ліжко та тихо плакала і говорила сама до себе „знайшли!...“ Знов той же жіночий голос, що дозволяв зайти в хату запитав? „Це сестра Кузі — Ліда?“ Андрій підтвердив. Я не встигла піднятися, як Віра вже була біля мене та цілувала мене в обличчя. Це була перша хвилинка, як я побачила твою дружину, і мене охопила радість. За кілька хвилин ми вже були з Вірою близькі та рідні, і Ліда малесенька вже була в мене на руках. Я всі ці роки згадувала, Кузьма, про тебе і молилася Богові, щоб зустрінутись з тобою...»

До пізнього вечора ми говорили про минулі сумні події та про радісну зустріч і так наша розмова чергувалася.

П'ЯТЬ НОЧЕЙ БЕЗ СНУ

За вікном вже стояла темна ніч. Віра на прохання Ліди і Андрія оповідала про минуле діда Івана Писаревського, батьків та взагалі про життя українців у Росії на Поволжі, про їх арешт у 1930 році та масове заслання родин на північ, до Уралу і Казахстану. Далі Віра оповідала про жахливу подорож під багнетами на північ, про їхнє животіння в Кандіковській в'язниці і в церквах, де зустріла смерть від голоду і холоду багатьох наших людей, зокрема дітей і немовлят.

Хвилювалися ми всі, як Віра розповідала про смерть у засланні холодного Казахстану її дядька Івана та діда Івана Писаревського, якого в степу замело снігом. Розказувала Віра про всіх чотирьох своїх дядьків, які були на засланні в Казахстані з родинами та про тітку Марію (по чоловікові Сидоренко) теж з родиною. Плакала Віра, оповідаючи про своїх малих двоюрідних братів і сестер, бо більшість у родинах дядьків були малі діти, також і в тітки Марії. Крім малих дітей у родині тітки та трьох дядьків були теж немовлята і всіх разом з батьками під багнетами вирвано з-під рідної стріхи і заслано в степові пустелі Казахстану...

Була вже лізня ніч. Андрій вже спав і Віра теж заснула, але в сні ще схлипувала. Мені не хотілося спати, і я сидів та слухав оповідання сестри. Кожне її слово глибоко западало в мою душу. Мені хотілося обов'язково почути щось про малого сина, бо йому вже йшов шостий рік, а я майже нічого не знав про нього, про мого Івана. Тихим голосом сестра говорила:

— Кузьма, я всю дорогу тішилася, що їду до тебе. Твій лист був радістю для нас. Але, коли я в вагоні почула слова кондуктора, що під'їжджаємо до міста Вологда, то ці слова ніби важкий камінь упали на моє серце. Мученицька смерть тата так мене хвилювала, що я не

мала сили опанувати себе. Ми так Вологду пройшли, що я за сльозами і білого світа не бачила. Мені хотілося хоч здаля Архангельську тюрму побачити, але сльози покривали мої очі. Мені все вчувалися слова Пантелеймона Литвиненка, написані ще в 1932 році із Вологодської тюрми до сестри Христі: «Старий Прохор Каздоба в липні місяці помер. До самої смерті все турбувався за Кузьмою і Лідою, також кожного дня згадував малих внуків, висланих у Сибір, та часто плакав за ними. До самої смерті дядько Каздоба скаржився мені, що в нього болить під грудьми. Помер уночі під нарами і мені прийшлося його виносити та поховати; закопали на тюремному подвір'ї. Прошу повідомить когось із родини Каздобів про смерть їхнього батька. До Кузьми я писав на спецпосьолок двічі, але жадної відповіді не маю. Декілька разів писав до нього і батько, але до самої смерті не було відповіді від Кузьми, тому гадаю, що Кузьми вже теж немає живого». Після цієї сумної вістки я два чи три рази писала тобі листи на спецпосьолок ч. 2, Анна теж писала, але від тебе жадного відгуку не було. І ми теж думали, як і Пантелеймон, що тебе вже немає в живих. У цьому році твій лист був несподіванкою для нас. Ми ще не вірили, що ти живий, хоча лист твій тримали в руках. Ми сміялися і плакали з радощів, що ти живий, а ще й дружину маєш.

Ліда на останньому слові обірвала оповідання, і щойно по хвилині майже шепотом продовжувала:

«Кузьма, не думала я тобі розповідати, але мушу, бо я відчуваю, що ти ждеш від мене і тієї розповіді. Скажу те, що думаю і знаю. Добре ти зробив, що одружився. Віра не тільки гарна, але бачу, що вона добра дружина для тебе. Щодо Лукерії, то вона тебе зрадила і то ще в 1930 році, коли Іван був ще зовсім малий. Гадаю, мав він три місяці, як Лукерія зійшлася з одним мужчиною. Пожила з ним два місяці, залишила і зійшлася з іншим. В 1931 році залишила і того та виїхала у Донбас, але через півроку повернулася. Говорили про неї досить погано, що вона у Донбасі попала між шахтарів та хвора повернулася додому. Також мені говорили люди з Миколаївки, які знають Лукерію, що вона, після повороту з Донбасу, знову сходилася з декількома мужчинами, але не надовго, бо або її залишали, або вона їх залишала. Тепер вона живе з якимсь службовцем-комуністом. З Миколаївки мені сусіди Лукерієвих батьків оповідали, що Іван виростає на вулиці. Лукерія не дбає про нього і батьки Лукерії теж так само, хоча Іван весь час живе в них».

«У 1933 році я повернулася з Одеси в Арбузинку, вже після жахливого голоду, бо вже був хліб з нового врожаю. Я пішла в Миколаївку, щоб побачити Івана, бо я його бачила зовсім малим, як він був ще у Лукерії на руках. Не доходячи до двору Лукерієвих батьків, я побачила твого Іванка, який бавився на вулиці в гурті дітей. Я впізнала його зразу! Кажу тобі, Кузьма, — чорнявий, очі, обличчя, руки — все твоє! Я підійшла до нього й остовпіла; на ньому одежина — саме лахміття й то брудне. А він теж немитий, нестрижений, а по волоссі прямо лезять воші. А до того ще дуже марний, але в голодівку по селах всі були худі, багато вмирили від голоду. Іван глянув на мене, і я його

запитала: „Як ти, хлопче, називаєшся?” „Іван Каздоба” — відповів тихо. „Де твій тато?”

Іван повільно підняв голову, глянув на мене і худеньку руку простягнув угору та дитячим голосом промовив: „Там мій тато! Далеко, далеко в лісі!..”

Поговорила я трохи з Іваном, але більше плакала і то плакала душею над його бідолашною долею.

Лукерііна мати побачила мене і запросила до хати та оповідала, як було їм тяжко перенести голодівку і врятуватися живими, а зокрема врятувати Івана. Згадувала про тебе, Кузьма, та питала твою адресу. Але я могла їй сказати тільки те, що тоді було. Я розказала, що тато умер у Вологді в Архангельській в'язниці, а про тебе загубився слід, і, можливо, вже теж не живеш.

Хоча Лукерііна мати пробувала охкати та мені співчувати, але на обличчі почервоніла і скоро замовкла. Мабуть, її гризло сумління, що також її муж у 1930 році належав до активу, по виселюванню родин та по грабуванню чужого майна.

Відходила я, й мені було дуже боляче дивитись на Івана. В його оченятах було повно сліз. „Боже!.. За віщо ти його покарав? Він же ще дитина, тільки три роки минуло!”, і я, гірко плачучи, пішла ніби в тумані. Але в той день я пережила ще жахливіші години і думала, що збожеволію.

— Поверталася в Жуковку і мені захотілося глянути на наш хутір. Жах, як за чотири роки все змінилося! Всі поля заросли бур'янами і то в ріст людини. Хати обдерті, скло в вікнах побите, вікна сяк-так позабивані або ганчір'ям позатуляні, парканів і сліду немає, городи позаростали бур'янами. А люди були всі чужі, вбогі, обідрані. Не думала я заходити в наш город, але ніби хтось мене потягнув туди. До того я мала спрагу і хотіла води напитися. Від степу я зайшла в город, вірніше в сад, упала на землю, її руками обняла, гірко плакала та цілувала її. Від тієї землі я відчувала материнське тепло. Це ж наша земля, наша рідна... Город і сад я не впізнала. Багато дерев знищено і тільки пні сухі стирчали. Тільки частина вишень заціліла — зелені, але в високому бур'яні, як сироти стояли, не підчищені, не підкопані. Криниця в саду обвалена. Виплакала я там свої сльози і вилила з ними сердешний біль, що роками мучив мене. Я підвелася, мені вже все стало байдужим, і пішла берегом понад ставком. Ставок теж висох, тільки калюжа багнюки посередині балки. Пішла далі, минула хутір Оплачків; з нього тільки купи руїн нагадують, де були будови. Все, Кузьма, зруйновано. Подвір'я Сердюка, Скориків та всіх Оплачків заросли бур'янами. Гребля теж розкопана і води в ставку ні каплини. Вже здалеку я побачила, що на цвинтарі жодного хреста немає. Зайшла я на цвинтар та насилу знайшла могилу мамі. Впала на цю могилу і гірко-гірко заплакала та розказала все мамі. Все: що тато помер на півночі у в'язниці та що тебе, Кузьма, вислали і не знаємо, де ти, що Михайла із малими синками та дружиною теж вислали в холодний Сибір. Розказала я мамі про Анну і Оксину та про їх тяжку долю з

родинами, розказала і про себе. Врешті розповіла я мамі про наше подвір'я, про наш город і сад і наші поля, що все заросло бур'янами до невпізнання. Я так була розхвилювалася, що я просила маму, щоб мене теж забрала до себе в той незнаний нам загробний світ. У розпачі я не зауважила, як заснула на маминій могилі.

— Сонце котилося вже за західній обрій, як я пробудилася і аж злякалася, що сплю на степовому цвинтарі. Стала я на коліна, помолилася Богу за спокій душі мами і братової, поцілувала їх могили і залишила цвинтар. Починало вечоріти і я поспішала, щоб завидна дійти до Жуковки. Чим більше я розглядалася, тим більше на мене навідав страх; довкола лише сухий бур'ян і сліду немає того поля і тих степів, що ти, Кузьма, їх знав».

БОЖЕ, ЗА ЩО ЇЇ ПОКАРАВ?

Недалеко був ранок, як Ліда втомлена заснула, але мене сон не брався. Думки одна за другою огортали мене, і я полинув ними в минулі роки. Зима 1929 року і я гуляю на весіллі в молодому товаристві. Тут я зустрів молоду дівчину з гарними ясними косами. Її сірі великі очі якимось спинилися на мені, але вона засоромилася і відвела свій погляд. Хвилина — і наші очі знову зустрілися. Це були хвилини, які для нас обох визначили майбутнє.

У моїх вухах бриніли слова Ліди: «Кузьма, добре ти зробив, що з Вірою одружився... бо Лукерія давно тебе зрадила...» Лежав я та з думками змагався. Не міг я осудити за зраду ту молоду, соромливу дівчину, яку зіпсувала комуністична система. Але ж боляче було, що слова не дотримала, і зрадила не тільки мене, мужа, але й сінка залишила. Проте я не відчував злоби до Лукерії. Вона стояла в моїй уяві така, якою я зустрів її вперше.

Хвилювала мене думка про сінка Івана. Він сирота, нема кому приголубити його, обмити, почесати. Думав про смерть тата в в'язниці, так недалеко від мене, а я не міг йому допомогти. Уявляв собі розповідь Ліди, як вона в розпачі заснула на могилі дорогої нашої мами. Мені пригадалося, як я колись плакав у лісі, коли з'явилася мені мама в чорному одязі. І так до ранку я не міг заснути.

ДРУГИЙ ДЕНЬ ГОСТЮВАННЯ ЛІДИ ТА АНДРІЯ

З самого ранку сестра сиділа над колискою маленької Лідочки та до неї промовляла:

— Моя племінничка, як далеко від мене тобі жити доводиться, — сльози сестри покривали її очі.

Цілий день ми вчотирьох, і Лідочка — немовлятко з нами, просиділи на лісній галявині, і я оповідав Ліди та Андрієві про моє скитання на засланні і про мої намагання втекти додому та про мій арешт у Вожезі. Також я розповів про випадок у радгоспі «Новое», як мене був

арештував комендат ГПУ спецпосьолка Патишов і як я знову втік.

Розповів я не тільки про самого себе та моїх близьких земляків, але й взагалі про наших людей на засланні. Особливо хвилювалася Ліда, як я розповідав про долю дітей та немовлят...

Пізно ввечері Ліда знову мені оповідала про події, що відбулися після арешту тата і мене:

— Кузьма, після того, як тата і тебе в серпні 1929 року заарештували, то я вже ранком довідалася, що ви у Миколаївці, і за півгодини я вже була там. Доходила вже до сільради, як тата і тебе вивезли із двору. Бігла та просила, щоб підвода зупинилася, але міліціонери не дозволили. Бачила, що тато плакав, бо закрив обличчя руками, а ти махав рукою до мене. Я так розплакалася, що за сльозами і світа білого не бачила. Вернулась я додому, але мене не тільки до хати, але й на подвір'я не пустили. За кілька днів у нашому подвір'ї zorganizували радгосп. Я була в розпачі і не знала, що мені робити. Всі мені радили, щоб я вийшла заміж за Костя Захарченка. Що ж я мала робити? Радив брат та всі сестри. Я писала до тата і до тебе в тюрму і ви теж радили вийти заміж. І так я одружилася, але події покоотилися, чим далі, тим гірше. Восени забрали все в Оксині і їх теж вигнали з дому. Всі люди ходили налякані, бо часто відбувалися арешти і ув'язнення. Весною в 1930 році все стало ще гірше: тата і тебе вислали на північ, Анну, Андрія та їх дітей теж і багато інших родин. Тоді закрили і церкву, на подвір'я церкви навозили різного брухту, а на дзвіниці замість хреста поставили червоний прапор.

— Однієї неділі по всій Арбузинці стався рух жінок. Всі стали сходитися до церкви. Я теж із сусідками пішла. Зійшлося нас багато і біля церкви відбувалася жіноча нарада: постановили зірвати замок із церкви, викинути всіляке залізччя за огорожу та скинути червону ганчірку з дзвіниці. За годину все те зроблено. Чотирнадцятилітня Настя Левченко вилізла на дзвіницю, зірвала червоний прапор та кинула його додолу. В одну мить прапор був розірваний і потоптаний. Налякана міліція навіть не підійшла до церкви.

— У той же час відбулася оборона церкви і в Благодатній. Там жінки забили декількох комсомольців та одного червоного партизана; розбили будинок райміліції і райвиконкому та всіх розігнали. Декілька днів панувала жіноча влада, а в церкві правилася Служба Божа.

— За деякий час прибула кінна окружна міліція і жорстокою рукою знову завела комуністичний порядок. Відтоді Костя почав до мене зле ставитися. Він був кандидатом партії і заборонив мені ходити до церкви. Листи із заслання від тата й Анни ще гірше попусували наші взаємини, бо Костя заборонив мені листуватися. Десь на початку літа повернулися із заслання четверо дітей Анни — Марія, Андрій, Маланка і Павло. Влада примістила їх не в хаті, а в хліві, де було багато щурів; одної ночі малому Павлові щурі погризли пальці. Я помагала дітям, але Костя сердився і забороняв. Зокрема дітям помагала Анастасія Каздоба.

— Незабаром повернулися із заслання Анна та Андрій. Тато теж приїхав, але ховався. Я намагалася їм допомагати, але Костя мені суворо заборонив, і між нами постала незгода. Цього ж літа в Арбузинці Сергій Ненька зорганізував підпільний повстанський відділ. Він розбивав міліцію, колгоспи і радгоспи. Тато покладав надію на Сергія Неньку, що від нього дістане папери та виїде кудись на працю. Несподівано ГПУ заарештувало тата, Григорія Скорика і Пантелеймона Литвиненка і за кілька тижнів їх вивезли на північ. Андрія теж ув'язнили, Михайла з родиною, Олексу Жука, Левка Лівого і багато родин вислали в Сибір. Левка і Оксиню та дітей теж мали вислати, але вони завчасу виїхали на Кавказ. Це були жахливі часи, і саме тоді Костя витнав мене із хати та взяв розвід. Так вимагала комуністична партія, бо мене рахували донькою ворога радянської влади.

— Добрі люди мене повідомили, що мене мають теж заарештувати та вислати в Казахстан. Тоді я негайно виїхала в Одесу і по мені слід загубився. Довідалася я через рік із газети, а може й пізніше, що Сергія Неньку розстріляли, а хлопців ув'язнено на довгі роки. Між ними: Сергій Вовк, Іван і Петро М'які із Кутка Бугаївщини та два брати Тинченкові із Кутка Берканівщини села Арбузинки та багато інших хлопців.

— В Одесі працювала я наймичкою, більше трьох років і випадково там познайомилася та одружилася з Андрієм. Голод я бачила і в Одесі: селяни лежали мертві по вулицях міста, або ходили пухлі й обірвані.

— І ще трохи згадаю про Арбузинку, де пройшов голод і залишив чорний шлях за собою. Знаєш, Кузьма, Сергія Андрієнка, що жив через дві хати від Анни? Знаєш добре його доньку Машу? Вона одружилася із сином Прохора Чмиря, ти теж його знаєш. В Андрієнків забрали все ще в 1930 році, бо їх рахували ворогами народу. В 1933 році навесні вся їх родина опухла з голоду і стара Андрієнчиха з двома хлопцями пішла до своєї доньки Маші просити хліба. Маша, згідно наказу влади, вигнала матір і братів з двору. І так мати з двома синами померла на вулиці в Арбузинці недалеко хати своєї доньки Маші. Це були страшні дні по всіх селах України!..

Ліда на останньому слові замовкла, та втомлена, заснула. Віра та Андрій теж уже спали. Намагався і я заснути, але не міг. У моїй уяві постала наша церква, мені ніби вчувалися наші дзвони та святочна Служба Божа. В моїй уяві стояло багато знайомих облич, і я на хвилину відчув, що я в церкві. Далі насувалися думки про голод у рідному краю та про наругу над святою церквою. Я думав про Сергія Неньку, про його однодумців і сам себе запитував: чому їх так мало було?.. Думав я про жінок, що стали в обороні Божого Храму, про молоду дівчину, що скинула червону ганчірку, про тих жінок, що вбили комсомольців та червоного партизана, і знову запитував себе — чому їх так мало було?..

ТРЕТІЙ ДЕНЬ . . .

Третього дня ми домовились, що підемо в гостину до Віриних батьків у м. Сокол. День стояв гарний. Лісова зелень нагадувала про весну. Ми вчотирьох і п'ята маленька на руках (Ліда) йшли ліською дорогою, а ліс стояв, як і скрізь на півночі Вологодщини, густий та високий. Сестра ставала щораз сумнішою і неждано для нас заплакала.

— Кузьма, мене лякає, що ти вже шостий рік у цих дрімучих лісах і невідомо коли тебе звільнять. Може тут і гарно, але в рідному краю багато краще — свої люди і своя земля! — До самого м. Сокола Ліда була сумна.

Зайшли ми в барак кінного двору, і Ліда ще дужче засумувала. Її лякали мешкальні умови. Декілька разів Ліда повторила: «Боже, які убогі ці мешкання!» Вірина мама, хоч лежала у ліжку хвора, була дуже зворушена нашим приходом і намагалася угостити Лиду й Андрія, як рідних дітей. Тесть, прийшовши з праці, привітався з Лідєю і Андрієм і був дуже зворушений, що його порада спричинилася до їхнього приїзду. Зійшлося чимало сусідів, і всі вони хотіли почути правду про рідний край та про його долю. Але радянська влада наказувала мовчати, тому до самого вечора ми розмовляли більше про північ, ніж про рідний край.

Вже потемніло, як ми зібралися повертати на торфорозробки. Вірина мама прощалася з Лідєю та Андрієм, цілувала маленьку Лідочку та просила, щоб ми її добре пильнували. Одна Ніна була мовчазлива і то вже декілька днів. Ми сприймали мовчанку Ніни, як вияв співчуття хворій матері.

Було вже пізно, як ми повернулися із м. Сокол. Віра, Ліда і Андрій поснули, тільки я вже третю ніч не міг заснути. Сидів та дивився на сплячу сестру і не вірилося мені самому, що я з нею разом. Аж прийшов ранок.

ЧЕТВЕРТИЙ ДЕНЬ . . .

По сніданку Андрій попросив мене пройтися з ним. Хоча вже йшов четвертий день нашої зустрічі, то я розмовляв з Андрієм на самоті перший раз. Андрій запевнив мене, що голод був плянований і штучно переведений Сталіном та його прибічниками. Четвертий день був дуже сумний, бо ми відчували, що наближаються хвилини розставання. Вже був пізній вечір, як Ліда оповідала знову про минуле.

«Не думала я тобі, Кузьма, цього розповідати, але ти повинен усе знати. Мова про тата, Анну й Андрія і дядька Трохима, про їхню втечу із заслання. Ніхто з нас не сподівався їхнього приїзду. Був вечір, і я засвітила в хаті лампу. В цю хвилину я зауважила, що хтось у поспіху пройшов біля вікна. Одначе, тупоту ніг не було чути, і я подумала, що це мені так здавалося. Але шарудіння в сінях мене насторожило. Хтось постукав у двері, і я попросила зайти. Повільно відчинилися двері, я глянула і закричала — тату! тату! Тато приложив до

уст палець та шепотом просив, щоб я позакривала вікна. Боже! В мене від хвилювання руки тремтіли і я ледве фіранки засунула. У тата був такий страшний вигляд, що мене аж налякав; худий, змучений, одяга обдерта, брудна. Ще більший охопив мене страх, коли я почула, що він утік із заслання та мусить переховуватися, щоб його ніхто не бачив. Я не тільки боялася сусідів, але ще більше Кості. Тато недовго був у мене, бо він поспішав на хутір до Михайла; дуже хотів побачитися з унуками, тільки про них мене й розпитував. Наскоро тато повечеряв та спшив у дорогу. Вийшли ми на темне подвір'я і щойно тоді тато мені сказав, що Анна та Андрій теж приїхали та пішли до дітей, а дядько Трохим пішов у Благодатну. Душили мене сльози і я не могла проговорити ні слова. Тато попросив у мене сокиру та говорив, що п'ятнадцять верст йти степом ще й уночі небезпечно. Через городи тато пішов у темний степ, а я ще довго-довго стояла, плакала й дивилася в сторону, куди тато пішов...

— Того ж вечора пішла я до Анни і вже крізь двері почула, що в хліві плаче Анна й діти з нею. Відкрила я двері та й остовпіла. Анна була худіша за тата, коси були обрізані і вона ніяк не була схожа на себе.

— Другого дня місцева влада дала дозвіл Анні та Андрієві залишитися в Арбузинці; на їхньому подвір'ї повернула їм одну хату. Дядькові Трохимові теж пощастило. Він нелегально дістав довідку і виїхав у Маріюпіль до доньки Параски (по чоловікові Коновалов). Наш тато покладав надію на Сергія Неньку, бо він мав папери і печатку сільради та району і в підпіллі виготовляв документи людям, яких йому вдавалося силою звільнити з арешту в сільраді або в районі. Допомогавав Сергієві наш сват Михайло Купка. Він Сергієві потаємно передавав усі вістки, необхідні для нього. Тому тато покладав надію на Михайла Купку, але їх всіх спіткала трагедія. Тата заарештували і знову вивезли на північ, заарештувало ГПУ і Купку та вимагало від нього, щоб сказав, де Сергій Ненька та його хлопці. Хоча Купку шаблями рубали, та він нікого не зрадив. Після того місцева влада з допомогою ГПУ і міліції знову перевела масові арешти та заслання наших родин. Тоді був висланий у Сибір також наш Михайло з родиною. Розповідали мені пізніше, що Сергія Неньку ГПУ підступом схопило і, як я вже говорила, його розстріляли.

Ліда замовкла. В голові роїлися думки про тата, про його смерть у тюрмі, про Купку, якого зарубали шаблями, про Сергія Неньку, що рятував народ, рятував свідомо ціною свого життя. Сергій ніби стояв передо мною, — середнього росту, міцної будови, вродливий шатен та десь коло тридцяти років.

Ліда почала оповідати далі:

— Говорив Михайло, що вони вже спали, як тато прийшов до них. Спросоння не вірилося їм, що це тато гукає крізь вікно. Найгірше було те, що тато не міг показатися своїм унукам, бо ж діти могли на вулиці проговоритися. Тато тільки дивився на сплячих унуків та гірко плакав. Але недовго татові прийшлося дивитися на унуків, бо че-

рез кілька днів, коли тато йшов від Михайла в Арбузинку, його міліція заарештувала і зразу відправила в Первомайську тюрму. Багатьох, Кузьма, наших людей спіткала жаклива доля: Тимофія Ляшка і Йосипа Головка розстріляли, Савка Жук, хоч дуже був міцний, не витримав мук і сам собі смерть загодіав. Усіх наших хуторян розігнали. Говорили мені теж, що через рік повернувся Яків Скок (по вуличному Поросюк) і зайшов до свого дому, але на подвір'ї був уже новий господар-москаль з родиною (робітник радгоспу) і вигнав старого Скока з дому. Старий Скок пішов на свою ниву і там дві доби простояв на колінах, молячись Богові. На третій день Богові душу віддав.

Часто по ночах, Кузьма, я не спала, сумуючи за татом у тюрмі, за Михайлом у Сибіру та за тобою на півночі. Сьогодні дякую Богові, що хоч ти врятувався. І тішить мене, що маеш добру дружину і маленку доню.

— Болить мене серце за Михайлом. Листи від нього болючі: голод, холод, непосильна праця в лісі. А ще більше болить моє серце за його синами та дружиною. Помагаємо їм скільки можемо.

Ліда закінчила оповідання та заснула. А я вже четверту ніч не міг заснути.

І знову дивився на сплячу сестру і мені хотілося надивлятися на неї за минуле і на майбутнє.

П'ЯТИЙ ДЕНЬ ГОСТИНИ І РОЗСТАВАННЯ

Незважаючи на те, що пізно поснули, всі встали досить рано. Ліда спішила якнайбільше розказувати мені про наших родичів, спільних друзів та знайомих, а я спішив розповісти Ліді ще про все, що мене в засланні спіткало і що я бачив. Згадав я про арешт Семена Позіхуна і про хворобу моєї голови та перебування в лікарні м. Сокол. Віра розповідала про арешт багатьох наших дівчат і хлопців, але найбільше хвилювала її розповідь про жакливу смерть Дусі Яркіної, та кож моя розповідь про долю Ліди Малюк...

Я просив Ліду й Андрія, щоб вони побували в Миколаївці й обняли та пригорнули незнамого мені ще мого сінка Івана і переказали йому, що я маю надію повернутись у рідний край. Просив я сестру поклонитися степовим могилам, могилам нашої дорогої мами і брата Полікарпа. Просив з дружиною вітати Анну, Андрія та їхніх дітей.

В останній розмові час пробіг швидко, прийшов тяжкий момент від'їзду Ліди й Андрія.

Сестра трималася спокійно і потішала мене, щоб я не сумував; час прийде, і ми знову зустрінемося, але вже в рідному краю.

Поки ми вийшли з кімнати, хтось із нас запропонував сісти всім на підлогу, згідно з нашим старим звичаєм, щоб у дорозі не трапилося лихо.

Торфорозробок уже не було видно. Ми мовчки пішли лісом до станції Печаткіно. Мене мучила думка, — чи я ще колись зустрінуся із сестрою Лідою? — Чи діждуся тієї хвилини, щоб йти з речами на станцію Печаткіно та їхати в рідний край...

Дорогою Ліда розпитувала мене про північні ліси. Я їй оповів, що сотні кілометрів лісових пуц простягаються на північ і на схід, а серед них перебуває багато тисяч наших родин.

Ми прийшли на станцію Печаткіно. Залишилися короткі хвилини бути разом. Ліда розцілувала Лідочку та передала її Вірі. В цю хвилину почувся різкий гудок паротяга, поїзд з Архангельська наближався до станції. Ліда схопила мене за шию, й я відчув її сльози на моєму обличчі, і вона шепотом сказала

«Кузьма, лякають мене оці ліси, коли дивлюся на них. День і ніч буду молитися за тебе Богу, щоб допоміг тобі вернутися додому. Тримайся, брате!.. Прохання твоє виконаю — відвідаю Івана та поцілую від тебе, піду на цвинтар і поклонюся могилам мами і Полікарпа, напишу Михайлові, Оксені й Анні та привітаю від тебе всіх. Також розшукаю родину небіжчика Литвиненка, перекажу їм про мучницьку смерть їхнього батька і про те, що Федір Сердюк й ти є свідками його лісові могили. Держися, Кузьма, й шануй Віру! А разом добре пильнуйте маленьку Лідочку». — Сестра підійшла до Віри і попрощалася. Андрій по-братерському потиснув мені руку та запевнив, що прийдуть і в наступному, 1936 році, нас відвідати.

Колихнулися вагони і покотилися з місця...

Розбитий фізично і морально шостого дня ранком я йшов знову на працю допригородного господарства. Зібрався вже виїжджати трактором із гаражу, як несподівано зайшов директор Іванов і в розмові про сестру проговорив:

— «Каздоба, я теж не русский, я білорус».

Я не міг збагнути: чому директор сказав мені таке. Чому він, секретар партійної комуністичної організації пригородного господарства, сказав мені, спецпереселенцеві, патентованому ворогові радянської влади і комуністичної партії, — що він не русский, а білорус? Адже ці слова директора були антикомуністичними, бо режим казав: усе, що є антиросійське, є також антикомуністичне. Після довгого роздуму я дійшов висновку: або директор щирий до мене, або провокує.

Але істини тоді я не дізнався, бо недовго прийшлося мені працювати в згаданому господарстві. Посівна робота закінчилася, і я з трактором повернувся на торфорозробки Михайловського болота. Дотримав своє слово директор Іванов: виплатив мені повністю за мою відпустку та видав мені похвальну довідку за добру роботу.

СЛЬОЗИ І СЛЬОЗИ

Знову минали дні за днями з торфовій куряві. Минув червень і липень. Десь у цей час був звільнений торфмайстер Громов. Новим торфмайстром був призначений Володя Воеводин, недавно прийнятий на торфорозробки старшим десятником. Хоч новий торфмайстер був ще молодий, але технічно обізнаний в своїй праці. До робітників ставився однаково, як до місцевих, так і до нас, спецпереселенців. Зо-

крема до мене, як до тракториста, його ставлення було досить прихильне.

За останні два місяці хвороба Віриної мами погіршала. Бували дні, що біль голови так посилювався, що теща плакала й просила допомоги. Фабричний лікар повторно оглядав хвору та стверджував, що це є мігрень у тяжкій формі, приписував таблетки і на цьому кінчалося його лікування. Тимчасом хвороба з кожним днем посилювалася і теща почала втрачати зір. Тесть просив забрати її для лікування до лікарні, але хвору перевезли в тифозний барак. Даремними були всі заходи, щоб тещу забрати із тифозного барака та перевезти в «Городську Больницю»; місцева влада заборонила. Тесть, доньки і сини були в розпачі, бо вони добре знали, що хвороба була не тиф, а наслідки їхнього арешту дома в березні 1930 року та депортування під багнетами на північ. Тільки це спричинило нервову хворобу тещі.

До тещі два рази допускали мою дружину, і вона мені оповідала, що мама зовсім утратила зір, але пізнала її по голосі. Нарікала на умови лікування та на грубе ставлення медсестер. На другий чи третій день Віра знову відвідала маму і застала її з обрізаним волоссям та дуже хвору, майже непритомну. Віра довідалася від хворих, що медсестра силою обрізала мамі волосся і від того їй стало ще гірше. Вернулася дружина в розпачі, бо втратила надію врятувати маму.

— «Мама мене впізнала, але тільки спромоглася спитати про тебе та Ліду і просила мене, щоб я вас пильнувала. Намагалася я поговорити з нею, але мама замовкла і лежала нерухомо. Хотіла я залишитися коло неї в надії, що може повернеться їй свідомість, але мене силою примусили вийти з бараку» — говорила Віра.

Другого дня ми одержали вістку, що померла Вірина мама, а моя дорога теща.

НАД МОГИЛОЮ

Забутий цвинтар. Жодного людського сліду немає. Відвідують тільки тоді, коли копають яму та ховають мерця, і знов цвинтар забутий.

Могила покривається бур'яном, травою та губиться поміж пнями та лісними куцями.

Малий гурт людей рушив від тифозного бараку. Перейшли базарну площу та попрямували за м. Сокол до західньої його частини. Люди йшли мовчки опустивши голови, в кожного було сумне обличчя. Попереду гурту шість мужчин несли домовину. За домовиною йшов мужчина років п'ятдесят, високого росту із козацькими вусами — це ж і був нащадок запорожців. Поряд з ним два юнаки, за ними молода пані з малою дитиною та поряд неї панна вісімнадцяти років. Жалобний похід посувався помалу і було чути в гурті тихий плач. Як увійшли на цвинтар, всі жінки заголосили. Плакала пані з малою дитиною, панна поряд неї і два юнаки.

Свіжа викопана яма, а біля неї зупинився гурт людей. Шість мужчин повільно покладали домовину над ямою і зняли з неї віко. За

шість років мого невіленьничого життя я бачив багато сумного, але це були хвилини найболючіші. Тещу в домовині було тяжко впізнати, вона була страшно худа, її обличчя захололо в страшних муках. На коротку мить всі затихли. Очі кожного були спрямовані в домовину. Тесть опустився на коліна і востаннє прощається. Вуста його цілують холодне обличчя. Олекса і Микола плачуть і прощаються з матір'ю. Віра та Ніна в розпуці припали до матері і гірко плачуть; Ліда-немовлятко теж плаче. Всі присутні теж прощаються зі сльозами на обличчях.

Стояв і я, прибитий горем, та думками говорив: «защо теща випила таку гірку чашу і то в розквіті материнських сил, на сорок першому році. Чому ці люди з усіх областей України стоять у глибокій журбі над домовиною в далекій і непривітній чужині...» В моїй уяві постали ті, що теж передчасно, в великих муках відійшли на вічний спочинок: тато, М. Литвиненко, Г. Плесканюк, Р. Скорик, Ф. Зубенко, В. Дешко і багато й багато інших. Ніби пробриніло в моїх вухах оповідання тата про велику смертність наших людей, зокрема дітей у вологодських церквах.

Домовину повільно опускають у яму і не тільки родина гірко ридає, але і всі присутні плачуть. Об домовину гулко застукотіла земля. Далі той стукіт став тихший і тихший і врешті зовсім затих. Перед нами виросла свіжа могила рудої землі. Я дивився на неї і в душі відчув поклик помсти! Уста мої в гніві шепотом проговорили: «будь ти Богом і людьми проклята, безбожна Москва і твій варварський комуністичний уряд!»

Ніхто не сказав над домовиною прощального слова. Священника теж не було. Сльози і сльози замінили наші прощальні слова і молитву над могилою...

Сумний похоронний гурт розходився. Верталися і ми, але ще зупинилися біля двох могил, на котрих вже ріс бур'ян. Біля першої стояла на колінах старенька жінка, а біля неї хлопець років п'яти і обоє вони молилися Богу. Віра мені тихо оповіла:

— «Ця пані з нашого сусіднього села. Вислані були разом з нами. Її сина і невістку два роки тому побило на лісній біржі обвалом лісного штабеля, і тут вони поховані. Залишивсь їх маленький синок».

Біля другої могили теж на колінах старша жінка молиться Богу. Віра знов до мене заговорила:

«Тут похована Дуся Яркіна, яка втопилася в Сухоні. Це молиться її мама».

Знову в моїй уяві постають могили наших селян-хліборобів у північних лісах, у лісах Уралу, Сибіру, в пустелях Казахстану. І я знову благаю Бога послати прокляття та кару на тих, хто це зробив, за їхні злочини супроти нашого народу...

Вернулися ми із цвинтаря в барак до тестя в «кімнату», посумували всі разом і помолилися Богу за спокій душі доброї матері. Мені ще не вірилося, і я поглядав на двері і сподівався, що теща ще зайде

в кімнату. Тесть у великому горі спромігся до нас шепотом промовити:

— Так, втратив я батька на засланні в Казахстані, замело його снігом в степу. Обморозився брат там теж і помер. Донька тікала з дому від тих бандитів. В дорозі простудилася та разом з немовлятком обоє померли. Тепер моя дружина залишила цей світ і завжди смерть від тих самих рук. Царство Небесне небіжчиці. Добра була дружина і добра дітям мати. — Тесть замовк, і я вперше побачив на його обличчі слези. По хвилині знову промовив:

«П'ятеро найближчих і найдорожчих мені осіб забрала невблаганна передчасна смерть».

МОЯ ХВОРОБА

В час гостювання Ліди та Андрія я втратив сон і після їхнього від'їзду я ночами не міг спати. Всілякі думки непокоїли мене, але більше про рідний край. Думки і думки по ночах мені спокою не давали, а вуста часто шепотом повторювали: «Боже! Защо наш народ терпить такі муки?» Мені ніби вчувалися слова сестри: «Кузьма, ми теж пережили жахливі часи в 1932 і 1933 роках». Я намагався не думати, але думки настирливо самі лізли в голову... Після смерти тещі мої безсонні ночі стали ще тяжчими, ще дошкульнішими.

Пам'ятаю, десь у серпні місяці в мене почалися зперше гострі болі шлунка. Але дякувати Богові, що болі тривали яких три години на добу. Однак і цей короткий час залишив по собі погані наслідки. Моє здоров'я повільно гіршало.

Лікар торфорозробок д-р Локшарев направив мене в міську клініку м. Сокол. Відомий лікар м. Сокола д-р Алексеев оглянув мене і визначив, що я хворію на катар шлунка. Порадив мені тримати діету. Зокрема радив мені не вживати соленої риби, кислого, алкоголю та нічим не перейматися. Приписав мені приймати якусь-то чорну рідину. І так почалося моє лікування.

Неможливо було дотримуватися дієти, бо харчі були дуже бідні і одноманітні. Дружина сушила чорний хліб на сухарі, а солену рибу вимочувала, і це була моя дієта. Ще були суп круп'яний та каша. Правда, дружина купувала щодня півлітра молока та ділила: четвертину мені, четвертину Ліді.

Десь восени застудилася моя дружина і більше місяця пролежала хвора. Страшенно схудла, і її хвороба дуже відбивалася на дитині. Я теж ще гірше схуд.

Тим часом з дому надходили теж нерадісні вістки: Ліда писала про Михайла і його родину, що умови в засланні холодного Сибіру дуже тяжкі.

Моє лікування в доктора Алексеева приносило мені дуже малу допомогу; шлунок відмовлявся нормально працювати, тому моя хвороба ще погіршала. Одне на світі рятувало мене — дружина. Вона мені була дружиною і доброю сестрою і матір'ю.

ДЕ ЖУРБА, ТАМ І РАДІСТЬ

Проїшла холодна дощова осінь і знову лісовий масив окутався снігом ніби білою ватою, а всі лісові проходи були покриті грубим шаром снігу. Це була шоста зима в далекій чужині...

Згадував я раніше, що директор Н. І. Біляєв порадив мені написати прохання до Москви в головне Управління НКВД про моє звільнення. І це була моя надія вирватися із «Северного Краю». Але минуло більше року, а вістки з Москви не було жадної. Дехто поміж нами пошепки говорив, що після вбивства Кірова, нікого не звільнять.

Стояв холодний грудневий ранок. Я зібрався виходити в гараж на працю, як несподівано для мене зайшов Черв'яков (парторг торфорозробок і комірник, який мешкав з родиною на Михайловському болоті). Сказав мені, що я мушу йти до м. Сокола в комендантуру ГПУ — ОСП (Відділ Спецпереселення). Це була неприємна вістка. Дружина розплакалася. Нам було відомо, що до цієї комендантури належать всі спецпереселенці міста і району Сокола. Але з дня мого перебування (з літа 1931 р.) у радгоспі «Новое» і «Победа», а тепер на торфорозробках Михайловського болота, мене ні разу комендантура ГПУ — ОСП не викликала, і ніхто, крім міліції в справі приписки, про мене не згадував. Тому цей виклик у грудні 1935 року нас дуже хвилював.

Під ногами скрипів сніг, мороз доходив до 40 градусів, у лісі було чути зрідка тріск. Мене тривожила думка: «чи не прийдеться мені знову в лісових пущах, у снігу, під багнетами пиляти ліс?» З такими тривожними думками я йшов до комендантури ГПУ в м. Сокол.

На західній стороні міста, в окремому невеличкому будинку була згадана комендантура. В страху я заходив до неї. Мені все вчувалися останні слова дружини, коли я відходив:

— Кузьма, може вже ми більше і не побачимося?

Комендант ГПУ дивився на мене хвилину, а потім промовив:

«Я думав, що ти багато старший».

Переглянув мої довідки з радгоспу «Новое», з торфорозробок, куди міліція мене приписала із пригородного господарства. Всі три довідки стверджували, що я добрий робітник, зокрема тракторист. Комендант ГПУ був заскочений, що я працював у радгоспі «Новое» ч. 5, з літа 1930 року, бо комендантура не має відомостей про мене. Ще й ще раз комендант листував зошити, книги, але мене так і не знайшов. Переглядав ще мої довідки та повторно розпитував, звідкіля я попав у радгосп «Новое». Я твердив знову те саме: з монастиря Прилуки мене направили до м. Кадніков, а з Каднікова забрали у радгосп «Новое».

Суворо комендант мене запитав: «Правду говориш?»

Я підтвердив, що правду. Він списав мої слова та зажадав, щоб я підписав. Спокійно я поклав свій підпис ніби все правда. Комендант забрав мої три довідки та сказав мені, що можу вертатися на торфорозробки. Як буду потрібний, то він мене викличе.

Я був певний, що мої хвилини пораховані, але ніхто мене при виході не зупинив, і я повернувся до своєї праці.

До самого вечора і цілу ніч я дуже хвилювався, бо ждав кожної хвилини мого арешту. Хвороба моя теж загострилася і все вкупі доводило мене до розпачу. Віра і я намагалися накреслити наші пляни на випадок мого арешту, але кінчалося сльозами і хвилюванням...

Одне, що мене тримало на ногах, це праця в гаражі, легка і в теплі. Минали дні — один, другий, третій, а четвертого дня Іван Черв'яков мені знов наказав, що мушу негайно явитися в комендантуру ГПУ — ОСП, цим разом увечері.

Умовляв і просив я дружину, що піду один, але вона пішла поряд мене з немовлятком на руках. Дошкулював лютий мороз і падав сніг. Я дивився на дружину з немовлятком і серце стискалося від жалю. Я нарікав на свою долю, нарікав і на Бога, що дав мені таку долю. А найбільше проклинав заїд з півночі за їхні злочини в нашій Батьківщині... Просив я дружину, щоб вона залишилася в тата, але Віра і слухати не хотіла — пішла зі мною і Ліду взяла. Ми снігом потупцювали до комендантури ГПУ.

Комендант вже ждав на мене, бо я забарився в тестя. Нестерпна думка свердлить мозок, — що ж буде? Комендант покликав мене, а дружина лишилася в почекальні. Комендант запитав, чому я не звернувся до нього восени 1933 р., коли спецпереселенці отримували паспортів? Я йому пояснив, що, на пораду директора Біляєва, мое прохання було послано в Москву в Наркомат ГПУ. Комендант пояснив мені, що всі прохання про звільнення повинні проходити обов'язково через нього. Похмуре обличчя коменданта і стукіт пальцями по столі мене дуже хвилювали. Гадав, що ось вирішується моя доля.

Повільно комендант дістав теку з паперами та витягнув з неї три мої довідки. Повертаючи мені їх, він сказав:

«Твою справу перевірено. Можеш далі працювати на торфорозробках». Удаючи, що не хвилююся, я подякував комендантові ГПУ і вийшов з дружиною та донею-немовлятком з комендантури.

НАДІЇ, УСПІХИ І ЗУСТРІЧІ

Дні минали, і я та дружина хвилювались. Нас думка турбувала, що ще не кінець моїм викликам до коменданта ГПУ... Але минули останні грудневі дні 1935 року і нас ніхто не непокоїв. Поступово зникало хвилювання, а міцнішала надія.

Січень місяць 1936 р. приніс для фабрики Сокол тривогу. Говорили не тільки робітники паперової фабрики, але й поза фабрикою, що фабрика не виконала свого річного пляну та має «великий прорив». Тому дирекція фабрики і партійний провід кинули всі сили на ліквідацію прориву. Цим разом частину робітників послано було і з торфорозробок. Мене і Василя Маркова, як трактористів, теж було направлено до гаражу фабрики.

Василь Марків і я були призначені трактористами на тягачі. Праця мені сподобалася. Дорога доцана і почищалася щодня від снігу,

тому трактор-тягач котився без перешкоди та тягнув за собою до десяти вагонеток навантажених двометровим лісом. До речі, на лісовій біржі розробляли ліс на двометрівки, потім вантажили в малі відкриті вагончики і по вузькій колії тягачами (трактори на гумових колесах) відтягали в фабрику. Там машини цей ліс рубали на стружки, котрі проходили через спеціальні процеси, і перетворювалися в густу масу, з якої вироблявся папір.

Норму праці я перевиконував майже на 100%. Трактор-тягач постійно працював без перешкоди цілу мою зміну. За мою подвійну норму головний механік Коновалов ставився до мене з пошаною та ставив мене за приклад іншим трактористам.

Наприкінці січня механік Коновалов оголосив всім трактористам, що мають відкритися при фабриці Сокол вечірні курси для шоферів. Кожному трактористові хотілося стати шофером.

Після теоретичного іспиту (його провадив Коновалов) я теж «попав» на курси. Між курсантами на шоферів був тільки я один із спецпереселенців (всякі курси були заборонені для нас), тому я мусів мати спеціальний дозвіл «Начальника відділу кадрів фабрики Сокол» на ці вечірні курси.

Хвилювала мене думка, чи мені пощастить? Іду на перший поверх фабричного бюро і передо мною двері з написом «Начальник отдела кадров». Зустрічає мене жінка в віці років тридцяти, нижче середнього росту, блондинка і досить приємна з обличчя. Ставлення її до мене було з першого слова прихильне. Виявилося, що це і був «Начальник отдела кадров». Дозвіл я отримав і це була для мене велика радість, бо передо мною відкривалися двері в ширший світ.

Навчання проводилося три вечори тижнево (в бюро кінного двору, біля бараку, де мешкав тесть). Я так захопився лекціями, що забув про все. Механік Коновалов був здивований, що я теоретично так добре знаю автомобіль ГАЗ (Горковський Автозавод) і до мене став ще прихильніший.

Через місяць ми «залатали» прорив фабрики Сокол і повернулися на торфорозробки, але три вечори тижнево я ходив на лекції сім кілометрів сніжною дорогою.

Десь у перші дні березня мені трапилася неждана подія. Мене покликали в бюро торфорозробок, де вже був механік Коновалов, і запропонували, щоб я читав лекції «тракторної справи» для робітників торфорозробок, що бажають стати трактористами. Десь через тиждень я отримав через механіка Коновалова з фабричної інженерно-технічної бібліотеки добрі підручники до тракторної справи. Робітників, охочих до науки, було мало, а між ними був тільки один спецвипускенець, Іван Шкіра, ще зовсім молодий юнак.

По Великодніх святах трапилася несподіванка: сестра моєї дружини Ніна одружилася із Володею Воеводіним. І так технічний директор торфорозробок (торфмайстер) став моїм швагром. Для мене нічого не змінилося, але Ніну перевели з торфового поля до м. Сокол у бюро кінного двору — телефоністкою і табельницею.

Минула зима і прийшла сьома весна мого заслання. В такий весняний день один з робітників сказав мені, що якийсь чоловік питає за мною. По хвилині ми вже тиснули один одному руку. Це був молодший брат Йосипа Салагора із села Костянтиніва, а познайомилися ми в перший місяць нашої висилки в Мішутінському лісопункті по річці Йомба. Обидва брати Салагори втекли з каторжної лісової праці ще весною 1930 року.

До пізнього вечора молодий Салагор оповідав мені про все пережите та що він із братом без перешкод із Мішутінського лісу добралися в Харовський ліс до родин в «селище мук і смерти», а відтіля втекли на фабрику Печаткино (Сокольський район) і залишилися там працювати на лісовій біржі. Але недовго він попрацював і знов утік, цим разом у рідний край; Йосип із дружиною залишився на фабриці Печаткино. Через шість років із рідного краю прийшов на північ Росії відвідати брата з дружиною, але випадково довідався від спецвиселенців у фабриці Печаткино про мою адресу і прийшов на торфорозробки, щоб мене відвідати.

Згадували ми про криваву подорож на північ, про тяжкі умови в Мішутінському лісі та про «селище мук і смерти». Також оповідав мені мій близький земляк про жахливу долю рідного краю, зокрема про голод в 1933 році...

Вже пізнього вечора я проводив земляка до станції Печаткино і тут ми в лісі розійшлися. Молодий Салагор пішов лісом до фабрики Печаткино, а я повернувся на торфорозробки. А пізніше я ще ходив до Печаткино та відвідав Йосипа Салагора. Мешкальні умови там були жахливі; довгий барак і на всю його довжину двоповерхові нари, родина коло родини. І Йосип, і його дружина (з дому Скрепель із хутора Шкурлатів) мріями линули в рідний край...

Яка була дальша доля родини Салагорів та тих інших родин, мені невідомо...

На червень місяць були призначені іспити для нас, шоферських курсантів. Ніхто із нас не пропустив жадної лекції, бо всі трактористи хотіли стати шоферами. Лякало нас, що іспитова комісія приїжджає з міста Вологди та буде ставити великі вимоги. А травень приніс мені ще одну зустріч і то досить сумну. Був вечір, ми з дружиною сиділи в помешканні та розмовляли із маленькою Лідою, яка тільки починала говорити.

Почулися кроки в коридорі та стук у наші двері. В помешкання зайшов високий, стрункий, гарний юнак, пристойно одягнутий. Щось пригадувало мені, що я десь зустрічав цього юнака. Його слова «Кузьма, не пізнаєш?» пробудили мою пам'ять; передо мною стояв Григорій Скорик. Ми потиснули руки, і Григорій промовив:

— Привіт від рідних степів, сестри Ліді і її мужа Андрія, також поздоровляв Яким і його дружина.

Останні слова гостя воскресили в моїй пам'яті час молодечих років — зустріч з Якимом Скориком у селі Арбузинка та тепла гостинність у їхньому батьківському домі.

Обидва ми були раді цій зустрічі. Григорій хотів довідатися від мене про долю свого батька — Романа Скорика, а я від нього про гірке минуле мого тата в тюрмі. Вже сьомий рік ішов, як я не бачився з Григорієм, бо його разом з моїм татом залишили у Володді, а нас, декілька вагонів мужчин, повезли далі на північ. Я розповів йому, що нас висадили на станції Вожега та погнали сніжною дорогою до Мішутінського лісопункту по річці Йомба. Далі оповів про нашу тяжку лісову працю та животіння в спецбараці, про нашу втечу до родин в «селище мук і смерті» та знову про вивезення нас на станцію Вожега, про лісову нашу подорож у «Патрикиевское почтовое отделение». Розповів про холодну осінню подорож у глиб лісу на місце нашого поселення, про будування зимою бараків, про наше животіння у викопаних землянках, про тяжку працю і убоге харчування, а зокрема про трагічну смерть Мусія Литвиненка та про мою останню втечу з спецпосолька ч. 2.

Найтяжче було мені розповідати Григорію про лист від Федора Сердюка, в якому він писав про велику смертність на спецпосольку ч. 2, а зокрема про несподівану й трагічну смерть батька Григорія — Романа Скорика.

Григорій не тільки сумував за батьком, але його призло сумління, що він спізнився допомогти батькові втекти із заслання...

Кілька днів Григорій перебував у нас і розповів мені про мого старого батька. Ось що я почув від нього:

— Ліпше, Кузьма, розкажу тобі спочатку. Я втік із Харовського лісу ще в 1930 році. Наша втеча була щаслива. Тікали моя мати, сестра і я. Крім нас були ще кілька дівчат і хлопців. Ми залізли у вагон, набитий дітьми до 14 років. Ніхто не міг пройти вагоном, так тісно було, а ми, старші, лежали під нарами. Так дібралися додому: мати, Віра і я. Дома мене хотіли заарештувати і я втік із сільради. В той же час утік із півночі Пантелеймон Литвиненко, і ми вдвох ховалися на полі в бур'яні. Крадькома носила нам їсти Христя, Пантелеймона сестра. Але несподівано нас зустріла біда: Христі муж був у повстанському відділі Сергія Неньки, тому міліція замасковано стежила за Христею в надії виявити підпільників-повстанців і натрапили на нас двох. Через день чи два заарештували і твого, Кузьма, батька і теж привезли в Благодатну в райміліцію. Наловили нас більше тридцяти осіб та відправили в Первомайську в'язницю. Через місяць там було зібрано багато людей. Нас везли на північ шістьма вагонами. Але в Харкові нас висадили та загнали до в'язниці, де ми просиділи півтора місяця. Батько твій, Кузьма, за цей час дуже схуд; сумував за тобою і унуками. З Харкова нас відправили у Москву, де в'язниця була набита нашими людьми. Харчування було гірше, ніж у Харкові.

— Богові дякувати, нас недовго в Москві тримали; почали розвозити на місця призначення. Вигуки службовців ГПУ було чути у переповнених людьми камерах: «Хто в Северний край? Хто на Урал? Хто в Казахстан? Хто в Сибір?» Виходили наші люди і жахливо було ди-

витися на них; обірвані, худі, змучені. Це, Кузьма, були страшні дні! Тепер від самої згадки за спиною холод пробігає.

— Гуртували на тюремному подвір'ї і нашу партію, кількасот осіб до відправки на північ. Були люди різного віку: дідусі й юнаки, бабусі й дівчата. Пізнього вечора нас знов загнали у брудні вагони, якими возять худобу: брудні, темні й холодні, в них тільки відро води і «параша». Гуркіт дверей, брязкіт замка, і на тому вантаження кінчалось.

— Нас везли до м. Вологди дуже швидко і хоча в вагоні було дуже тісно, то ми всі мерзли, бо рухатися неможливо було. У Вологді нас зустріла холодна зима. Пізньої ночі нас вивантажили та погнали в Архангельську в'язницю. Твій батько, Кузьма, я і Пантелеймон трималися разом. Так попали і в Архангельській тюрмі в одну камеру. В камері була тіснота, нужда і голод. Харчі, як у кожній в'язниці: 300 грамів хліба, чорного і недопеченого, та півлітра «баланди». В камері крім наших людей було ще з десятків вологодських «урків» (бездомних юнаків) і вже першого дня один із них відібрав у твого батька хлібну пайку. Я тоді довідався, що «урки» щоденно віднімають хліб в наших людей.

— Другого дня я був схвильований. Надійшла хвилина, коли роздавали хліб і «баланду». Я стежив за твоїм батьком. Він тільки простягнув руку за пайкою хліба, як раптом один із «урків» вирвав хліб у твого батька. Я схопив його, підняв та кинув головою об стіну. Стукнувся «уркач», впав і втратив свідомість, лежав, як колода.

— Підскаочив до мене головач «урків» та хотів ударити, але я копнув його в живіт. Він нагнувся, хапаючись за живіт. Я копнув його ще сильніше в голову і він звалився. Я скочив на нього та місив його чобітьми, як болото. Інші «уркачі» зі страху поховалися за наших людей і наробили крику на всю камеру.

— Вскочила тюремна охорона і мене відтягнули від неприємного «уркача». Це його врятувало від смерті. Мене в цій камері вже не залишили, а вивели на коридор і хвилину через десять я опинився в іншій камері. Як виявилось, я потрапив до «расхитителей» державного майна. Тут сиділи: продавці різних державних крамниць, завідувачі складів і урядовці, і всі вони були пов'язані з крадіжкою і шахрайством.

З першого дня я потоварищував з одним юнаком, Ванею, з-під Ленінграду. Працював він у Вологді продавцем і крадькома носив із крамниці своїй дівчині (на півночі Росії кажуть «дроля») парфуми. За це Ваня отримав два роки в'язниці. В цій камері умови були набагато ліпші; було місце для сну, «урків» зовсім не було. Передач-харчі майже щоденно отримували. Я попав у зовсім інший світ. До того ще охочих брали щодня на працю, не тільки на подвір'я в'язниці, але й поза мури. Тижнів через два я теж почав ходити на працю до м. Вологди на лісову біржу, де готували дрова для в'язниці.

В камері я вивчав російську мову. На праці вартовий привозив нас на лісову біржу і часто кудись сам зникав. Ми, замість праці, хо-

валися в теплушку (малий теплий барачок) і грілися. Ваня мене вчив російської мови.

Десь на початку травня 1932 р., неждано для мене, Ваня запропонував мені втікати разом. Показав мені дві «справки» з його місцевості, по котрій ми мали тікати. Третього дня ми вийшли на працю на лісобіржу. День напрочуд був гарний, сонце весняне ніби тішилося разом з нами.

Недалеко лісобіржі, у глухій вуличці, вже чекала на нас молода дівчина, з двома невеликими валізками. Вартовий і цього дня ходив по лісобіржі і не звертав уваги на наш малий гурт. Ми залишили сокири, відійшли від гурту, вийшли спокійно з лісової біржі і хвилини за десять зустрілися із згаданою дівчиною. Без слів, перебрали від неї валізки та квитки на поїзд. В поспіху ми натягнули на себе комбінезони, що були в валізках, взяли в руки по валізці та поспішили на станцію. Ледве встигли сісти у вагон, як поїзд рушив з місця. Думка пекла мене: «що ж далі?» Поїзд котився на північ. Кондуктор оголосив, що наближаємося до станції Харовська. По мені ніби мороз пройшов. Я пригадав ті муки, що пережили наші родини тут в Харовському лісі. І так ми проїхали станції: Вожега, Коноша, Волошка, Плесетськ й інші. Приїхали в Архангельськ і вже другого дня влаштувалися на працю. Але умови і заробіток були погані, тому ми за кілька місяців виїхали до Ленінграду і там зразу влаштувалися на працю — в трубному заводі вантажили труби для відправки.

Чотири роки ми там відпрацювали. Заробіток добрий, праця легка, але минулого року в грудні Ваня довідався, що за нами слідкує ГПУ. Того ж дня увечорі ми залишили трубний завод і виїхали з Ленінграду, щоб не потрапити знову в руки ГПУ.

— Цим разом я поїхав додому, а Ваня в іншу сторону. Пробув я в Якіма в Костянтинівці більше трьох місяців, але про це знала тільки наша родина. Минулого місяця Яким дістав від твоєї сестри Ліди твою, Кузьма, адресу, а через добрих людей я дістав папери на своє прізвище і знову поїхав шукати долі.

— Забачалося мені відвідати тебе, Кузьма, та довідатися в тебе про смерть мого батька. Про твого батька я нічого не знаю, бо як мене забрали з камери, я не бачив більше ні твого батька, ні Пантелеймона Литвиненка.

Розповів ще мені Григорій про зруйнований рідний край, про біду та про голод в 1933 році. Кілька днів Григорій гостив у нас і ми згадували минуле. Але хвилювало нас і майбутнє, бо невідомо було, що нас очікує.

Стояв тихий весняний ранок. Лісовий вітрець ледве колихав гілки дерев. У такий ранок я проводив Григорія на станцію Печаткино. Він поїхав на Далекий Схід шукати щастя та щоб по собі слід загубити...

Під кінець травня і на початку червня шоферські лекції були досить напружені; механік Коновалов вимагав доброго знання автомашини і практичної їзди. Я добре засвоїв і одне й друге.

Кілька днів перед іспитом моя хвороба посилилась так, що я мусів йти в м. Сокол до лікарні. Д-р Алексеев, у якого я лікувався, в той день не приймав, тому мене спрямували до іншого лікаря.

Два чи три рази виходив лікар і викликав хворого на прізвище «Каздобаш», але ніхто не рухався з місця. Я теж озирався довкола, бо хотілося бачити ту особу, прізвище якої подібне до мого.

Минав час, хворих залишалося все менше й менше. Врешті залишився один я. Лікар попросив у мене пробачення за помилкове оголошення мого прізвища.

Із зовнішнього вигляду, поведінки і розмови було зразу видно, що він не місцевий. Був він брюнет, красунь, у розмові ввічливий, років коло тридцять п'ять. Він уважно вислухав історію моєї хвороби та почав обстукувати мене малим молоточком. Обстукав мені ноги від колін донизу, обмацав живіт та обслунав груди. Після того, як доктор довідався, що я висланий, почав мене розпитувати, відкіля я і защо покараний. По розмові ще раз оглянув та приписав ліки. В цей день я довідався, що причиною моєї шлункової хвороби є нервовий розлад.

Це був червень 1936 року. Моя дружина і я тишилися нашою донею, як малі діти, та все розмовляли із нею. А Ліда вже починала в'язати слова. Радість неповторна для дружини і для мене. Ліда так швидко засвоювала нові слова.

Одного дня надійшла на торфорозробки телефонічна вістка, що я наступного дня рано маю обов'язково з'явитися в місті Сокол на шоферські іспити. Боже, це ж була моя мрія протягом довгих років стати шофером! Ще раз беруся за книжку. Ще раз переглядаю мапу автомашини...

Наступного дня я застав уже в бюрі кінного двору всіх курсантів. Їхній настрій був невеселий. Говорили, що приїхав головний інспектор автотранспорту м. Вологди і округи та з ним старший викладач із Вологди. Найбільше мене вразило те, що я почув між курсантами шепіт, що мене не допустять до іспиту, бо я спецвиселенець.

Хвилини напружені, і ось телефонічний наказ, що іспит відбуватиметься в залі фабричного бюро. Крокуюмо ми туди.

До кімнати зайшла комісія з шістьох осіб: автоінспектор в ранзі старшого лейтенанта міліції, викладач, два представники, як виявилось, з партійного осередку фабрики, механік Коновалов та начальник відділу кадрів фабрики Сокол. Після знайомства комісія розділилася на дві групи і вийшла у дві окремі кімнати. Автоінспектор Жарков проводив іспит стосовно мотору, електрообладнання та правил їзди; викладач з всього останнього. До іспиту заходили по виклику то в одну, то в другу кімнату. Я ждав і хвилювався. Мене попросили до інспектора Жаркова. Крім нього в кімнаті був начальник кадрів та один з комуністичної організації. Автоінспектор відразу мене закидав питаннями. Мої відповіді були короткі й ясні. Про вуличний рух інспектор поставив мені лише два запитання. У викладача я теж забрав мало часу; тут мені теж пощастило відповісти на всі питання.

По обіді автоінспектор Жарков провадив іспит з практичної їзди. Я забув і про хвилювання, як сів за кермо вантажної машини «ГАЗ». Інспектор сидів рядом та уважно стежив за моїми рухами. Мій останній іспит закінчився.

Знову зайшли в залю, де комісія мала оголосити наслідки наших іспитів. Кожний із нас хвилювався. Автоінспектор Жарков вичитував, хто здав і ось на половині списку чую слова: «Кузьба Каздоба сдал на хорошо». Не тільки я і моя дружина, але всі мої земляки тішились моїм успіхом.

ЗНОВ НАДІЇ І ЗУСТРІЧІ

Минули для мене вже і роки на торфорозробках, на яких за цей час пройшло багато змін: механіка Курілова знято з праці, на його місце прийняли Бориса, але механік Борис теж не знав досконало трактора і його скоро звільнили, третього прийняли Макарова, але теж ненадовго. У липні 1936 року я отримав права шофера, після цього директор Біляев призначив мене тракторним бригадиром торфорозробок. Він порадив мені також знову писати прохання про мое «помилування». Цим разом я написав до Михайла Івановича Калініна, — голови ВЦК ССРСР та до начальника НКВД — Північного Краю в Архангельськ. Знову Біляев передрукував на машинці моє прохання та запевнив мене, що він, як директор, підтримує моє «освобождение».

Липень добігав до кінця, сезон збирання торфу в повному розпалі. Дні стояли соняшні, тихі і теплі. Ночі теж були чудові; зоряні, світлі і дихали теплим та легким лісовим повітрям. У такі ночі я линув думками на степи моєї любої Херсонщини.

В один із таких днів я завважив, що торфовою дорогою йде моя дружина із Лідою на руках та поруч із нею якийсь мужчина в білій сорочці.

Щось ворухнулося в моїх грудях, і я став пильніше вдивлятися, хто ж це йде поруч дружини? Ось вони вже близько, дивлюся — чуприна сивувата, вишита біла сорочка, та ж це він... він, Данило.

За хвилину ми міцно тиснемо взаємно руки. Тепер Данило виглядає молодшим, ніж тоді, коли виїхав з півночі, хоч вже йшов четвертий рік, як я Данила проводив холодного зимового ранку на станцію Сухона, і він поїхав у рідний край. Від того часу я не мав жадної вістки від нього. Зустріч була несподівана і радісна.

Тішиться і Данило нашою зустріччю, перші його слова були:

«Кузьма, поможи мені влаштуватися на працю трактористом. Але не думай, що це через Шуру. Ні, я хочу працювати разом з тобою».

Потім Данило похвалив мою дружину й доню за те, що вони його досить ввічливо зустріли. Також Данило не скупився на похвали на користь Віри.

Закидали ми один одного питаннями. Я розпитав Данила про рідний край, а Данило мене про спільних наших знайомих. Але час був робочий, і ми нашу розмову залишили на вечір.

Судила так доля, що Шура Морашкіна і Данило Музика зустрілися на торфорозробках, ніби хтось перевів це пляновано. Десь на початку липня був присланий із фабрики Сокол технік-меліоратор для осушки нового торфового поля. Технік був середнього росту, блондин, гадаю, мав років поперх тридцяти (в моїй пам'яті затерлося його прізвище). Через кілька днів цей технік привіз свою родину на торфорозробки і дружиною згаданого техника якраз була Шура Морашкіна, колишня вчителька з Федюкова. (Данило Музика і Шура Морашкіна, як читачеві відомо, мали у Федюкові історію свого палкого кохання).

Хоч Шура вже була на торфорозробках декілька днів, але я з нею вітався тільки здаля. Було видно, що вона теж уникала розмови зі мною, бо, привітавшись, йшла далі. Постійно ходила з дитиною на руках, якій був з рік.

До кінця праці я думав про Данила, про його зустріч із Шурою. Це мене трохи турбувало, бо чоловік її був у комуністичній бюрократії і міг Данилові накоїти неприємности. З такими думками я вернувся з праці та зустрівся з Данилом. Але Данила мої думки зовсім не турбували. Він мене запевнив, що Шура для нього не існує більше.

Майже цілу ніч Данило розповідав мені про рідний край. Говорив, що нікого із друзів своїх у селі не застав. (В день арешту та заслання Данило Музика мав сімнадцять років, а повернувся через вісім років). Село було важко впізнати, стояло як убога сирота. Данило говорив:

— Як увійшов я в рідне село, то в мене чуприна дубом стала. Біднота!.. Куди не глянеш: люди худі, обірвані, налякані. Зайшов я до брата в хату та й остовпів, ніби і хата не брата, вся родина його худа і обірвана, в хаті страшенно бідно. Брат залякано дивиться на мене та говорить:

«Данило, тікай якнайшвидше із села, бо силою запишуть у колгосп. Заберуть твої папери і тоді не зможеш нікуди виїхати, як не можемо виїхати ми всі. До того ще люди знають, завіщо тебе судили. Мені і так не було через тебе спокою, всі мені дорікали, що я маю брата контрреволюціонера. Два рази були мене арештували в 1930 році, але наші люди допомогли мені й звільнили. Повір мені, якщо залишишся в селі, то тебе спіткає арешт і знову заслання, а мені теж буде лихо. Ото ж, брате, не гнівайся на мене, бо такий час настав. Тікай якнайшвидше із села і буде нам обом ліпше. Голод вже розпочався в нашому селі».

Отак, Кузьма, брат стояв передо мною та просив мене, щоб я залишив село. Брат хвилювався до сліз, я теж. Діти братові стояли налякані, дружина плакала. Ще раз глянув я на брата, на дітей, на їх матір, — і мені серце стиснулося з жалю. Передав братові трохи грошей для дітей і залишив хату та рідне село.

— Прийшов я на станцію і купив квиток до Сталіно. Думка мене гризла про зустріч із братом та його родиною і мене кидало в розпач мариво голоду, що вже заглядало в братову хату.

— Тішився я, Кузьма, як вертався із заслання додому, але тішився даремно. Їдучи на Донбас, я бачив, що всюди нужда. Це був суцільний жах!

— Донбас мене теж нерадо зустрів. Я не міг знайти праці і мешкання переночувати. З великим трудом я натрапив на дешево оплачувану працю, у старих забоях без жадних механічних устаткувань; праця була тяжка і для життя небезпечна. Але я нею врятував брата та його родину від голодної смерти.

— Від першого дня моєї праці в шахті я тільки і думав про родину брата. Діти худі, обірвані та налякані, весь час в моїх очах.

— Десь за два тижні я вже мав трохи харчів. Відкладав, що міг, від своєї пайки та потроху докуповував: сіль, крупу, чорний хліб, солону рибу, цукор та маргарину. Платив утричі більше, але з тим не рахувався, Дякувати Богу пощастило мені й мешкання знайти. Хоч убоге та вогке, але в добрих людей, теж «розкуркулених». Їм пощастило втекти на Донбас, влаштуватися на працю та побудувати собі землянку під горою, коло глинища. Родина була бездітна і бідна, але були добрі люди. Пустили мене на мешкання та в перших днях помогли мені.

— Одного дня я вислав братові проші на дорогу та листа, щоб приїхав до мене за продуктами. Із страхом чекав я від брата вістки, бо вже голод розпутив свої смертельні крила по всіх селах України. Минали дні, а від брата чутки все ще не було. Щодня зустрічав я селян, що шукали праці, але на працю їх не приймали, бо вони, рятуючись від голодної смерти, залишили роботу в колгоспах. Їхній вигляд жахливий — худі, обірвані і голодні, між ними були і пухлі з голоду. В цих селянах я постійно бачив родину брата і це ще більше кидало мене в розпач.

— Весна стояла чудова. Дні соняшні, а ночі зоряні і теплі. Весна, як і всі наші весни, але селяни були не ті, що ми з тобою, Кузьма, їх залишили. Вони в цю голодну весну ходили, як чорне марииво.

Був гарний день. Сонце котилося на захід. Отримав я виплату, зайшов випити кухоль пива і спішив на мешкання, як почув, що хтось мене гукає «Данило!.. Данило!..» Я оглянувся, до мене підходив убогий селянин; жовто-землисте худе обличчя, одежа — одне лахміття. Я відчув, як по спині пробіг холод, бо впізнав свого брата.

— З першого слова брат почав мене перепрошувати за те, що він так зустрів мене в своїй хаті. Я просив його не згадувати про те і повів його в свою землянку. Годин через три брат не був уже схожий на жебрака; помитий, виголений та вдягнений, як личить. Але я не міг себе опанувати, коли дивився, як брат вечеряв. Він був страшенно голодний, їв та за діток турбувався. Залишив родину без куска хліба, а сам без квитка, зайцем, приїхав до мене. Проші залишив дружині, може щось дітям з харчів купить. Хвилювався не тільки брат, але й я та господарі мешкання.

— Тієї ж ночі я проводив брата до станції. Купив йому квиток і він повів дітям мішок харчів.

— За третім разом брат до мене приїхав і привіз жахливу вістку, що по селах є випадки людоїдства. Голод, як чорне мариво, бродив по селах, а, незважаючи на те, московські бригади двадцятип'ятитисячників забирали останню крихту хліба в наших селян.

— Працював я понад години та проміняв на харчі всю свою одягу і все пішло на допомогу братові. Цим я врятував його і його родину від жахливої смерті.

— До весни 1934 року я працював у шахті, а весною пробував щастя влаштуватися трактористом, але МТС і МТМ мене як колишнього політичного в'язня, на працю не хотіли взяти. Останні два роки я працював, де попалося, але завжди чорноробочим. Я хотів поглибити своє знання тракториста, але мене на курси не приймали. Тому я вирішив на цю весну повернутися на північ та поглибити свої знання, як тракторист і заробити трохи грошей.

— Приїхав я в радгосп «Новое» та довідався, що ти працюєш трактористом-бригадиром на торфорозробках, тому я зразу прийшов до тебе. Якщо, можеш, то прошу, допоможи мені влаштуватися трактористом, але тільки до зими. На зиму я пляную поїхати далі в лісові пущі на лісопавал та попрацювати трактористом по вивозі лісу. Щодо Шури, то запевню тебе: я оминатиму її десятою дорогою. Те, що було, пройшло безповоротно.

Цілу ніч ми говорили про рідний край. Данило був однієї думки, що між своїми людьми набагато ліпше, як на чужині, і тому він знову повернеться в рідний край, але після того, як вивчить гусеничний трактор та набуде практику їзди на лісовивозі.

Заохочував і мене Данило, щоб після звільнення я теж повертався додому. Особливо тому, що я маю доньку, і вона повинна вирости між своїми людьми.

Другого дня, без жадних труднощів, Данила прийняли на працю і так ми знову разом працювали, але тепер уже з повними правами трактористів.

ЗНОВУ ЗУСТРІЧІ

Життя повільно змінювалося. Спецвиселенці, що були визнані незаконно висланими та отримали пашпорти в 1933 році, починали почувати себе вільними людьми; дехто з них в 1935 році відважилися міняти працю, а дехто й виїхати. До речі, родина Переверзевих із радгоспу «Новое» переїхала до міста Вологда, і Яків Переверзів влаштувався на працю в МТМ (Машино-Тракторна Майстерня). Родина Якименків і ще кілька родин виїхали взагалі з півночі. Проте наші люди не поспішали виїздити, бо були в страху, щоб не натрапити вдома знову на біду...

Мріяв і я щодня, а моя нервова хвороба ще підсилювала думки, щоб якнайшвидше виїхати в рідний край. Д-р Шкибилевський мені щиро радив, що є тільки одна можливість мого лікування: вирватися на Україну і відживлятися городиною і садовою. Північні харчі доведуть мене до ще гіршого стану.

Під грукіт трактора в голові снували думки — як вирватись із півночі та повернути собі здоров'я?

Коли я вертався одного дня трактором із торфового поля, мене зустрів біля гаражу досить гарний молодий чоловік. Ми один одного спочатку не впізнали, хоча, мене було трудно впізнати, бо я з голови до ніг був покритий торфовою пилюкою.

Передо мною стояв Ігор Марків, але зовсім не схожий на того, якого я знав на спецпосольку ч. 2 понад п'ять років тому. Тоді він був убогий жебрак-невільник. Тепер стояв передо мною відживлений, добре одягнутий та усміхався до мене. Я хотів знати, чи Ігор знайшов свою чорнооку дружину Шуру, чи вона повернулася до нього? Але я не відважився зразу запитатись Ігоря. А Шура ніби стояла передо мною — чорноока, на обличчі бліда, повногруда. Такою знав я її на спецпосольку ч. 2.

Оповідати мені Ігорю про себе не довелося, бо йому вже розповів про мене Михайло Переверзів. Ігор турбувався про долю старих батьків та плянував вирвати їх із лісових пуцц спецпосолька.

Згадували ми про все минуле, зокрема про спецпосолок та його будування... Ігор говорив мені, що він у ці роки був відірваний від півночі, навіть з ніким не листувався. В рідному краю теж з ніким не мав зв'язків і жив самотньо.

На моє запитання про Марусю Сінельник Ігор відповів, що не знає ні про кого. Яюсь вихопилось у мене запитання про Шуру. Обличчя Ігоря спохмурніло і він відповів:

— Я з нею зустрівся один раз, як утік із радгоспу «Новое» ще в 1931 році. Більше її не бачив. Наші шляхи розійшлися назавжди. Вибач, Кузьма, але на цю тему не будемо більше розмовляти.

Ігор обірвав розмову і сидів задуманий, а я шкодував, що запитав його про дружину. Почуті від Ігоря слова, що родинні шляхи його і Шури розійшлися назавжди, мене вразили боляче. Передо мною виринуло минуле на спецпосольку ч. 2, в 1930 і 1931 роках, коли я бачив Ігоря та Шуру разом. Хоча в неволі, але вони були, здавалося, щасливими вдвох. Мій погляд знову впав на Ігоря. Він сидів далі задуманий, і я відчув, що він глибоко переживає свою родинну трагедію...

Надійшов пізніше ще Данило Музика, і ми вже втроєх говорили майже до ранку; мріяли повернутись у рідний край та влаштуватись на постійне життя. Ігор, як і Данило, більше чотирьох років пробував улаштуватись у рідному краю між своїми людьми і теж оповідав про жахливий час, що переживав наш народ, зокрема про голод в 1933 році. Проте він теж радив мені, щоб після звільнення я з родиною повертався до рідного краю.

Другого дня ранком, як ще всі спали, я проводив Ігоря на станцію Печаткино. Ідучи лісовою дорогою, Ігор говорив, що я добре зробив, що одружився. Він теж одружиться, якщо зустріне добру дівчину.

Підійшов поїзд Харовськ—Вологда, і Ігор поїхав у Вологду до Переверзевих (Шуриних батьків і брата Якова). Вони його дуже шанували, як людину та зятя, і своєї думки не змінили й після того, як Шура зрадила Ігоря.

Однієї пізньої ночі хтось постукав у наші двері. Я відкрив і очам не повірив. У дверях стояв Андрій Шалиган. Це для мене була несподіванка, бо Андрій не повідомив нас, що приїде.

«Ліда Прохорівна має доню Галочку, обоє здорові і послали мене вас поздоровити» — проговорив Андрій ще на порозі. Для мене і дружини була подвійна радість; приїзд Андрія та народження їхньої донечки Галочки. До самого ранку ми вже не спали. Хотілося все-все розпитати: про рідний край, про рідню, друзів та малого сина.

Цим разом Андрій у нас гостив декілька днів. Часто нарікав на погані мешкальні умови в селі Жуково й турбувався про свою доню-немовлятку (Андрієва хата восени, зимою і весною була вошка і це дуже погано впливало на здоров'я дитини). Говорив Андрій, що немає жадної надії на ліпше.

Заходили ми з Андрієм до м. Сокол у гості до тестя, але ж в тестя було сумно, бо це був час жалоби по смерті Віриної мами, моєї дорогої теці. Без господині, говорять, хата сумна, а тесть мешкав тільки з двома хлопцями.

Хоча Ліді було півтора року, то вона на її вік уже добре розмовляла та цікавилася всім, особливо книжкою. Вона залюбки гортала її сторінки, розглядала малюнки і з увагою слухала, як я або дружина вголос читали книжку. Андрій захоплювався Лідою, ходив з нею на прогулянки і учив її нових слів; радів, що й Галочка теж буде скоро розмовляти. Кожного вечора дружина і я з Андрієм розмовляли до пізньої ночі, і Андрій радив нам повертатися в рідний край, якщо мене звільнять, але не радив їхати в рідні околиці. Краще шукати мені праці на Донбасі. Посилався на Андрія Черемуху, що він мені допоможе.

Андрія тягнуло додому, він турбувався про свою Галочку-немовлятку. Ми знову розпрощалися.

Літо 1936 року було для мене щасливе. Моя довгождана надія всмінулася до мене: я став шофером і був призначений тракторним бригадиром. Я досконало вивчив ці машини і був гордий за себе, що мої безсонні ночі над книжкою і зошитом вивели мене на шлях людського життя...

Ждав я ще тільки одного: звільнитися та повернутися в країну, відкідля вивезли мене юнаком під багнетами, в закритих, темних, брудних і холодних вагонах...

У моєму неவில்ничому житті розрадою були зустрічі з моїми земляками-друзями: Йосипом Салагаром і його дружиною та молодшим братом, Г. Скориком, Д. Музикою, І. Марковим і А. Шалиганим. Зустрічі наші були сповнені братньої любови. Вони додавали мені надії та сили до дальшого життя...

ВОНА ПЛАЧЕ ЩОДНЯ

Находила осінь. Збирання торфу наближалось до кінця. Я довідався, що торфорозробки отримують п'ять нових вантажних автомашин «ГАЗ» для перевозу торфу до фабрики Сокол. Директор Біляев

і його технічний заступник В. Воеводін були захоплені, що отримають вантажні авта, що, мовляв, фабрика не удостоїлась такого транспорту, як торфорозробки.

Мабуть, на торфорозробках найбільше я був захоплений цією вісткою. Мені так хотілося працювати шофером!.. У сні себе бачив, що везу торф по засніженій дорозі, а зірки сніжні сипляться з неба, мороз аж тріщить, а я сиджу і керую новою машиною.

Данило змінив думку. Вирішив не їхати на лісовивіз. Прагнув теж стати шофером і просив у цьому моєї допомоги. Але йому на перешкоді була одна біда. В першому році заслання на півночі він простудив голову і в наслідок цього в нього залишилася невелика глухота, а шоферські закони вимагали 100% зору і слуху. Тому Данилові залишалось — бути добрим трактористом.

Праця Данила на торфорозробках була успішна, і директор Біляев йому пропонував залишитися назавжди. Але злі язики щораз більше говорили, ніби Шура кожного дня плаче, сумує за давнім коханням з Данилом.

Шура мешкала в поверховому будинку, де мешкав і я з родиною і ми чули від декількох осіб:

— Вона щодня плаче.

Данило вдавав, що ніби нічого не помічає, але одного дня він був звільнений з праці, без жадного пояснення. Данилові і мені причина звільнення була ясна. Данило зразу поспішив виїхати з торфорозробок.

Поїхав Данило далі на північ, але де зупиниться, він сам не знав. Хоч його звільнення з праці було прикре для нас обох, бо було несправедливим, проте Данило виїхав бадьорий і з надією, що все має і його лихо минуло. Тим, що трапилось — говорив він — не варто перейматись.

Північна осінь похмура. Холодні вітри від Білого моря женуть сірі хмари над самим лісом. Майже щодня падають дощі. День ніби вечір — сірий і вже досить короткий. А осінні ночі в лісі темні, як в домовині, тільки вітер довкола шумить у верховіттях могутніх сосон.

В один такий похмурий осінній день на торфорозробках рознеслася вістка, що директора пригородного господарства Іванова знято з праці й заарештовано. Говорили, що нібито в нього темне минуле. Зокрема мені хотілося, щоб ця вістка була неправдива але наші дівчата і жінки повернулися зі збирання картоплі в Пригородному господарстві і підтвердили цю неприємну вістку. Ще не вірилося мені, що це правда, бо ж Іванов був авторитетною особою в м. Сокол, як людина і як директор. Він був добрий господар, а наші люди, що працювали в пригородному господарстві, хвалили його.

Чекати на офіційне підтвердження поголоски довго не довелося. За кілька тижнів справа колишнього директора Іванова була мені відома. Пригадалися мені слова Іванова: «Каздоба, я теж не є русский, я білорус». Щойно тепер, більше як через рік, я зрозумів щирість у словах директора Іванова до мене і збагнув, чому він (він же й секре-

тар комуністичного осередку пригородного господарства) боронив мене в час поломки трактора і тим врятував мене від тюрми.

Для мене стало ясним, що обставини примусили Іванова вступити до комуністичної партії, але він залишився далі чесною і порядною людиною.

Про директора Іванова я довідався таке: він ще юнаком у двадцятих роках змагався за незалежну Білорусію. Після програної війни Іванов негайно виїхав у глибину Росії, на північ. Як добрий і відданий у праці робітник, він був прийнятий до комуністичної партії, а після того призначений директором пригородного господарства фабрики Сокол. Працю він виконував уміло, а до робітників ставився полюдському. Ним як директором дорожили всі — від робітника до директора фабрики. Суд теж не зміг знайти вини за Івановим. Майже всі свідки були члени партії і вони всі боронили Іванова як доброго і відданого директора пригородного господарства. Але за те, що Іванов у своїй анкеті приховав своє минуле, його покарали: викинули з партії, позбавили прав займати керівну посаду, заборонили виїздити з північного краю.

Таке було сказане про долю чесного сина білоруського народу.

Пізніше теж ходили чутки, що Іванов після суду залишився, як адміністративно висланий, і він працює кочегарем на буксирному пароплаві по річці Північна Двина.

Від того часу добігає вже тридцятий рік, а Іванов зберігається в моїй пам'яті, як шляхетна людина...

МОЄ ЛИСТУВАННЯ

Додому писав я листи дуже рідко і то тільки до Андрія Шалигана і Ліди. До Андрія Черемухи і Анни я не писав на їхню адресу. Вони втекли з півночі й не треба було наражати їх листуванням на небезпеку; я мав з ними зв'язки через інших.

Із сестрою Оксинею я також не листувався. Після арешту батька і мене її з родиною теж мали заарештувати, але однієї ночі всі втекли з дому. Кілька років пізніше мені стало відомо про них, що вони втекли на Кавказ та зупинилися в портовому місті Поті. Чоловік сестри, Левко Медвинський, працював вантажником у порті, а Оксиня десь у кухні. Обережність наказувала їм теж, якнайменше листуватись, особливо з тими, що в заслання або в тюрмах.

І в мене не було великого бажання до листування. В умовах, в яких я знаходився, краще було не листуватися ні з ким. Час від часу тільки перегукувався листовно із Лідою та Андрієм, і то щойно після їхнього приїзду до мене. Мені все вчувалися слова Григорія Скорика:

— Не гнівайся на мене, Кузьма, де б я не перебував, писати до тебе не буду!.. Тепер такий час...

Я теж у душі відчував наказ якнайменше листуватися, зокрема після того, як послав прохання в Москву і в Архангельськ про моє «помилування».

Прийшла сьома зима мого заслання. Падав лапятий сніг та покривав усе білою пушистою пеленою. Із першим снігом завітала радісна вістка на торфорозробки. Починаючи від директора Біляєва, всі говорили про те, що до м. Сокол прийшло аж п'ять нових вантажних автомашин для торфорозробки.

Другого дня я був уже призначений шофером, а третього дня тонни торфу покотилися пружовиками до печей фабрики Сокол. Сніг падав, що день, то більше і більше, дорогу покривав сніг грубше і грубше, нові автомашини стали котитися повільніше й повільніше.

Надія директора Біляєва, що грузовики перевезуть до фабрики Сокол багато десятків тонн торфу на добу, на практиці не здійснилася з двох причин: дорогу від снігу не прочищали, а шофери не мали практики, зокрема на таких дорогах.

Перші тижні ще якимось йшло, але грудень приніс ще тяжчі умови. На шини були почеплені «цепи», щоб подолати сніг, але це ще більше спричинилося до поломки автомашини. Майже кожного дня котрась із машин стояла в гаражі на ремонті. Директор Біляєв нарікав на автотранспорт та говорив, що перевіз торфу кінями був дешевший і без клопоту.

Я робив усе, щоб перемагати труднощі суворої північної зими, і в багатьох випадках мені це вдавалося. Моя автомашина завжди стояла першою на вивозці торфу.

На Різдвяні свята морози доходили вище 40 градусів, але шоферам і робітникам був наказ подвоїти вивозку торфу. Директор сердився, що шофери не виконали пляну вивозки торфу в 1936 році.

Одну радісну вістку я одержав на це Різдво — лист від Д. Музики. (У цей час Шури вже не було на торфорозробках, її чоловік звільнився і кудись виїхав). Музика писав, що працює трактористом на вивозці лісу в лісопункті «Волошка». Це ще далі на північ, ніж станція Коноща. З листа було видно, що Данило задоволений працею і заробітком. Він писав, що в тому лісопункті працює багато наших родин спецпереселенців, і він щасливий, що перебуває між своїми людьми.

Новий Рік почався для мене невесело. Наприкінці січня, або на початку лютого я отримав сумну вістку. Лист був сповнений горям двох родин. Писала сестра Ліда, що одержала лист із Західного Сибіру від дружини брата Михайла. Марина писала, що Михайла заарештували в м. Сталінськ (колишній Ново-Кузнецьк). Органи НКВД звинувачують його за зв'язок з повстанським відділом Сергія Неньки. Вона також отримала листа від Оксині з Кавказу, що Левко заарештований та сидить у тюрмі в м. Поті. Йому приписують участь у підпільній повстанській групі.

Ці трагічні вістки знову глибоко зранили моє серце... «Боже! Допоможи братові і швагрові вирватися з катівських рук ГПУ—НКВД» — благав я Всевишнього, молився, щоб допоміг дітям брата і повернув їм батька.

Вістка про брата і швагра відбилася на моєму і так вже підірваному здоров'ї. Я втратив сон і апетит, доходив до крайнього висна-

ження. Д-р Шкибілевський намагався мене рятувати і радив мені залишити тимчасово шоферську працю, бо в такому стані можу розбити автомашину і сам себе покалічити.

Кожного дня я повертався з праці фізично і духово виснажений. Дружина щодня змагалася з тяжкими умовами, намагаючись полегшити нервову хворобу хоч трохи; зустрічала мене з праці, ніби все гаразд.

Був лютневий день і холод доходив до 45 градусів. Після праці я поспішав у теплу кімнату. Але цього разу дружина зустріла мене стурбована. Віра сказала, що маю листа з Москви.

Читаю... ще раз читаю... читаємо з дружиною вдвох. Це була відповідь секретаріату ВЦВК СРСР до Сокольського «Міського Виконавчого Комітету». Секретаріат повідомив, що отримав моє прохання про звільнення, розглянув і прийняв, але на остаточне рішення пересилає місцевій владі — Сокольському Міськвиконкому Північного Краю (місце мого перебування). Другого чи третього дня я зустрів директора Біляєва і прочитав йому лист. Він запевняв мене, що буду звільнений.

Проїшло ще кілька днів і я заїхав до Міськвиконкому. Молода жінка дістала із стола оригінал листа ВЦВК СРСР у моїй справі і запевнила, що моя справа буде розглянута в березні.

Ще не був я певний, що мене звільнять, але я листовно повідомив про те Лїду і Анну. Від них я одержав теплого листа, в котрому просили мене, щоб я зразу заїхав до них у Донбас.

Про брата дійшли чутки, що його розстріляли 1937 року в м. Сталінськ у Сибіру.

Шваґра, після тяжких тортур (він не заломився!), засуджено на шістнадцять років у далекий концтабір під Сиктизвар.

У ГОСТИНАХ

«...Надія є найміцніша сила в людському житті. Я постійно вірила, що зустрінувся з тобою, Кузьма...» — писала до мене сестра Анна та радила мені, щоб я приїхав один, а родину стягнув пізніше. Далі вона описувала природу місцевості, де вони живуть: річка Донець, Святі гори, сосновий ліс і наші добрі люди. Запевняли мене Анна та Андрій, що на мене вже чекає праця шофера.

Читав я лист із дружиною, читали і плакали сльозами радості. Мені хотілося побачити сестру Анну якнайшвидше. Вона завжди стояла в моїй уяві такою, як я її востаннє бачив у липні 1930 року, «в селищі мук і смерті» у Харовських лісах — худу, виснажену, вбого одягнену, з обрізаними косами.

Тим часом ми вже жили повітрям нашого чорнозему і зелених весняних степів. Дружина щодня оповідала маленькій Лїді, що швидко поїдемо додому, на Україну. А там багато-багато польових квітів, нарвемо їх і сплетемо вінок на голівоньку... Раділа Лїда та все допитувалась, коли поїдемо до хресного, а дружина хвилюва-

лася від радості, що повернеться в країну її предків. Бож Віра, як і її батьки, народилася на чужині, в непривітній Росії.

Надія на повернення в рідний край десь далеко блукала, але тепер, на порозі восьмого року заслання, вона починала всміхатися до мене. Через директора Біляєва я довідався, що Міськвиконком буде розглядати мою справу наприкінці березня або на початку квітня. Його дружина постійно бере участь у засіданні Міськвиконкому й буде відстоювати мою справу.

Вертався я з праці і відчував у собі силу, мабуть, це була надія. Мені здавалося, що все ставало іншим, щасливішим. Дружина теж ще любіша, а маленька Ліда зустрічала мене запитом: «коли додому поїдемо?» Мене турбувало лише моє здоров'я. Я був страшенно худий, просто кістки обтягнуті шкірою.

Одного вільного дня пішов я в радгосп «Новое». Дядько Капінус і Юхим вже чекали на мене. Перегода прийшов і Михайло Переверзів. Усі тишилися, що я маю бути звільнений та повернусь у рідний край. Дядько Капінус запевнив мене, що поскільки ВЦВК у Москві прийняв моє прохання, то Сокольський Міськвиконком піде слідами Москви. Родина Капінусів тепло мене гостила. Довго ми сиділи за столом та згадували про минуле в засланні. Зокрема дядько Капінус у хвилюванні згадував, як він мене зустрів на бульварі радгоспу, тоді коли мене вів під арештом комендант ГПУ Патишов. Він хотів кинутися на гепеушника, вирвати в нього з рук револьвер і його застрілити. Захоплений був старий Капінус, що я відважився втікати від двох гепеушників та двох міліціонерів. Він запевнив мене, що я залишився в радгоспі «Новое», завдяки директорові Мартишеву.

За нами вже було сім років заслання, тем до розмов було багато... Всі мені бажали добрих успіхів у рідному краю та просили мене, щоб я в листах до них описав всю правду про життя вдома.

Ще хвилина дружнього хвилювання і ми взаємно тиснемо руки та бажаємо знову зустрітися вже на рідній землі. Вся родина Капінусів, Михайло Переверзів та Іван Лобач, із двома сестрами, трохи провели мене.

Оглянувся я вже з північного берега річки Сухони, а мої дорогі земляки все ще стояли на південному березі та махали до мене руками.

Востаннє я глянув на радгоспне подвір'я, засніжений бульвар, на поле, покрите снігом між радгоспом і заводом вершкового молока, і передо мною постали ті жахливі хвилини, коли мене вдарив револьвером комендант ГПУ спецпосьолка ч. 2, лейтенант Патишов.

Другого чи третього дня я ще побував у гостинах аж у м. Вологда, в родині Якова Переверзіва. Я почувався до обов'язку відвідати їх, бо це ж дядько Яків, майже шість років тому, допоміг мені влаштуватися на працю в радгоспі «Новое». Дядько Яків просив директора Мартишева за мене і за Михайла й допоміг мені вивчитися та стати трактористом. Я хотів побачити його та ще раз подякувати за його допомогу.

Ледве розшукав я їхнє мешкання. Воно справило на мене гнітюче враження, скидалось радше на підвал; стіни вогкі, підлога цементова, посередині залізна піч «буржуйка», але в помешканні холодно. Старий Переверзів з дружиною сиділи одягнуті, обоє сумні. Останні роки позначилися на їхніх обличчях; змарніли і старість витиснула своє тавро. Особливо дружина дядька Якова змінилася за ці останні роки, що я їх не бачив; дуже схудла і постаріла. Дядька Якова не застав вдома, був на праці.

У розмові старий Переверзів сказав мені, що багатьох із незаконно висланих, що повернулися на Україну, повторно заарештували і за-слали. Тому вони, Переверзів, не поспішають їхати в рідний край.

Довго ми говорили. Старий Переверзів оповідав про давнину Таврійських степів, про заслання і про вісті з дому; все надходять сумні...

Надвечір повернувся дядько Яків з праці. Але наближався час відходу поїзду Вологда—Харовськ, котрим я мав повертатися на станцію Печаткино. Тому я не мав досить часу з ним поговорити. Дядько Яків був дуже схвильований, що я приїхав подякувати йому за допомогу, і поділитися вісткою, яку одержав з Москви. Без надуми радив мені зразу повертатися додому, на Україну.

Із жалю моє серце стискалося, коли я залишив родину Переверзівих. Їм доводиться жити в жахливих умовах і ще в одній кімнаті — діти, батьки і батьків батьки.

Дядько Яків пішов зі мною на станцію Вологда. По дорозі розповів, що Ігор Марків теж у м. Вологді і одружився кілька тижнів тому. Працює кочагарем на поїзді, а дружина десь у буфеті. З ким одружився Ігор, я не відважився запитати. Хвилини були короткі і ми перескакували з однієї теми на іншу. Розповів я про смерть мого тата та про відвідини сестри.

Розійшлися ми, як добрі друзі. Дядько Яків ще довго стояв на пероні та дивився вслід вагонові.

Дні тягнулися повільно, а особливо ночі здавалися довгі-довгі. З нетерпінням я чекав вістки із Сокольського Міськвиконкому. Щодня спішив із праці, сподіваючись листа, але вже по обличчі дружини узнавав, що немає жадної вістки.

Про лист від секретаріату ВЦК СРСР знали всі земляки на торфорозробках й у фабриці Сокол. Кожного дня декілька осіб запитували мене про моє звільнення і це ще більше мене дратувало. Минув березень і я жадного повідомлення не одержав.

Початок квітня був ще тяжчий.

Мабуть, останні зимові запаси снігу зима витрушувала в квітні. Дорога все більше і більше покривалася снігом. Вивозка торфу була безмірно тяжка для автомашин і для нас шоферів, але був наказ вивозки не припиняти. Надвечір мене залишала фізична і духовна сила. В мене зароджувалась думка — відмовитися від шоферської праці.

В один із таких днів на торфовому полі десятник повідомив мене, щоб я негайно заїхав у Сокольський Міськвиконком, куди мене телефонічно викликають.

Під'їжджаючи до поверхового будинку Міськвиконкому, я дуже хвилювався. В моїй уяві стояв спецпосьолок ч. 2, і жахливі переживання в ньому. Ану ж керівники Міськвиконкому натрапили на мій слід, що я втікав із спецпосьолка, а тоді, замість звільнення тюрма...

У будинку Міськвиконкому мене спрямували в знану мені вже кімнату. Молода секретарка дістала з шухляди столу теку і вписувала щось у витягнуті папери. За хвилину, дивлячись мені в очі, вона промовила:

«Вы восстановлены в правах с правом выезда из Северного Края».

По цих словах передала мені на урядовому бланку Сокольського Міськвиконкому ствердження про моє звільнення. Я намагався прочитати, але друк зливався докупти, мій зір покритися сльозами. Секретарка знову промовила, що я маю з цим папером зайти до комеданта НКВД і через нього одержати пашпорт та всі інші потрібні папери.

Спішу із будинку та від'їжджаю автомобілем далі, бо хочу прочитати, що написали про моє звільнення. Ніби сон... Нічого нового, тільки ствердження, що я працював більше трьох років у радгоспі «Новое»; стільки ж на торфорозробках, до праці ставився сумлінно, зокрема на торфорозробках, у фабриці Сокол, як тракторист виконував норму праці на 300% — тому я звільнений від кари як спецвиселенець і відновлений у правах, з правом виїзду з Північного Краю.

Звільнення затверджене Сокольським Міськвиконкомом Північного Краю СРСР.

Три рази я прочитав документ, але не знайшов у ньому за що я був покараний спецзасланням. Я вже їхав на торфове поле, а мені все ще не вірилося, що я вже вільний. У моїх думках пересувались спогади минулого: серпень 1929 р., пізня ніч, тата і мене везуть під посиленою вартою (уповноважений ГПУ і два міліціонери), було заборонено нам розмовляти, навіть повернутися на возі... Але тепер, через сім років, мене звільнили і навіть слова не сказали, за що мені змарнували кращі молоді роки і за що мені надірвали молоде здоров'я...

Моя дружина була стурбована, що я вчасно не повернувся з праці. Я затримався в тестя у бараці. Це ж була радість не тільки моя, але й моїх друзів-земляків, що я повернуся на Батьківщину.

Боже! Скільки було радості, коли я повернувся, і дружина довідалася про моє звільнення. Ми сміялися і плакали з радості, що наша надія не завела нас. Маленька Ліда теж тишилася, та все повторювала «додому!.. додому!..»

Цього вечора дружина і я домовилися, що спершу поїду я один, а в скорім часі вони приїдуть до мене. Віра знову хвилювалася та згадувала небіжчицю, дорогу бабусю Писаревську, як вона оповідала їй про красу природи України. Віра мріяла ще юначкою подивитися на країну своїх предків. Віра тим більше прагнула їхати на Україну, бо мала там родичів і товаришок (Віриної мами старша сестра, тітка

Марія, на прізвище мужа Поволоцька, виїхала з родиною з Поволжя на Україну ще до колективізації, а її доньки, однорічки Віри, разом провели дитинство, разом ходили до школи).

Ніч минула в короткому сні, бо не могли наговоритися з дружиною. Прийшов ранок, і мене гнітила думка, що скаже комендант НКВД?

Від праці я був вільний для полагодження моїх паперових справ.

ХВИЛЮВАННЯ

Ішов я вже містом Сокол. Навпроти мене і за мною йшли жінки і чоловіки, юнаки і дівчата, — службовці різних бюро та крамниць. Серед них ішла молода ще людина, бо їй було 29 років. Вона була з іншої країни, але людям було байдуже, хто вона й куди йде. Але не байдуже було чужинцеві, що йшов до НКВД. У його душі бушував неспокій і йому вже вчувався крик коменданта НКВД: *«сволоч!.. беглец!.. в тюрму пойдьош!..»*

У хвилюванні я застукав у двері бюро коменданта НКВД. Він сидів за столом, переглядав газету, байдуже глянув на мене та показав рукою на стілець подалі від столу. В цю хвилину почувся стук у двері і до кімнати зайшов службовець НКВД та передав комендантові декілька листів.

А комендант продовжував читати газету. Так пройшло декілька хвилин. Моє хвилювання ще збільшувалося, але йому було це зовсім байдуже. Він і такі, як він, знищили вже мільйони моїх земляків. Вони знущалися над нашими матерями, дітьми, немовлятами. Їм усе байдуже, бо це їхня професія. Сльози, муки і кров — більшовиків не зворушують, зокрема представників НКВД. Я ще раз глянув на коменданта: на ньому нова старшинська уніформа НКВД, перед ним найліпші цигарки, та хіба тільки цигарки? До їхніх послуг було все...

Прийшла черга на мене. Комендант відсунув газету, переглянув мій папір із Міськвиконкому, відклав його набік і став переглядати пошту. Кілька хвилин він розглянув великий лист списаного паперу, потім взяв менший лист і шепіт його уст долетів до мене — «Кузьма Каздоба». Хвилини видавались мені довгі, довгі. Нарешті він промовив, що власть Північного Краю звільнила мене, та для мене велика честь, що я подвійно відновлений у правах.

В душі я плакав, як дитина, але не виявляв свого хвилювання. У почекальні комендантури я чекав дальших вказівок коменданта, а хвилини тягнулися, ніби години...

Нарешті я отримав документ Сокольського Міськвиконкому про моє звільнення та два супровідні листи; один до місцевої міліції, другий до Военкомату, де я мав дістати належні мені документи.

З комендантури НКВД ОСП (Отдел Спецпереселеніє), я вийшов і ніби хтось мені шепотів: «Ти щасливий! Тобі Бог допоміг! Ти один із багатьох тисяч залишився живий і повернешся в рідний край». До

мене знову нібито чийсь голос долинув: «Не оглядайся назад! Не дивись більше на цю Богом і людьми прокляту установу!»

У міліції я не мав жадних перешкод; забрали від мене супровідний лист та сказали, щоб я другого дня прийшов за паспортом. У Военкоматі зажадали від мене паспорт, отже я мав прийти щойно після одержання паспорта.

ОДЕРЖАННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА ЗУСТРІЧ ІЗ МУЗИКОЮ І ПУСТОВИМ

Із Военкомату я повернувся на торфорозробки та зразу поробив заходи про моє звільнення з праці. Дружина теж стала готувати все, що я мав забрати з собою в далеку дорогу. А моє «багатство» вміщалося в одну невеличку валізку. Цього вечора я і Віра були певні, що я на днях виїду додому. Але мені ще хотілося побачитися з Данилом Музикою. Я йому надіслав вістку і ждав його на торфорозробках.

Третього дня ранком я спішив до м. Сокол у міліцію. Звідти мене направили у відділ «Пашпортного стола». Через декілька хвилин я вже тримав у руках річний паспорт. Але в паспорті залишилися сліди мого заслання; паспорт був виданий на підставі паперів звільнення.

У Военкоматі переглянули мій паспорт і видали мені «Военный билет», але і тут, в питанні «прочее» було вписано, що я син колишнього куркуля та учасника повстання проти радянської влади, відбув сім років заслання. Цей опис мене турбував, але радість була більша; я вже був вільний і міг їхати будь-коли додому.

Вертався я з Военкомату до м. Сокола (Военкомат містився за містом у поверховому довгому будинку поблизу залізничної колії, що веде на станцію Печаткино). Мій погляд упав на шпиталь, де я пролежав довгий час. Я був певний, що життя моє врятувалося якраз у цьому шпиталі (спецпереселенців до шпиталів не клали, їх лікували в примітивному бараці, де умови були жахливі). Мабуть, добре серце було в лікарки Нікітіної, і вона направила мене в «городскую больницу», а може мої молоді роки вплинули на лікарку міцніше, ніж наказ влади.

Я звернув праворуч, минав обсіпані снігом кущі та дерева і шукав дороге місце під снігом. Дикі кущі і високі поламані хрести стирчали з-під снігу, і тут я знайшов те дороге місце, що його шукав. Підійшов якнайближче до могили і пошепки молився. В моїй уяві стояла дорога моя тецца, Анна Іванівна. Я востаннє схилюв голову над могилою української матері на далекій чужині...

Всі мої друзі-земляки вітали мене із звільненням та бажали мені всього найкращого. Тесть по-батьківському був зворушений і тишився, що я діждався звільнення. Але я вертався на торфорозробки сумний, бо в уяві стояли мій батько і тецца, яких я залишав у холодних могилах чужої країни.

Данило Музика вже ждав мене на торфорозробках. Він радів мені теж, щоб я вертався на Україну, та заповнив мене, що і він через

рік або два повернеться і не сам один, а з дружиною. Данило ще більше тишився, що маленька Ліда буде рости між своїми людьми на рідній землі. Данило просив мене і дружину купити для Ліди в першу чергу «Кобзаря» і щоб кожної вільної хвилини вона його читала.

Цього дня був мій прощальний вечір із Данилом. Він привіз із собою горілку і до горілки. Випили ми по доброму келішку, і Данило заспівав свою улюблену пісню:

«Стоїть явір над водою,
В воду похилився,
На козака негодонька,
Козак зажурився...»

Другого дня я проводив Данила на станцію Печаткіно. Остання розмова і знову болючі спогади... Я ще хвилину стояв і дивився вслід поїзду, яким Данило поїхав на місце праці. В моїх вузах бриніли останні його слова:

— «Тримайся, Кузьма, зустрінемося на рідній землі!..»

З допомогою торфмайстра Воеводіна мене на торфорозробках підпустили з праці, але я ще мусів мати згоду «Отдела кадров фабрики Сокол» на моє звільнення і щойно після цього я міг одержати папери про мою працю та відпуск з неї (це стосувалося шоферів).

Майже цілу ніч я не спав, бо турбувався, що мені скажуть в «Отделе кадров». Ось я вже в головному бюро фабрики Сокол. Підіймаюся по сходах першого поверху. Вже на площадці і прямую до дверей начальника кадрів. Раптом, як грім з ясного неба, з'явився навпроти мене Дмитро Пустовий (заступник коменданта ГПУ спецпосьолка ч. 2). Його очі вже були спрямовані на мене. Я хотів тікати, але зі страху мені ноги відмовили послуху.

Пустовий запитав мене:

— Каздоба, відкіля ти взявся? —

Я ледве промовив:

— Я вже давно тут.

— Де?

В цю хвилину я вже собою опанував і відповів йому без страху:

— Більше двох років у радгоспі «Новое» і більше трьох років на фабриці Сокол.

Несподівано для мене Пустовий простягнув мені руку і потиснув мою та промовив:

— Тримайся, Кузьма, дядько Федір теж пішов твоїм слідом!..

Пустовий ще міцніше стиснув мою руку і скорим кроком відійшов.

Хвилинку ще я стояв та дивився на двері головної бухгалтерії, які закрилися за Пустовим.

Начальник «Отдела кадров», симпатична бльондинка, переглянула мої папери про звільнення з праці і без жадної затримки поклала свій підпис. У міліції і в військовому столі теж без перешкоди зняли мене з обліку.

ПОДОРОЖ

Цього ж дня я тиснув руки друзям-землякам, кого зустрічав у м. Сокол, бо я вже третього дня мав від'їхати. Хвилювалася Ніна, хвилювався і я, як прощався з нею (її подружжя не було щасливе...). Брат Віри, Олекса, учень десятирічки ім. Бубнова, тільки мріяв про науку та запевняв мене, як тільки закінчить десятирічку, то приїде до нас на Україну на вищі студії Микола, безтурботний юнак, ще не мав окресленої думки і вчився в початковій школі. Прощалися ми щиро і в мене серце боліло, що вони залишалися без матері. Тесть мав прийти на торфорозробки і проводити мене третього дня. Вже зовсім вечором я залишив м. Сокол і сніжною дорогою, лісом, вертався на «Михайлове болото». Ще раз споглянув на вогні м. Сокол, але хотілося мені їх вже більше не бачити.

Ніч була сповнена турбот. Я в душі переживав бурю тривоги, бо надходила хвилина розлуки. Тільки Ліда безтурботно повторювала -- «додому!.. додому!..»

Стояв квітневий ранок і в повітрі відчувалася вже весна. Лісовою дорогою на станцію Печаткино йшло нас троє, — дружина, маленька Ліда та я, — щоб купити мені квиток на потяг наступного дня.

У почекальній станції сиділо декілька пасажирів і їм було зовсім байдуже, що ми підійшли до вікна купити квиток, щоб вертатися на Україну.

Молода касирка повторно запитувала мою дружину, куди їй квиток. — Віра повторила:

— На Україну, — через Харків, до станції «Красний Лиман».

Касирка виписувала мені квиток.

До сліз мене це схвилювало. Ліда передала мені те, що я тисячі безсонних ночей очікував: — квиток їхати в рідний край. Боже, як я радів! Мені хотілося тут же в почекальній обняти дружину, обняти доню і в сльозах вилити все своє горе, що наболіло роками...

Нас турбувало лише, що я їду один, а дружину і доню залишаю в лісових пущах.

Перечитую ще раз листа сестри Анни і її мужа Андрія. Намагаюся читати між рядками, щоб збалнути все, що пишуть мені. Але лист говорить те саме; Андрій працює техноруком заготзерна на станції Святогорськ і на цій станції міститься автобаза при будові залізниці, де я маю працювати. Далі пишуть; Андрійко, їх синок, скінчив заклад на кондитора і працює в м. Артемівськ у кондиторській фабриці. Марія працює в буфеті, Меланка теж. Павло і Ліда (Ліда народилася після повернення із заслання) ходять до школи. Анна і Андрій нарікали, що мешкання не вигідне — невеличка кімната та кухня, а їх шестеро. Тому просять мене, щоб я спочатку приїхав один, а через кілька тижнів, допоможуть мені спровадити Віру і Ліду.

Кінець листа був сумний. Анна обережно писала, що Новий Рік розпочався нещасливо, що в м. Поті (Кавказ) НКВД заарештувало Левка Медвинського, а в Сибірі на заслання брата Михайла. Обоє звинувачують, що вони брали участь у повстанському загоні Сергія Неньки. Проте Анна підбадьорювала мене, приїхати.

Цього вечора не зачинялися двері нашого мешкання. Заходили мої друзі-земляки побажати мені доброї подорожі і просили мене, щоб я не забув до них написати про життя на Україні.

Остання хвилинка була для мене тяжкою, бо я розлучався із дружиною і друзями — Федором Степовим, Іваном Шкірою, Щербаким та іншими. Всі ми плекали надію зустрінутися на Батьківщині.

Сон блукав далеко від мене і Віри, нам не хотілося спати, а хвилини бігли швидко, як ніколи...

Найдорожчі свої речі я вкладав останніми у валізку. Це були книжки про трактори і автомашини та зошити із записами. Для мене це був скарб, бо завдяки йому я вирвався із заслання.

Було все готове до мого від'їзду. За обідом тесть дав мені батьківську пораду: «обережного і Бог береже». Віра просила тільки одне, щоб я не барився і якнайшвидше забрав її та доню на Україну...

На станції Почеткино нас ждала несподіванка — поїзд Архангельськ—Москва на півдоби запізнився. Так несподівано я знову крокував на торфорозробки з Лідою на руках.

День котився вже до вечора, як ми повернулися із Печаткино. Сон зморив мене, бо я дві ночі не спав, і я, не роздягаючись, міцно заснув.

Крізь сон я почув щось тепле на моему обличчі. Віра шепотом мене будила, бо наближався час від'їзду. В помешканні було тихо. Ліда спала міцним дитячим сном. Прийшла хвилинка нашого розставання. Цілую сплячу доню та довго дивлюся на неї. Сльози Віри падають мені на обличчя, а її схвильовані слова глибоко западають в мою душу.

«Кузьма, не забувай!»

Хвилююся, бо залишаю молоду дружину і дворічну доню. Але в нас була певна надія, що ми скоро зустрінемося...

Ніч була темна. Нікого не було видно. З тестем ми ввійшли в густий ліс та крокували до станції Печаткино. Тесть повільно, по-батьківськи говорив мені, що я тепер батько і на мені лежить обов'язок супроти дитини і дружини. Я повинен якнайшвидше забрати їх на Україну.

Слова тестя викликали в мені болоче почуття. Передо мною ніби стояв мій семирічний синок Іван, котрого я ще не бачив. Він виростав круглим сиротою, за словами сестри Ліди, худий, обірваний, самотній... Ніби хтось шептав мені: «Кузьма, ти двічі батько... Тут залишаеш доню і дружину, а ідеш до сина-сироти».

Тим часом тесть говорив далі:

«Ось, Кузьма, недалеко вже і станція. Короткі хвилини і ти залишиш ці лісові пущі. Тобі Бог допоможе і ти вертаєшся до рідного краю. Останнє моє до тебе, сину, прохання, як батька твоєї дружини і як людини. Доля з'єднала нас: — твій батько загинув у м. Вологда в в'язниці, а мій у снігах Казахстану. Прохаю тебе: не забувай, що ти залишив тут, у лісах, і не тільки тут на півночі, але й на Уралі, Сибіру і в Казахстані. Скрізь розкидані могили з нашими людьми. Ми не сміємо забути, в яких муках вони відходили від нас!»

Тесть умовк, а в моїй уяві пересувались картини минулого — по-дорож на північ та час заслання.

У почекальні вже було декілька осіб, що теж чекали на поїзд. Але сидіти довго не довелося, черговий по станції оголосив, що поїзд підходить. Тесть тихо до мене промовив: «Кузьма, якщо зустрінеш Поволоцьких, то вітай від мене і прошу розкажи їм про смерть Ан...» Тесть не доказав ім'я покійної тещі, урвав на півслові. Я глянув на нього, м'язи його обличчя тремтіли від хвилювання.

Перед нами зупинився засніжений поїзд. Черговий по станції криком наказав, щоб пасажирів швидше сідали, бо поїзд дуже запізнився. У дверях вагона стояв кондуктор і теж повторював: «скорее!.. скорее!..»

Одна мить, і я в поїзді. Тесть з поспіху подає мені валізку та зворушено каже:

«Кузьма, не забудь якнайшвидше забрати Віру і Ліду» — в його очах були сльози.

У вагоні стояло сиве повітря від цигаркового диму і поки я роздивився та знайшов собі місце, то поїзд уже зупинився на станції Сухонона.

Я сидів задуманий. Хтось із пасажирів заговорив, що поїзд наближається до м. Вологди. Слово Вологда перенесло мене в минуле і мені пригадалася жахлива ніч у цьому місті, в березні 1930 року. Ніч, розставання з родинами... Я розстався тоді з батьком. Останні його слова: «Залишаю тебе, сину, під опіку Господа Бога. Держися, сину, не забувай мене, батька старого!» Мої думки полинули «в селище мук і смерті» і мені знову ніби вчувалася розповідь тата, що в м. Вологді вимерло багато наших дітей...

Стояла ще ніч, коли поїзд зупинився на станції Вологда і мене охопив страх. Я свідомий був, що в м. Вологді багато й багато тисяч замучених наших людей фізично-голодовою смертю і з ними мій батько старенький... Я сидів і боявся підвестися з місця. Вже йшов п'ятий рік, як тато помер у Вологодській тюрмі. Проговорив я шепотом: «Тату, прости мені... тричі прости! Я винуватий перед тобою, але не по своїй волі...»

За вікном стояв тихий ранок, і наш поїзд котився все далі і далі. Так залишив я похмуру і холодну російську північ — безмежні ліси і торфові болота, а в них свого дорогого батька, двоє немовлят-племінниць, незабутню тещу і тисячі, тисячі дорогих землячок та земляків, що загинули на засланні в російській півночі...

ЩЕ ОДНА ХВИЛИНА ТРИВОГИ

Хотілося мені глянути на те місце, де я був засуджений на кару смерті, і не тільки я, але ще декілька юнаків — сім років і один місяць тому. Це було в час нашої депортації на північ, коли нам, замість води, ГПУ послало кулі. Я стояв коло вікна вагону і намагався побачити ту лісову галявину, де варта ГПУ стріляла в нас і рядом

зі мною тяжко поранила Петра Плесканюка. Тягнувся густий ліс. Кожної хвилини я сподівався побачити ту жахливу галявину. Поїзд вже був недалеко від м. Данілов, як до вагона зайшли чотири службовці НКВД і наказали пасажирам не рухатись з місць та приготувати документи для перевірки. Я відчув за спиною холод, бо зразу на мене скерувався погляд службовця НКВД. Він уважно переглянув мій паспорт, військовий квиток, довідку про звільнення та шоферські права. Підійшов другий службовець НКВД і повторив те саме. Два чи три рази переглянули мій залізничний квиток і нарешті... залишили мене в спокою.

Вночі ми минули м. Ярослав, але в дорозі трапилася затримка, і в Москву ми приїхали щойно третього дня.

ВИПАДОК З ВАЛІЗКОЮ

На «Северном Вокзалі» в Москві зупинився наш поїзд Архангельськ—Москва. Я залишив вагон і попав у зовсім інший світ, столицю безбожного комуністичного пекла. Аж не вірилося, що я знову став ніби вільною людиною...

До мене підійшов молодий юнак і запропонував мені (на його грудях було металеве число носія речей) перенести мою валізку, а я потребував допомоги, щоб дістатися на «Курский Вокзал». Молодий носій багажу виявив бажання не тільки мене відправити на «Курский Вокзал», але й запропонував мені найперше проїхатися новозбудованою підземкою. На вулиці Москви чувся гомін, дзвінки трамваїв та зрідка гудки автомобілів. У цю симфонію гомону великого міста вплитався й тупіт кінських копит.

Зайшли ми в підземну станцію «ім. Л. М. Кагановича». Невелика станція, але побудована коштовно. Хвилина і ми вже в вагоні підземки. Вагони нові і все в них блищало. Швидкість поїзду під землею та раптові зупинки були для мене новиною. Розглядав я цю нову будову, дивився я на москвичок і москвичів і в мене з'явилася думка про брата Михайла і пшвагра Левка: де вони та що з ними?...

На «Красній Площі» ми були недовго. Я подивився на похмурі мури Кремля, хвилювався і в гніві думав: «кати московські, прийде на вас час відплати!..»

У, напрямку «Курского Вокзала» трамваї були переповнені людьми. Ми ледве пропхалися досередини. У вагоні мої очі зустрілися з поглядом зовсім молодої пані. Її очі нагадували мені щось знайоме. Я ще і ще раз глянув — вона не зводила з мене очей. Її обличчя було якесь інше, на ньому нічого штучного не було. Вона нагадувала мені ранковий день нашої весни — у повному розквіті... Обличчя її теж було ніби мені знайоме. Вона усміхнулася до мене і в цю мить в мене зродилася думка, що я її знаю з дому... — Але мій носій сказав, що мусимо висідати.

«Курский Вокзал» великий; стояло кілька поїздів і на кожній платформі було багато пасажирів. Уже вечоріло, і ми спішили пола-

годити з квитком, бо часу залишилося мало. Біля вагона я перебрав валізку.

Хотів уже заходити в вагон, як раптово почув жіночий крик:

«Ой, Боже!.. Валізку вкрали!.. Боже!..»

Цей крик мене здивував і зворушив, бо в чужому бурхливому морі я почув крик рідною мовою.

За кілька кроків від мене жінка, коло тридцять років, голосно плакала. Рядом з жінкою стояв розгублений мужчина і говорив, що в них тількищо хтось украв валізку. По мові і по одежі було видно, що жінка і чоловік — українці.

Цікавість і мене змусила підійти ближче. Не встиг я підійти до них ближче, як почув басовитий голос.

«Кума! Кума! Не плач! Ось твоя валізка і злодій, що її вкрав!»

Через людський натовп просувався мужчина середніх років, міцної будови з гарними чорнявими вусами. В одній руці ніс велику валізку, а другою міцно тримав за руку юнака років коло вісімнадцять.

— «Дядя, пусти, я чемодан нашел!» — просився він. Жінка розмахнулася і з усієї сили вдарила юнака в лице та закричала:

— «Шпана московська, останне в мене крадеш?!»

Удар жінки був міцний, бо кров з носа залила юнакові уста, підборіддя і сорочку. Юрба цікавих збільшувалася. З'явилися два представники всемогутньої влади — сержант і міліціонер. Хтось із мужчин кричав, що жінка вчинила хуліганство і її треба відправити у міліцію. В цю хвилину в коло просунувся мужчина в цивільному вбранні, однак його викохане обличчя і добрий одяг, зокрема шкіряне пальто, свідчило, що він теж належить до всемогутньої влади. Він наказав усім розійтись, а сам щось на самоті поговорив із жінкою та її чоловіком і теж відійшов.

Мої земляки заходили до вагона поряд з тим вагоном, в котрому я сидів, і до мене долетіло декілька слів жінки.

«Своя людина скрізь допоможе!»

Кого вона розуміла під цими словами — кума чи невідомого урядовця?

Москва залишилася вже далеко позад мене, але в моїх вухах все чулися слова — «подайте копеечку!.. подайте копеечку!..» що їх можна було чути в Москві на кожному кроці. Мене дивувало, що в столиці «світового комунізму» так багато жебраків. Проте і в вагоні більшість пасажирів скидалися на жебраків, так бідно вони були одягнуті.

СОН...

У напівтемному вагоні я лежав на верхній полиці. Думка за думкою снували в моїй голові. Виринали в уяві майбутні зустрічі в рідному краю. Зокрема мене хвилювала зустріч, на котру я так довго чекав, зустріч із малим синком... Сім років і десять місяців я пе-

ребув на засланні далеко від рідного краю, і тільки тепер до нього вертаюся. Рій думок кружляв надо мною і з цими думками я заснув...

Було чути гомін пасажирів і денне світло заливало вагон, а я ще був у півсні і не міг прочунятись. Сон, що мені приснився, здавався живою дійсністю. Я заплююив очі та передумував свій сон. Я бачив себе вже в рідному краю. Сосновий гай перетинає залізниця, станція Святогорськ, будівництво нової залізниці «Красний Лиман — Купянська-узлова». Багато автомашин, а всі шофери, сини нашого села і всі вони ставляться привітливо до мене, гостять мене білим хлібом, салом і молоком, хоча всі знають, що я був ув'язнений та засланий. Ось я бачу себе на вантажній новій автомашині; везу будівельний матеріал — цеглу, дошки, цемент. Бачу наші рідні села Олександрівку, Лозову, Радківські Піски, Борову. Скрізь бачу добрих наших людей, молодь із рідними та милими обличчями. Вільний день від праці і я лежу на пляжі над річкою Донець. Любуюся казковою природою: човни із білими вітрилами, он на горі свята церква, що колись виїшла із землі, он під горою казковий будинок відпочинку. На воді відбивається тепле соняшне проміння, а поряд мене стоїть кужоль ізюмського холодного пива. Чую голос дружини та Ліди і бачу їх, як вони біжать понад річкою до мене. У Ліди на голові вінок із наших степових квітів...

Від раптового гудка паровоза я прокинувся, бо наш поїзд розминався з іншим.

Все, що бачив у сні, було таке реальне! Мені ще вчувався веселий голос і сміх Віри та Ліди.

Довго я стояв коло вікна та дивився на поля, де працювали люди, бо вже стояла весна. Але для мене все було чуже, бо поїзд котився по чужій, російській землі.

Хмара думок стояла надо мною, і я знову з цими думками полинув додому, на рідні степи Херсонщини. Передо мною ніби стояв 1920 рік: Чека ув'язнює батька. 1921 рік: Чека засуджує батька до кари смерті, але замінює на десять років ув'язнення з конфіскацією всього майна; забирають у нас усе і виганяють з двору, незважаючи на холодну зиму; хвороба брата Полікарпа і матері. 1924 рік: позбавлення прав голосу нашої родини, непосильні грошові податки і передчасна смерть Полікарпа. 1927 рік: хвороба матері і передчасна її смерть. 1929 рік: мене залишає молода дружина, хоча в той час вона була вагітна; ГПУ арештує батька і мене, нас тримають у в'язниці м. Первомайська. 1930 рік: тройка ГПУ засуджує батька і мене на довічне заслання на далекій півночі Росії; вантаження на станції Бандурка, вивіз із рідного краю, жахлива подорож на північ і ніч розставання з батьком в м. Вологді; каторжна праця в лісових тупах; болюча вістка про жахливі умови і масову смертність наших родин, особливо дітей та немовлят у м. Вологді та в Харовському лісі; втеча з каторжної праці до родин у «селище муж і смерти» (Харовський ліс); зустріч з батьком, сестрою Анною і Андрієм; утеча додому тата, Анни, Андрія і дядька Трохима; мене везуть далі на північ; животіння в «Тумані»; моя втеча та ув'язнення на станції Вожега; женуть далі в

лісові пуці на постійне місце поселення; жахливі умови, будівництво спецпосьолка ч. 2 та лісова, рабська праця; болючі вістки з дому, ув'язнення тата і брата Михайла з родиною та заслання в Сибір. 1931 рік: смерть Мусія Литвиненка серед снігів; знову болючі вістки з дому про арешт Андрія і його родини, про гірку долю сестри Ліди та про жахливу смерть свата Михайла Купки, щораз гірші умови і моя втеча із спецпосьолка ч. 2; праця в Харовському «Лесо-Пункте» та смерть Захарія; в радгоспі «Новое», арешт комендантом ГПУ — Потішевим і втеча від нього; дальша праця в радгоспі «Новое» і «Победа». 1932 рік: подорож до тата в тюрму м. Вологди та смерть тата. 1933 рік: арешт Семена Позіхуна та моя хвороба; страшні вістки з дому про голод на Україні; мій перехід на працю на торфорозробки. 1935 рік: несподіваний приїзд сестри Ліди та її мужа, болючі вістки з дому, особливо про малого сінка; смерть тещі. 1936 рік: сумні вістки із спецпосьолка ч. 2, про смерть моїх земляків. 1937 рік: знову сумні вістки з дому про арешт брата Михайла і швагра Левка та їх ув'язнення...

Довго я лежав на верхній полиці, а в голові снували думки про минуле та сучасне і ніби все бачив перед собою: сльози, муки і смерть... Я намагався збагнути, хто винен? Передумував і приходив до одного висновку: винувата влада ненависних зайд із півночі... З такими думками в останню ніч у вагоні я пізно заснув.

Крізь сон я почув голос кондуктора, що поїзд підходить до міста Харкова. Сон від мене ніби хтось рукою відняв. Я схопився і дивився у вікно.

За вікном стояла весна. Рідні поля покриті рядками зеленого збіжжя. Мені хотілося вискочити з вагона, впасти на рідну землю і цілувати її...

Дівчата, жінки, хлопці і чоловіки працювали на весняному полі і дехто з них махав рукою в сторону поїзду. Цей привіт сповняв мене хвилюванням радості, бо я вже був дома, між своїми людьми.

Рідне сонце ніби теж зі мною разом раділо і крізь вікно посилало мені своє щедре і тепле проміння...

12 жовтня 1964 року

